

A CRITICAL STUDY OF VARAN BHAI GURDAS

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ)

Revised Thesis submitted to
THE PANJAB UNIVERSITY,
CHANDIGARH
for the degree of
DOCTOR OF PHILOSOPHY

1975

Supervisor :

DR. S. S. KOI
Senior Professor & head of the Deptt. of Punjabi,
Panjab University, Chandigarh.

By :

GURBAKHSI SINGH SHANT
Senior Lecturer in Punjabi
D.A.V. College, Ambala City.

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿ

ਅੰ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਨਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ

1

- (ੳ) ਜਨਮ ਤੇ ਵੰਸ਼
- (ਅ) ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ
- (ੲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ
- (ਸ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ
- (ਹ) ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ
- (ਕ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
- (ਖ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ

ਦੂਜਾ

ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ

48

- (ੳ) ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤਵ
- (ਅ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ
- (ੲ) ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ
- (ਸ) ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਵਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

70

- (ੳ) ਆਦਿਕਾ
- (ਅ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੱਖੇ ਸੁਜੋੜਤਾ
- (ੲ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ (Ethics) Metaphysics)
- (1) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (2) ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (ਸ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ (Ethics)
- (ਹ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ (Mysticism)
- (1) ਸਤਿਕੁਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (2) ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (3) ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (4) ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (5) ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (6) ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (7) ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (ਕ) ਕੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ।

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ

195

- (ੳ) ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ
- (1) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ।

- (2) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ
- (3) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੁੱਲ ਸੰਕੇਤ (ਬੈਦੀ, ਭੱਠਾ, ਸੋਢੀ, ਮੀਣਾ)
- (4) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਖ।
- (5) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ।

(ਅ) ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ

- (1) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਸ਼ੈਲੀ।
- (2) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਤੌਤ।
- (3) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੋਦਰਯ ਚੇਤਨਾ

255

- (ੳ) ਅਧਿਕਾਰ
- (ਅ) ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਸ
- (ੲ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਅਨੰਕਾਰ।
- (ਸ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਬਦ-ਸੁਕਤੀਆਂ।
- (ਹ) ਕਾਵਿ-ਗੁਣ

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧਿਕਤਾ

307

- (ੳ) ਅਧਿਕਾਰ
- (ਅ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ
- (ੲ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ।

- (ਸ) ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ।
- (ਹ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ।
- (ਕ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ।

ਅਧਿਆਇ ਸਤਵਾਂਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ

364

- (ੳ) ਆਦਿਕਾ
- (ਅ) ਕੋਸ਼ (ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ)
- (ੲ) ਸੂਚਨ (ਅਖਾਣ ਮੁਹਾਵਰੇ)
- (ਸ) ਧੁਨੀ ਵਿਚਾਰ
- (ਚ) ਵਿਅਕਰਣ ਪੱਖ

ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

- (1) ਪੰਜਾਬੀ
- (2) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
- (3) ਹਿੰਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ 'ਵਾਰਾਂ' ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਨਵੇਕਨਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ, ਸੁਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ੈਲੀ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਖਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੌਨਕ ਤੇ ਨਵੇਕਨੀ ਹੈ। ਪਰਵਰਤੀ ਵਾਰ-ਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਨ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਆਚਰਣਕ-ਅਦਰਸ਼ਾਂ, ਕਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਸਮਾਜਕ ਉਠਾਰਾਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੂੜੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਹਦ-ਬੰਦੀਆਂ, ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ, ਦੁਬਾਜ਼ਰਿਆਂ, ਨਿੰਬਕਾਂ, ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀਆਂ, ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਖ ਤੇ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਾਹੂ ਤੇ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਂਦ ਪਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 39 ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਕਨਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਚਨਹਾਰ ਹਨ। ਇੰਨੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਰ-ਲੇਖਕ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਚੀਆਂ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦੇ ਅਸੂਨਾਂ ਤੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਤੇਜਾਣ ਕਰਾਇਆ ਹੈ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰ-ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੋਖੀ, ਸਰਨ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਬਨਵਾਨ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਰਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ, ਜ਼ਾਲਮਾਂ, ਮੂਰਖਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਅਕ੍ਰਿਤਾਵਾਦੀਆਂ, ਮੀਟਿਆਂ, ਵਿਰੁਧ ਭਟ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਦੇਣ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ
ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ
ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ
ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ
ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਕੋਚਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਜਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਤਨ
ਸੁਨਾਘਾ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਜਤਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੇ ਖੋਜ-ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ
ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕੋਨਿਤਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ
ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਢਲੇ ਜਤਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਨਿਮਰ ਕ੍ਰਿਤਗਿਅਤਾ
ਪਰਫਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਜਤਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਵਾਰਾਂ'
ਦੇ ਸਮੂਹਕ, ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਾਡੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ
ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਤਨ ਗਿਆਨੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ
'ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ' ਹੈ। ਰੂਪ, ਚਿਤਰਕਾਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਕਵੀ ਵੀ। ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ
ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਨਾਕਾਰ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ
ਤੇ ਨੇੜੀਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
ਜੀਵਨ, ਬਹੁਮੁਖੀ ਗਿਆਨ, ਬੋਲੀ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ
ਪੁਸਤਕ ਸਮੁੱਚਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਹਾਂ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਛਾਤ ਜ਼ਰੂਰ
ਪੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਜਤਨ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

1961 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ' ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੇ ਜਤਨ

ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਟੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਨੀਮੇ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਭਵਾਈ ਨੈਂ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ 1952 ਤੋਂ 1968 ਈ: ਵਿਚ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਐਕ' ਛਾਪੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਐਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤ-ਪੂਰਣ ਲੇਖ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਨਈਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਤਨ ਹੈ ਤੇ ਵਧੇਰੀ ਖੋਜ ਨਈਂ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਈ, 1971 ਈ: ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਬੋਝਾਬਹੁਤ ਸੋਧ ਕੇ 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ - ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਜਤਨ ਹੈ।

ਡਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਨੇ ਜੁਲਾਈ, 1971 ਵਿਚ "ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ- 29ਵੀਂ, 32ਵੀਂ ਤੇ 35ਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ" ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਛਪਵਾਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਢੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਖੋਜ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਡਾ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" ਜਨਵਰੀ, 1974 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਹ ਜਤਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਸਾਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲ 1974 ਈ: ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਤੇ ਖੋਜੀ ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡੀਲਿਟ, ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਜੱਗੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪਾਰਖੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਮਾਸਿਕ ਪੱਛਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਛਪਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪਰਕਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੀਮਿਤ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਇਕ ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਤ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵੰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਾਏ ਗਏ ਭੁਨੱਖਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਤੇ ਸਿਖੀ-ਪਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬਿਰੰਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤਵ ਦਸ ਕੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੁਜੋੜਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ, ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਕੂਰਦਾਸ-ਬਾਈ ਦੀ ਕੂਰਬਾਈ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪਤਾ ਆਦਿ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ, ਸਤਿਕੁਰ, ਕੁਰਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ, ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ, ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਤੇ ਪੈਰਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ

ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕ੍ਰਮਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਰਾਫਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੇਂਦਰਸ਼-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੇਂਦਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਰਸ, ਅਨੰਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਾਵਿ-ਕੁਣ ਆਦਿ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਤੌਰਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਈ ਗਈ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧਿਨਤਾ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰ ਕੇ, ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬੰਬ, ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੋਸ਼ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ, ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ-ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਜਤਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਵੀ ਨੇੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਣਛੋਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸੰਗ-ਵੱਸ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਧੰਨਵਾਦ :

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਨਿੱਕਰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ, ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਯ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਵਿਦਵਤ-ਭਰਪੂਰ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੈਨੂੰ ਔਰੰ ਹੀ ਔਰੰ ਵਧਣ ਲਈ ਉਤੋਂਜਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਜਤਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।

ਅਰਪਣ :

ਇਹ ਤੁਛ ਭੇਟਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਵਾਕ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੈ:

"ਕੀਤਾ ਕਰਨਾ ਸਰਬ ਰਜਾਈ ਕਿਛੁ ਕੀਚੈ ਜੇ ਕਰਿ ਸਕੀਐ।

ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿਛੁ ਨ ਹੋਵੈ ਜਿਉ ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਖੀਐ।"

ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸਭੁ ਕੇ ਤੇਰੇ ਵਸਿ ।

ਅਸਾ ਜੋਰੁ ਨਾਹੀ ਜੇ ਕਿਛੁ ਕਰਿ ਹਮ ਸਾਕਹ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਬਖਸਿ।"

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਾਂਤ'

ਡਾਈ ਰੂਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ

- (ੳ) ਜਨਮ ਤੇ ਵੰਸ਼
- (ਅ) ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ
- (ੲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ
- (ਸ) ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ
- (ਹ) ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ
- (ਕ) ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
- (ਖ) ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ

ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ

(ੳ) ਜਨਮ ਤੇ ਬੱਚ

ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ 'ਵਾਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਕਥਿਤ ਸਵੈਕਥੇ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਆਸ, ਸੇਂਟ ਪਾਨ¹, ਅਮਾਮ ਆਜ਼ਮ ਤੇ ਮਿਲਟਨ ਆਦਿ ਆਖ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ,² ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਗਟਾਇਆ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

" ਵੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇਰਾ ਕਰਨ ਨਈ ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ।
ਸੰਜੀਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੇਂਟ ਪਾਨ ਤੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ
ਹਦੀਸਾਂ ਅਬੂ ਹਰੀਰਾ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸੈਜ਼ਾ ਨੇ ਨਿਖੀਆਂ । ਜੇ ਮਾਣ ਤੇ ਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹੋ
ਹੀ ਮਾਣ ਤੇ ਸਥਾਨ ਕੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ
ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ"³ ।

ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਡਰੈਸਿਓਰ
ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਰ ਡਰ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ,
ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ

-
1. ਹੀਸ ਚੇਰ, ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 221
  2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਖੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 71
  3. ਉਹੀ, ਸ਼ੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨਾ 'ੳ'।

ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।

ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ, ਵੰਸ਼ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕੋਈ ਮਾਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਟੁਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੁੱਪ ਸਾਧੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਅਨੁਮਾਨ ਨਰਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੇਵਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਰਾ ਕੇ ਹੀ ਖਰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ, ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ- ਸੰਮਤ, ਜਨਮ- ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖ- ਜਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਂ, ਇਕ ਤੱਥ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ, ਨੌਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਜੋਂ, ਮਾਮੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਖਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭੱਲਾ ਕੋਤ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ- ਸੰਮਤ, ਵੰਸ਼ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਨਈਂ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ- ਸੰਮਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਇੰਜ ਨਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਸੰਥਾ ਟੇਂਕਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1590- 91 ਖ਼ਿ: ਬ:

ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਭਾਈ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1590-91 ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਗੁਰੂ-ਭਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰ: 1597 ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਸ ਭੱਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਈਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਅਥਾਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਅਨਿੰਨ ਭਰਤੀ, ਸੇਵਾ-ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ 1609 ਬਿ: ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਰਪੂਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰਦਾਸ (ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਾਸ) ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ 1600 ਬਿ: ਤੋਂ 1610 ਬਿ: ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਈ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਨਾਨਕ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ। ਏਸ ਬਾਨਕ ਦੇ ਪਰਗਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ 1600 ਤੋਂ 1610 ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।"²

ਡਾ. ਕੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ³ ਪ੍ਰੋ ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1615 ਬਿਕਰਮੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਉਚ-ਆਤਮਾ ਦੀਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫੁਰਨੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਮਤ 1615 ਬਿ: ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਨਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸਿਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਬਾਨਕ ਦਾ

-
1. ਕੀਬੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸੰਕਧ, ਪੰਨਾ 26 .
  2. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 9 .
  3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 95.

ਨਾਂ ਕੁਰਦਾਸ ਰਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਬਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਕੁਰਦੇਵ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੈ।¹

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ² ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ³ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1616 ਬਿ: ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਹੀ ਰਾਏ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕ੍ਰਿਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1559 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਸੀ।⁴

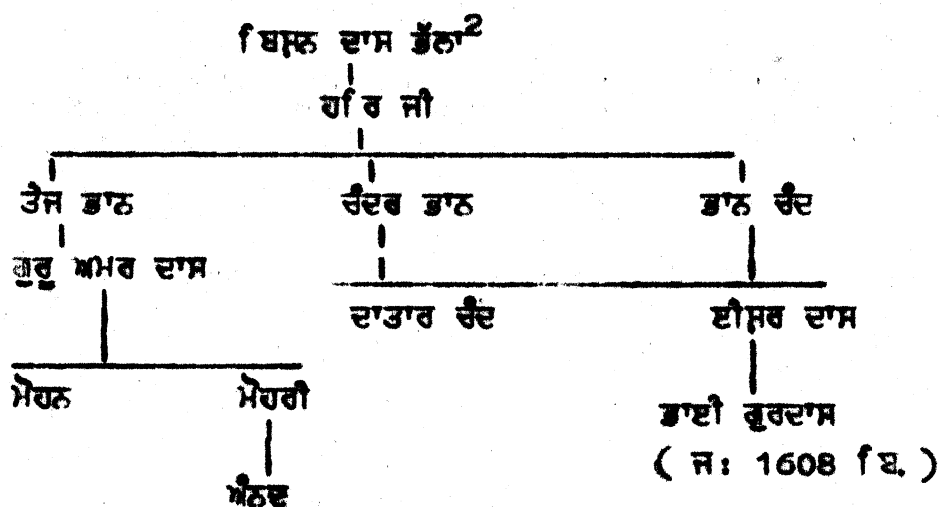
ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1559 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।⁵

ਸ੍ਰ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ⁶ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1608 ਬਿ: ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ 'ਸਦਾ ਅਨੰਦ' ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1608 ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਹੈ।⁷

1. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 5
2. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਪੰਨਾ 71.
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 149
4. ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ: ਪੰਨਾ 86
5. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਫੂਮਿਕਾ ।
6. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,
7. ਖ਼ਾਨਸਾ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਹੀਰੇ,

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦਾ ਜੀਵਨ' ਲੇਖ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵੰਸ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਭੱਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਗੋਈਦਵਾਨ ਆ ਵੱਸਣ ਤੇ ਪਿਛੇ ਸੰਮਤ 1608 ਬਿ: ਵਿਚ, ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ।¹

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਿਬਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1608 ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਟੀਸਰ ਦਾਸ ਜੀ ਹੈ। "ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਿਸਨ ਦਾਸ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਹੇਠ ਨਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਇਸ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਘਟਨਾ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਇਸ ਸਮੱਸਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਤ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਖੰਡ, 1968, ਪੰਨਾ 1-2
2. ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਫਿਬਰ

ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਨਹਾਏ ਹਨ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਆਧਾਰ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਤ ਬਣ ਜਾਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰੂਹੁ ਖ਼ਾਨਸਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰੂਹੁ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸੰਮਤ 1627 ਬਿ. ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਠਾ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੁੰਡ ਪਾਣੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਠ ਨੈ ਕੇ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਖ਼ਾਤਰ ਸਨਾਹ ਮਜ਼ਵਰੇ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਨੇ, ਰੂਪ ਰਾਮ, ਗੁਰੀਆ, ਗੁਰਦਾਸ¹, ਉਦਮ, ਆਦਿ ਨਾਨ ਖੱਠੇ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਰੂਹੁ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਕੁਝ ਟੁ ਚੋਣਵੇਂ ਤੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਾਹ-ਮਜ਼ਵਰੇ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਜੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1615 ਬਿ: ਜਾਂ 1616 ਬਿ: ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ 1627 ਬਿ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ 12 ਟੁ ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਸੁਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਨਾਹ ਮਜ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ 1612 ਬਿ: ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਚਦਾ। ਕੁਝ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਨਾਹ ਮਜ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 1590-91 ਬਿ: ਦਸਦਿਆਂ² ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਰੂਹੁ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰਠ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਮਤ 1597 ਬਿ:

1. ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰੂਹੁ ਖ਼ਾਨਸਾ, ਪੰਨਾ 344

2. ਸੋਢੀ ਚਮਤਕਾਰ (ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 24: (ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ) 22 ਫਰਵਰੀ ਸੰਮਤ 1610 ਬਿ: ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਿਠਿਆ ਹੈ। ਪੰਨਾ 26 ਤੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ- ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਆਯੂ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਕੋਈ ਨਜ਼ੀਨੀ ਮਰਠੋ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਮੌਥਾ ਟੇਕਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਤੇ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1602 ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਨਰ ਭਰ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ।'¹ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵੀ 1603² ਬਿ: ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੇ ਹਿ ਸਾਬ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲਣ (1609 ਬਿ:) ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੋਇੰਦ ਵਾਨ ਵਸ ਚੁਕਾ ਸੀ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ 1602 ਬਿ: ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਮੈਨ ਨੈਣ ਨਾਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਗੁੰਗ ਪਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਰਰ ਵਸਾਉਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਯੂ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਨਾਹ ਮਜ਼ਬੂਰੇ ਨਈ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ 1603 ਬਿ: ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵਸ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ (ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ)⁴ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਪਾਸ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੁਝ-ਬੁਝ ਵੀ ਆਈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਰਸਨ ਕੀਤੇ, ਸੰਕਤ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਅਰੁੰਟ ਦਾਤ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖੀ। ਜੋਤਿ ਤੇ ਜੋਤਿ ਜਰਦੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਕੀਤਾ:-

-
1. ਕੀਬੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 26
  2. "ਸੋ ਵਿਸਵੇ ਇਸ ਦੀ (ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਦੀ) ਉਸਾਰੀ 1546 ਈ: ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਈ।" ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਿਯਮ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 87
  3. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ, ਪੰਨਾ 315
  4. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਈਸ਼ਰ ਭੱਠੇ ਦਾ ਬੇਟਾ । ਬੀਸਾਵਨੀ ਨਾਮ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਚਰਣ ਪੰਜਵਾਂ /100.

ਸਤਿਗੁਰ ਚੋਆ ਸਤਿਗੁਰਹੁ ਅਚਰਜ ਅਮਰ ਅਮਰ ਵਰਤਾਯਾ।
 ਸੇ ਟਿਕਾ ਸੇ ਬਿਠਣਾ ਸੇਈ ਸੇਰਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾਯਾ।
 ਖੇਨੁ ਖਜਾਨਾ ਜਬਦ ਦਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚ ਮੇਲ ਮਿਲਾਯਾ।
 ਕੁਠ ਚੇਨਾ ਪਰਵਾਣ ਕਰ ਚਾਰ ਵਰਨ ਨੈ ਧੀਰੀ ਪਾਯਾ।
 ਕੁਰਮੁਖਿ ਇੱਕ ਧਿਆਈਐ ਦੁਰਮਤ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਮਿਟਾਯਾ।
 ਕੁਨਾ ਧਰਮ ਕੁਰਸਿਖ ਸਭ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਬਹਾਯਾ।
 ਪੁਰੇ ਪੁਰਾ ਬਾਟ ਬਣਾਯਾ।¹

(ਅ) ਮੁਢਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗੋਂ ਈਦਵਾਨ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗੋਂ ਈਦਵਾਨ ਹੀ ਲੈ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਰਕੋਦੀ ਸੋਪ ਕੇ, 1609 ਬਿ: ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਕਏ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ ਗੋਂ ਈਦਵਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਨਤ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੀ ਪਾਵਨ-ਪਵਿਤਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਜੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕੀਬੰਤ ਸਵੈਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਡਾ: ਜੋਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ ਜਬਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।²

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24 ਪਉਣੀ 12) ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉਣੀ 9, 10, 11 ਅਤੇ 13 ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਜਸ ਡਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
  2. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਤੇ, ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 26

ਕੁਰਮਤ ਤੇ ਇਨਾਫਾ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਨਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੋਈ ਘਟ ਵਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੁਖਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਸਿਆ ਨਗਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਰ-ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਥੇ ਆਨਿਮ ਨੇਕ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਮਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਕੁਰਮਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੇ ਕੁਰ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਈਂ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਨਾਹੋਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਠਨੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨੇਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਆਮ ਨੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕੁਟੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਨੇਕ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬਸੇਰਾ ਕਰ ਨਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਇਠਨਾਂ ਦੇ ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੰਝਾਰ ਵਿਚ ਵੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਉਪਨਿਸਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਉਣ ਨੇੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਨਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

" ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਸੇ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਤ ਨੇ (ਜਿਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕੁਰਸਿਖੀ ਵਾਲੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ) ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਬੁਧ ਉਜੌਨ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਲਦੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਂ ਸੁਣਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਯਾਦ ਹੀ ਨਾ ਰਖਣਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਪਰਗਟਾ ਦੇਣਾ ਆਪ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਕਰਤਵ ਸੀ।"¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸ: ਫਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਣ ਪੁਰ ਆਪ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਾਣੀ ਬਾਨਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਟਸਾਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ, ਦੇਵਨਾਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਦਿ ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ; ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਇੰਦਵਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਿਆਸ ਨਦੀਓਂ ਪਾਰ 'ਸੁਨਤਾਨਪੁਰ ਨੇੜੀ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਮੀ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਭੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂਦੇ, ਖ਼ਾਨਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵੀ ਉਠੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਪੋਤ੍ਰੇ ਇਸੇ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੁਸਿਖਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੰਮਤ 1623 ਬਿ (1566 ਈ.) ਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਸੇ ਵਿਦਿਆ-ਪੀਠ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਤੇ ਇਸਨਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਖੁਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।"²

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਖ-ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਭੱਟੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਠੇਕੇ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ 'ਮੁਕਨਈ ਮਿਯਾਦਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ, ਆਪ ਨੇ ਇਸੇ ਨੇੜੇ ਵਿਚ 'ਨਾਰੋਰ' ਤੇ 'ਆਰੋਰ' ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।"³

1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 7

2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਐਕ, 1968, ਪੰਨਾ 2

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਨ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਉਥੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਉਂ 'ਸੈਠੇ ਤੇ ਸੁਹਾਰੇ' ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ 'ਹੋਣਹਾਰ ਬਿੰਦਾਨ ਕੇ ਹੋਤ ਚੀਕਣੇ ਪਾਤ' ਸਨ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ।

ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕਨ-ਸਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖਰੇ। ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਬਨ ਨਾਲ, ਏਨਾ ਨੀਕਉ ਘੋਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਚੇਂ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਵਾਰਾਂ' ਤੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰ-ਚਰਨ-ਛੋਹ ਦਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਸਾਨੀ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਣ ਤਕ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।

(ੲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ- ਘਟਨਾਵਾਂ

ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ ਗਈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੋਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਘਰ-ਬਾਹਰ,

ਪਰਿਵਾਰ ਸਭ ਲੁਫ਼ ਰੂਹ ਹੀ ਸੀ। ਸਿਵਾਏ ਰੂਹ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਹ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਇਸ ਨਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਕੰਮ ਕਾਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਠਾਨ ਕਏ ਤੇ ਬਾਬਾ ਕੁਰਦਿੱਤਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਮਾਤਾ ਕੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰੂਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਰਖਿਆ, ਭੋਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਡਿਰ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕੀਤੀ।¹

ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਬਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰੂਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਭੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਸੋਧਿਆ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਕਣ ਪਿਛੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਮਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸੋਧੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਰੂਹ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਰੂਹ ਜੀ ਦੇ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਨੂੰ ਚਰਨਾਂ ਰੂਹ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੋਧੇ ਵੀ ਤੇ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਵਿਚ ਸਮਵਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰੂਹ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਚਲਨਾ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਹੋਵੇਗੀ। ਰੂਹ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਥ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਕੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖਤ ਵਾਕ ਕਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਰੂਹ ਅਰਜਨ ਤੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਰੂਹ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਮੁਖ

---

1. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਾਸ 5 ਐਸੂ 63, ਖੰਡ 45.

ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਨੇ ਮਕਨ ਰਹੇ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੱਠ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗਾ ਜਾਪਦਾ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਨੇ, ਨਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਕੋਠ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਡਿਟਕ ਪੈ ਹੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ :- ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਠ ਵੱਠ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਕੁੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਮਨ ਟਿਕਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਪਰਚਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਤੁਲ ਰਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।¹ ਪਰ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਡਿੱਗਾ ਹੈ, 'ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ।

ਸਿਖ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ :- ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਨਰ ਤਕ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਬਿਬਕ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ "ਜੇ ਕੁਰ ਸਾਗ ਵਰਤਦਾ ਸਿਖ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ"² ਅਤੇ "ਜੇ ਕੁਰ ਭਰਮਾਏ ਸਾਗ ਕਰ ਕਿਆ ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਾ"³ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਮਿੱਥਿਆ ਡਿੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਖੋਕੇ ਖਰੀਦਨ ਨਈਂ ਕਾਬਨ ਕਏ, ਸਿਦਕ ਡੋਨ ਗਿਆ ਤੇ ਰੁਪਏ ਠੀਕਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਏ।

ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕੋਠਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਫ਼ਾਕ-ਰਾਏ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹੀ ਹਾਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਮਤ 1667 ਬਿ:

1. ਕੀਕੋਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 44

2. ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 20, ਤੁਕ 6.

3. ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 22, ਤੁਕ 6.

ਵਿਚ ਹੋਈ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘਟਨਾ-ਸਬਨ ਖੀਮੁਤਸਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਕੋਲੋਂ ਰੁਪਏ ਗਿਣਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਓਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਨੀਕਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਏ।¹ ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤੇ "ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਕੋਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਏ।"² ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਕਾਬਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਜਾਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਡਾ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਖੀਮੁਤਸਰ (ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ) ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।"³ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਮਤ 1667 ਬਿ: ਦਸਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੋਰ ਨੇ ਸੰਮਤ 1686 ਬਿ: ਨਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਬਲ ਤੇ ਜਾਂ ਖੀਮੁਤਸਰ ਤੇ ਕਾਂਸੀ ਗਏ।

"ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਸ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਵਲੋਂ ਮਾੜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨਿਖਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਵਾਇਆ। ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਨਿਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਚੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੇਜੋ।"⁵

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਖ਼ਰੀਦਣਾ, ਨਸ ਜਾਣਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਸੰਦੇ ਜਾਣਾ-ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨਿਖੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਵਾਨਾ ਤੇ ਨਸ ਜਾਣ ਵਾਨਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਛੇਵੇਂ

-
1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 12.
  2. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 125.
  3. ਕੀ ਬੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 64, ਫੁਟਨੋਟ
  4. ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਨਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 28
  5. ਕੀ ਬੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 73, ਫੁਟ ਨੋਟ

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ। ਇਹ ਕੋਠ ਵੀ ਠੀਕ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
 ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਫੇਵੇ ਗੁਰੂਜੀ ਦੀ
 ਕੋਈ ਨਸ਼ੀਨੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਖੀਂ ਮੁਤਸਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ
 ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਸਾਕਾ ਵਰਤ
 ਜਾਏ ਤੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੁਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਖੀਂ ਮੁਤਸਰ
 ਆਪੇ ਨਾ ਆ ਜਾਣ।"¹

ਦੂਜੇ ਭਰੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਖੀ ਮਨਘੜਤ
 ਹੈ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਨਿਖਣ ਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਖੇਵਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ
 ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ 'ਮੋਹਰਾਂ' ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਰੁਪਏ' ਨਿਜਾਣੇ ਨਿਖੇ ਹਨ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਖੀ
 ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਪਸ਼ੋਰੀ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਾ ਕਾਬਲੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਈ ਭਾਨਾ
 (ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਆਦਿ।²

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਉਣ ਦਾ
 ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਤੋਂ ਝੁਟਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੱਥ
 ਫੇ ਕੇ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੇੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਰਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਕੋਠ ਇਉਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ ਖਾਠ
 ਵੇਖ ਕੇ ਲੁਫ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਟੁਰ ਪਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿੰਦਾ ਦੀ ਸਲਕ ਹੋਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ
 ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੇਕ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਧਰਮ ਸਾਠ ਕਰ ਬਹੀਦਾ, ਇਕਤ ਥਾਂ ਨ ਟਿਕੇ ਟਿਕਾਸਾ ।
 ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਰ ਆਵਦੇ ਕੜੂ ਚਿਝੁਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਚੜ੍ਹਾਸਾ ।

-
1. ਕੀਬੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 73-74 ਫੁਟਨੋਟ
  2. ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 30.

ਉੱਲਟ ਮਾਂਹਲ ਨ ਪਾਵਦੀ ਨਠੇ ਡਿਰੇ ਨ ਡਰੇ ਡਰਾਯਾ।
 ਮੰਜੀ ਬਹਿ ਸੰਤੋਖਦਾ ਕੁੱਤੇ ਰਖ ਸਿਕਾਰ ਖਿਨਾਯਾ।
 ਬਾਣੀ ਕਰ ਸੁਣ ਗਾਵਦਾ ਕਥੇ ਨ ਸੁਣੇ ਨ ਗਾਵ ਸੁਣਾਯਾ।
 ਸੇਵਕ ਪਾਸ ਨ ਰਖੀਅਨਿ ਏਖੀ ਦੁਸਟ ਆਰੂ ਮੁਹਿ ਨਾਯਾ।
 ਸੈਚ ਨੇ ਨੁਕੇ ਨੁਕਾਇਆ ਚਰਨ ਕਵਨ ਸਿਖ ਡਵਰ ਭੁਨਾਯਾ।
 ਅਜਰ ਜਰੇ ਨ ਆਪ ਜਣਾਯਾ।¹

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਰਤਾਉਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਠੀਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਕਰਾਈ ਕਿ

"ਜੇ ਗੁਰ ਸਾਂਗ ਵਰਤਦਾ ਸਿਖ ਸਿਦਕ ਨ ਹਾਰੇ।"

ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਪਉੜੀ (ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 24) ਵਿਚ ਨਿੰਦਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਕੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੈਚ ਨੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਗੁਰਸਿਖ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਦੇ ਡੋਰੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ. 21 ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਈਂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਨਈਂ ਵਾੜ ਨਾਈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਏ ਹੈ-

ਹਰਖਹੂੰ ਸੋਗਹੂੰ ਬਾਹਰਾ ਹਰਣ ਡਰਣ ਸਮਰਥ ਸਬੰਦਾ।
 ਰਸ ਕਸ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵੰਗ ਨਿਰਨੇਪ ਰਹੰਦਾ।
 ਗੋਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਅਗੋਚਰਾ ਬੁਧਿ ਬਨ ਬਚਨ ਬਿਬੇਕ ਨ ਡੰਦਾ।
 ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਵਿੰਦ ਗੁਰ ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ ਸਦਾ ਵਿਰਸੰਦਾ।

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 24.

ਅਚਰਜ ਨੇ ਅਚਰਜ ਮਿਲੇ ਵਿਸਮਾਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਮਿਲੀਦਾ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਮਾਰਕ ਚਨਣਾ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਕਾਰ ਨਿਬਹੀਦਾ।
 ਕੁਰਸਿਖ ਨੇ ਕੁਰ ਸਿਖ ਚਨੀਦਾ।¹

ਹੋਰ ਵੇਖੋ-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿਕੁਰ ਆਪੇ ਆਪ ਉਪਾਯਾ।
 ਕੁਰ ਕੋ ਬੰਦ ਕੋ ਵੰਦ ਕੁਰ ਜੋਤਿ ਇਕ ਦੁਇ ਨਾਵ ਧਰਾਯਾ।
 ਪੁਤ ਪਿਅਰੁ ਪਿਉ ਪੁਤ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦਹੁ ਵਿਸਮਾਦ ਸੁਣਾਯਾ।
 ਬਿਬਖੀਹੁ ਫਨ ਫਨ ਤੇ ਬਿਰਖ ਆਚਰਜਹੁ ਆਚਰਜ ਸੁਹਾਯਾ।
 ਨਦੀ ਕਿਠਾਰੇ ਆਖੀਅਨਿ ਪੁਛੇ ਪਾਰਾ ਵਾਰ ਨ ਪਾਯਾ।
 ਹੋਰਨਿ ਅਨਖ ਨ ਨਖੀਐ ਕੁਰ ਚੇਨੇ ਮਿਲ ਅਨਖ ਨਖਾਯਾ।
 ਹਰਿ ਕੋ ਵੰਦ ਕੁਰੁ ਕੁਰ ਭਾਯਾ।²

ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਕੁਰੁ ਜੀ ਖਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਖ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣਗੇ, ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਤੀਜੇ ਕੁਰੁ, ਕੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਕੁਰੁ, ਕੁਰੁ ਹਰਿਕੋਇ, ਤਕ ਸਤਿਕੁਰ-ਦੀਦਾਰ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁਰੁਕੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਕੁਰੁ-ਘਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਸੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸੰਕਰਸ਼ਮਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਾਨੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਕੁਰੁ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਠਿੰਨ ਸੇਵਕ ਸਨ ਉਥੇ ਜਿਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਠਾਣੇ ਕੁਰੁ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਛਾਤ ਪਾਇਆ ਪਤਾ ਨਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕੁਰੁ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚ ਜਾਮਨ ਰਹੇ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 21.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 24.

ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ:- ਸੰਮਤ 1627 ਬਿ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਖਾਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਨਗਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਖਬਵਾ ਖੀਂ ਮੂਤਸਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੈਠਾ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ) ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਹ ਮਜ਼ਵਰੇਂ ਨਈਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ 52 ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ¹ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨੁ ਨੌਂਗਾ।

ਬਾਉਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ:- ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਬਾਉਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਖਰੀਡ ਕਰਵਾਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਖੀਂ ਮੂਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ:- ਸੰਮਤ 1634 ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਖੀਂ ਮੂਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਖਰੀਡ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਨਈਂ ਇਕ 'ਕਮ-ਕਠੀ' ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ।² ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਭੀ ਇਸ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਸਨ।²

ਨੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ:- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸੰਮਤ 1638 ਬਿ: ਵਿਚ ਜੈਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਡਰੇ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਚਕਨ ਪਰਸੇ। ਦਰਜਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਨਈਂ ਨੰਗਰ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਸਿੱਸੇ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਤੇ ਰੰਦੇ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਬੜੇ ਹਿਰਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨੰਗਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਖੀਰ ਆਦਿਕ ਨਈਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਦਾਰਥ ਸਿੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਏ ਸਨ, ਅਜ ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਨੰਗਰ

-
1. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ । ਪੰਨਾ 344
  2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ - ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, 1968, ਪੰਨਾ 4.

ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਦਾਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਕਪਟ ਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਫਰਨਾ ਕੇ ਖਾਪਣੇ ਖਾਪ ਰੁਕੂ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਭੇਟ ਖਾਪ ਨੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਜਾਦ ਛਕਣ ਨਈ ਉਠਨ। ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕੂ ਕੇ ਨੰਗਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਛਡਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰਨੇ ਇਨਕੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਪਣੇ ਕਾਂ ਕੰਏ ਭੇਜ ਕੇ ਕਾਰ-ਭੇਟ ਉਤਰਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਠ ਹੈ ਕਿ ਨੰਗਰ ਵਿਚ ਮਿੱਸੇ ਪਰਜਾਦੇ ਪਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨੰਗਰ ਮਸਤਾਨੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਖਾਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੇਣਵੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨੇ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਸਲੀਖਤ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕੂੜ ਕਪਟ ਤੇ ਧੋਖੇ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਸੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ। ਸੰਗਤਾਂ ਰੁਕੂ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਗੇ ਭਾਈ ਨੰਗਰ ਵਿਚ ਡਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਚੋਟਕ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਪ ਵੀ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਨਕੀਲੇ ਦਾ ਦੋਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੌਂਜਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰੁਕੂ ਰੋਂਦੀ ਦੇ ਮਾਨਕ ਰੁਕੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਹੀ ਹਨ। ਰੁਕੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੀਮੁਤਸਰ ਨੂੰ ਖਾਉਂਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਾਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖਾਪ ਵੀ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਬੜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨੰਗਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦੂਣੀ ਚੋਣੀ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ।

ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਟ ਸੁਣਾਉਣਾ:- ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੁਕੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਰੁਕੂ-ਖਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਖੰਡ ਤੇ ਕੂੜ ਕਪਟ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਈਰਖਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ।

ਉਹ ਫੂਰੂ-ਖਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਕੂੰਦ ਨਰ ਪਿਆ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਣ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਠੱਕਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 21 ਸੰਘਰ ਸੰਮਤ 1650 ਬਿ: ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਨੀਯ ਰੱਖੀ। ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਪੋਥੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।¹

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਹੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਮੋਠਵੀਆਂ ਮੁਨਾਇਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨ ਗੰਢ ਲਿਆ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਚੁਕਨੀ ਕਰ ਭੇਜੀ ਕਿ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਦਾਮਨੀ ਫੈਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਓਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਪੇਰੰਗਬਰ ਤੇ ਕੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਵਿਰੁਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਮਤ 1653² ਬਿ: ਨੂੰ ਨਾਹੋਰ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਗੇ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਮੁਨਾਸਹਿਤੁਤਵਾਰੀਖ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਵਟਾਂਟਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਦਿ ਰਿਆ ਬਿਆਸ ਨੰਘ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਾਮਣੇ ਦਾ $\frac{10}{12}$ ਹਿੱਸਾ ਪਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ।" ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੰਨ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰੇ ਦਾ ਸਮਾਂ 1653-54 ਬਿ: ਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ

1. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ- ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 17.

2. "In the year 1596,....Akbar returned from Lahore to Agra",

ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ 142.

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਕਿਸੇ ਉਕਾਈ ਠਾਨ, ਸੰਮਤ 1652 ਵਿਚ ਹੋਈ ਨਿਖੀ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਸੰਮਤ 1661 ਜਾਂ 1662 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਇਆ ਭੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਹੁਣ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਕਬਰ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਥਾਂ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੀੜ ਨੇ ਕੇ ਵਟਾਨੇ ਨਹੀਂ ਕਏ। ਅਕਬਰ ਆਪ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਨਿੰਦਕ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਪ-ਜਸ ਦੀ ਆਸ ਨਾਈ ਬੇਨੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ। ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਿਆ :-

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਖ਼ਾਕ ਨੂਰ ਕਰੰਦ ਆਨਮ ਦੁਨੀਆਇ

ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ (1)

ਬੰਦੈ ਚਸਮ ਦੀਦ ਕਨਾਇ ।

ਦੁਨੀਆ ਮੁਰਦਾਰ ਖੁਰਦਨੀ ਕਾਫਲ ਹਵਾਇ । ਰਹਾਉ ।

ਗੈਬਾਨ ਹੇਵਾਨ ਹਰਾਮ ਕੁਸਤਨੀ ਮੁਰਦਾਰ ਬਖੇਰਾਇ ।

ਦਿਨ ਕਬਜ ਕਬਜਾ ਕਾਦਰੈ ਦੇਜਕ ਸਜਾਇ । 2 ।

ਵਨੀ ਨਿਆਮਤ ਬਿਰਾਦਰਾ ਦਰਬਾਰ ਮਿਨਕ ਖਾਨਾਇ।

ਜਬ ਅਜਰਾਈਨੁ ਬਸਤਨੀ ਤਬ ਚਿਕਾਰੈ ਬਿਦਾਇ । 3 ।

ਹਵਾਨ ਮਾਨੁਮ ਕਰਦੈ ਪਾਕ ਅਨਾਹ ।

ਬੁਕੈ ਨਾਨਕ ਅਰਦਾਸਿ ਪੇਸਿ ਦਰਵੇਸ ਬੰਦਾਹ । 4 ।¹

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਚੁਕਲਖੋਰਾਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਕਿੱਥੇ। ਉਹ ਏਟ ਬੋਲ ਪਏ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ :-

---

1. ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਤਿੰਨਰ ਮਹਲਾ 5 ਖਰ ੧, ਪੰਨਾ 723.

ਕੋਈ ਬੋਲੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ।
 ਕੋਈ ਸੇਵੇ ਕੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਨਾਹਿ । 1 ।
 ਫਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ । ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
 ਕੋਈ ਨਾਵੇ ਤੀਰਥਿ , ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ ।
 ਕੋਈ ਕਰੇਪੁਜਾ , ਕੋਈ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇ । 2 ।
 ਕੋਈ ਪਛੇ ਖੇਦ , ਕੋਈ ਕਤੇਬ ।
 ਕੋਈ ਚੰਦ ਨੀਨ , ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ । 3 ।
 ਕੋਈ ਕਰੇ ਤੁਰਕ , ਕੋਈ ਕਰੇ ਚੰਦੁ ।
 ਕੋਈ ਬਾਛੀ ਭਿਸਤੁ , ਕੋਈ ਸੁਚਰੰਦੁ । 4 ।
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮ ਪਛਾਤਾ ।
 ਪੁਛ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ । 5 । 91 ।¹

'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨੈਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
 ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗੰਗੋਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ
 ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੁਕਨ ਖ਼ੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਕਨੀਆਂ
 ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪ ਪਤਰੇ ਉਠਟੇ ਤੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਈ ਕਿਹਾ² ਤਾਂ ਹੁਕਮ
 ਆਇਆ :-

ਅਨਹੁ ਅਰਮ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ। ਛੋੜ ਖਿਆਲ ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਧੰਦੇ।
 ਹੋਇ ਪੰਖਾਕ ਫਕੀਰ ਮੁਸਾਫਰ ਇਹੁ ਦਰਵੈਸ ਕਬੂਲ ਦਰਾ । ੧ ।
 ਸਭੁ ਨਿਵਾਜ ਖਕੀਨ ਮੁਸਲਾ । ਮਨਸਾ ਮਾਰ ਨਿਵਰਹੁ ਆਸਾ ।
 ਦੋਹ ਮਸੀਤ ਮਨੁ ਮਉਨਾਣਾ ਕਨਮ ਖੁਦਾਈ ਪਾਰੁ ਖਰਾ । 2 ।

-
1. ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਦ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 885
  2. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 16-17 ਤੇ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,
ਪੰਨਾ 106-107, ਕੀਬੋਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 45.

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤ ਨੇ ਕੀਮਾਵਹੁ। ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਨਾਵਹੁ ।
 ਮਾਰਡਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਨਾ ਮਿਨਹੁ ਹਕੀਕਤ ਜਿਤੁ ਫਿਰ ਨ ਮਰਾ। 3 ।
 ਕੁਰਾਣੁ ਕਤੇਬ ਦਿਨ ਮਾਹਿ ਕਮਾਈ। ਦਸ ਅਉਰਾਤ ਰਖਹੁ ਬਦਰਾਹੀ।
 ਪੰਚ ਮਰਦ ਸਿਦਕਿ ਟੇ ਬਾਧਹੁ ਖੈਰ ਸਬੂਰੀ ਕਬੂਲ ਪਰਾ । 4 ।
 ਮਕਾ ਮਿਹਰ ਚੋਜਾ ਪੈ ਖਾਕਾ। ਤਿਸਤੁ ਪੀਰ ਨਫਜ ਕਮਾਇ ਅੰਦਾਜਾ ।
 ਹੁਰ ਨੂਰ ਮੁਸਕੁ ਖੁਦਾਇਆ ਬੰਦਗੀ ਅਨਹ ਖਾਨਾਹੁ ਜਰਾ । 5 ।
 ਸਚ ਕਮਾਵੈ ਸੈਈ ਕਾਜੀ। ਜੈ ਦਿਨ ਸੈਏ ਸੈਈ ਹਾਜੀ।
 ਸੋ ਮੁਨਾ ਮਨਉਨ ਨਿਵਾਰੈ ਸੋ ਦਰਵੈਸੁ ਜਿਸ ਸਿਡਤਿ ਧਰਾ। 6 ।
 ਸਭੈ ਵਖਤ ਸਭੈ ਕਰ ਵੇਨਾ। ਖਾਨਕੁ ਯਾਦਿ ਦਿਨੈ ਮਹਿ ਮਉਨਾ।
 ਤਸਬੀ ਯਾਦ ਕਰਹੁ ਦਸ ਮਰਦਨੁ ਸੁੰਨਤ ਸੀਨ ਬੰਧਾਨ ਥਰਾ। 7 ।
 ਦਿਨ ਮਹਿ ਜਾਨਹੁ ਸਭ ਫਿਨ ਹਾਨਾ। ਖਿਨਖਾਨਾ ਬਿਬਾਦਰ ਹਮੂੰ ਜੰਜਾਲਾ।
 ਮੀਰ ਮਲਕ ਉਮਰੈ ਫਾਨਾਇਆ ਏਕ ਮੁਕਾਮ ਖੁਦਾਇ ਦਰਾ । 8 ।
 ਅਵਨਿ ਸਿਡਤਿ ਦੂਜੀ ਸਾਬੂਗੀ। ਤੀਜੇ ਹਲੇਮੀ ਚਉਥੇ ਬੇਰੀ।
 ਪੰਜਵੇ ਪੰਜੇ ਇਕਤੁ ਮਕੁਮੋਇ ਪੰਜ ਵਖਤ ਤੇਰੇ ਅਪਰ ਪਰਾ । 9 ।
 ਸਤਰੀ ਜਾਨਿ ਕਰਹੁ ਮਉਦੀਫਾ। ਬਦ ਅਮਨ ਛੋਡ ਕਰਹੁ ਹਥਿ ਕੁਜਾ।
 ਖੁਦਾਇ ਏਕੁ ਬੁਝਿ ਦੇਵਹੁ ਬਾਗ਼ ਬੁਰਕੁ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਖਰਾ। 10 ।
 ਹਕ ਹਾਨਾਲ ਬਖੇਰਹੁ ਖਾਣਾ। ਦਿਨ ਦਰੀਆਉ ਹੋਵਹੁ ਮੇਨਾਣਾ।
 ਪੀਰ ਪਛਾਣੈ ਤਿਸਤੀ ਸੈਈ ਅਜਦਾਈਨ ਨ ਦੇਜ ਠਰਾ। 11 ।
 ਕਾਇਆ ਕਿਰਦਾਰ ਅਉਤਾਰ ਯਕੀਨਾ। ਹੰਗ ਤਮਾਸੈ ਮਾਣਹਿ ਕੀਨਾ।
 ਨਾਪਾਕ ਪਾਕ ਕਰਿ ਹਦੂਰਿ ਹਦੀਸਾ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਵਸਤਾਰ ਸਿਰਾ। 12 ।
 ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸੋਮ ਦਿਨ ਹੋਵੈ। ਖੰਡ ਕੀ ਮਨ ਦਿਨ ਤੇ ਹੋਵੈ ।
 ਦੁਨੀਆਂ ਰੰਗ ਨ ਆਵੈ ਨੇੜੇ ਜਿਉ ਕੁਸਮ ਪਾਟੁ ਖਿਉ ਪਾਫੁ ਹਰਾ । 13 ।
 ਜਾ ਕਉ ਮਿਹਰ ਮਿਹਰ ਮਿਹਰਵਾਨਾ। ਸੈਈ ਮਰਦੁ ਮਰਦਾਨਾ।
 ਸੈਈ ਸੇਖੁ ਮਸਾਇਕੁ ਹਾਜੀ ਸੋ ਬੰਦਾ ਜਿਸੁ ਨਜਰਿ ਨਰਾ। 14 ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰ ਕਰਣ ਕਰੀਮਾ। ਸਿਡਤਿ ਮੁਹਬਤਿ ਅਬਾਹ ਰਹੀਮਾ।
 ਹਕੁ ਹੁਕਮੁ ਸਚ ਖੁਦਾਇਆ ਬੁਝਿ ਨਾਨਕ ਬੰਦਿ ਖਨਾਸ ਤਰਾ। 15 ।¹

1. ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਮਾਰੂ ਸੈਨਰੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1083 .

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਹਰਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁਕਮ ਵਜੋਂ ਆਏ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਸਿਕਾਇਤੀਆਂ ਤੇ ਚੁਕਨਮੋਰਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਨਿਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਥਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਭਰ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਲ ਦਾ ਉਤੋਂਬ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁਸ਼ੀਨ ਹੋ ਕੇ 51 ਮੋਹਰਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ² ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬਹੁ ਮੁਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠਜਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਚੰਮ ਬਿਥਕ ਗਏ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਾਤੀ ਆਈ।

(ਸ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਜੋ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕੀਬੰਤ ਸਵੱਛੇ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੇ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ।

ਭਾਈ ਕਾਰਨ ਸਿੰਘ ਠਾਠਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਬੰਤ ਸਵੱਛੇ ਰਿਣਤੀ ਵਿਚ 556³ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥਨਾਂ ਦੀ ਰਿਣਤੀ 675³ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ 'ਕੀਬੰਤ ਤੇ ਸਵੱਛੇ ਬ੍ਰਿਜ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਪਰੰਪਰਾਈ, ਤੇਲਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।'⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਜੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ, ਦੀ ਰਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸੰਕ੍ਰਿਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਥਨਾਂ ਵਿਚ 41 ਵਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਟੀਕਾ

-
1. ਅਕੀਬ ਸ਼ੀਬ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ, ਰਿਯਾਨੀ ਰਿਯਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 409
  2. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 311
  3. ਕੀਬੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 6,
  4. ਪੰਜਾਬ ਸੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 342

ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ 41 ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਛਾਪੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 41 ਵੀਂ ਵਾਰ ਕੁਰੂ ਕੋਂ ਬੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤਨੀ ਤੁਕ,

" ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕੋਂ ਬੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਕੁਰਦੇਨਾ "

ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਨੰ: 24 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ,

" ਕੁਰੂ ਕੋਂ ਬੰਦ ਦਸਵਾਂ ਅਵਤਾਰਾ "

ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਰੂ ਕੋਂ ਬੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੇਵਕ ਤੇ ਕਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਕਾਹਲ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ² ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਹੈ; ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਸਿਕਾਨੜ ਨਿਖਦਾ³ ਹੈ:-

"ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 40 ਹਨ।"

ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ⁴ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਵਾਰਾਂ ਕੁਲ 40 ਹਨ ।"

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ 39 ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਪਰਸਿੱਧੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।⁵ ਡਾ. ਡੋਪਾਨ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਠਤਾਨੀ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ।"⁶ ਇਸ ਸੰਬੰਧ

1. ਕੁਰਸ਼ੇਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 311.
2. ਉਗੀ " " " "
3. ਦੀ ਸਿਖ ਗਿਣਿਜਨ, ਜਿਨਦ ਨੰ: 4, ਪੰਨਾ 241.
4. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 87,
5. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 218,
6. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 95

ਵਿਚ ਗਿਫ਼ਤੀ ਹੀ ਰੰਦਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਖਤ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਆਪ ਨਿਖਦੇ ਹਨ,

" ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਨੀ ਵਾਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੂ ਬਹੁ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਹੀ ਤੇ ਉਹ ਵਾਰਾਂ ਨਾਠ ਛਪੀਣ ਨਰ ਪਈ ਹੈ। ਮਜ਼ਮੂਨ, ਵਬ, ਬੋਨੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ.....
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਿਆਨ ਤੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੰਧੋਜ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਰੰਗ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀਏ ਮਠ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਚਾਬਕ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿ ਦੇ ਸੋ ਸਾਠ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਦਿਸਦੀ ਨਹੀਂ।.....
 ਏਸੇ ਨਈਂ ਜੇ ਇਹ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਨਕਲ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ ਕਿ ਉਸਤਾਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਨਕਲੀਏ ਵੀ ਕਜ਼ਬ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਸਕਰਣ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਗਿਫ਼ਤੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ ਨਿਖਦੇ ਹਨ,

" ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਥ-ਨਿਖਤ 'ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ' ਕ੍ਰਿਬ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਣਤਾਨੀ ਵਾਰਾਂ ਹੀ ਨਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 40 ਵੀਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਖੀ ਹੋਈ, ਉਕਤ 41 ਵੀਂ ਵਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਠਾਠ ਨਗਾਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਥ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਿਨਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਪਿਛੇ ਨਿਖ ਕੇ ਠਾਠ ਜੋੜੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ।"²

1. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 40-41.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਭੂਮਿਕਾ .

ਭਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ 40 ਵੀਂ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਸਮਿਕਰੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰੋਚਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਈ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਇਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਤੁਲ ਪੁਜ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ।"¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ 39 ਵੀਂ ਤੇ 40 ਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਾਰ ਨੰ: 39 ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ 12 ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ,

1. ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 2, 3, 4.
2. ਸੱਚ ਸਭ ਤੇ ਉਚੈਂ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 6.
3. ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 12.
4. ਸਤਿ ਸੰਗ ਸਚ ਖੰਡ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 13.
5. ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸਿੱਚੀ ਮਠਾਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 17.
6. ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਸਾਕ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 19.
7. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਕਿਰਪਾਨੁ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 20.

ਇਤਿਆਦਿ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਾਰ ਨੰ: 39, ਪੁੰਦਾਵਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਖਤ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

---

1. ਪੰਜਾਬ ਸੂਫੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 345.

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਰ ਦਾ ਨਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਵਾਰ ਨੰ: 40
ਅੰਤਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਫਿਰ, ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਨਿਭਾ ਭਾਈ
ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਛੇਹ ਕੇ ਅਤੇ
ਕੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵਿਕੀਨਤਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਛੇਹੇ ਕਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ
ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਕਨਾਕਾਵ ਦੀ ਛੇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ " ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਭਾਈ
ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਕਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ
ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਏ ਸਨ। ਪਰ
ਦੁਹਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਬਦਾਵਣੀ ਦੇ ਭੇਦ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।¹

ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ 39 ਵਾਰਾਂ ਅਰ 556
ਕੀ ਬੰਤ ਸਵੈਈਏ ਰਚੇ ਹਨ।"²

ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ।³

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਵੀ 39 ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴

ਫੇਰ, ਸਾਰੇ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 39 ਵਾਰਾਂ ਹੀ
ਮੰਨਦੇ ਆਏ ਹਨ- ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ⁵ (ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ)

1. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 345.
2. ਹੀਸ ਰੋਡ, ਪੰਨਾ 221.
3. ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 133.
4. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਪੰਨਾ 71.
5. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 345-46.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਨੰ: 40 ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੋਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰ ਉਠਤਾਨੀ ਹੀ ਹਨ, ਚਾਨ੍ਹੀ ਤਹੀਂ।

ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ

" ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਠਿਖ ਕੇ ਪਾਈ ਹੈ।¹

ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਟੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਚਲਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਟਿੱਤੀ ਗਈ ਖ਼ੈਤਨੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਫ਼ੈਨ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਕਿੰਤੂ ਠਿਰਮੁਨ ਹੈ।

(ਹ) ਬੀੜ ਠਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀੜਾਵਨੀ ਨਾਮ- ਚਰਨ 4 ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

* ਸੰਮਤ 1646 ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪੋਤੇ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ

1. ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 20.

ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ (ਮੁਕਾਣ) ਵਾਸਤੇ ਰੋਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਪਧਾਰੇ, ਤੇ ਹੋਰਮ (ਨਾਹੋਰੇ) ਤੇ ਮੀਟੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਨੇ ਮੀਟਿਆਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਲੋਕ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਆਇਆ ਸੁਣ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੰਠ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਕਾਣੇ ਮੁੜ ਕੇ, ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਆਦਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਲਾ ਪੈਣ ਦੀ ਚੋਕ ਬਾਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।"¹

ਜਦੋਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਦੋਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਲੋਕ ਹੋਵੇ ਉਹ ਨੇ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁਜ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਿਖ ਭਾਈ ਬਖ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਭਾਈ ਬਖ਼ਤਾ ਜੀ ਅਰੋੜਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿਖ ਜਠਾਨਪੁਰ ਪੁਕਟੇ ਹਸਠ ਅਬਦਾਨ ਵਾਨਾ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਪੁਸਤਕ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਬੀ ਨੇ ਕੇ ਚੋਰਾ ਗੁਰੂਆਂ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖੀ ਸੀ ਸੋ ਹੁਣ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਨੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਬਾਬੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਉਹ ਲਿਖ ਲਈ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਮੇੜ ਦਿਤੀ।² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡਿਓ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇੱਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਇਹ ਬੀੜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਬੁੱਢੇ ਵਾਨੀ ਧਰਮਸਾਨ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਪਾਸ ਦਿੱਤੀ ਪਈ ਹੈ।

ਉਂਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਕੋਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ, ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਚੋਲਾ ਬਦਣਟ ਸਮੇਂ ਅਰਨੈ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮੀ ਨਿਸ਼ਾਨ

-
1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, 1968, ਪੰਨਾ 9-10.
  2. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਨਸਾ- ਪੰਨਾ 723, ਫੁਟ ਨੋਟ ।

ਵਜੋਂ ਸੋਪੀ ਜਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਚਿਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਕੁਰਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਠ ਕਿ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਨਿਖਦੇ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰ: 57¹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਵਧਹੀਸ ਮਹਨਾ ਪਹਿਨਾ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਫੰਤ ਮਹਨਾ ਪਹਿਨਾ ਬਾਰਹ ਮਹਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ। ਫਿਰ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:- "ਤਿਤ ਮਹਨ ਜੇ ਸਬਦੁ ਹੋਆ, ਜੇ ਪੋਥੀ ਜੁਬਾਨਿ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੋਗ ਮਿਨੀ।"¹

ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੋਥੀਆਂ ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸ ਵੀ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਹਨ ਨੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨਾ ਦਿਤੀਆਂ ਪਰ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਨੇ ਆਏ।² ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸੋਂ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈਣ ਜਾਣ ਦੀ ਖਟਨਾ ਫ਼ਨਤ ਹੈ।³ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਕਰ ਕੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੂਰ ਦੁਰੰਏ ਵਸਦੇ ਸਿਖ ਉਤਾਰੇ ਕਰ ਕੇ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੁਰੂ-ਅਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀਆਂ, ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਕੋਠ ਵੀ ਕੁਝ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਯਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ "ਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਉਚੇ ਮੰਦਰ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸ ਖਟਨਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਇਉਂ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਤੇ ਬੀੜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਬੀੜ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ (*Scribe*) ਵਜੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਨਈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਦਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕਾਤ ਥਾਂ ਚੁਣ ਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਕੁਰਦਵਾਰਾ ਰਾਮ ਸਰ ਹੇ, ਤੰਬੂ ਕਠਾਤਾਂ ਨਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮੰਗਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੀੜ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਭਾਈ ਚੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 132,

2. ਕੀਬੰਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ-ਦੁਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 42-43.

3. ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ("ਸਤਿਕੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ")

ਤਿਖਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਬਿਨਾ ਆਗਿਆ ਏਧਰ ਕੋਈ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਬਾ
ਕੇਵ ਨ ਰੁਠੁ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣ ਨਰੇ-

ਰਹੇ ਦੇਏ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰ, ਕੁਰਦਾਸ ।
ਯੋਰ ਸਿਖ ਨਹਿ ਆਵੈ ਪਾਸ ।
ਸੇਵਕ ਦੁਰ ਭਿਨਾਤ ਬਿਠਾਏ ।
ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੁ ਨਿਕਟ ਨ ਕੋਈ ਜਾਏ।¹

ਸੰਮਤ 1660 ਬਿ: ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਨੇ ਦਿਨ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ
ਨੇ ਬੀੜ ਨਿਖਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਨਮ ਫਕੀ। ਕੁਰੁ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਮਿਥੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਰਤਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਿਖਵਾਏ ਰਹੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ-ਮਨ, ਇਕ-ਚਿਤ
ਹੋ ਕੇ ਨਿਖਦੇ ਰਹੇ।

ਅਖੀਰ ਸੰਮਤ 1661 ਬਿ: ਭਾਦਰੋ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ' ਦੀ ਬੀੜ
ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਨੋਕਕ ਸਮਾਰਮ ਸਮੇ
ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਉਤਸਵ ਵਾਨੇ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ
ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਨਗੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ।² ਭਾਈ
ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਨਿਖਿਆ ਛੰਦ ਰਚਿਆ ਦਸਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਪੁਰਾਨ ਕੋਟਾਨਿ ਬਖਾਨ ਬਹੁ ਭਾਰਵਤ ਬੇਦ ਬਯਾ ਕਰਨ ਗੀਤਾ।
ਸੇਸ ਮਠਜੇਸ ਅਛਲੇਸ ਸੁਰ ਮਹੇਸ ਮੁਨਿ ਜਰਤ ਅਰੁ ਭਰਤ ਸੁਰ ਨਰ ਅਤੀਤਾ।
ਕਯਾਨ ਅਰ ਧਯਾਨ ਉਨਮਾਨ ਉਨਮਨ ਉਕਤਿ ਰਾਗ ਨਾਦਾਦਿ ਜਸ ਰਮਤ ਗੀਤਾ।
ਅਰਧ ਨਰ ਮਾਤੁ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਅਖਰ ਮੇਕ ਅਰਮ ਅਤਿ ਅਰਮ ਅਰਾਧਿ ਮੀਤਾ(540)

-
1. ਕੁਰ ਭਿਨਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ।
  2. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 22.

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਾਪੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਉਚ ਪਦਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।¹

(ਕ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ-ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸੁਝ-ਬੁਝ ਵਿਚ ਪਰਪਕ ਵੇਖ ਕੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇਸ ਵਲ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਚੰਬੇ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਜਦ ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਧਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ.....।"²

ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ,

"ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦੇਵ³ ਸੰਮਤ 1631 ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਕੋਇੰਦਵਾਨ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਆਪ ਆਰਥੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਆਗਰਿਓਂ ਕੋਇੰਦਵਾਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਗਈ।"⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤੁਕ ਤਤਕਰਾ, ਪੰਨਾ 40
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 31.
2. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 16.
3. ਕਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦੇਵ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ।
4. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 9.

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਖਤ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ,

" ਆਪ ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਠਾਠ ਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕਏ ਸੀ ਤੇ
 ਵੀਏ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈ ਭੀ ਘਲੇ ਕਏ. .... ।.....
 ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ 1651 ਵਿਚ 'ਕੁਰ ਜਾਵੇ ਹਾਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ' ਦਾ ਖੇਲ
 ਵਰਤਾ ਕਏ।..... ਤਦੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਹਰ ਕਏ ਹੋਏ ਸਨ,
 ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈ ਜੰਮੂ ਵਲ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ।"¹

ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਜੋੜੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੇ
 ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਕੌਲ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਇਉਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।²

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਕੌਲ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੀਜੇ ਕੁਰੂ
 ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ
 ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ
 ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।³

ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਠ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਹਰੇ
 ਆਏ ਸਨ। ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਵਸਾਉਣ ਤੇ ਕੋਟਿੰਦਵਾਠ ਵਿਚਬਾਉਣੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ
 ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸਾਫ਼ ਦੋਹਰੀ ਸੀ- ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਣੀ
 ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਪਾਵਨ ਜੋਤਿ ਦੇ ਦੀਦਾਰ
 ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਖੱਖਰੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ:-

ਰਾਗ ਦੇਖ ਨਿਰਦੇਖ ਹੈ, ਰਾਜ ਜੋਗ ਵਰਤੇ ਵਰਤਾਰਾ।

ਮਨਸਾ ਵਾਰਾ ਕਰਮਨਾ ਮਰਮ ਨ ਜਾਪੇ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।

1. ਕੀ ਬੋਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸੰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 28, 29, 30.
2. " ਅਯੋ ਕੁਰਦਾਸ ਸੁ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਸਾਨੁ"
3. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 8-9.

ਦਾਤਾ ਕੁਛਤਾ ਦਇਆ ਦਾਨਿ, ਦੇਵ ਸਥਨ ਸਤ ਸੰਗ ਉਧਾਰਾ।
 ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਅਗਾਧ ਬੋਧ ਸਤਿਕੁਛ ਸਚ ਸਵਾਰਣ ਹਾਰਾ ।
 ਕੁਛ ਅਮਰਹੁ ਕੁਛ ਰਾਮਦਾਸ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਜੁਧਾਰਾ।
 ਸੁਬਦ ਸੁਭਤਿ ਕੁਛਸਿਖ ਹੋਇ ਅਨਯਦ ਬਾਣੀ ਨਿੰਛਰ ਧਾਰਾ।
 ਤਖਤ ਬਖਤ ਖਰਗਟ ਪਧਾਰਾ।¹

ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜਦ ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ
 ਰਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਧਰੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕੁਛੁ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ
 ਸਥਨ ਵਿਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਕੁਛੁ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ
 ਕੁਛਸਿਖ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੁਛੁ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਾਊ ਆਰਥੇ ਅਤੇ
 ਪੂਰਬ ਵਨ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕੁਛਸਿਖੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹੋ
 ਕੇ ਆਰਥੇ ਚਲੇ ਗਏ।"²

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਕੁਛੁ ਰਾਮ ਦਾਸ
 ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬਿਨੇ ਕੀਤੀ:-

ਮੇ ਕਉ ਸਿਖੀ ਦੇਹੁ ਮਹਾਨੀ।³

ਤੈ ਅਰੋ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ

ਸਿਮਰਹੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮ।
 ਜਾ ਤੈ ਪਾਵਹੁ ਸੁਖ ਬਿਸਰਾਮੁ ।
 ਅਬ ਤੁਮ ਆਰੇ ਮਾਹਿ ਸਿਧਾਵਹੁ।³

" ਮੇ ਕਉ ਸਿਖੀ ਦੇਹੁ ਮਹਾਨੀ" ਕੁਛ ਨੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੁਠੇਪੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 14.
2. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰ ਨੰ 16.
3. ਕੁਛ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਭਾਗ 2, ਅੰਕ 14, ਅੰਕ 68
3. ਉਹੀ " " " " ਅੰਕ 69-70

ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਤ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਪਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਕਿ "ਬੜਾ ਤੁਮ ਖਾਕੇ ਮਾਂਹਿ ਸਿਧਾਵਹੁ" ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ, ਕੁਰਮਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਬਣੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਖਤ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ" ਵੀ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਖ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਨ, ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਖ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਟਾਪਨੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਖਿਆਂ ਹੈ, "ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈਂ ਟੋਂ ਰਖਾ ਜਾਣਾ ਦਲੀਲ ਹੈ ਇਸ ਕੰਨ ਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਮੈਂਨੀ ਪਰਮੈਂਨੀ ਭੱਲ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸੇ ਦਮ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।"¹

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੈਂਨ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠਾਨ ਨੇ ਕੇ ਆਰੰਭ ਵਨ ਚਲ ਪਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਰੰਭ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਹਰਦਵਾਰ, ਦਿਲੀ, ਮਥਰਾ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੀ 'ਸਵੇਰੇ ਵਾਰ ਨਾਉਣੀ, ਭੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਨੀ, ਸੰਝ ਨੂੰ ਸੇਦਰ ਦੀ ਚੋਕੀ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਣਾ ਦੀ ਚੋਕੀ ਹੋਣੀ।"² ਆਰੰਭ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜੀ ਰਿਯਾਇਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਮਾਂ ਕਢ ਕੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਇਨਾਮਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਨਾਮਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ

1. ਕੀ ਬੋਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ- ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 31.

2. ਕੀ ਬੋਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 32.

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਵੰਗੀ; ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਤੇ ਨਖਠਉ¹ ਵਿਚ ਕਈ ਨੌਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਸੰਮਤ 1631 ਬਿ: ਤੇ ਸੰਮਤ 1638 ਬਿ: ਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਰੰਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਇਨਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਚਾਨਣ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ 1638 ਬਿ: ਦੇ ਭਾਦਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੇ ਡੇਜੇ ਹੋਏ ਸੁਨੇਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਰੰਭੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਇਸ ਸੰਤ ਸਾਲ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।² ਪਰ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਏਨਾ ਨੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਗੁਰ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਜਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਿੱਥਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਆ ਕੇ ਆਏ ਪਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਨਿਮਨ ਨਿਖਤ ਪਉੜੀ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੈ:-

ਦਿਰੇ ਪੁਰਬ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤੁ ਤਿਸੇ ਘਰ ਆਵੈ।

ਬੇਨਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।

ਪੂਰਨ ਤਾਨ ਖਟਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਜਗਾਵੈ।³

ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸੰਮਤ 1634 ਬਿ: ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਬਾਹੁਣ ਨਈਂ, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, "ਪੰਜ ਦਾਨੇ-ਪਰਧਾਨੇ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੀ 'ਕੰਮ-ਕਰਨੀ' ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਭੀ ਇਸ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਸਨ।⁴

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1577 ਟੀਸਵੀਂ ਵਿਚ (1634 ਬਿ) ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਭੇਜਿਆ।⁵

1. ਦੀ ਖਾਨਸਾ (ਨਾਈਫ਼ ਆਫ਼ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ) ਡਾ. ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ
2. ਕੀ ਬੋਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 33
3. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 47.
4. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 4-5
5. ਉਹੀ

1578 ਈ:ਸਵੀ (1635 ਬਿ:) 30 ਸਿ ਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਰਦੇ ਵਿਚ 'ਸਰਬ ਧਰਮ-ਸਮੇਟਨ' ਬੁਨਾਇਆ ਸੀ, " ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਕੌਲ ਦੀ ਭਵਾਈ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।¹

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਨਾਇਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ 'ਤਖ਼ਤਿ ਬਹੇ ਤਖ਼ਤੰ ਕੀ ਨਾਇਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਗੱਦੀ, ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਤੇ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਕਏ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਸਿਰ ਖੁਕਾਇਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਵਾਣੀ ਜੋਤਿ ਤਿੱਠੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁਨਾਰੇ ਵਿਚ ਬੇਨ ਗੁੰਜੇ, ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ--

ਅਨਖ ਨਿਰੰਜਨ ਆਖੀਸੀ ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ।
 ਰੀ ਵਸਸ ਜੋਤਿ ਉਦੋਤਿ ਨੰਘ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰ ਪਿਆਰਾ।
 ਜਗ ਮਤ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰੀ ਜਗ ਜੀਵਨ ਜਗ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ।
 ਨਮਸਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਆਦੇਸ ਉਧਾਰਾ।
 ਚਾਰ ਵਰਨ ਛਿਅ ਦਰਸ਼ਨਾ ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਸਚ ਅਚਾਰਾ।
 ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਨਾਨ ਦਿਕੁ ਗੁਰਮੁਖ ਭਾਇ ਭਗਤ ਨਿਸਤਾਰਾ।
 ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਸਚ ਸਿ ਰਜਣ ਹਾਰਾ।²

ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨੈ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਠੇਕੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968 ਪੰਨਾ 4-5
2. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ ੩੪.

ਰਿਹਾ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੁਰਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਰਮਤ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਨੁਕੀ ਫੁਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਨੋੜ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸੋ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫੇਰ ਪਰਚਾਰ ਨਈਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਬਠਾਰਸ, ਆਗਰੇ, ਉਜੈਨ ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵੀ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੀਮੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇਰੇ ਤੇ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਈਂ ਸ਼ਰੀਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਖੇਟ, ਕਪਟ ਤੇ ਮੀਟੇ-ਪਠ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਆਦਿ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠਾਠ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਨਈਂ। ਇਸ ਮਤਨਬ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋ ਵੰਗ ਵਰਤੇ- ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁਖ ਰਾਹਵਾਂ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਨੀਅਤ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ, ਤੇ ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਸਿਥੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਸਿਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਂ ਅਸਨੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਖੇਟ, ਕਪਟ ਤੇ ਬੁਠ ਦਾ ਪਾਜ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਵਕ ਸਿੱਧੇ ਕੁਰਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਗ ਪਏ। ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦ੍ਰਿੜ-ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਮਿਟੀ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰੂ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਗਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ¹ ਇਹ ਦੈਖ ਮਿਟਾਈ ਚਾਹੀ, ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

1. ਕੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਾਸ 2 ਐਸੂ 3-

ਫਫਕ ਦੁਕਾਨਨ ਕੋ ਤਹਿ ਭਾਰਾ।

ਅਰ ਜਗਤ ਜੋ ਆਇ ਬਜ਼ਾਰਾ।

ਸੋ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਕੋ ਤਬ ਦੀਨ ।

ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਲ ਦਾ ਖਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੀਲੇ ਉਪਰਾਣੇ ਨਿਸਰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰ-ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਇਆ, ਕੁੜ ਕਪਟ ਦੀ ਖੇਡ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਤੇ ਤੁੰਨਿਆ ਰਿਹਾ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪਾਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮੀਣਾ' ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਖਰ ਦੀ ਮਾਂਹਮਾ ਦੁਣੀ ਚੋਟੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 36 ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਬਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਤ ਵਰਤੀਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਮੀਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉੱਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਕੈਹਾਂ ਦਿੱਸੈ ਉਜੌਨਾ ਮਸੁ ਅੰਦਰ ਚਿੱਤੇ।
 ਹਰਿਆ ਤਿਨ ਬੁਆੜ ਜਿਉਂ ਫਲ ਕੰਮ ਨ ਕਿੱਤੇ।
 ਜੇਹੀ ਕਨੀ ਕਠੋਰ ਦੀ ਮਨ ਤਨ ਦੁਠ ਭਿੱਤੇ।
 ਪੇਠੁ ਦਿੱਸਨ ਚੰਗੁਣੇ ਮਰੀਅੇ ਅਗ ਨਿੱਤੇ।
 ਖਰੀ ਸੁਆਨਿਉ ਵੇਸੁਵਾ ਜੀਆ ਬੱਝਾ ਇੱਤੇ।
 ਖੋਟੀ ਸੰਗਤ ਮੀਣਿਆਂ ਦੁਖ ਦੇਦੀ ਮਿੱਤੇ।¹

ਇਹ ਨੜਜ 'ਮੀਣਾ' ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨਈਂ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖਰਬ ਹੈ, ਫੁੱਠਾ, ਕਪਟੀ, ਜੇ ਕੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰੈ," ਜੇ ਮਨ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪਰਕਟ ਨਾ ਹੋਣ² ਦੇਵੇ "-

ਮੀਣਾ ਹੋਆ ਪਿਰਥੀਆ ਕਰ ਕਰ ਤੇਵਕ ਬਰਨ ਚਨਾਯਾ।³

ਜਦੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਪਖੰਡ ਤੇ ਗੁਰੂ ਖਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਣ ਨਗੀਆਂ ਤੇ ਮੀਂ ਮੁਤਸਰ ਦੀ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 5.
2. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 729.
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 33.
4. The Guru set out for Dihli on Monday, the second day of Magh, 1669 (A.D. 1612).

* ਦੀ ਜਿਖ ਰਿਖਿਅ, ਖਿਅਦ ਸੀ. 4, ਮੀਂ ਮੁਤਸਰ, ਪੰਨਾ 14

ਮਹਿਮਾ ਚਹੁੰ ਫੈਟਾ ਵਿਚ ਫੈਨਣ ਨਰ ਪਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ 1669 ਈ: ¹ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ² ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਸਨਾਹ ਮਜ਼ਵਰੇ ਨਾਨ ਹੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਰਾ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਪਾਛੇ ਬਿਧ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ।
 ਸਕਨ ਕਾਰ ਕਰਿ ਹੈ ਤੁਮ ਪਾਸ।
 ਸਭ ਬਿਧ ਮਹਿ ਦੇਨੋ ਬਹੁ ਸਯਾਨੈ।
 ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ ਸੇਵ ਮਹਾਨੈ।³

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਟੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਦੋ ਕੋਹਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵਾਕ ਉਚਾਰੇ:-

ਬਿਧ ਸਾਹਿਬ! ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ। ਤੁਮ ਸਯਾਨੈ ਕਰ ਬਾਸ ਅਵਾਸ।
 ਹਰਿਮੰਦਰ ਕੀ ਕਰੀਏ ਸੇਵਾ। ਪੂਜਨ ਕਰਹੁ ਸਦਾ ਗੁਰ ਦੇਵਾ।
 ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਆਵਤ ਜਿਮ ਆਵੈ। ਸਰਬ ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜਿਮ ਬਠਠਾਕੈ।
 ਕਾਰ ਦੇਗ ਕੀ ਤਬਾ ਚਨਾਵਹੁ। ਅਪਰ ਸਰਬ ਕਾਰਜ ਸੁਧਰਾਵਹੁ।
 ਕਿੰਤਕ ਸੁਭਟ ਰਹਿ ਸੰਗ ਤੁਮਾਰੈ। ਦਾਸ ਬਿੰਦੁ ਹੋਵਹਿ ਅਨੁਸਾਰੈ।

1. The Guru set out for Delhi on Monday, the second day of Magh, 1669 (A.D. 1612).

1. ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਹਿਨਜਨ, ਸਿਕਾਨਿਫ਼ ਜਿਨਦ ਨੰ: 4 ਪੰਨਾ 14

2. ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਹਿਨਜਨ, ਸਿਕਾਨਿਫ਼, ਪੰਨਾ 13

3. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਵਾਸ 4 ਐਸੂ 51.

ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਾਤ ਕੇ ਰਾਖਹੁ। ਹਮਰੀ ਦਿਸ ਤੇ ਆਛੇ ਭਾਖਹੁ।

ਸੰਮਤ ਹੋਇ ਕਾਰ ਕੇ ਕਰੀਅਹਿ। ਸਭ ਦਿਸ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਧਰੀਅਹਿ।¹

ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਮੋਕਾ ਡਿੱਗ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਈਂ ਆਈਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਰਹੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਏ ਨੇਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਭ ਉਠਾਫੇ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਨਾਨ ਠੀ ਨੇ ਜਾਂਦੇ। ਹੁਣ ਕਾਬਲ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣੇ ਸਨ² ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣਨ ਦੀ ਟਿੱਛਾ ਹੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਕਈ ਸਿੱਧੇ-ਪੱਤਰ ਆਏ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਕੁਝੋਂ ਵੀ ਤੇ ਜਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਜਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਕਾਫ਼ੀ ਉਡੀਕ ਮਗਰੋਂ ਉਥੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪਾਸ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਵਾਨੀਅਰ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਬਲ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵੀ ਆਉਣਗੇ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਬਲ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਭੇਜਿਆ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਾਇਆ।³

ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਜੇ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਭ

1. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਾਸ 4 ਐਸੂ 52.

2. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਠ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 31.

3. ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ- ਕਾਬਲ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ-
ਭਾ: ਗੰਢਾ ਸਿੰਘ ।

ਪਾਸੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੇਖਣ ਸੇਫ਼ ਹੈ:-

"ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਜਾ ਕੇ ਕੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਖ਼ੈਬੋ ਤਕ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾਤ ਸ਼ੁਕਤੀ ਦੇ ਬਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਜਾ ਸਮੇਤ ਸਤ ਸੌ ਸਿਖ ਕੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ।"¹

ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਕਵਿੱਤ ਸਵਯੰ ਕੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਚਨਾਏ ਸਿਖੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਤੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣਾਏ ਗਏ ਜੋ ਕੁਰਮਤ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ, ਤੁਨਸੀ ਦਾਸ (1589-1680 ਬਿ:) ਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਢਾਸ (1612-1674 ਬਿ:) ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਤੁਨਸੀ ਦਾਸ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ ਪਰ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਕੁਰਮਤ' ਹੈ। ਕੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੰਕਰ ਵਾਨਾ ਠਿਰਕੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੂਰ ਜਾਂ ਤੁਨਸੀ ਵਾਨਾ ਸਰਕੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਮਤ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਤਾਂ ਕੁਹਸਤ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਘਰ-ਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਦਾ ਹੈ। ਕੁਹਸਤ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਕਵਿੱਤ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਹੁੰਦਾ ਸੁਣੋ:-

1. ਤਵਾਰੀਖ਼ ਕੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ- ਹਿੰਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 485.

ਜੀਸੇ ਸਭ ਸਾਰਿਤ ਸਕਨ ਸੇ ਸਮੁੰਦ ਬਡੇ ਮੇਰ ਸੇ ਸੁਮੇਰ ਬਡੇ ਜਕਤ ਬਖਾਨ ਹੈ।
 ਤਰੁਵਰ ਵਿਖੇ ਜੀਸੇ ਚੰਦਨ ਬਿਰਖ ਬਡੇ, ਧਾਤੁ ਸੇ ਕਨਕ ਅਤਿ ਉਤਮ ਕੇ ਮਾਨ ਹੈ।
 ਪੰਛੀਅਨ ਮਹਿ ਹੀਸ ਮਿਠ ਰਾਜਨ ਮੇ ਸਾਰਦੂਨ, ਰਾਕਨ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਕ ਪਾਰਸ
 ਰਿਖਾਨਨ ਮੇ ਰਿਖਾਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨਨ ਮੇ ਧਿਆਨ ਕੁਰ, ਸਕਨ ਧਰਮ ਮੇ ਰਿਹਸਤ
 ਪੁਥਾਨ ਹੈ। 376

ਇਹ 'ਕੁਰਮੁਖ ਗਿਰਹੀ ਮਹਿ ਉਦਾਸੀ' ਦਾ ਸਬਕ ਕੁਰਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ, ਇਹ
 ਜੁਕਤ ਉਠਨਾ ਹੀ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਕੀਬੰਤ
 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਕਾਟ ਮਾਇਆ ਡਾਸੀ ਕੁਰ ਕ੍ਰਿਹ ਸੇ ਉਦਾਸੀ ਕੀਨੇ,
 ਅਨਭੈ ਅਬਿਠਾਸੀ ਪ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਭੀਨ ਹੈ। 182.
2. ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਿਮ ਕੁਰਦੇਵ ਸੇਵ ਕਨੀ ਕਾਨ ਮਾਇਆ ਸੇ ਉਦਾਸੀ
 ਕੁਰ ਸਿਖਣ ਜਤਾਈ ਹੈ। 455.
3. ਸਤਿਕੁਰ ਸਿਖਨ ਕਉ ਰਾਖਤ ਰਿਹਸਤ ਸੇ ਸਾਵਧਾਨ,
 ਆਨ ਦੇਵ ਸੇਵ ਭਉ ਦੁਬਿਧਾ ਨਿਵਾਰ ਹੈ। 480

ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੋਕਟ ਕਰਮ ਕਾਭ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
 ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿਰਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਨ ਮੋੜਿਆ। ਕੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ:-

ਗਿਰਾਨਹਿ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸ।

ਗਿਰਾਨ ਭਇਆ ਤਹਿ ਕਰਮਹਿ ਨਾਸ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਕ੍ਰ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲੀ ਵੇਖੇ ਕਿ ਹਾ ਸੋਹਣਾ ਕੀਬੰਤ
 ਰਚਿਆ ਹੈ-

ਜੀਸੇ ਬਨਥਾਇ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਫਲ ਨਮਿਤ, ਨਾਰਤ ਹੀ ਫਲ ਪੜ੍ਹ ਪੁਰਾਪ ਖਿਲਾਤ ਹੈ।

ਜੀਸੇ ਤ੍ਰੀਯਾ ਚਚਤ ਸਿੰਗਾਰ ਭਰਤਾਰ ਚੇਤ, ਭੇਟਤ ਭਰਤਾਰ ਉਹ ਹਾਰ ਨ ਸੁਹਾਤ ਹੈ।

ਬਾਨਕ ਅਚੇਤ ਜੀਸੇ ਕਰਤ ਨੀਨਾ ਅਨੰਕ, ਸੁਚਿਤ ਚੇਤੰਨ ਭਏ ਸਬ ਬਿਸਰਾਤ ਹੈ।

ਤੀਸੇ ਖਟ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸਰਮ ਗਿਰਾਨ ਕਾਸ, ਗਿਰਾਨੋ ਭਾਨੁ ਉਦੇ ਉਭ ਕਰਮ

ਉਭਾਤ ਹੈ। 405.

ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਇਹ ਕਹਿੰਤ ਸਵੈਂਯੇ ਰਚੇ।

ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਖਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੈਠਤੀ ਕਰ ਭੇਜੀ। ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੇਵੜੇ ਹਥ ਸੌਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੌਦਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖੀਂ ਮੁਤਸਰ ਨਈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ ਤਾਂ ਨਾਨ ਹੀ ਠਵੇਂ ਸਜੇ 700 ਸਿੰਖ¹, ਰਾਜੇ ਸਮੇਤ ਸਤਿਕੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਈਂ ਖੀਂ ਮੁਤਸਰ ਨੂੰ ਆਏ। ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਪਰਚਾਰ ਦੋਰਾ ਸੀ।

(ਖ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ

ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ-ਸਮੇਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ-ਸਮੇਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਭਾਈ ਕਾਛਨ ਸਿੰਘ², ਡਾ: ਕੋਪਾਨ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ³, ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ⁴, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ⁵ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮੇਤ 1694 ਬਿ: ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ⁶ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ⁷ ਸਮੇਤ 1696 ਬਿ: ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1637⁸ ਈ. ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਤ 1694 ਬਿ: ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆ ਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ⁹ ਤੇ ਕੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੈਵੀ ਦੇ ਨਿਖਾਰੀ ਨੇ

-
1. ਤਵਾਰੀਖ ਕੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ
  2. ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 311
  3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 95
  4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 149
  5. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 23
  6. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ 113
  7. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 35-36
  8. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੰਨਾ 71
  9. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ 223.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰਮਤ 1686 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ 1686 ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁੰਬੀ ਬਾਪੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1688 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।¹ ਸੋ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸੰਮਤ 1688 ਬਿ. ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। 'ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਨਾਣਾ ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਨਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤ 1686 ਬਿ. ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਭੁਲਤ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਮਤ 1687 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਦਾ ਸੁਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਮੁਕ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।² ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸੰਮਤ 1691 ਵਾਲੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜੰਗ ਜੁਧ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ-

"ਦਨ ਭੰਜਨ ਗੁਰ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।"³

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸੰਮਤ 1701 ਬਿ. ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ। ਸੋ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦਾ ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਭਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴

1. ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਤਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 91
2. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48.
4. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਚਰਨਾ, ਪੰਨਾ 25

ਸਮਝਾਈ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ

- (ੳ) ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤਵ
- (ਅ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ
- (ੲ) ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ
- (ਸ) ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ
ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ

48

(ੳ) ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤਵ

'ਸਾਹਿਤ' ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ'। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ, ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਰਿਚ-ਸਬਾਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੰਡ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਆਠੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬੀਤਦਾ ਵਾਪਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੇਰੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵੇਖ ਪਰਖ ਕੇ, ਜਾਚ ਕੇ, ਪਠਤਾ ਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੌਂ ਜਿਹੌਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੌਂ ਜਿਹੌਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਆਪਣੀ ਨਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਉਦਗਾਰਾਂ, ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਨੋਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨਈਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਜਿੰਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ -

ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੈਤ੍ਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜਾਣਿਆ ਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

(ਖ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1602 ਬਿ: ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ:
(ਸੰਨ-1545 ਈ: ਤੋਂ ਸੰਨ 1637 ਈ:) ਤਕ ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਹ
ਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੰਨ 1556 ਈ. ਤੋਂ ਸੰਨ 1605 ਈ:
ਤਕ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 1605 ਈ: ਤੋਂ 1627 ਈ: ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।
ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁਲਾਮੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਨੀਮਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1192 ਈ: ਵਿਚ ਜਹਾਬੁਦੀਨ
ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੋਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ।
ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੋਰੀ ਨੇ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੱਤਾ ਸੋਧੀ ਤੇ ਇਉਂ 1206 ਈ: ਤੋਂ 1290 ਈ:
ਤਕ ਕੁਲਾਮ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ; 1290 ਈ: ਤੋਂ 1320 ਈ: ਤਕ ਖ਼ਿਲਜੀਆਂ ਦਾ
ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਖ਼ਿਲਜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਰਦਾਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਸਿੱਤਾ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ 1321 ਈ: ਤੋਂ

1412 ਈ: ਤਕ ਭਾਰਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਨਈਂ ਦੇਲਤ ਖਾ ਲੋਧੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਦ ਵੰਸ਼ ਨੇ 1414 ਈ: ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ 1450 ਈ: ਤਕ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਝੁਨਾਈ ਰਖਿਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਫੇਰ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਤਾ ਖੋਹ ਨਈਂ ਤੇ 1450 ਈ: ਤੋਂ 1526 ਈ: ਤਕ ਕੋਦੀ ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਲੋਧੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤੇ 1526 ਈ: ਤੋਂ 1530 ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ 1540 ਈ: ਵਿਚ ਨਸ ਗਿਆ। 1540 ਈ: ਤੋਂ 1555 ਤਕ ਸੂਰੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਜਦ ਕਿ 1555 ਈ: ਵਿਚ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਕਬਰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਹੋਏ, ਵਿਚਰੇ।

(ੲ) ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਓਰੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਨਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਹਕਮ ਸ਼ੇਣੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਥੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਜੁਲਮ ਤਲੱਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਭਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਤੇ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਨ ਭਨੀ ਭਾਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤਰ ਉਠੀਕਿਆ ਹੈ।¹

1. There was great religious intolerance on the part of the Muslims. This has been clearly stated in their verses by the Saint-poets. Bhai Gurdas has drawn a vivid picture of the same in his first Vāl.

ਡਾ. ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਉਪਢੇਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਅਨਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਔਧੀ ਆਮਦਨ ਸਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ¹, ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਨੇ ਸ਼ੁੰਹ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਰੀਆਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ।² ਨੇਪੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਕਦਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੰਦਰ ਵਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੌਂਕੇ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।³

ਬਾਬਰ ਨੇ 1526 ਈ: ਵਿਚ ਤਨਵਾਰ ਦੇ ਜੌਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵੇਖਦੇ, ਵੀਹਿਦੀ ਕਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦੇ,

ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ।

ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨ ਆਉ। ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਰੋ ਰਟ ਜਾਹੇ।

(ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਮਨਾਹ ਮ: ੧ ਪੰਨਾ 1288) ਕਹਿਕੇ

ਜਾਨਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਾਕਨਾ ਕਰਦੇ, ਮਜ਼ਹੂਮ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹਨੁਣਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਸਿਆਣਾ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਤਾਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਠਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਨਈਂ ਇਕ ਵਸੀਅਤ ਲਿਖੀ ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਸ਼ੁੱਠੀ ਨਿਖਤ ਹੈ- ਪੁੱਤਰ, ਮਜ਼ਹੂਬੀ ਪੱਖ ਪਾਤ ਨੂੰ ਦਿਨੋਂ ਕਢ ਕੇ, ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਦਿਨ ਜਿਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਮਰ ਹੈ।⁴ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਵਸੀਅਤ ਤੋਂ, ਟੇਵੇ ਵੰਗ ਨਾਲ, ਇਸ

-
1. ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ- ਟੇਨਪੂਨ, ਪੰਨਾ 104-6
  2. ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ- ਟੇਨਪੂਨ, ਪੰਨਾ 146
  3. ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ- ਟੀਲਵਰੀ ਪਰਸ਼ਾਦ
  4. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ ਇਤਿਹਾਸ

ਕੋਲ ਦੀ ਫ਼ਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਫ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਇਸਨਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਵਾਇਆ ਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਮਜਾਜਕ ਅਧੋਕਤੀ ਦੇ ਘਿਠਾਉਣੇ ਦਿਸ਼ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ, ਪਖੰਡ ਆਪਣੇ ਜੋਲਾਂ ਤੇ ਸੀ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਨੇਕ ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਇਕ ਧੋਖਾ ਬਣ ਕੇ ਗਿਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਹੂ ਨੀਗਿਆ ਕਪੜੇ ਦੇ ਪਨੀਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੱਢੀ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਰਮ ਸੀ, ਹਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨੂੰਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਵਾਸ਼ ਹੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅਨੋਕਾਰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਹਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਨਸੀਬ ਹੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਾਂ, ਸ਼ੇਰ ਜਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।¹

ਅਕਬਰ ਸਮਝਦਾਰ ਠਿਕਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਪ ਨਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕ਼ਨ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਚਾਂ ਪਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਵਸਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਿਆਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅਕਬਰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਖੁਨ-ਦਿਨੀ ਦਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਲ-ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ

---

1. ਸੋਗੰਠ ਟਿੰਡੀਆ- ਲੇਖਪੁਠ, ਪੰਨਾ 233

ਦੀ ਸਾਝ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਧਾਰਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।¹ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਠ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦਵਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਰਗੀ ਦਾ ਇੰਨਾ ਕਾਯਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ 12 ਪਿੰਡ ਪਰਗਣੇ ਝਬਾਨ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕੀਤੇ ਸੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਛਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਣੇ) ਨੂੰ ਅਰਪ ਦਿੱਤੇ ਸੇ।"²

ਅਕਬਰ ਨੇ 'ਦੀਨੇ-ਇਨਾਹੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਤ ਵੀ ਚਲਾਇਆ। ਪਰਸਪਰ ਰਵਾਦਾਰੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੁੱਦਾ ਸੀ।³ ਫ਼ਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਥਾਦਤ ਗਾਹ ਬਣਵਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਣ ਠਈ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਾ ਟੇਂਡਰ ਮਨ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੀਮਾਇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਠਿਸਮ ਬਣਾਏ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰ ਗਈ। ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਮਿਲਿਆ।⁴

ਜਹਾਂ ਗ਼ੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਨ ਚੈਨ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ 'ਅਦਨ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਕਬਰ ਦੇ 'ਦੀਨੇ-ਇਨਾਹੀ' ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਤਖ਼ਤ ਨਸ਼ੀਨੀ ਮਰਹੋ ਇਸਨਾਮੀ ਸ਼ਬਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾਕੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁵ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੰਚੇ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਦੇਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਚੁਕਨੀਆਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਵਾਲੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਂ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਪੁਸਤਕ

1. ਸੋਭੀਵਨ ਇੰਡੀਆ- ਨੈਨਪੁਨ, ਪੰਨਾ 251-52.

2. ਕੀਬੰਤ ਛਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 32.

3. ਮੁਗ਼ਲ ਰੂਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਸੈਡਵਰਡ ਅਤੇ ਕੈਰੰਟ.

4. ਸੋਭੀਵਨ ਇੰਡੀਆ, ਨੈਨਪੁਨ, ਪੰਨਾ 161-62.

5. "He....restored the forms and ritual of the Mahomedan religion to their former supremacy".

5. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ- ਮੁਹੰਮਦ ਨਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ 150.

'ਤੇਜਕੇ ਜਹਾ ਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਠੀਕਦਿਆ ਦੇ ਬਚਨ ਨਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿ "ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਛੋਟੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਬੰਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਹੀ ਰਗੇਂ ਬੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਾਲੀਘਰ ਦੇ ਕਿਨੇ ਵਿਚ ਕੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਨਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਤੇ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹

ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਨਾਸੀ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਤੇ ਜਹਾ ਗੀਰ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਾਮ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਰਮ ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਨ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਜਹਾ ਗੀਰ ਦੇ ਜੁਨਮੀ ਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਕੰਪਟਨ ਹਾਕਿਨ ਨਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਪਰਜਾ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਤੇ ਬਰ ਬਰ ਕੰਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਮ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਖੁੰਬਾਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਖੋਰੇ ਸੁਟ ਕੇ ਟਕੜੇ ਟਕੜੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।"²

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਐਸ ਪ੍ਰਸਤੀ ਸਮੇਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਕੁਝ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਚੰਨਣੇ ਅਚਿਲਕਾਰ ਨਿਭਰ ਹੋ ਕੇ ਹਨੇਰ ਮਚਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਜਥਾ ਰਾਜਾ ਤਥਾ ਪਰਜਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਜਾ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਗੂ, ਕੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਕੀ ਦੂਜੇ, ਸਭ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾ ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਇਉਂ ਉਠੀਕਿਆ ਹੈ:-

ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਦੇ ਉਠਣੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।

ਪਰਜਾ ਐਧੀ ਗਿਆਨ ਵਿਣੁ ਕੁਝ ਕੁਸੰਤ ਮੁਖਹੁ ਅਠਾਈ।

1. ਕਵਿੱਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ 51.

2. ਸੋਭੀਵਨ ਇੰਡੀਆ- ਨੇਨ ਪੂਨ, ਪੰਨਾ 304 (ਕੰਪਟਨ ਹਾਕਿਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਜਹਾ ਗੀਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਭਿਸ਼ਵਤੀ ਵੱਢੀ ਨੈ ਕੇ ਹਕ ਭਵਾਈ।

ਇਸਕੀ ਪੁਰਖੇ ਦਾਮ ਚਿਤ ਭਾਵੇ ਆਇ ਕਿਥਾਉ ਜਾਈ।¹

ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਕੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਜੋ ਆਤਮਾ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪੰਜੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਟਿਕਣ ਨਕ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੈਸਾ, ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਨੈਕ ਕਮਾਈ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ "ਭਾਵੇ ਆਇ ਕਿਥਾਉ ਜਾਈ" ਹਕ ਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਣ-ਹਕ ਦਾ, ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁਣਦਾ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਪੇ ਥਾਪੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ-

ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੇ ਵਰਜਈ ਸੋਈ ਕਰੇ ਜੋਈ ਮਨ ਭਾਵੇ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੈਣੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਿਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵੰਸ਼ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ-ਮੰਨੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਤੰਗ ਕੀਤੀ ਰਖਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਮਿਨ, ਖੁਦਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਰੱਬ-ਪੂਜਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ, ਬੁਤਾਂ ਦੇ ਪੂਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਂ ਨਾਸਤਕ, ਭਾਵ ਇਕ ਰੱਬ ਤੇ ਮੁਲਕਰ, ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ, ਹਿੰਦੂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਿਪਲਾਂ ਤੇ ਬੋਝਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜ਼ੀਲਾਕ ਆਦਿ ਸੱਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੁਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 30.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 18.

ਇਉਂ ਇਸ ਵਖੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੋਮਿਨ, ਹਿੰਦੂ ਕਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸਵਾਬ ਭਾਵ ਪੁੰਨ ਗਿਣਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੁਟਣਾ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਵਾਹ ਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਬੁਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਭਾਣੇ ਦੀਨੀ ਕੰਮ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁਤ-ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਤ-ਸ਼ਿਕਲ ਭਾਵ ਬੁਤ ਤੋੜਨ ਵਾਨੇ ਦਸ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੁਨਮ ਤਸੱਦਦ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਝਨਾਕੀ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ, ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਨੀਚ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਧਾਰਮਕ-ਪੱਖ-ਪਾਤ ਤੇ ਕਟਬਪੁਣੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਅਵੇਸਥਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਿਖਿਆ-

ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੇ ਵਾਹਿ ਕੇ ਤਿਹ ਠਉੜੀ ਮਸੀਤ ਉਸਾਰਾ।
ਮਾਰਨ ਗਏ ਕਰੀਬ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਪਾਪ ਬਿਬਾਰਾ ।¹

ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ-ਠਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ। ਧਾਰਮਕ ਆਰੂ ਖਾਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ, ਭੋਲੀ ਭਾਨੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਭੁਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਨਾ ਰਹੇ ਸਨ-

ਕਿਸੇ ਪੁਜਾਈ ਸਿਨਾ ਉੰਨ ਕੋਈ ਕੋਰੀ ਮੜੀ ਪੁਜਾਵੈ।
ਤੰਕੁ ਮੰਤ੍ਰੁ ਪਖੰਡ ਕਰ ਕਨਹ ਕ੍ਰੋਧ ਬਹੁ ਵਾਦ ਕਰਾਵੈ।
ਆਪੇ ਧਾਪੀ ਚੋਇ ਕੇ ਨਸਾਰੇ ਨਸਾਰੇ ਧਰਮ ਚਲਾਵੈ।
ਕੋਈ ਪੂਜੇ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੋਈ ਧਰਤ ਅਕਾਸ ਮਨਾਵੈ ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬਸੰਤਰੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਕੋਈ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ ।
ਫੋਕਟ ਧਰਮੀ ਭਰਮ ਭੁਲਾਵੈ ।²

ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਵਾਲਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹਨੇਰ ਮਚਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖਹਿਰ-ਮਖਹਿਰ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 20.
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 18.

ਬਾਝ ਕੁਰੂ ਅੰਧੇਰੇ ਦੇ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਹੁ ਬਿਧ ਲੋਯਾ।
 3. ਬੀਮੇ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧੁ ਬਿਠ, ਸਾਧੁ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਯਾ।¹

ਹਰ ਪਾਸੈ ਨੁਟ-ਖਸੁਟ ਚਨ ਰਹੀ ਸੀ, ਰਾਜਸੀ ਆਰੂ ਜਾਨਮ ਸਨ, ਇਨਸਾਫ਼ ਰਿਯਾ ਨਹੀ ਸੀ,
 ਸਮਾਜ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਵਰਠਾ, ਆਜਰਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਡਿਯਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਆਪਸ
 ਵਿਚ ਖਿਚੋ-ਤਾਣ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ-

ਚਾਰ ਵਰਣ ਚਾਰ ਮਜਹਬਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
 ਖੁਦੀ ਬਖੀਨੀ ਤਕੋਬਰੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਕਰੀਨਿ ਧਿਛਾਣੇ।²

ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਨਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀ ਆਉਂਦੀ। ਧਾਰਮਕ ਅਰਵਾਈ
 ਕਰਨ ਵਾਨੇ, ਜਗਤ, ਸੜਦੇ ਜਗਤ, ਨੂੰ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨ ਵਾਨੇ ਆਪ ਭੀ ਭੀਤ ਹੋਏ ਹੋਏ, ਜੰਗਲਾਂ
 ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਨੁਕੇ ਸਨ, ਡਿਯਾਨ ਦਾਤਾ ਕੋਈ ਰਿਯਾ ਨਹੀ ਜਾਪਦਾ-

ਪਾਪ ਗਿਰਾਸੀ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਹੋਨ ਖੜਾ ਧਰ ਹੋਨ ਪੁਕਾਰ।
 ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ ਕੋਣ ਜਗਤ ਕਉ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ।
 ਜੋਗੀ ਗਿਯਾਣ ਵਿਧੁਟਿਆ ਨਿਸਦਿਨ ਅੰਡ ਨਗਾਇਨ ਛਾਰਾ।³

ਅਸਨ ਕੋਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

ਬਾਝ ਕੁਰੂ ਫੁੱਝਾ ਸੀਸਾਰਾ।⁴

ਕੁਰੂ ਕੋਈ ਸੀ ਨਹੀਂ; ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਜੁਮਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ
 ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਵਾਨੇ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਵਰਗਿਯਾ ਵਿਚ ਡਾਕੇ,

1. ਵਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 22.
2. ਉਹੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 21.
3. ਉਹੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 29.
4. ਉਹੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 29.

ਵਾਲ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਬੂ ਖਾਣੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸਨ ਰਾਹ ਹੀ ਖੱਪੇ ਉਚਲੇ
ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ :-

"ਭਾਈ ਗਿਨਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਖਾਸਮ ਉਪਾਏ।
ਦਸ ਨਾਮ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਚਨਾਏ।
ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸੁਵੜੇ ਦਫੇ ਦਫੀਬਰ ਵਾਦ ਕਰਾਏ।
ਬੁਹਮਣ ਬਹੁ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੈਦ ਪੁਰਾਣ ਨੜਾਏ।
ਖਟ ਵਰਸਨ ਬਹੁ ਵੈਰ, ਕਰ ਨਾਨ ਛਤੀਸ ਪਖੰਡ ਚਨਾਏ।"¹

ਇਹ ਹਾਨ ਰਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਓਧਰ ਇਸਨਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਈਆ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਕੋਈ
ਵਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ :-

ਬਹੁ ਵਾਟੀ ਜਗ ਚਨੀਆ ਜਬ ਹੀ ਭਏ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰਾ।
ਕੋਮ ਬਹੱਤਰ ਸੰਗ ਕਰ ਬਹੁ ਬਿਬਿਧ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਪਸਾਰਾ।
ਰੋਏ ਈਦ ਨਮਾਜ਼ ਕਰ ਕਰਮੀ ਬੰਦ ਕੀਆ ਸੰਸਾਰਾ।
ਪੀਰ ਪਕੀਬਰ ਐਨੀਏ ਕਉਸ ਕੁਤਬ ਬਹੁ ਭੁੱਖ ਸਵਾਰਾ।²

ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਾਨਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :-

"ਪਾਪੇ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਵਰਤਾਰਾ।"³

ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ
ਕਿਹਾ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਗਿਨਾਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪਾਪ, ਉਪਦਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਈਂ, ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਾ ਨਈਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।"⁴

ਸ਼੍ਰੋਕ 7, ਅਧਿਆਇ 4

1. ਵਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 19.

2. ਉਹੀ ਪਉੜੀ 20.

3. ਉਹੀ ਪਉੜੀ 20.

4. सदा सदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भक्ति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਨਿਭਰ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਭਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕੋਹਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ, ਪੰਡਤਾਂ, ਜੋਫੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਸਭ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਕਰੜੀ ਤੇ ਨਿਭਸੀਕੋਚ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਚੋਭ ਸੀ, ਪਰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਰਨੇ ਸੜੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਪਰੇ ਸੁਟ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਨਾਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸੁਆਸਥ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ ਨਭਣ ਦੀ ਜਾਰ ਦੱਸੀ; ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਹਸਦਿਆਂ ਖੇਤਦਿਆਂ ਅਰੀਮੀ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀਰ ਦਸਿਆ।

ਇਉਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ, ਮਾਠਵ ਮੰਦਰ, ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਫ਼ੁਤ ਬਣਾ ਨਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਮਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਪਿਆ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮੰਦਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਜ ਪਈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾ ਈਵਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਨੇਕਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਨੇਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਖਲੋਣ ਜੋਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਸਵੇਮਾਠ ਜਾਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ, ਇਸ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ, ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੋ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣੀ, ਉਹ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਅਖੌਤੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਹਿੰਸੇ ਨਾ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਥੋਏ ਉਹਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਸੁਠਾ ਦਸ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵੀਰੋਰ ਫੈਰਨ ਨਡ ਪਏ। ਜੇ ਹਰ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇਗੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ

ਟੋਨੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਬਸ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੁਨਾਮੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਨੇ ਪਾਗੀ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਨਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਨੀਆਂ ਅਜ ਤਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਚਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁਢ ਵਿਚ ਬਣਾ ਕੇ ਫੌੜ ਗਏ।"¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਧਰਮ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਨਿਪਟ ਵਖਰਾ ਸੀ, ਇਹ ਰਾਹ ਹੀ ਨਵੇਕਨਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖੋਕੜਾਂ ਤੇ ਭਾਜ ਖਾ ਕੇ ਨਸ ਜਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਫੋਕੜੀਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਣ-ਬੀਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪਾਰਦੁ ਐਖ ਤੇ ਸੁਜਾਗ ਬੁੱਝੀ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਨਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਹ ਧਰਮ ਹੀ ਇਕ ਜਿਉਦੀ ਜਾਗਦੀ ਤੇ ਸੁਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਖਾਏ, ਜੋ ਬਦੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਨਿੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਦੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀਰ ਦੱਸੇ।²

ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਭਰਮਾਂ - ਬੁਨੀੱਖਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੋਗ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਫੂਝਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੇ ਕਾਹਨੀ ਕਾਹਨੀ ਇਸ ਦਾ ਇਨਾਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਨਈਂ ਇਕ ਨੀਮੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਤੇ ਰੋਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਤੇ ਬੜੇ ਠਰੀਮੇ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਇਨਾਜ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੁਨਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਇੰਨੀ ਨਿਖਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਯਕਦਮ ਕਿਸੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਬਾਹਰਨੀ ਰਾਜਸੀ ਕੁਨਾਮੀ ਨਾਲੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕੁਨਾਮੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਰਝ ਨੂੰ ਤੇਕਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ 38.

2. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਨ, ਪੰਨਾ 20.

ਕੀਤਾ, ਵਕਲਾ ਆਸਰਮਾ ਦੀ ਅਖੇਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਬਹੁ-
ਕਿਣਤੀ ਡਾਰ, ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ ਨਿਤਾਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਡਾਰ, ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇ ਉਚਾ ਕੀਤਾ।
ਕੀ ਉਚੇਂ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕੀ ਨੀਵੇਂ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ-ਬਰਾਬਰ ਦਸਿਆ-

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜ ਨਾਉ ।
ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।¹

ਤੇ ਆਖਿਆ

ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ, ਨ ਪੁਛਹੁ ਜਾਤੀ, ਆਰੇ ਜਾਤ ਨ ਹੇ ।²

ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਕਰ ਕੇ ਉਚਾ ਜਾ ਨੀਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ
ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਹੋਏ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕੋਈ
ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਇਸਤਰੀ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ। ਜਿਸ
ਜਾਤੀ ਜਾ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਜਾਤੀ ਜਾ ਕੌਮ ਕਦੇ
ਉਚੀ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਦੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਖੋਖ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਾਏ
ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ-

ਸੋ ਕਿਉ ਮੈਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੀਮਹਿ ਰਾਜਾਨ।³

ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਲੋਕ ਵੇਦ ਕੁਣ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ।⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕੀਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ
ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਢੰਗ ਇਹ ਦਸਿਆ ਕਿ
ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖਿਚਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਮਨ ਕੁਲ ਵਾਂਗ,

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ 83

2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ 349

3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ 473

4. ਵਾਰ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 16.

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇ ਉਠ ਕੇ ਰਹੋ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਰਖੋ, ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉ। ਇਉਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਇਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ-ਠਜ਼ਾਰੇ ਮਨ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਜਨ-ਹਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵ ਨਾ ਤੋੜ ਦੇਣ।
 ਡਾ: ਡੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਿਸਚੈ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਖਾਵੇਂ ਤੇ ਪਖੰਡ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆ ਗਈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਬੰਧਨ ਵੀ ਓਨਾ ਕਰੜਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਉਣ ਲਗੀ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਉਸ ਕੌਮੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਸੌਫ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਰਾਹੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਟੋਕਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।"¹

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਚਲਾਏ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਂਦੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਰੂ ਯੰਕਦ ਦੇਵ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਬੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਨੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾ ਕੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਕਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਕੋਈ ਵੰਡ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਰਹੇ²। ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਮਿਨਾਫ਼ ਖਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ³, ਤੇ ਆਖਿਆ-

ਸਤੀਆ ਏਠਿ ਨ ਆਖੀਆਨਿ ਜੋ ਮਥਿਆ ਨਕਿ ਜਨੀਨਿ।³

ਸਤਿਕੁਰੂ ਨੇ ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਬਾਉਂ ਬਾਈ ਪੁਚਾਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਖ

1. Nanak left the Hindus of the Panjab immensely better than he had found them. Their belief had been ennobled, their worship purified, the rigidity of caste considerably relaxed, their minds greatly emancipated, and they were now more fit to enter on the career of national progress to which Nanak's successors were destined to lead them."

1. ਟਾਂ ਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿਖਿਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 27

2. ਤਵਾਰੀਖ ਕੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 313

3. ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਸੁਧੀ ਮ: 3, ਪੰਨਾ 787

ਭੋਜਣੇ ਕੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅਜਿਹੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਬੀਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਕੁਰੂ ਖਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ, ਦੋਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਖੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ, ਬਿਠਾ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਾਂਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਈਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਸਤਿਕੁਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸਦਕੇ, ਅਖੌਤੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਕੁਮਾਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨੀਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ ਦਾ ਫੁਲੇਖਾ ਤੇ ਸਿਹਮ ਪਰ ਨਾ ਕੇ ਉੱਠਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਿਹਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਸਰਦਾ, ਜੋਰ ਤੇ ਤਾਕਤ ਰਖਦਾ ਗਿਆ। ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸੀ। ਇਕੋ ਇਕ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨੇ ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕੁਰੂ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਕਠਨੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ:-

ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਕੁਰਮਤ ਚਿਦੈ ਰਗੀਬੀ ਆਵੈ।
 ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਠਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜ ਨ ਜਾਵੈ।
 ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਦਰਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਨਾਵੈ ।
 ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸੁਣ ਆਪ ਹਟਾਵੈ।
 ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਸਤਿਕੁਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾਵੈ।
 ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਨ ਖੁਮਾਇਆ ਬੋੜਾ ਸਵੈ ਬੋੜਾ ਹੀ ਖਾਵੈ ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸੇਈ ਸਾਹਜ ਸਮਾਵੈ।¹

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 4.

ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲਗਾ। ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਬਨਾਰਸ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੁੱਕੀ ਗਈ, ਜੀਵਨ ਨਈਂ ਨਵਾਂ ਰਾਸ ਤੇ ਉਮਾਹ ਠਾਠਾ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪਰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਾਰਿਆਂ ਤੇ ਠਾਠੀ ਚਮਕੇ, ਬੁਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਹਟ ਆਵੇ। ਅਕਬਰ ਤਕ ਤਾਂ ਰਵਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸਿਨਸਿਨਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਨਈਂ ਜਹਾਗੀਰ ਵੀ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਜਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਜਹਾਗੀਰ ਆਪ ਨਿਖਦਾ ਹੀ ਅਦਰਿਆ ਬਿਬਾਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੋਇੰਦਵਾਨ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਕੀਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਨਿਬਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਨੂਕ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਤੇ ਬੇਅਕਲ ਮੁਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਕਾਇਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੇਅਕਲ ਲੋਕ ਚਾਬ ਬੁਰੇਰਿਉਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਵੁਕਾਂਦੇ ਤੇ ਪੂਰਨ ਡਰੋਸਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੀ ਬਕੀ ਵਾਰੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੁਠ ਦੀ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿਆ ਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਨਾਮ ਮਤ ਵਿਚ ਨੀ ਆਵਾ।"¹

ਜਹਾਗੀਰ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਜੁਲਮੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ, ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਇਨਜ਼ਾਮ ਨਗਾ ਕੀ, ਅਲੋਕਾਂ ਪੁਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਕਹਿਰੀ ਸਾਕੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਹ ਆਤਿ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤਾਂ ਕੰਬ ਉਠਿਆ ਪਰ ਜ਼ਾਨਮ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪੱਥਰ-ਦਿਨ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਨਤਾ ਤਰਾਹ ਤਰਾਹ ਕਰ

---

1. ਤੇਜ਼ਕੇ ਜਹਾਗੀਰੀ.

ਉਠੀ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਜਾਂ ਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਰੂਪ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਖਕੇ ਰੂਪ ਹਰਿ ਕੋਬੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਪ ਲਿਆ ਕਿ ਜੁਨਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਰੂਪ ਸਾਧ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਨਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨੀਆਂ, ਫੌਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀਆਂ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਚੰਕੇ ਚੰਕੇ ਬੋਝਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਲੱਥ ਜਮਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਜ਼ੋਰ, ਜਬਰ, ਜੁਨਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਸਕੇ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹਿ ਸਕੇ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥ ਤਨਵਾਰ ਫੜਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਤਨਵਾਰ ਜ਼ਾਨਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਫ਼ਰੀਬਾਂ ਅਠਾਬਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਨਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਮਨੋਰਥ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਤਨਵਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਠਾਠੇ ਨਿਪਟ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਤਿਆਚਾਰ ਲਈ ਜਾਂ ਇਨਾਕੇ ਜਿਤ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਵੈ-ਰਖਿਆ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਉਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।

ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਾਂਗ ਕੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਥੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਸਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਫਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਇਸ ਠਾਠ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੁਰਮਤਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਰਮਤ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਠਾਠ ਮੈਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਰ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਠਾਠ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਆਦਿ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਧਾਰਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਆਦਿ, ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਏ ਹਨ। ਫੇਰ ਜੰਗ-ਜੁਧਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵੀ ਇਥੇ ਮੁਢ ਉਪਜੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਵੇਦ ਹੋਈ, ਸੁਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਉੱਚ-ਟੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਗੀ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਸਨ ਫੋਰਖ, ਚਰਪਟ ਆਦਿ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਠਵੀਂ ਠਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ।

ਜੇ ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਮਰ ਭਰ ਕੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਨਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਤੇ ਕੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਨਾਜ਼ਮੀ ਕੱਠ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਠਾ-ਦੁਆਠਾ, ਸਿਖੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਕੁਰਬਾਣੀ, ਕੁਰਮਤ ਤੇ ਸਿਖੀ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਨਈ ਕੁਰਮਤ ਤੇ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਖੋਖਿਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਆਪ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੱਠ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਪਯੋਗੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੰਮਿਆ, ਪਲਿਆ ਤੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਮਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰ-ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਤੀ ਵੀ ਸਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਜਿਹਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ, ਅਧਿਐਨ, ਤਜਰਬਾ, ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਾਕਫ਼ੀ, ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕੋਈ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਗੁਣ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਫ਼ਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੁਰਮਤ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਪ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ, ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੜੇ ਗਏ ਗੁਰਸਿਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਖਾਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਮ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਹ ਜਾਹਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਹੀ ਪਰਫ਼ਟਾਉ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਅਖਾਣ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਗੁਣਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ, ਚੋਰਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਦੁਬਾਜ਼ੀਰਿਆਂ, ਅਕਿਰਤਖਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਾਚ ਵੀ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਟੋਕ ਹੀ, ਸੁਫੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖੁਲਮ-ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਟੋਕ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਖੁਲਮ-ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਕਹਿਣ ਨਿਕਲਿਆ, ਸੁਫੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਠਣੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੰਡੇ ਚੋਧਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਾਨਮ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ, ਪਖੰਡੀ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ, ਭੇਖਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਧਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਸਰ ਵੀ ਤਾਂ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਭਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਨਿਆਂ ਵਿਚ ਠੰਡੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖਰੋਬਰੇ ਤੇ ਸਚੇ ਬਚਨ ਕਹੇ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੁਕਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰਮਤ ਵੱਲ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਹਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਹੀਰ, ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਨ, ਸੋਰਠ ਬੀਜਾ, ਠੰਠਾ ਮਜਨੂੰ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਮੰਤਰ-ਮੁਕਧ ਹੋਏ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਠਾਠ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਏ ਦਿਸਦੇ ਧਨ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਆ ਤੇ ਕੁਰ-ਭਫਤੀ ਤੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੁਰਮਤ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਾ ਦਾ ਵਿਉਂ ਵਸਤੂ

- (ੳ) ਆਦਿਕਾ
- (ਅ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਉਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ
ਪੱਖੇ ਸੁਜੋੜਤਾ ।
- (ੲ) ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ (*Metaphysics*)
- (1) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (2) ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (ਸ) ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ (*Ethics*)
- (ਹ) ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ (*Mysticism*)
- (1) ਸਤਿਕੁਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (2) ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (3) ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (4) ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (5) ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (6) ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (7) ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ।
- (ਕ) ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ।

ਵਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ

70

(ੳ) ਆਦਿਕਾ

ਇਕ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਿੱਜਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜ ਖੰਡ ਬਣ ਰਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਪੈਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਠੀਕ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸੁਖਸ਼ੀ ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਚ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਪੁੰਠ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਤਮ ਤੇ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁਢ ਜਾਂ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੱਚ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਸੱਚ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਵੱਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ। ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਜਰਾ-ਪਠ ਤੇ ਮੌਨਿਕਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੰਡ ਵੀ ਸਜਰਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ। ਮੌਨਿਕਤਾ ਤੇ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਹੋਵੇ; ਨਹੀਂ, ਮੌਨਿਕਤਾ ਤੇ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰੋਠ ਖਰਾ-ਪਠ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਸਲ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਚੀਂ ਮੁਚੀਂ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਖੇਤਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ, ਉਸਦੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਬਲ-ਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਖਾਰੇ ਨਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ; ਜੋ ਜੀਵਨ ਉਸ ਆਪ ਜੀਵਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ, ਸੋਚਿਆ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਣਿਆ

ਹੀ, ਉਸ ਸਭ-ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਰਤਵ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਠ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਤੇ ਹੀ ਠਿਰਠਾਵ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜਿਤਨੀ ਸਹੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਓਨੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਠ ਬਹੁਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਤਿ ਠੇਕੇ ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ-ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਖੁੰਨ ਕੇ, ਵਿਸਥਾਰ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵੰਗ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ-ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਠਿਜੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ, ਸਾਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੰਗ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਠੇਕੇ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝਾ ਕਰਨ ਨਈਂ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੋਠ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਚਾਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਨਈਂ ਸ਼ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਇਕੋਨਾ ਠੀਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਦਰ-ਕੁਤ ਨਹੀਂ ਪੁਆ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੁਮੇਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਇਹ ਕੋਠ ਭਲੀ ਭਾਤ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਕੋਠਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਤਰਜਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਕੁਰਦਾਸੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਚਕਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਠੀਕਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਈਂ ਉਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਂ ਨਿਰਮੂਣ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਤਨਬ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੀ। ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕੀਜੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ ਤਕ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ,

ਬਨਸਪਤੀ, ਜੜ੍ਹ ਆਦਿ ਜੋ ਵੀ ਫੁੱਲ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਭ ਫੁੱਲ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਨਈਂ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈ-ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ਾ ਹੈ। ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਉਢੇ ਹੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵੱਖ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਣ-ਭਿਣਤ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਈਂ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਨਈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਵਾਈ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਈਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨਘੋਲ ਵਿਚ ਖਮਲੀ ਤੇ ਸਕ੍ਰੀਅ ਹਿੱਸਾ ਲਵੇ। ਜੀਵਨਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਨਸ ਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਰਦੇ ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ। ਨੌਕਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾ ਉਹ ਨੌਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਵ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੌਕਾਂ ਦੀ ਬੈਠੀ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੁਕ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੁਠਿਆਈ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਸਰਬ-ਸਾਝੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹਨ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿੱਥਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਉਪਰੀ ਉਪਰੀ ਤੇ ਪੇਡਲੀ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਚਿਰੰਜੀਵ ਜਾਂ ਸਦੀਵ ਜਾਂ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਤੌਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਢਕਤੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ, ਸਦੀਵ-ਕਾਲੀ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਫ਼ੈਲ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਤਕ ਸੰਖਰਜ-ਮਈ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ, ਕੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਤਿ-ਨਿਕਟ ਰਹਿ ਕੇ ਸਕੀਆ-ਜੀ ਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਨ ਸੁਣੇ, ਕੇਵਨ ਸੁਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਝੇ ਵੀ; ਸਮਾਜਕ ਵਾਂਗੇ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਚਿਆ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਹੁਰਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ, ਕੁਣਾਂ ਅਉਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ, ਸਮਾਜਕ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦਾ ਖੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ; ਕੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਕੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਈ ਦੇ ਗੋਰਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਤਾੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੋਤਿ ਤੇ ਜੋਤਿ ਜਗਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਇਨਕਲਾਬ ਖ਼ਰੀ ਤੇ ਖ਼ਰੀ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ, ਪਠੇ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਨਾਲ, ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ, ਆਪ ਦੀ ਬੜੀ ਨੇੜ ਦੀ ਸਭ ਹੈ। "ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ (ਇਸ) ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੌਰ ਦਾ ਵਾਧੂ ਮੰਡਲ ਪਰਤੱਖ ਹੈ।"¹ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ, ਇਹ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ, ਇਕ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਸੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਐਕ ਬਣੇ। ਇਸ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੁਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਖੀ ਠੰਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਕੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਰਚਨਾ ਕਰੀ ਕਈ ਉਸ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹੋਏ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ 'ਵਾਰ' ਇਸੇ ਨਈਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨ ਜਾਂ ਦੁਮਹਿਨੀਆਂ ਹੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 25.

ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਜਾਨੀ ਮੌਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪੂਰਵ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਦਾ, ਪੁਣਦਾ ਛਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਨਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੰਗ ਨਾਨ ਨੇਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਕੁਨ ਕੰਮਰੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੇਖਣਾ ਨੇਚਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਨ ਨਿਕਟ-ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਝ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੋਖੀ, ਸਰਨ ਨੇਕ-ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨੇਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਸਫ਼ਨ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਰਚਨਹਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਸਤਵੇ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ-

ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ
ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ।¹

ਉਹ ਸੱਚਾ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਆਪ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।²

ਅਜਿਹੇ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿਖੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁਜੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਦੱਸੇ ਵਿਚ ਮਿੱਕਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਨਿਖ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦਿੱਲੀ, ਆਰਰੇ, ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ

1. ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਮਹਨਾ 2 (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹਨਾ 9 ਵਿੱਚ) ਪੰਨਾ 463

2. ਬਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ। ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਇ।
ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼- ਪੰਨਾ 2.

ਇਨਾਫ਼ਿਆ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਨਈਂ ਕੀਤੀ ਸਵੈਂਠੇ ਰਚੇ ਤੇ ਬੁਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਕੁਰਮਤ-ਮਾਰਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ - ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ- ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਨਾਵੇ ਵਿਚ ਨੇਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਰਮਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਤ ਵਿਆਖਿਆ। ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੁਰਮਤ-ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਨ ਭਾਤ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਏਨੀਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ, ਪੂਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।"¹

ਕੁਰਮਤ-ਮਾਰਗ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਠੇਕੇ ਸਿੱਚੇ ਵਿਚ ਵਾਨਣ ਦੀ ਜਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਭਾਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਡਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਕੋਠ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੇਕ ਭਾਤੀ ਹਨ- ਕਿਤੇ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਯੋਗਾਠਿਕ ਤੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਕਿਤੇ ਆਚਰਣਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ, ਕਿਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ, ਕਿਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਲ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾ, ਕਿਤੇ ਦੁਬਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ, ਅਕ੍ਰਿਤਯਤਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਦੇਹਾਂ, ਨੁਣ ਹਰਾਮੀਆਂ, ਹੰਕਾਰੀਆਂ, ਮਨਮੁੱਖਾਂ, ਮੀਟਿਆਂ, ਮੁਰਖਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉਤੇ ਵਿਕੀਰ; ਫੇਰ ਕੁਰੂਆਂ, ਕੁਰਸਿਖਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਵਾਕੀਆਂ, ਕਿਤੇ ਸੁਭ-ਡਿਨਾਸਫ਼ੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅਵਤਾਰ ਡਿਨਾਸਫ਼ੀ, ਸੰਸਾਰ-ਉਤਪਤੀ, ਮਤਾਂ ਮਤਾਂ-ਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਸਮਾਜਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਵ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ- ਵਸਤੂ ਦੇ ਖੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

---

1. ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਠੇਖ

ਧਾਰਮਕ ਨਿਖਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਮੀਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਜਰਾਪਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਮਝਿਆ, ਆਪ ਸਿਖੀ-ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ, ਕੁਰਮਤ-ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਮਾਇਆ ਤੇ ਕੁਰਮਤ-ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਕੰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਕੁਰ-ਸਿਖ, ਕੁਰਮੁਖ, ਭਕਤ, ਸੰਤ, ਅਵਤਾਰ, ਪੀਰ-ਮੁਰੀਦ, ਸੰਸਾਰ-ਉਤਪਤੀ, ਸੰਗਤ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਭਾਣਾ, ਫਰੀਬੀ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਕੁਦਰਤ-ਕਾਦਰ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਵਰਣ-ਅਵਰਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਨਾ, ਕਨਜੁਰ, ਸ਼ਬਦ-ਨਾਮ-ਰਸ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ, ਮਨੁਮਖ, ਨਿਕੁਰਾ, ਨਿੰਦਕ, ਪਿਰਮ ਪਿਆਨਾ, ਸਿਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਜਾਦਾ, ਭਾਉ-ਭਗਤੀ, ਸਿਖੀ ਸਿਦਕ, ਹੁਕਮ, ਸੰਚ, ਰਹਿਰਾਸ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਆਦਿ, ਬਾਰੇ ਸੋਖੀ ਤੇ ਰੋਚਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਚਨ ਕੀਤੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਤੁਤ-ਵੰਗ ਵੀ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੰਨ ਸਮਝਾਉਣ ਨਾ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਨਈ, ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਵਰਤੀਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਤੌਰ ਕਥ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋਰਥ-ਸਿਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੁਜੋੜਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

(ਅ) ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੱਖੇਸੁਜੋੜਾ(1) ਭੂਮਿਕਾ

ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਾ ਦੇ ਹਰ ਮਣਕੇ ਦੀ ਹੋਦ ਵਖਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਨੇ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਮਣਕੇ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸੂਤ ਵਿਚ ਪਰ੍ਹਾਂਚਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਮਣਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹਰ ਵਾਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਣਕੇ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਅਰਨੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੱਖੇ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚ ਡਾਈ ਜੀ ਨੇ "ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਅਨਮੋਨ ਹੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਬ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਸੀ ਦੇ ਦਰਪਣ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ- ਸਾਹਿਤ ਰਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁਖੜਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਭਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਤੇ ਕਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਠਿਠਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ ਗਾਢੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ, 'ਆਸਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ ਵਨਾਏ। ਵਾਨਾ ਹੈ।"¹

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਠ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸਾਰਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲਾ ਹੈ; ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਕ', 1968, ਪੰਨਾ 95.

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਕਰਨਾ ਦੇ ਪੱਖੇ ਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ, ਅਨੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਚਿਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਠਾ- ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਅਤੇ ਸੋਦਰਸ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੇਖ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੋਰ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ- ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸੁਜੋੜਤਾ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਗਨੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ੀ-ਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

“ ਪੰਜਾਬ ਸੂਠੀਵਰਾਂ ਸਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ 19 ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ- ਉਤਪਤੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਆਚਰਨ ਹੈ। ਅਗਨੀਆਂ ਦਸ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਲਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਗਰਲੀਆਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਘਟੀਆ ਖਾਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਮੇਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੀ ਇਹੋ ਕ੍ਰਮ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਨੰਬਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ‘ਗਿਆਨ ਚਤਨਾਵਣੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ‘ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਕੁਝ ਹਥ-ਨਿਖਤ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰ- ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਕਰਕ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੇ ਅਗਨੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਸੁਜੋੜਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਭ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਇਆ ਜਾਏ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(2) ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ:-

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗ ਨਾਨ ਇਕੋ ਛਾਂ ਤੇ ਕੁੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਖੱਬੇ ਇਹੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।"¹ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 49 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਾਰ ਬਾਕੀ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨੀਮੀ ਵਾਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਯਾਰਵੀ, ਫੁਲੀਵੀ ਤੇ ਸੈਤੀਵੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 31, 35 ਤੇ 31 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ), ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਤੇ 25 ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੂੰ 'ਨਮਸਕਾਰ ਕੁਰਦੇਵ ਕੇ' ਦੇ ਨਮਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਨਾਨ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਹਰੇਕ ਜੁਗ ਦੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਹਿਤ, ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੇ ਜਾਸ਼ੁਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜੁਗ-ਚਰਦੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕੁਟੁਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੱਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ 'ਕਾਮਿਨ ਮਰਦ' ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਵਸੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਣ ਨਗ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲੀਆਂ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ- 'ਕੁਰਮੁਖਿ ਕੀਨਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਆ'। ਇਉਂ 23 ਤੋਂ 44 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਠਾਤਮਕ ਵੰਗ ਨਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਿਰ ਅਰਨੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਅਮਰਦਾਸ, ਰਾਮ ਦਾਸ, ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀ ਪਉੜੀ, ਭਾਵ 49 ਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ

---

1. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਚਰਨਾਂ, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀ, ਪੰਨਾ 38

ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਖਵਤਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਇਸਨਾਮ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੰਡੀਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵਾਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਚਤਨਾਵਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰ :-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਲ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕੁਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਫੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ। ਵਾਕਾਂਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਜੀ, ਜੰਗੀ ਦੇ ਜੰਗ, ਜਨ, ਦੀਪਕ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸੋਇਨਾ, ਗੰਨਾ, ਸੁਤਰ, ਸੁਰਜ, ਬੇਸੰਤਰ, ਦੁਧ, ਪ੍ਰੇਮ, ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੁਖਕ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ-ਭਜਰਬੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਵਾਰ :-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵੀ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਨਮਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮੰਗਨਾ ਚਰਣ ਉਚਾਰ ਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਰੂ ਤੇ ਚੇਨੇ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਆਚਰਨ ਤੇ ਮਹੱਭਵ ਨੂੰ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ

ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿਖ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਸੱਚਾ ਸਿਖ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦਸੀ ਹੈ। ਕੁਰਸਿਖੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਰਸਾ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿਖ ਦਾ ਕਣਾ ਮਈ ਚਿਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਸਤੂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੰਗਣਾ-ਚਰਣ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਸਿਖ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਕੁਣ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ। ਦੁਰਲਭ ਮਾਨਸ-ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਨਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਸਾਰੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਨਿਵੰ ਸੁ ਕਉਰਾ ਹੋਇ' ਦੇ ਕੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ, ਪੈਰ, ਚੀਚੀ ਉਗਨੀ, ਕੀਚੀ, ਘਾਹ, ਤਿਨ, ਵੜੇਵਾਂ, ਅਠਾਰਦਾਨਾ, ਅਣਹਾਰਿ ਬੂੰਦ, ਆਦਿ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਟਾੰਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕੁਰਸਿਖੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਆਖ਼ੀ ਡੂੰਘੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੜਾ ਦੇਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਟਾੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਨਿਮਰ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ, ਸ਼ਕਨਾਂ-ਅਪਸ਼ਕਨਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਪਖੰਡਾਂ, ਕਰਮ ਕਾੰਡਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਰ-ਸੁਬਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ 'ਗਤੀ ਰਾਹ' ਹੈ ਤੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗ ਨਾਠ ਚਿਤਰਿਆ ਤੇ ਕੁਟਨਾਇਆ ਹੈ। 21 ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਕੁਰਸਿ ਕੁਰੂ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੇ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਅਮਲੀ, ਚੋਰ, ਜੁਆਰੀਏ, ਡੋਕਟ ਧਰਮੀ ਆਦਿ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੁਰਸਿਖ ਵੀ ਕੁਰੂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਮੁਖ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ 'ਕੁਰਮੁਖ' ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੌਜੀ ਵਾਰ :-

20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੰਗਨਾ ਚਰਣ ਨਾਠ ਅਰੰਭ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਕੁਟਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਨਿਤ-ਕਰਮ, ਸਾਧਸੰਗਤ, ਕ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨਾਠ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਕੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੀਰੁਨੀ, ਬੁੱਧ, ਸਿੰਠ, ਸਪ, ਚਿਰਜੀ ਤੇ ਬੋਮ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਤੇਰੀਵੀਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਅਨੰਦ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਸੇ ਗਏ ਸਰੀਰਕ ਖੰਗ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਸਤਵੀ ਵਾਰ :-

ਕੁਰੂ ਨਾਠਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਬਿੱਤੀ" ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਥਿਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਰਖ ਕੇ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆ ਵਾਰੀ ਸੁਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਨੇ ਤਾਂ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਠ ਹੀ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ

ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਮੰਗਨਾ ਚਰਣ ਦੀ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 2 ਤੋਂ ਪਉੜੀ ਨੰ: 13 ਤਕ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਉਚੀ ਆਵੇਸਥਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 14, 15 ਤੇ 16 ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਸਕੰਨਪ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋਲ੍ਹਵੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਕੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਪਮਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੰ: 19 ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਕੇਦਰ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਸਰੂਪ ਹੈ; ਨਾਨਕੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 20 ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚ ਖੰਡ' ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਕੁਰਮੁਖ, ਕੁਰੂ ਤੇ ਕੁਰਸੁਬਦ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਸਣਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 24 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਸੰਖ' ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬੇਮੀਤਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ 'ਕੇਵਲ' ਤੇ 'ਕੇਤਕੇ' ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵਸਤੂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੰਗਨਾਚਰਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਈਵੀ ਪਉੜੀ ਤਕ ਇਸੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇਕੀ ਤੈਬਦੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਵੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਤੇ ਅਠਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਖਤਰੀਆਂ, ਵੈਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਰੋਤਾਂ, ਕਿਰਤੀਆਂ, ਸਾਧਾਂ, ਅਸਾਧਾਂ, ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਵਨ ਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾ ਦਿਆਂ ਸਗੋਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ

ਨੂੰ ਕੁਰਮੁਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਲ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਕੁਰੂ, ਕੁਰਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦੇ ਖੰਡੇਧਾਰ ਤੇ ਬਿਖੜੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਰਸਿਖ ਦੀ ਕਰਨੀ ਕਥਨੀ, ਹਾਂ ਚਲੀ ਬਾਂਹਣੀ ਉਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖ ਤੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਸਿਖ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਕੇ ਇਕ ਅਨੌਕਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸੰਤਰ' ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਨੌਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦਨ, ਪਾਰਸ, ਮਾਨਸਰ, ਪਾਰਜਾਤ, ਕਾਮਬੇਨ ਆਦਿ ਉਪਮਾਨ ਵਰਤ ਕੇ, ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਕੁਣ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਚਰਨਪੂੜ, ਧਰਤੀ, ਜਨ ਤੇ ਬਿਛੁਡ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ 23 ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ-ਰੂਪ, ਪਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਜਿਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਈਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਫਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਧਰੁਹ,

ਪ੍ਰਿਹਨਾਦ, ਬਨਿ-ਬਾਵਨ, ਅੰਬਰੀਕ, ਜਨਕ, ਹਰੀਚੰਦ- ਤਾਰਾ ਰਾਣੀ, ਬਿਦਰ-ਦੁਰਜੋਧਨ, ਵੈਪਦੀ, ਸੁਦਾਮਾ, ਜੇਦੇਉ, ਨਾਮਦੇਵ- ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਧੰਨਾ-ਬਾਹਮਣ, ਬੇਛੀ, ਕਬੀਰ-ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੈਣ, ਰਵਿਦਾਸ, ਅਹਿਨਿਆ-ਕੋਤਮ, ਬਾਨਮੀਕ, ਅਜਾਮਲ, ਗਠਿਕਾ, ਪੂਤਕਾ, ਬੰਧਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੈਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਸਾਰਵੀ ਵਾਰ:-

ਇਹ ਵਾਰ 31 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗੁਰਸਿਖੀ, ਗੁਰੂ-ਚਰਣ, ਗੁਰਸਿਖ-ਪ੍ਰੀਤ, ਗੁਰੂ-ਸਿਖ-ਮਿਠਾਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਗਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਇਥੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨ' ਜਾਂ 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਬਾਰੂਵੀ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖ ਦੀ ਕਰਨੀ, ਨਿਤਨੇਮ, ਰਹਿਣੀ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਲਛਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੁਹਮਾਂ, ਸ਼ਿਵਜੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪੈਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਗੁਰਸਿਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉਚਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਡਿਰ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਿਭਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ, ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਤੇ

ਨੀਚ ਕੁਨਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਹਨ।

ਤੋਰ੍ਹਵੀ ਵਾਰ :-

ਪੰਛੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪਿਆਰ, ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕੁਰੂ ਚੇਲਾ ਚੇਲਾ ਕੁਰੂ' ਹੋ ਜਾ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਿਰਮ-ਰਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉਤਮ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਮੋਲਕ ਦਾਤ, ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ, ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਦਾ ਬਿਰਦ-ਪਾਨਕ ਸੁਭਾਵ, ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ, ਕੁਰੂ-ਸਿਖ ਪ੍ਰੀਤ, ਕੁਰੂ-ਉਪਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਚ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਚ-ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਰੂਪ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

ਇਕ ਸਿਖ ਦੁਇ ਸਾਧ ਸੰਗ ਪੰਜੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ

ਚੌਥਵੀ ਵਾਰ :-

ਥੀਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਕੁਰੂ-ਜਸ ਨਾਨ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਦ-ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਖਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦੀ ਕੁਠਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰਸਿਖ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਰ ਕੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਕੁਰਸਿਖ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਹੈ। ਸਿਖੀ ਕਠਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਰਵਾਣਾ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਬ੍ਰਿਛ, ਤਿਨ, ਕਪਾਹ, ਕਮਾਦ, ਨੇਹਾ, , ਰਬਾਬ, ਚੰਦਨ, ਆਦਿ ਨੂੰ

ਉਪਮਾਨ- ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਕੀ ਸਾਧਨਾ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਨਿਖਰੀ ਦਸਾ ਨੂੰ ਯਾਰਵੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ- "ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਖਾਇ ਕੁਚੀ ਨ ਕਰਾਇਆ"। ਅਖੀਰਨੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਫਲ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਪੰਦਰਵੀ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚੌਦਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸਾਫ਼, ਸੱਚਾ ਵੈਦ, ਸੱਚਾ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ, ਮਨੁੱਖਾ ਦੇਹੀ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅੰਤ ਪਸਾਰੇ, ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਪਰੇਤ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਕਹਿ ਕੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ।

ਸੋਨ੍ਹਵੀ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸਾਧ-ਸੰਗਤ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਰਨੈਪਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਸਮਦਰਸ਼ਤਾ, ਸੇਵਾ, ਕਰਮ-ਫਲ ਆਦਿ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜਨ, ਅਨੈਪ ਕਮਨ, ਬਿਛੁਡ, ਮਨਾਹ, ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ, ਸੂਰਜ, ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ, ਪਾਰਸ ਆਦਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹ, ਭਾਵ ਜਗਾਏ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣ ਨਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵੀ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਟੀਆ ਕੰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਪਟ-ਸਨੇਹੀ, ਹੰਕਾਰੀ, ਨਿੰਦਕ, ਬੇਮੁਖ, ਦੁਸ਼ਟ, ਦੂਤ, ਬੁਟਾ, ਹਰਾਮੀ, ਟੂਣ ਹਰਾਮੀ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ, ਨਾਇਤਬਾਰ, ਕੂੜਿਆਰ, ਪਖੰਡੀ, ਕਰਮਹੀਨ, ਕੁਸੰਗੀ ਤੇ ਪਤਿਤ ਆਦਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਦੁਰਚਲਾ ਦਾ ਇਹ ਘਿਨਾਉਣਾ ਚਿਤਰਣ, ਸੰਖ, ਝੰਡੂ, ਬਗਨਾ, ਸਿੰਮਲ ਬਿਛੁੜ, ਖੱਕ, ਬਾਂਸ, ਉਨ੍ਹ, ਚਕਵਾ, ਕੜਛੀ, ਹਾਥੀ, ਹੁੰਮਾ, ਬਾਂਸ-ਇਸਤਰੀ, ਪੱਥਰ, ਕਾਂ, ਰੋਗੀ, ਡਧਾ, ਕੰਬਲ, ਤਿਨ ਬੁਆੜ, ਕੰਧਾਂ, ਅਰੰਡ, ਕਨੇਰ, ਜੋਕ, ਖੱਕ ਟਿੱਡਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਉਪਮਾਨ-ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗ ਨਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨ ਹੀ ਟਾਕਰਾ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਉਸ ਉਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲ ਕਰਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਸ ਡਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਫਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ 'ਬਨਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਸਿਆ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਦਰ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਦਾਤ ਪਿਆਰੀ ਵਿਸਰਿਆ ਦਾਤਾਰਾ' ਵਾਲੀ ਚੋਣ ਨਾ ਕਰ ਕੇ, ਦਾਤਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਉਠਣ ਕੇ, ਦਾਤਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਨਾਨ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖੀ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹੀ ਵੰਗ ਹੈ, ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਇਹੀ ਡਾਡੀ ਰਾਹ ਹੈ। ਸੱਚ ਨਾਨੋ ਸਚ-ਆਚਾਰ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਕੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਸਾ ਕੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਹੁਕਮੀ-ਬੰਦਾ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਨੀਵੀ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸੁਖਸੀਮਤ, ਰਹਿਣੀ, ਸਰੂਪ, ਠੰਢਣ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੰਗਨਾਚਰਣ ਨਾਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ-ਜੂਨ ਦੀ ਸਰਵ ਉਤਮਤਾ, ਦੱਸੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੋਇਨ ਵਾਸਾ, ਸਰਾ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਝ-ਚਿਰੀ ਖੇਡ ਦਸਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਨੇਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ। ਅਖੀਰਨੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗ ਨਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਹੀ 'ਗਾਡੀ ਰਾਹ' ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਦੁਕਾ ਕੇ ਮੰਗਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਜੋਤਿ ਵਿਦਮਾਨ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸਫ਼ ਕਰਣੀ, ਨਿਤ ਕਰਮ, ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਿੰਡਿਆਈ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਯੋਗ ਮਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਵੇਖਣਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੈਪੜ ਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਖੇਡ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰਸਿਖ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਜਿਤਣਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਜਿਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਚਰਣਾਂ ਨਾਨ ਜੁਗਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀ ਵਾਰ:-

20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਜੋਰ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ ਦਿੱਤਾ ਕਰਾਇਆ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਕਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰ ਕੇ ਅਗਨੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਪੀਰ ਪੈਰੰਬਰ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ, ਵੇਦ ਕਤੋਬ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਾਇਆ-ਜਾਨ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਤੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕੁਦਰਤ ਸਾਜ ਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਣੇਪ ਹੈ, ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਗੁਰ-ਕਿਰਪਾ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਬਾਈਵੀ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਰਚਨਾ ਮੰਗਨਾਚਰਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਜ਼ਕਤ ਸੋਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਅਕੀਮਤਾ ਤੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਸਾਧ ਦੇ ਨਛਣ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਗਿਹਣੀ ਬਿਹਣੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ, ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਹਿਜਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਦੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਚਰਣਧੂੜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧ-ਸੰਕਤ ਨੂੰ ਸਚ ਖੰਡ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਾਹਿਣੇ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਤੋਈਵੀ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਿਹਾਸ,

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫਨਸਫੇ ਆਦਿ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ-ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਚਰਣ ਧੂੜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਚਰਣਧੂੜ ਨੂੰ ਕਨਿਆਨਕਾਰੀ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੁਰੂ ਦੇ ਚਰਣ-ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖਾਂ ਦੇਹੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਰਥ ਧਾਰਮਕ ਵਿਤਕਰੇ, ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ, ਆਦਿ ਦਸ ਕੇ ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਉਮੈ ਮਿਟਾ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚੌਵੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

25 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਕੀਰਤੀ-ਗਾਇਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਸਰਵ-ਕੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਚਖੰਡ ਰੂਪੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸੰਬੰਧ ਸੁਣਾ ਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜਗਤ ਕੁਰੂ, ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਜਾਹਰ ਪੀਰ, ਗਰੀਬ-ਨਿਵਾਜ ਤੇ ਭਗਤ-ਵਛਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭਾਈ ਨਿਹੰਗੇ, ਅਮਰ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਦਾਸ (ਭਾਈ ਜੇਠਾ), ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ, ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਕੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਕੁਰੂ-ਮੰਗਲਚਰਣ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰ ਕੇ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਉਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ "ਭਗਤਾਂ ਜਾਤਿ ਸਨਾਤਿ ਨ ਕਾਈ"। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨੈ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਹਾਨ ਭਗਤ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਨੀਹ, ਜਾਤੀ ਉਤੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਦਕੁਣਾ, ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਉਤੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਬਿਭੀਖਣ, ਧੰਨਾ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਬਨਿ, ਸੁਕਦੇਵ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਸਾਤ ਸੰਗਤ ਸਿਖੀ ਦੇ ਰਾਜ ਯੋਗ, ਚਰਣੋਦਕ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਹੀ ਨਾਨ-ਬਾਨ ਤੇ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਛਬੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 35 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਗਨਾਚਰਣ ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰੂ-ਜਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਚੌਹਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ, ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ, ਗੁਰਸਿਖ-ਵੈਸ਼, ਨਿਗੁਰੇ ਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਆਦਿ ਖਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਤਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਰਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਤਾਈਵੀਂ ਵਾਰ:-

23 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪਰਫਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਿਛੜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਧੰਧਰ ਦਾ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜਿਆਂ ਨੇਨਾ ਮਜਨੂੰ, ਸੈਰਠ ਬੀਜਾ, ਸੰਸੀ ਪੁੰਨੂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਵੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਚਿਤਾ-ਪਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਸਾਕ, ਸੱਚਾ ਕੰਮ ਤੇ ਸੱਚੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਇੰਨੀ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿ ਚੇਨਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਧੰਨ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਿਖ ਵੀ ਧੰਨ ਹੈ।

ਅਠਾਈਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖੀ ਕੀ ਹੈ। ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਖੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾ ਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਹੈ। ਸੁਭਾਵ ਵਲੋਂ ਸਿਖੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਨਾਮ, ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਸਿਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਨਈਂ, ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗਣਾ, ਦਸ ਨੇਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣਾ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣਾ, ਸਿਖ ਦੇ ਨਿਤ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚੇ ਸਿਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਖ ਵਿਰਲੇ ਹਨ। ਨਿਕੁਰੇ ਮੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਸੱਚਾ ਸਿਖ ਬਣਨ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਉਨਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਚ ਖੰਡ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਸਿਖ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਣੀ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਮਨ

ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਨਤਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਚੀਰੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਭਾਵ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਉਤੋਮਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਸਭ ਤੋ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਤੀਹਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਿਤਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਸੱਚ ਹੀ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ। ਸੱਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਕੁਰਮੁਖ' ਆਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਆਸਰਾ ਟੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਮਨਮੁਖ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ ਤਿਵੇਂ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਵਧੇ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਖਮਈ ਹੈ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸੰਗ ਦੁੱਖ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਐਤ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਝੂਠ ਸਦਾ ਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਚ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਹੜੀ ਹੈ- ਸਤਿ ਸੰਗਤ । ਕੁਸੰਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਪਿੰਡ ਕਹਿ ਕੇ ਤਿਸੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਚ ਅਮਿਟ ਹੈ। ਝੂਠ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਝੂਠ ਦਾ ਐਤ ਸਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕੱਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਕੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਐਂਗਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਮਤ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇੰਜ ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਕੁਣੀ, ਖੋਜੀ, ਭਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ

ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ-ਗੀਣੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਕਹਿ ਕੇ ਕੂਟਗੀਣ, ਵਾਦੀ ਤੇ ਬੁਰਾ ਆਦਿ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨਈਂ ਬੁਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੂਤਨਾ, ਗਨਿਕਾ, ਬਾਨਮੀਕ, ਬੱਧਕ, ਕਸਾਈ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਤਰ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਨਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਨੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਹੀਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਜਿਤ ਅਸਨ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਜਿਤ ਹੈ।

ਬੰਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਣੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਨਮੁਖ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹ, ਪੱਥਰ, ਸਾਕਤ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ, ਨਛਣ ਤੇ ਗੀਣਤਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅਕਲ ਤੇ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਅਭਿਜ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੂਰਖ ਐਕੁਣਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਮੂਰਖ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਮੂਰਖ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸਦਾ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤੇਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

22 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ 'ਦੁਬਾਜਰਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਬਾਜਰੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਪਾਸ਼ਨ ਨਈਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਛਣ ਦੱਸਣ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ

ਦੁਭਿਤੀ ਆਰਸੀ, ਚਰਖਾ, ਵਿਭਚਾਰਣ ਇਸਤਰੀ, ਦੁਮੁੰਹਾ ਸੱਪ, ਖੇਟਾ ਰੁਪਈਆ, ਕਾਂ, ਕਨੀ-ਕਨੇਰ ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ, ਬਫੁਨ ਸਮਾਧੀ, ਤਿਨ, ਸਣ, ਕਿੱਕਰ, ਧੋਕ, ਐਕ, ਚੀਨ, ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਈਂ ਹੈ। ਦੁਬਾਜਰਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਨ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਘਟੀਆ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਦੁਬਾਜਰੇ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਹੀ ਐਖਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਦੁਬਾਜਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨਮਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੋਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

21 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਹੀਣੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸੇਵਕ ਤਾਂ ਸੁਰੱਬੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੇਮੁਖਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ 'ਬੇਮੁਖ' ਦੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ, ਸੁਭਾਵ, ਨਫ਼ਟ, ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਖੋਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਮੁਖ ਆਪਣੇ ਆਸਣੇ ਤੇ ਘੁਸ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਭੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸੁਕੇ ਰੁਖ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਾਰਨ ਜਮਾਂ ਦਾ ਡੰਡ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਬੇਮੁਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੇਤੀਵੀਂ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁਬਾਜਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੇਮੁਖ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ ਇਸ ਨਈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਆਸ਼ਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਪੈਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮਨਮੁਖ ਨਈਂ ਦੁਬਾਜਰਾ ਤੇ ਬੇਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੀਹਨ, 23 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਨਿੰਦਕ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ, ਨੁਣ ਹਰਾਮੀ, ਅਸਾਧ, ਧਰਮਸਾਨ ਦੀ ਝਾਕ ਰਖਣੇ ਵਾਲਾ, ਪਈਂਡੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀਣੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਆਪ ਪੁਟਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗੀਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਨਗਦੀ; ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਤੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ; ਨੁਣ ਹਰਾਮੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ;

ਧਰਮਸਾਨ ਦੀ ਵਾਕ ਤਾਂ ਖੰਡ ਗਲੇਡੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ; ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭੇਖੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਸਾਧੂਆਂ ਉਤੇ ਦੇਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉਪਰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਟਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ- 'ਸਾਗੇ ਅੰਦਰ ਸਾਬਤਾ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਸਹਾਏ'।

ਛਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿਊਠੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮੀਣੇ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਣੇ ਖੇਟੀ ਮਤ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਾਣੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕੂੜੇ ਫੁੱਪੜੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਟੀ ਸੰਗਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਨਕ-ਵੇ ਹਨ, ਇਹ ਜਮਪੁਰ ਜਾਣਕੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੁਰਕਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਨਗੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਣੇ ਨਈ ਨਿਗੁਰਾ, ਮੁਰਖ, ਗੰਦਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਸੇਵਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਅਤੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਖ ਨਈ 'ਸੋਚ' ਨੂੰ ਕਸੋਟੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।

ਸੈਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

31 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚੋਜੇ ਉਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਾਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਚਿਤਰਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਉਤੱਮਤਾ ਪਰ ਮਾਇਆ ਜਾਨ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਅਸਨੇ ਤੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਨ-ਖੁਧੀ ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਕਾਰ

ਤੇ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਏਟੀ ਮਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਮਨਮੁਖਾਂ, ਨਿਰਭੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਈਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਮਨਮੁਖ ਇਸ ਅਮੋਨਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੁਆਰੀਏ ਵਾਂਗ ਹਾਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਰਮੁਖ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਚੈਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਿਜੇਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਪਰਗਟਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੱਤੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਰਸਿਖ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਠੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ, ਕਰਨੀ, ਨਛਣ ਤੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਸਿਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਜਤੀ ਮਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਸੁਚੇ ਜੀਵਨ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਨ ਖਾਤਮਕ ਅਛੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਵਿਚ ਨੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵੇਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਉਸਿ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਕ ਨਿਗਿਆਂ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਣ ਨਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰਨੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਵੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਉਨਤਾਨੀਵੀਂ ਵਾਰ:-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਮੰਗਣਾਚਰਣ ਨਿਖ ਕੇ ਅਗਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਸਿਖਾਂ ਤੇ ਫੋਕਟ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਚਿਤਰ, ਟਾਕਰਾ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਠੀਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨਹੀ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਚ ਖੰਡ ਆਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁਖੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਉਤਮ ਦਰਸਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੈ।

(3) ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਜੋੜਤਾ:

ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦਹੁਰਾਉ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਛੇਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੇ, ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ, ਸਕੁਣ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਣੇ ਹੋਣੇ ਜੀਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।
2. ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰੰਗਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
3. ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਸਿਖ ਬਣਨ ਨਈਂ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
4. ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਨ ਨਈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
5. ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੀਸ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤੇ।

6. ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਆਚਰਣ-ਉਸਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ (ਜਾਂ ਗੁਰ ਸੰਗਤ) ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਕੁਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਓਟ ਨੀਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਭ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਾਧ ਨੰਦਾ ਹੈ।
8. ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਰਚਨਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।
9. ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਉਤੇ ਚਲਣ ਵਾਂਗੂ ਹੈ।
10. ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਗੇ ਕਈ ਭਗਤ ਚਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਹਨ।
11. ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਰਸਿਖ ਚਲ ਕੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ।
12. ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
13. ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਮਿਕ ਅਤੇ ਅਣੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
14. ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਾ ਡਵਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾ ਸੇਵਾ ਨਈਂ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
15. ਗੁਰਮੁਖ ਨਈਂ ਗੁਰਦੇਵ ਹੀ ਸਭ ਗੁਣ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਜਾਈ ਗੰਵਾਂਦੇ ਹਨ।
16. ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ, ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਹੀਸ ਜਾਂ ਪਾਰਸ ਅਤੇ ਧਾਤ ਵਾਂਗੂ ਹਨ।
17. ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਐਕੁਣਾ ਕਾਰਨ ਭਠੂਆਂ ਅਤੇ ਬਗ਼ਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰੋਣੀ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
18. ਗੁਰੂ ਹੀ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

19. ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
20. ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖ ਉਚੇਂ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
21. ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
22. ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਉਤੇ ਸ਼ਕਤ ਬਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
23. ਗੁਰੂ-ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ-ਪੰਥ ਸਭ ਤੇ ਉਤਮ ਹਨ।
24. ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤ ਪਸਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।
25. ਗੁਰਮੁਖ ਦਵੇਤ ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨ ਪਿਆਰ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨਾਨ ਉਹ ਉਚ- ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
26. ਪਾਰਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਫੁਹ ਨਾਨ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ- ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਵਾਏ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਗਏ।
27. ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨਾਨ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
28. ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਹ, ਪਰ ਇਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।
29. ਇਸਰਬੁੱਤੇ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਨਾ ਆਸਾਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਤਨ, ਪਰ-ਨਿੰਦ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

30. ਗੁਰਮੁਖ ਸਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਕੂੜ ਦਾ ।
31. ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਣੀ, ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਭੁਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਗੁਣਾਹੀਣ, ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬੁਰਾ ।
32. ਗੁਰਮੁਖ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਮੂਰਖ । ਮਨਮੁਖ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗੂੰ ਅਭਿਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।
33. ਮਨਮੁਖ ਦੁਬਾਜਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੁਬਾਜਰੇਪਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
34. ਗੁਰਮੁਖ ਤਾਂ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸੁਰਖਰੂ ਹਨ, ਪਰ ਬੇਮੁਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
35. ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਕਈ ਸਰੂਪ ਹਨ । ਉਹ ਨਿੰਦਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਵੀ, ਨੁਣ ਹਰਾਮੀ ਵੀ, ਅਸਾਧ ਵੀ, ਪਖੰਡੀ ਵੀ ਅਤੇ ਧਰਮਸਾਨ ਦੀ ਝਾਕ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ।
36. ਮੀਣਾ ਵੀ ਮਨਮੁਖ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੈ ।
37. ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਜਨਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਈਂ ਸਚ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨਮੁਖ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
38. ਗੁਰਮੁਖ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੋਂ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
39. ਮੁਕਦੀ ਗੋਲ, ਗੁਰਮਤ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਚਖੰਡ ਰੂਪੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕੇਦਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀਤ

ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ- ਬਚਨਾ ਤੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਤੇ ਆ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੇਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ, ਏਸੇ ਨਈਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ 'ਗੁਰਮੁਖ'- ਕਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਆਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਨਹਿਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਉਨ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਇਵੇ ਹੀ ਅਮਰਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ, ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਨ ਅਤੇ ਮਗਰੋ ਗੁਰੂ। ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਭਰਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਉਸ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਐਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮ੍ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਨਈਂ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਭਜਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮਸਾਠ ਦੀ ਝਾਕ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਮਾਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਠਾਨ ਨੂੰ ਵਿਦੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਦਾਂ ਇਕ ਜਿਨ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂ ਤੇ ਖੇਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਿੰਦਕ ਹਨ, ਪਖੰਡੀ ਹਨ, ਮੁਰਖ ਹਨ, ਦੁਖਾਛਰੇ ਹਨ, ਮੀਟੇ ਹਨ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹਨ, ਨੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਹਨ, ਅਸਾਧ ਹਨ, ਗੁਣ-ਹੀਣ ਹਨ, ਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭਜਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਸਾਕਤ ਹਨ, ਹਉਸੀ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਛਾ ਉਹਦੇ ਵੈਸ਼ ਵਿਚੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗੂੰ ਅਭਿਜ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੀਰੇ ਵਰਗਾ ਜਨਮ ਅਜਾਈਂ ਗੰਦਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਿਸਦਾ ਸਰੋਤ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਵਾਨਾ ਵਿਚਾਰ-ਸੂਤਰ ਏਦਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਸਕੁਣ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
2. ਮਾਨਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ।
4. ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਰਖੰਡ ਰੂਪੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵ ਮਨਮੁਖ ।
6. ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਸਿਆ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਕੁਣਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠਾਸ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।
7. ਮਨਮੁਖ ਅੰਦਰ ਸਭ ਅੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਸ਼ਾਜਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੁਣ-ਹਰਾਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਗੁਰਮਤ-ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਦਿਆਂ, ਆਪਾ ਰੰਵਾ ਕੇ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
9. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਮਾਰਗ ਹੈ।

(ੲ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਵਾਦ1. ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੋਚਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਤੋਂ ਇਸ ਸੋਚ ਵਿਚ ਟੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁੰਝਲ ਅਜੇ ਤਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਯੁਗਾਂ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ, ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ-

ਵਿਸਮਾਦੀ ਵਿਸਮਾਦ ਨਖ ਵਿਸਮਾਦਹੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਹਾਣੈ।

ਅਬਿਗਤਿ ਗਤਿ ਅਤਿ ਅਗਮ ਹੈ ਅਕਥ ਕਥਾ ਆਖਾਣ ਵਖਾਣੈ।¹

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸਮਾਦਸ਼ ਹਸਤੀ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਰਖੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੁਦਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿਕ ਆਖਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਗਾਡ' ਆਖ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ। ਆਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਨਾਤਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਹਨ। ਚਾਰਵਾਕ, ਜਿਨ ਤੇ ਬੋਧ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਮਨੋਤ ਵਾਨੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸਾਖ, ਸ਼ੈਵ, ਨਿਯਾਇ, ਵਜ਼ੈਸ਼ਕ, ਪੂਰਵ ਮਿਮਾਂਸਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਤ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਨੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਚਾਰਵਾਕ' ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਦਾ। ਬੋਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਦ ਤੇ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 16.

'ਸਾਖ' ਪੱਧਰੀ ਜਿਨ ਮਤ ਵਾਂਗ ਨਾਸਤਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਯੋਗ ਪੱਧਰੀ ਆਸਤਕੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੋਲ ਡਾ ਤ ਦਾ 'ਪੁਰਸ਼' ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਵਿੱਛਾ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ 'ਪੁਰਸ਼' ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨੇਕਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਬਖੁਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਦੈ-ਕੁਣ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ, ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।"¹

'ਨਿਆਇ' ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਔਕੁਣ ਤੇ ਬੇਬੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਵੇ ਕੋਈ ਮਾਸ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੂਰਵ ਮਿਮਾਂਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਉਤਪਤੀ ਨਈਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨੇੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਵੇਦਾਂ ਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਤ ਸੂਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਤ ਉਤਪਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦ੍ਰਿਤਵਾਦ, ਰਾਮਾ ਨੁਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰਿਤਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਦ੍ਰਿਤਵਾਦ ।

ਵੇਦਾਂ ਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬ-ਸਮੱਥ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ-ਦਰਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ, ਸਰਬ-ਮੁਕਤੀਮਾਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ-ਭਿਆਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਸਰਕੁਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਕੁਣ ਵੀ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-

ਨਿਰਕੁਣ ਆਪਿ ਸਰਕੁਣ ਭੀ ਚਹੀ

ਕਨਾ ਧਾਰ ਜਿਨ ਸਗਨੀ ਮੋਹੀ ।

(ਭਉਕੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5)

ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇ ਰੂਪ ਸਰਕੁਣ ਤੇ ਨਿਰਕੁਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।"² ਭਾਵ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਕੁਣ ਹੈ ਤੇ

1. ਕਨਚਰਨ ਹੀਰੀਟੇਜ ਆਡ ਵਿੰਡੀਆ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 536.

2. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਨ ਸਟੋਰੀ ਆਡ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਸ਼, ਪੰਨਾ 334

ਆਪ ਹੀ ਸਰਕੂਣ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਹੋਦ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਅਚੇਤ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਮੂਨ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ-

" ੧੯ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।²

ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਨਿਖੇੜੇ ਹਨ :-

ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰ ਨਿਖ ਦਿਖਾਇਆ।
ਉੜਾ ਉਅੰਕਾਰ ਪਾਸ ਬਹਾਇਆ।
ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾਰ ਨਿਰਭਉ ਭਾਇਆ।
ਨਿਰਵੈਰਹੁ ਜੈ ਫਾਰ ਅਜੂਨਿ ਅਕਾਇਆ।³

ਪੁਨਾ: ਏਕੰਕਾਰ ਇਕਾ ਕ ਨਿਖ ਉੜਾ ਉਅੰਕਾਰ ਨਿਖਾਇਆ।
ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਜਾਇਆ।
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੋਇ ਨਾਉ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਭਾਇਆ।
ਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਆਦਿ ਸਦ ਜੁਗਹ ਜੁਗੰਤਰ ਹੋਦਾ ਆਇਆ।
ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸਚ ਨਾਉ ਸਚ ਦਰਸਨ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦਿਖਾਇਆ।⁴

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਵਿਚ '੧' ਕੋਈ ਅੰਕ ਦੱਸਣ ਨਈਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਸ

1. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 18
2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1
3. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3 ਪਉੜੀ 15.
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 1.

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਈ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਇਕ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਸਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਇਕ' ਤੇ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ 'ਇਕ' ਦਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਠਿਜੁਕ ਵਿਚ ਵੰਡੇਰਾ ਫੇਰਿਆ:-

" ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਠਿਜੁਕ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਿਖਾਯਾ।"¹

ਇਹ 'ਇਕ' ਹੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਓ : ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੈ ਤੇ ਅਪਾਰ ਹੈ-

ਅੰਤਰਿ ਬਸੈ ਬਾਹਰਿ ਭੀ ਓਹੀ।

ਨਾਨਕ ਦਰਸਨ ਦੇਖਿ ਸਭ ਮੋਹੀ। (ਗਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5)

ਪੁਨਾ: ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਟ ਚੰਦਰ ਆਕਾਰਾ।²

ਇਸੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ-

ਆਪੀ ਨੇ

੧

ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ

ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ ਹੋਇਆ

ਆਪੀਨੇ ਰਚਿਓ ਨਾਉ।

ਓ

ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤ ਸਾਜੀਐ

ਸੰਸਾਰ

ਕਰਿ ਆਸਟੁ ਚਿਠੈ ਚਾਉ।

ਆਪ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਾਨਾ ਹੈ

ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਉਂ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 23.

2. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2 ਪਉੜੀ 19.

ਕੁਰਮੁਖ ਏਕੰਕਾਰੁ १
 ਆਪਿ ਉਪਾਇਆ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ ਹੋਇਆ
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰ ਪਰਛਟੀ ਆਇਆ। ਓ
 ਪੰਜ ਤਤ ਵਿਸਥਾਰ ਚਨਿਤ ਰਚਾਇਆ। ਸੰਸਾਰ
 ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਚਾਰ ਜਗਤ ਉਪਾਇਆ।¹⁻²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਨੰ: 22, ਪਉੜੀ ਨੰ: 1 ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਹੋਆ ਏਕੰਕਾਰ ਆਪ ਉਪਾਇਆ।
 ਓਅੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਚਨਿਤ ਰਚਾਇਆ।³

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੌਲ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ,

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ।
 ਓਅੰਕਾਰ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਨ ਜੁਗ ਭਏ।
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਠਿਰਮਏ।
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ।
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਕੁਰਮੁਖ ਤਰੇ।
 ਓਨਮ ਅੱਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ।
 ਓਨਮ ਅੱਖਰ ਤ੍ਰਿਭੁਵਣ ਸਾਰੁ।⁴

ਇਹੀ ਫਵਾਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ:-

ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ ਸੇ ਜਾਨਾ।

-
1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 1.
  2. ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ, ਡਕਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ, ਪੰਨਾ 85
  3. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 1.
  4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 929

ਤੇ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਕੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰੀ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਾਨ ਜਬ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ।

ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸਿਸਟ ਉਪਾਰਾ।¹

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ ਹੈ:-

ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਤੂੰ ਕੁਣ ਪੰਜ ਤੋਂ ਉਪਜਾਯਾ।

ੴ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸੁਨ ਮਹੇਸ ਸਾਜ ਦਸ ਅਵਤਾਰਚਨਿਤ ਵਰਤਾਯਾ।

ਛਿਅ ਰੁਤਿ ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਕਰ ਸੰਤ ਵਾਰ ਸੰਸਾਰ ਉਪਾਯਾ।²

ਇਹ 'ਇਕ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਰਚਿਅਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ, ਕੁਹਿ, ਖਾਣੀਆਂ, ਬਾਣੀਆਂ, ਚੁਰਾਸੀ ਨਖ ਜੂਨਾਂ, ਇਕ ਇਕ ਜੂਨ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਜੰਤੂ; ਫੇਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਇਕ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਨੱਖਾਂ ਦਰਯਾ ਹੋਰ ਚਲ ਪਏ:-

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਥਾਉ

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਨਖ ਦਰੀਆਉ। (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 3, ਜਪੁ, ਮ: ੧)

ਤੇ ਪਾਤਨਾ ਪਤਾਨ ਨਖ

ਅਕਾਸਾ ਆਕਾਸ। (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 5 ਜਪੁ, ਮ: ੧)

ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਸ ਸੰਤਾ ਦਾ ਵਕਣਨ ਕਰਿਦਿਆ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਪਵਨ ਪਾਣੀ ਬੇਸੰਤਰ ਧਾਰੇ।

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਛੋੜਿਆਨ, ਚੰਦ ਸੂਰ ਦੇਇ ਜੋਤਿ ਸਵਾਰੇ।

1. ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ, ਚੌਪਈ 10

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 13.

ਖਾਣੀ ਚਾਰ ਬੰਧਾਨ ਕਰ, ਨਖ ਚੁਰਾਸੀ ਜੁਠ ਦੁਆਰੇ।

ਇਕਸੁ ਇਕਸੁ ਜੁਠ ਵਿਚ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਭਨਤ ਅਪਾਰੇ।¹

ਪੁਨਾ: ਨਖ ਕਰੋੜ ਇਵੈਹਿਅ ਓਅੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਸਵਾਰੇ।²

ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਇਆ? ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਣੇ-ਦੁਆਣੇ ਪਸਰੀ ਅਸਚਰਜ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾ ਜਾਫੀਆ। ਬਸ, ਇਹ ਸੋਚਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਦਿਖ ਹਸਤੀ, ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਦ ਦਾ ਮੁਢ ਬਣ ਗਈਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਪੂਜਾ ਕ੍ਰਿਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਜਾ, ਦੇਵ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰ ਪੂਜਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਧਰਤੀ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਰੁਖ ਬਿਰਖ, ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਆਦਿ, ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ। ਕਰਨਹਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਰਚੀ, ਬਣਾਈ ਸਿਰਜਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਹਾਰ ਸਮਝਣ ਨਗ ਗਿਆ।³ ਇਉਂ ਮਨੁੱਖ ਭਨਤ ਰਚ ਤੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਨਹੀਂ:-

ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ।

ਏਕੋ ਹੈ, ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ। (ਆਸਾ ਮ: ੧ ਘਰ ੨)

ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਉਸ 'ਇਕ' ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੋਰ ਵੀ ਇਸੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕਿ:-

"ਗੁਰਮੁਖ ਇਕ ਅਰਾਧਣਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋਇ ਨ ਹੋਇ ਦੁਚਿੱਤਾ।"⁴

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 1.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 10.

3. ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਨ ਚੇਤਿਓ ਕੀਤੇ ਨੋ ਕਰਤਾ ਕਰ ਜਾਣੇ। ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 7.

4. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 2.

ਇਹ 'ਇਕ', ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਹਰ ਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰਚਾਈ ਫਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਰਸ ਹੈ, ਰਸੀਆ ਵੀ ਤੇ ਰਸ ਨੈਣ ਵਾਲਾ ਵੀ।"¹ ਅਜਿਹੇ ਕੁਣਾ ਵਾਨੇ ਇਕ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਕੁਣ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਕ ਤੇ ਅਨੇਕ ਹੈ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।² ਬ੍ਰਹਮ, ਜੋ 'ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ' ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

"ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਕੁਰਮੁਖ ਪਰਵਾਣਾ।"³

ਹਰ ਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਠ ਸਮਝ ਨੈਣਾ, ਕੁੱਠ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਉਸ ਦਾ ਖਾਸ ਜੁਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਜੁਜ਼ ਤਾਂ ਜੁਜ਼ ਹੀ ਹੈ, ਪੁਰਨ ਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਰਬ-ਕੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕੁਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕੁਣ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਕੁਣ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦੇ ਕੁਣ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੇਠ ਨਿਖੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :-

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਓਅੰਕਾਰ ਸੁਣਾਯਾ।

ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਨੱਖ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਬਣਾਯਾ।

ਪੰਜ ਤੱਤ ਉਤਪੱਤ ਨੱਖ ਤ੍ਰੈ ਨੇਅ ਸੁਹਾਯਾ।

ਜਨ ਖਨ ਗਿਰ ਤਰਵਰ ਸੁਫਨ ਦਰੀਆਉ ਚਨਾਯਾ।

ਨਖ ਦਰੀਆਉ ਸਮਾਉ ਕਰ ਤਿਨ ਤੁਨ ਨ ਤੁਨਾਯਾ।

ਕੁਦਰਤ ਇਕ ਅਤੇਨਵੀ ਨੇਖਾ ਨ ਨਿਖਾਯਾ।

ਕੁਦਰਤ ਕੀਮ ਨ ਜਾਣੀਐ ਕੋਦਰ ਕਿਨ ਪਾਯਾ।⁴

1. 'ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸ ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰ'। (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 23)

2. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 9. 10.

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 20.

4. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 11.

ਪੁਨਾ: ਕਾਦਰ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰ ਓਅੰਕਾਰ ਅਨੇਕ ਅਕਾਰਾ।
 ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੇਸੰਤਰੇ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਨਿਵਾਸ ਵਿਬਾਰਾ।
 ਜਨ ਬਨ ਤਰਵਰ ਪਰਬਤਾ ਜੀਅ ਜੰਤ ਆਕਣਤ ਅਪਾਰਾ।
 ਇਕ ਵਰਡੰਡ ਅਖੰਡ ਹੈ ਨਖ ਵਰਡੰਡ ਪਨਕ ਪਰਵਾਰਾ।
 ਕੁਦਰਤ ਕੀਮ ਨ ਜਾਣੀਅੰ ਕੇਵਲ ਕਾਦਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ।
 ਅੰਤ ਬਿਅੰਤ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰਾ।¹

ਅਰਮ ਅਕੋਚਰ ਬੇਅੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ, ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ, ਰਚਨਾ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਫੂਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿਵਾਏ ਯੁੱਧਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ :-

ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਾਸ ਨ ਮਾਸ ਸਨ ਅੰਧ ਯੁੱਧ ਕੁਛ ਖਬਰ ਨ ਪਾਈ।²

ਇਸ ਅਫੂਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ, ਇਸ ਯੁੱਧਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ :-

"ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ " (ਜਪੁ)

ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ।³

ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਫੁਰਨੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਨ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਆਪ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਹੀ ਹੋਦ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ, ਪੌਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼, ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਕੌਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੱਤ ਵਿਰੋਧੀ ਕੁਣ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਚੋਜ ਹੈ, ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ :-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 1.
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2.
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4.

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰ ਓਕਾਰ ਆਕਾਰ ਬਣਾਯਾ ।
 ਅੰਬਰ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਵਿਣ ਬੰਮਾ ਆਕਾਸ਼ ਰਹਾਯਾ ।
 ਜਨ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਰਖੀਅਨ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਨੀਰ ਧਰਾਯਾ ।
 ਕਾਠੇ ਅੰਦਰਿ ਅੱਡ ਧਰ ਅਡੀਂ ਹੋਦੀ ਸੁਫਲ ਫਨਾਯਾ ।
 ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੇਸੀਤਰੇ ਤਿੰਨੇ ਵੈਰੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਯਾ ।
 ਰਾਜਸ ਸਾਤਕ ਤਾਮਸੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਬਲਨ ਮਹੇਸ਼ ਉਪਾਯਾ ।
 ਰੋਜ ਵਿਭਾਣ ਚਨਿੰਤ ਵਰਤਾਯਾ।¹

ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖੇਲ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।² ਇਸ ਸਮੱਸਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇਸ ਰਚਨਹਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਧਾਰਿਆ³, ਆਪ ਹੀ ਕੋਈ ਬੰਦ ਨਾਉਂ ਸਦਵਾਇਆ ਤੇ ਨਿਰਕੁਣ ਸਰਕੁਣ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ।⁴ ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਹਰ ਸੁ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਹਰ ਸੁ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣਾ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜਗਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁੱਖ-ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜਸ ਡਾਵਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੀ, ਅਣਵੀਂ ਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਨਾਨ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਬਿਭੰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ; ਉਹ ਅਕੋਥ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਅਲੱਖ ਨੂੰ ਲਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਅੰਤ ਅਸਚਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਟਿੱਛਾ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਹੋਰਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਨਈਂ ਵਿਸਮਾਦ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ; ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ, ਉਸ ਦਾ ਭੇਦ ਤੇ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਵੇਦ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੀ ਭਾ ਵਾਨੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਨੇ ਭੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਫੇਰ ਬੜੀ ਐਖੀ ਘਾਟੀ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 1.

2. ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖੇਲ ਮੇਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਪਸਾਰਾ (ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 19, ਪੰਕਤੀ - 4.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 25, ਪੰਕਤੀ ਪਹਿਲੀ.

4. ਉਹੀ ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਕਤੀ 2, 3.

ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ :-

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਨਾਹਣਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਏ । 9/13/6

ਭਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਪੀਰ ਪੇਰੀਬਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਨੈਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਹਨ, ਇਹ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਖੜੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹ ਕਰਦੇ ਬਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਵੱਡੇ ਬੇਪਰਵਾਹ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਉਬਾਨੀ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਅਕ਼ਮ ਅਬਾਹ ਹੈ, ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਥੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।¹ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵਜੀ, ਨਾਰਦ, ਸਾਰਦ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ, ਕਣ ਗੰਧਰਬ, ਕਨੈਸ਼, ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵੇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਉਤਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਗੁਰੂ, ਚੇਲੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਰਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਅਪਰੰਪਰ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।² ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੀਰ, ਪੇਰੀਬਰ, ਸ਼ੇਖ, ਮਸਾਇਕ, ਫਉਸ, ਕੁਤਬ, ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣੇ ਖੜੇ ਹਨ।³ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ, ਮਤਾਂ ਵਾਨਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਾਂ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ-

"ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ

ਸਤਿ ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਨਾ" (ਮਾਰੂ ਮ: 5)

ਦਾ ਸੁਣੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹੋਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰੇ ਤੇ ਕਈ ਨਾਂ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ 'ਸਤਿਰੂਪ' 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੀ ਹੈ:-

ਨਾਰਾਇਨ ਨਿਜ ਰੂਪ ਧਰ ਨਾਥਾਂ ਨਾਥ ਸਨਾਥ ਕਰਾਯਾ।

ਨਰਪਤ ਨਰਹਿ ਨਰਿੰਦ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਬਣਾਯਾ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ ਪੰਚਵੀਂ
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 21 ਪਉੜੀ ਦੂਜੀ
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ ਤੀਜੀ

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਵਖਾਣੀਐ ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਬਿਰਦ ਬਿਰਦਾਯਾ।

ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਦੇਵਾਧ ਦੇਵ ਅਨਖ ਅਭੇਵ ਨ ਅਨਖ ਨਖਾਯਾ।

ਸਤਿਗੁਪ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਥਾਯਾ।¹

ਕੁਰਮਤ ਵਿਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਰਟਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਖਲੋਤੀ ਸਿਰਜਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਪ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਥਾਯਾ।

ਪਰਮ ਸਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚਖੰਡ ਵਸਾਯਾ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਯਾ।²

ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਜਾਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਦਰਤ ਸਾਜ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀਦਾਰ ਦੇਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਅਪਾਰ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ 'ਬਨਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਸਿਆ' ਦਾ ਜਨਵਾ ਦੇਖਦੇ ਕੁਰਬਾਨ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਅੰਬਰ ਨਦਰੀ ਆ ਵਦਾ ਕੇਵਡ ਵੱਡਾ ਕੋਇ ਨਾ ਜਾਣੈ।

ਉਚੈ ਕੇਵਨ ਆਖੀਐ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਨ ਆਖ ਵਖਾਣੈ।

ਨੈਣ ਉਡਾਰੀ ਪੰਖਣੈ ਅਨਨ ਮਨਨ ਉਠੈ ਖੁਬਰ ਨ ਆਣੈ।

ਓੜਕ ਮੂਨ ਨ ਨਭਈ ਸਭੈ ਹੋਇ ਫਿਕਨ ਹੋਰਾਣੈ।

ਨਖ ਅਗਾਸ ਨ ਅੰਪੜਨ ਕੁਦਰਤ ਕਾਦਰ ਨੋ ਕੁਰਬਾਣੈ।³

ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਸਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਾਸਾ ਨਿਰਬਾਣੈ।

ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦ ਸਿਵਾਣੈ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ.

2. ਉਹੀ

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 18.

4. ਉਹੀ ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 18.

ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਸਤਿ ਸੰਕ ਨਿਵਾਸੀ।²

ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਠਾਠੇ ਆਪ ਹੀ ਕੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਹ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਕੁਰੂ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਕੁਰੂ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦਾ ਡਿਯਾਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕੁਰੂ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਬਚਨ ਉਚਾਰੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਉਂ ਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਵਾਹਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਡਿਕ ਕੇ ਸ਼ਿਤਾਨ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਬਿਨ ਪੂਰੇ ਕੁਰਦੇਵ ਡਿਕੇ ਸੈਤਾਨਿਆ।³

ਤੇ ਪੂਰੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਡਿਯਾਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਡਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਹਿ ਹਜਾਰ।

ਏਤੈ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਕੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ। (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧)

ਜੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਪੂਰੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਬਤ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਨਿਖਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚਵੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਨਮੁਨੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 2, ਪੰਕਤੀ 3.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਕਤੀ 2.

3. ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਨਾ 708

ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਵੈਸੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।

1. ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨਾ-ਇਤਹਾ ਹੈ
ਕੁਦਰਤ ਕੀਮ ਨ ਜਾਣੀਐ
ਕੇਵਲੁ ਆਖਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ। (ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 1)
2. ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਪਉਣ, ਪਾਣੀ ਖੋਭ ਦਾ ਤਾਂ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ
ਜਾਂਦਾ ਛਾਂ ਉਸ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ
ਕੇਵਲੁ ਆਖਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ। (ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 1)
3. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ
ਅਗਮ ਅਭੇਦ ਅਲਖ ਅਪਾਰਾ। (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4)
4. ਉਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ ਵਸ ਰੋਇ
ਭਗਤ ਵਛਨ ਰੋਇ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ। (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4)
5. ਭਗਤ ਵਛਨ ਪਰਵੇਸ਼ ਮਾਨ ਨਿਮਾਣਿਆ। (ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 1)
6. ਉਹ, ਸਾਸ ਗਿਰਾਸ ਸਮਾਨਦਾ
ਕਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਸੁਮਾਰਾ। (ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 2)
7. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰਜਬਦ ਹੈ ਸਤਿਸੰਗ ਨਿਵਾਸੀ (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 1)
8. ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ-
ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤੁ ਵਿਚ,
ਗੁਰਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਗ ਨਿੰਰਕਾਰੀ। (ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 17)
9. ਘਟ ਘਟ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖ ਵੇਖਾਨੈ। (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 6)

10. ਉਹ

- (1) ਕੋਈ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਦਾ ਚੁੱਖਾ (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 7)
 (2) ਨਾਥ ਅਨਾਥਾ ਬਾਣੇ ਧੁਰਾ ਦੀ (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 8)
 (3) ਭਗਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਮਾਪਿਉ ਬੈਠਾ (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 17)

11. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ

ਨਿਰਕੁਨ ਸਰਕੁਨ ਅਨਖ ਨਖਾਯਾ। (ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 1)

12. ਉਘੈਰਾਰ ਅਤਾਰ, ਜਿਸ

ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਨਾਯਾ (ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 2)

2. ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਰਮਤ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟੋ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਉਪਨਯਾਸ ਹਨ।

ਜੀਵ:- 'ਜੀਵ' ਸ਼ਬਦ, ਆਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਆਤਮਾ' ਜਾਂ 'ਮੁਤਮਾ' ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਥਾਂ 'ਆਤਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਇਸ ਤੋਂ 'ਮਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

"ਆਤਮ ਅਰਧ ਅਗਹੇਉ ਸ਼ਬਦ ਪਰੋਇਆ।" (ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 12)

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਤੇ ਕੇਸ਼, ਪੰਨਾ 52.

ਭਾਵ "ਠਾ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਵਾਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਰੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਆਤਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ।

ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੀਮ ਹੈ ਤੇ 'ਜੀਵ ਸਸੀਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਿਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਜੀਵ, ਦੋਵੇਂ; ਪੁਰੁਸ਼' ਹਨ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਸਰਵਚ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਜੀਵ ਜਾਂ ਪੁਰੁਸ਼ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।² 'ਜੀਵ' ਦੇ ਇਸ ਆਵਾਹਉਨ ਵਾਨੇ ਚੱਕਰ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਜੁਗ ਜੁਗ ਮੇਰੁ ਸਰੀਰ ਕਾ ਬਾਸਨਾ ਬਧਾ ਆਵੈ ਜਾਵੈ।

ਫਿਰ ਫਿਰ ਫੇਰ ਵਟਾਈਐ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇ ਮਰਮ ਕਉ ਪਾਵੈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 15)

ਇਥੇ 'ਮੇਰੁ' ਤੇ ਭਾਵ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ; ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਜੁਗ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹ ਪਰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

"ਫਿਰ ਕਨਜੁਗ ਅੰਦਰ ਦੇਹ ਧਰ ਕਰਮਾਂ ਅੰਦਰ ਫੇਰ ਸਮਾਵੈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 15)

'ਦੇਹ' ਇਸ 'ਜੀਵ' ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ, ਦੇਹ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ-ਵਿਚ 'ਜੀਵ' ਸ਼ਬਦ 'ਜੀਉ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਨ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਰਕਤ ਬਿੰਦ ਕਰ ਨਿੰਮਿਆ ਚਿਤ੍ਰੁ ਚਿਤ੍ਰੁ ਬਚਿਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਯਾ।
ਭਰਭ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜੀਉ ਪਾਇ ਤਨ ਸਾਜ ਸੁਹਾਯਾ।³

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸਟੀਕ, ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਪੰਨਾ 81-82

2. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 27.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 18.

2. ਜੀਉ ਪਾਇ ਤਨ ਸਾਜਿਆ ਮੂੰਹ ਅਖੀਂ ਨਕ ਕੰਨ ਸਵਾਰੇ।¹
 3. ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਜਿਆ ਸਾਸ ਮਾਸ ਦੇ ਜਿਸੇ ਕਿਸੇ।²

ਜਗਤ :- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁ' ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਨਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ', ਭਾਵ ਉਹ 'ਪੁਰਸ਼' ਜੋ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਨ ਹਾਰੇ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ 'ਨਾਸਦੀਆ ਸੂਤਰ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਉਸ 'ਸੁੰਨ' ਨੂੰ ਤੇਜ ਕੇ ਹੀ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ :-

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੰਧੁਕਾਰਾ। ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ।
 ਨ ਦਿਨੁ ਰੀਣਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਮੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਨਗਾਇੰਦਾ।

.....

ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ। ਬਾਹੁ ਕਨਾ ਆਭਾਣ ਰਹਾਇਆ।
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇੰਦਾ।³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ :-

ਜਬ ਅਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦਿਸਟੈਤਾ। ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹ ਤੇ ਹੋਤਾ।
 ਜਬ ਆਪਨ ਧਾਰੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ। ਤਬ ਬਿਰ ਬਿਰੇਧ ਕਿਸੁ ਸਿਰ ਕਮਾਤ।⁴

.....

ਜਹ ਆਪਿ ਰਚਿਓ ਪਰਪੰਚੁ ਅਕਾਰ। ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਮਹਿ ਕੀਨੋ ਬਿਸਥਾਰੁ।⁵

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 3.
2. ਉਹੀ ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 14.
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰੂ ਸ਼ਲੋਕ ਮ: ੧ ਪੰਨਾ 1035.
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 290.
5. ਉਹੀ ਉਹੀ ਪੰਨਾ 291-92.

ਕੁਰ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਭਉਰੇ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ
ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਾਸ ਨ ਮਾਸ ਸਨ ਅੰਧ ਯੁੰਧ ਕਛੁ ਖੁਬਰ ਨ ਪਾਈ।

ਰਕਤ ਬੰਦ ਕੀ ਦੇਹ ਰਚ ਪਾ ਚ ਤਤ ਕੀ ਜੜਤ ਜੜਾਈ।

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੰਸਿਤਰੇ ਚੰਬੀ ਧਰਤੀ ਸੰਗ ਮਿਨਾਈ।

ਪੰਚਮ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਕਰ ਕਰਤਾ ਛਟਮ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਈ।

ਪੰਚ ਤਤ ਪਚੀਸ ਕੁਣ ਸੁਕੁ ਮਿਤਰ ਮਿਨ ਦੇਹ ਬਣਾਈ।

ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਚਨਿਤ ਕਰ ਆਵਾਗਉਣ ਚਿਕੁ ਦਿਖਾਈ।

ਚੈਰਾਸੀ ਨਖ ਜੋਨਿ ਉਪਾਈ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2)

'ਜਪ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜਗਤ ਰਚਨ ਸੰਬੰਧੀ
ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ।

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਇ ਨਖ ਦਗੀਆਉ।

ਕਈ ਵਿਚਾਰਕ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਇਸਨਾਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ
ਵਿਚਾਰ ਇਸਨਾਮ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਨਾਸਦੀਆਂ ਸੂਤਰ ਵਿਚ
ਨਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ
ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਖਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ
ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਯਾ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਖਿਓਨ ਕਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਸਮਾਯਾ।¹

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 1.

ਪੁਨਾ : ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ।
 ਪੰਚ ਤਤ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਘਟ ਘਟ ਅੰਦਰ ਤਿਭੁਵਨ ਸਾਰਾ।
 ਕਾਦਰ ਕਿਨੇ ਨ ਨਖਿਆ ਕੁਦਰਤ ਸਾਜ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ।
 ਇਕ ਦੂ ਕੁਦਰਤ ਨਖ ਕਰ ਨਖ ਬਿਬੀਤ ਅਸੰਖ ਅਪਾਰਾ।
 ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਖਿਓਨ ਕਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਸੁਮਾਰਾ।
 ਇਕਸ ਇਕਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਦਸ ਦਸ ਕਰ ਅਉਤਾਰ ਉਤਾਰਾ।
 ਕੋਤੈ ਬੈਦ ਬਿਆਸ ਕਰ ਕਈ ਕਰੋਬ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰਾ।
 ਕੁਦਰਤ ਇਕ ਏਤਾ ਪਾਸਾਰਾ।¹

ਇਹ ਗੱਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਹਨ ਭਾਵ ਸਤ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਤ ਪਤਾਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸੁਬੰਮਿਅਰਾਜ ਨੂੰ ਅਨਬੁਰਾਕ ਉਠ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਨ੍ਹਾਂ ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਜਾ ਮਿਲੇਂ ਦਸੇ ਜਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਲੋਕ, ਸਤ ਉਪਲੋਕ-ਭੂ ਲੋਕ, ਭੁਵਰ ਲੋਕ, ਸਵੰਰ ਲੋਕ, ਮਹੰਰ ਲੋਕ, ਜਨ ਲੋਕ, ਤਪ ਲੋਕ ਤੇ ਸਤ ਲੋਕ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਤ ਹੇਠਲੇ- ਅਤਨ, ਵਿਤਨ, ਤਨਾਤਨ, ਕਭਸਤੀਮਤ, ਮਹਾਤਨ, ਸੁਤਨ ਤੇ ਪਾਤਨ, ਮੰਨੇ ਜਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ-ਸਵਰਗ ਲੋਕ, ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੇ ਪਾਤਨ ਲੋਕ- ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਲੋਕ ਜਾਂ ਧਰਤ ਲੋਕ ਨੂੰ ਫੇਰ ਨੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕ, ਨੈਖੰਡ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ; ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ- ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੈਤਜ ਉਤਕੁਜ- ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕੀਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਨਿਸਚੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਭਵਨਾਂ, ਲੋਕਾਂ, ਖੰਡਾਂ, ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ, ਖਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4.

ਪਾਤਾਨਾ ਪਾਤਾਨ ਨਖ ਆਕਾਸਾ ਆਕਾਸ ।¹

ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਕਈ ਕੋਟਿ ਖਾਣੀ ਅਰੁ ਬੰਡ ।

ਕਈ ਕੋਟਿ ਅਕਾਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ

"ਪਾਤਾਨਾ ਆਕਾਸ ਨਖ ਜਿਤੀ ਧਰਤੀ ਜਗਤ ਸਬਾਯਾ।" (ਵਾਰ 1 ਪਉੜੀ 37)

ਤੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨੇ

ਖਾਣੀ ਚਾਰ ਬੰਧਾਨ ਕਰ ਨਖ ਚੁਰਾਸੀ ਜੁਠ ਦੁਆਰੇ।

ਇਕਸ ਇਕਸ ਜੁਠ ਵਿਚ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਨਿਰਿਣਤ ਅਪਾਰੇ। (ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 1)

ਜੁਗਾ ਜੁਗਾ ਵਿਚ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਨ ਬਾਬਤ
ਕੀਦਾਰੀ ਨਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।³ ਪਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਕਿ

ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੇ ਨੇਖ ਪੁਰਾਣੁ

ਵਖਤ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਨਿਖਣ ਨੇਪੁ ਕੁਰਾਣੁ।

ਬਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨ ਜੋਗੀ ਜਾਣੇ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੇ ਸੋਈ। (ਜਪੁ ਬਾਣੀ)

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਧੰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅੰਤ
ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ
ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ:-

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ- ਜਪੁ, ਪੰਨਾ 5.

2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ- ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5 ਪੰਨਾ 276.

3. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 38.

ਸਿਰਠੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੇਖ ਨਿਖਾਇਆ।
 ਸਭਸੈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨ ਤੇਨ ਤੁਨਾਇਆ।
 ਨਿਖਿਆ ਬਿਤ ਨ ਵਾਰ ਨ ਮਾਹ ਜਨਾਇਆ।
 ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਵੀਚਾਰ ਨ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ। (ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 1)

ਕੁਦਰਤ:- ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜਗਤ- ਰਚਨਾ ਬੇਮਿਤ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਬੇਮਿਤ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ ਨਿਖਤ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

1. ਕੁਦਰਤ ਅਰਮ ਅਪਾਰ ਅੰਤ ਨ ਪਾਇਆ। (ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 1)
2. ਕੁਦਰਤ ਇਕ ਅਤੇਨਵੀਂ ਨੇਖਾ ਨ ਨਿਖਾਯਾ (ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 11)
3. ਕੁਦਰਤ ਅਰਮ ਅਥਾਹ ਚੇਜ ਵਿਭਾਣੀਐ। (ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 1)
4. ਕੁਦਰਤ ਨਖ ਜਹਾਨ ਹੋਇ ਹੋਰਾਣਿਆ। (ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 15)
5. ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਾਦਰ ਜਾਣੀਐ। (ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 3)
6. ਕੁਦਰਮ ਕੀਮ ਨ ਜਾਣੀਐ ਕਾਦਰ ਕਿਨ ਪਾਯਾ (ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 11)

(ਸ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਕ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਕ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸੁੱਭ ਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਈ ਉਹ ਸੁਭ ਕੁਣਾਂ, ਅਥਵਾ

ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਇਨਸਾਨ ਉਤਮ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਤਮ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਰਸਿਖ ਜਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਸਿਖ ਜਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਕੰਮ ਕਾਜ, ਸੁਭਾਵ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੁਣਾਂ ਤੇ ਗੰਠੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨਮੁਖ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ, ਦੁਸ਼ਟ, ਪਾਪੀ, ਮੀਣਾ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨਈਂ ਸੁਭ ਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਅਸਲੀ ਧਰਮ ਹੈ।

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸਚ ਆਚਾਰ' ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਸਚਹੁ ਓਰੇ ਸਭ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ।¹

ਕੁਰੂ ਜੀ ਅਮਲੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਰਚਾ ਕੇ 'ਸਚ ਆਚਾਰ' ਨੂੰ ਸਚ ਤੇ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨਈਂ 'ਕੁਰਮੁਖ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਸਚਹੁ ਓਰੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਉਪਰਿ ਕੁਰਮੁਖਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ।²

ਇਸ 'ਸਚ ਆਚਾਰ' ਨਈਂ ਸਚ ਉਤੇ ਆਭੂਹਿ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੁਣ ਵੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। "ਜਿਨ ਮਨਿ ਭਉ ਤਿਨਾ ਮਨਿ ਭਾਉ" । ਅਣਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰਿਆ ਤੂੰ ਹੋਣਾ

1. ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ 62

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 6.

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਇਆ ਭਾਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਵਿਚ ਜੀਮਣਾ ਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਤੇ ਵਿਚ ਚਲਣਾ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਤੇ ਭਾਇ ਵਿਚ ਭਗਤ ਵਛਨ ਕਰ ਅਚਨ ਛਣਣਾ।

.....

ਪਰਉਪਕਾਰ ਵੀਚਾਰ ਵਿਚ ਜੀਅ ਦਯਾ ਮੋਮ ਵੀ ਗੀ ਵਣਣਾ। (ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 16)

ਕੁਰਸਿਖਾ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਣਾ ਬੋਲਦੇ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੋਕਾ ਖਾਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪਿਛਨ ਰਾਤੀ ਜਾਗਣਾ ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਏ।

ਸਿੱਠਾ ਬੋਲਣੇ ਨਿਵ ਚਲਣ ਹਥਹੁੰ ਦੇ ਕੇ ਭਨਾ ਮਨਾਏ।

ਬੋਕਾ ਸਵਣਾ ਖਾਵਣਾ ਬੋਕਾ ਬੋਲਣ ਕੁਰਮਤ ਪਾਏ।

ਘਾਨਿ ਖਾਇ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕਰੇ ਵੰਡਾ ਹੋਇ ਨ ਆਪ ਭਣਾਏ। (ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 15)

ਕੁਰਸਿਖ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਉਦਾਰ-ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੈਕ-ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੈਕ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਧਨਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰ ਨੰ: 12 ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨੇਮ ਦਸਦਿਆਂ ਅਜਿਹੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਨਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਰਬਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਾਰੇ ਤੇ ਸਦਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਘੋਲ ਖੁਮਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਚੋਖੀਠੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ ਨਿਖਤ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਂ ਦੇ ਬਛਦੇ ਨਹੀਂ:-

ਬਨਿਹਾਰੀ ਤਿੰਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿੰਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ, ਹਉ ਤਿਸਵਿਟਹੁ
ਵਾਰਿਆ, ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ, ਹਉ ਤਿਸ ਦੇ ਚੋਖੰਨੀਐ, ਹਉ ਸਦਕੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ।

ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵੇਖੋ, ਕਿਵੇਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਸਮਝਾ
ਰਹੇ ਹਨ :-

ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਗੁਰਮਤ ਕਿਦੇ ਕਰੀਬੀ ਆਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜ ਨ ਜਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਦਰਬੇ ਨੂੰ ਹੋਥ ਨ ਨਾਵੈ ।
ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸੁਣ ਆਪ ਹਟਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸ ਘੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਬੋੜਾ ਸਵੇ ਬੋੜਾ ਹੀ ਖਾਵੈ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸੋਈ ਸਹਜ ਸਮਾਵੈ । (ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 4)

ਹੈਠਾ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ

ਹਾਂ :-

(1) ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਵੈ ਸਾਧ ਸੰਗ ਹੋਰਤ ਸੰਗ ਕੁਸੰਗ ਨ ਰੋਚੈ। (ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 1)

(2) ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ ਪਰ ਨਾਰੀ ਧੀ ਭੈਣ ਵਖਾਣੈ।
ਪਰ ਧਨ ਸੁਘਰ ਠਾਇ ਜਿਉ ਮਕਰੂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਨਮਾਣੈ।

(ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 8)

(3) ਪਰਉਪਕਾਰ ਸਰੋਚ ਭਗਤ ਨੀਸਾਣੀਐ। (ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 7)

(4) ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਸਾਬਤਾ ਸ਼ਾਕਰ ਸੁਕਰ ਨ ਦੇਣਾ ਨਹਿਣਾ।

(ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 22)

(5) ਕਰੈ ਨ ਭਰਬ ਗੁਮਾਨ ਨ ਹਸੇ ਹਸਾਇਆ। (ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 3)

- (6) ਕੁਰਮੁਖ ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਸਹਜ ਸਮਾਇਆ। }
 ਕੁਰਮੁਖ ਹੋਏ ਤਾਣ ਰਹੇ ਨਿਤਾਇਆ। } (ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 13)
- (7) ਕੁਰਮੁਖ ਹੀ ਨਿਰਵੇਰ ਨ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧੀਐ। (ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 18)
- (8) ਕੁਰਮੁਖ ਦਾਸਨ ਦਾਸ ਸੇਵ ਸੁਚਾਰਿਆ। (ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 19)
- (9) ਪਰਤਨ, ਪਰਧਨ, ਪਰਨਿੰਦ ਮੇਟ
 ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਨਾਨ ਦਿੜਾਇਆ। (ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 2)
- (10) ਦੇਖ ਪਰਾਈਆ ਚੰਗੀਆ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾ ਧੀਆ ਜਾਣੈ।
 ਉਸ ਸੁਆਰ ਉਸ ਰਾਇ ਕੈ ਪਰ ਧਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਨਮਾਣੈ।
 ਪੁਕ ਕਲਤੁ ਕੁਟੰਬ ਦੇਖ ਮੋਹੇ ਮੋਹਿ ਨ ਧੋਹਿ ਧਿਝਾਣੈ।
 ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਕੰਨ ਸੁਣ ਆਪਹੁ ਬੁਰਾ ਨ ਆਖ ਵਖਾਣੈ।
 ਵਡ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨ ਆਪ ਰਣ ਕਰ ਅਹੰਮੇਉ ਨ ਕਿਸੇ ਰਵਾਣੈ
 (ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 11)

ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ 'ਕੁਰਮੁਖ' ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਚਾਰ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਕੁਣ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ

(1) ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ:- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ "ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ"।

ਭਾਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਮਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਕੁਰੂ ਦੀ ਲੋਕ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ, ਕੁਰਮਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁਵਨਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚੇਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਨ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਲਨ ਕਰਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰੋਲਨੀ ਨੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।¹ ਚੰਚਨ ਮਨ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰੂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗਿਆਨ ਕਾ ਬੰਧਾ ਮਨ ਰਹੇ।

ਕੁਰਬਿਨ ਗਿਆਨ ਨ ਹੋਇ। (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧)

ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਈ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਜਿਗਿਆਸੂ ਵਾਂਗ ਕੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਕੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ।

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕ ਢਾਤਾ,

ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ।²

ਸੋ ਕੁਰੂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਖਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਕੁਰਦੇਵ ਸੱਚੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਨ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਰੋੜ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਨ ਛੋਹ ਨੇ 'ਸਤਿ ਜੁਬਦ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

1. ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਕੁਰ ਦੀਆਂ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰ ਬਿਨਾਸ।

ਹਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭੋਟਿਆ, ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪਰਗਾਸੁ। ਆਦਿ ਕ੍ਰੀਬ, ਪੰਨਾ 293

2. ਆਦਿ ਕ੍ਰੀਬ, ਪੰਨਾ 2.

ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮੁ ਜਿਸ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਯਾ।
 ਭਉਜਨ ਵਿਚੋ ਕਠ ਕੇ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਮਾਹਿ ਸਮਾਯਾ।
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਭਉ ਕਟਿਆ ਸੀਸਾ ਰੋਗ ਵਿਜੋਗ ਮਿਟਾਯਾ।
 ਸੀਸਾ ਇਹੇ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਸਬਾਯਾ।
 ਜਮਦੰਡ ਸਿਰੋ ਨ ਉਤਰੈ ਸਾਕਤ ਦਰਜਨ ਜਨਮ ਰਵਾਯਾ।
 ਚਰਣ ਕਰੇ ਕਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਯਾ।
 ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕੁਰਪੁਰਬ ਕਰੁ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨ ਦ੍ਰਿੜਾਯਾ।
 ਜੇਹਾ ਬੀਉ ਤੇਹਾ ਫਲ ਪਾਯਾ।¹

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ-
 ਕੋ ਬੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ, ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ, ਇਕ ਜੋਤਿ ਮੰਨਦਿਆ, ਜੀਵਨ ਦਾਤ
 ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਮੰਤਰ ਗੁਰਦੇਵ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਜਗਤ ਜਨੰਦੇ
 ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਨਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ
 ਭੇਜਿਆ ਸੀ :-

ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਯਾ।²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ

ਬਾਝਹੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰ ਹੀ,

ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ

ਹੀ ਹੀ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਨੁਕਾਈ।³

ਅਜਿਹੀ ਅੰਧ-ਗੁਬਾਰ ਨੂੰ, ਹਾਹਾ ਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ.

2. ਉਹੀ ਉਹੀ ਪਉੜੀ 23.

3. ਉਹੀ ਉਹੀ ਪਉੜੀ 24.

ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ :-

ਬਨਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦਵਾਰ
ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੈ ਕੀਏ, ਕਰਤ ਨ ਨਾਗੀ ਵਾਰ।¹

ਸੋ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਨਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਦ ਅਤਿ-ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਉਚਤਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ :-

ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੂੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਨੀਆਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਥਾ ਨਾਥ ਹੈ ਹੋਇ ਨਉ ਨਾਥ ਅਨਾਥ ਨਿਥਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸਚ ਦਾਤਾਰ ਹੈ ਹੋਰ ਦਾਤੇ ਭਿਰਦੇ ਪਾਛਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ ਕਰ ਕਰਤੂਤ ਨ ਨਾਵਨ ਨਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਹੋਰ ਸ਼ਾਹ ਵੈਸਾਹ ਉਚਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਵੇਦ ਹੈ, ਹੋਰ ਵੇਦ ਸਭ ਕੰਦ ਕੂੜਾਵੇ।

ਵਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਭ ਨਿਕੋ ਸਾਵੇ।²

ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਰਸ ਪੁਰਸ ਕੇ ਕੈਚਨ ਕਰੈ ਮਨੁਰ ਮਨੀਣਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਥਾਵਨ ਚੰਦਨੋ ਵਾਸ ਸੁਵਾਸ ਕਰੈ ਨਾਖੀਣਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਰਜਾਤ ਸਿਮਨ ਸਫਨ ਕਰੈ ਸੰਗ ਨੀਣਾ।

ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾਗਹੂੰ ਹੀਸ ਜਨਹੂੰ ਦੁਧ ਪੀਣਾ।

ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਦਰਿਆਉ ਹੈ ਪਸੁ ਪਰੈਤ ਕਰੈ ਪਰਬੀਣਾ।

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ , ਪੰਨਾ 462.

2. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

ਸਤਿਗੁਰ ਬੰਦੀਛੋੜ ਹੈ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਕਰੈ ਓਭੀਣਾ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਮਨ ਅਪਤੀਜ ਪਤੀਣਾ।¹

ਇਹ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਰਸ ਹੈ, ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ ਹੈ, ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ, ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਹੈ, ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਨੈ ਆਵੇ।

ਪਰ ਸੁਖਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਨਤ ਰਾਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਭੁਟੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਕਲ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖੋਜ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੋਤ ਉਕੀਂ ਹੀ ਜ਼ਨਤ ਹੈ।² ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਗ ਕੇ ਮਾੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੁਭਾਵ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੋਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੈਰਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਆਂਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਕੁਜਾਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ³ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਆਤਮਕ-ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜੀਵਨ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20.

2. ਕੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 110, ਛਾਪ ਸਤਵੀ

3. ਕੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 111-12, ਛਾਪ ਸਤਵੀ

ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇ ਸੁਅਸਥ ਮੋੜ ਨੇ ਆਵੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨ-ਮਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਰਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਵੇ। ਹੋਨੀ ਹੋਨੀ, ਪਿਛਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਿਆ ਸੁਭਾਵ ਬਦਲਦਾ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੁਭਾਵ ਪਕਦਾ ਜਾਏਗਾ।

ਪਰ ਤਨ ਪਰ ਧਨ ਪਰ ਨਿੰਦ ਮੇਟ ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਿੜਾਯਾ।
 ਕੁਰਮਤਿ ਮਨ ਸਮਵਾਇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਵਰਜ ਰਹਾਯਾ।
 ਮਨ ਜਿਤੈ ਜਗ ਜਿਣ ਨਇਆ ਅਜਟ ਧਾਤ ਇਕ ਧਾਤ ਕਰਾਯਾ।
 ਪਾਰਸ ਹੋਏ ਪਾਰਸਹੂੰ ਕੁਰਉਪਦੇਸ਼ ਅਵੇਸ਼ ਦਿਖਾਯਾ।
 ਜੋਗ ਭੋਗ ਜਿਠੇ ਜੁਗਤ ਕਰ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਭੈ ਆਪ ਗਵਾਯਾ।
 ਆਪ ਗਿਆ ਆਪ ਵਰਤਿਆ ਭਗਤ ਵਛਨ ਹੋਇ ਵਸਗਤਿ ਆਯਾ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਨਖ ਨਖਾਯਾ।¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਡੋਹ ਨਾਨ ਕਾਇਆ ਕਨਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੇ ਜਾਂ ਮੂਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਨ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਨ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਨ ਜੁੜ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੋਚੋ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕੁਣ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹੋਣ।

ਪਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਾਸਾ ਨਿਰਬਾਣੈ।²
 ਗੁਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਾਣੀਐ ਸੋਚੈ ਸੋਚਾ ਨਾਉ ਧਰਾਯਾ।³
 ਗੁਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਇਕ ਹੋ ਸੋਚਾ ਸ਼ਾਹ ਜਗਤ ਵਣਜਾਰਾ।⁴

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 2
  2. ਉਹੀ ਵਾਰ 26,7 ਪਉੜੀ 18
  3. ਉਹੀ ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 2
  4. ਉਹੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 17.

ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਨ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕੁਰੂ ਕੋਣ ਹੈ:-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ।¹

ਅਜਿਹਾ ਪੂਰਨ ਕੁਰੂ ਹੀ ਸਿਖ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਤਿਕੁਰੂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੈ- " ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਖੁਜਾਨਾ ਹੈ, ਔਗਣਹਾਰਿਆਂ ਨਈਂ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ; ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਵਾਨਾ ਵੈਦ ਹੈ, ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨ ਮਿਠਾ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਆਪ ਨਿਰਭਉ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਜਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਭਰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਆਪ ਸੁਜਾਣ ਹੈ, ਅਣਜਾਣ ਤੇ ਮੁੜ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਆਫੂ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹ ਫੜ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।² ਅਜਿਹੇ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਸਤਿਕੁਰੂ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਈਏ।

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ 'ਹਉਮੈ' ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੂਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਚੋਟਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। "ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਨਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੀ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਨਾਇ।" ਕੁਰ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਦਾ ਰੋਗੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਹਉਮੈ ਤਾਂ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਮੂਨ ਹੈ, ਇਕ ਬੜਾ ਵਡਾ ਤਾਰ ਹੈ:-

ਹਉਮੈ ਅੰਦਰ ਵਰਤਣਾ ਦਰ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।³

ਹਉਮੈ ਬੰਜਰ ਤਾਰ ਹੈ, ਦੁਰਮਤ ਦੁਰਾਣਾ।⁴

ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਕੁਰੂ ਹੀ ਕਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰੋਗ ਦੀ ਹਿਕਮਤ ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ:-

ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਮਿਟਾਇੰਦਾ ਸਤਿਕੁਰੂ ਪੂਰਾ ਕਰੇ ਤਬੀਬੀ।⁵

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਤਿਕੁਰੂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਟਦਾ

1. ਵਾਰਾਂ	ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 26,	ਪਉੜੀ 19.
2. ਉਹੀ		ਉਹੀ	
3. ਉਹੀ		ਵਾਰ 38,	ਪਉੜੀ 15.
4. ਉਹੀ		ਵਾਰ 13,	ਪਉੜੀ 17.
5. ਉਹੀ		ਵਾਰ 4,	ਪਉੜੀ 3.

ਸਭੋਂ ਹਉਮੈ ਤੇ ਉਪਜੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਦੁਬਿਧਾ, ਆਧੀਆਂ ਬਿਭਾਧੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ, ਆਵਾਰਉਨ, ਆਸਾ ਤਿਸ਼ਨਾ, ਆਦਿ ਤੇ-

ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣ ਕਉਨ ਛੁਡਾਵੇ।¹

ਤੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੁਬਿਧਾ ਮਾਰ ਮਿਵਾਸਾ ਕੋਈ², ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੋ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹੈ ਦੁਬਿਧਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਹਿਤ ਦੇਸ਼ਬਦ ਕਰਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਿਰਪਾਲੁ ਨਹੀਂ। ਸਿਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਜੋ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਨ ਨ ਮਿਹਰਵਾਨ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨ ਦੇਵ ਸਬਾਏ।

ਝਿੱਠੇ ਸਭੇ ਠੇਕ ਵਜਾਏ।³

ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਭਾਈ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਸ਼ਣ ਹੈ। "ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਹਿਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਿਤਨਾ ਅਥਾਹ ਵਿਸਾਹ ਗੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾਤੇ ਦੇ ਤੁੰਨ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੰਦ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਚਤਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਠਿਕਠੇ ਚਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ

ਅਕਥ ਕਥਾ ਫੁੱਛੀ ਵਿਭਾਈ।⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਨੋਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਣਾਣ ਤੀਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਰਸ ਹੈ, ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ,

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 9
2. ਉਹੀ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 12.
3. ਉਹੀ ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 20.
4. ਉਹੀ ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 21.

ਸੁਖ ਸਾਕਰ ਹੈ, ਚਿੰਤਾ-ਮਣਿ ਹੈ।¹ ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਨਿਧੀਆਂ, ਕਾਮਧੇਨ, ਰਤਨ ਰਤਨਾਕਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।² ਅਜਿਹਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਬੀ ਅਥਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਹੈ, ਬੇਮੁਥਾਜ³ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਾਉਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ ਸ਼ਾਹ ਹੈ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਜਗ ਤਿਸਦਾ ਵਣਜਾਰਾ।
 ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਬੇ ਸੁਮਾਰ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਨਖ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰਾ।
 ਪਾਰਜਾਤ ਨਖ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕਾਮਧੇਨ ਦੇ ਵਗ ਹਜ਼ਾਰਾ।
 ਨਖਮੀਆਂ ਨਖ ਕੋਲੀਆਂ ਪਾਰਸ ਦੇ ਪਰਬਤ ਅਪਾਰਾ।
 ਨਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਖ ਟਿੰਦੂ ਨੈ ਹੋਇ ਸੈਕੈ ਛਿੜਕਣ ਦਰਬਾਰਾ।
 ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਚਰਾਗ ਨਖ ਹਿਧ ਸਿਧ ਨਿਧ ਬੋਹਨ ਅੰਬਾਰਾ।
 ਸਭੇ ਵੰਡ ਵੰਡ ਦਿਤਿਓਨ, ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰ ਸੱਚ ਪਿਆਰਾ।
 ਭਗਤ ਵਛਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰੰਕਾਰਾ।⁴

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਨਿਰਾਨਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ; ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਰਤੋਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਫਲ ਪਾ ਲਵੇਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਅੰਗਮ ਹੈ ਨਿਰਵੈਰ ਨਿਰਾਨਾ।
 ਜਾਣਹੁ ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਕੀ ਸੋਚੀ ਧਰਮ ਸਾਨਾ।
 ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੇ ਲੁਣੈ, ਫਲ ਕਰਮ ਸਮਾਨਾ।
 ਜਿਉ ਕਰ ਨਿਰਮਲ ਆਹਸੀ ਜਗ ਵੇਖਣ ਵਾਨਾ।

-
1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 2.
2.	ਉਹੀ ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 21.
3.	ਉਹੀ ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 3.
4.	ਉਹੀ ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 22.

ਜੇਹਾ ਮੁਹ ਕਰ ਭਾਲੀਐ ਤੇਹੋ ਵੇਖਾਨਾ।

ਸੇਵਕ ਦਰਗਹ ਸੁਰਖਹੁ, ਵੇਮੁਖ ਮੁਹ ਕਾਨਾ।¹

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰ ਕੁਣਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਸੁ ਪਰੇਤ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਖੜਾ ਦੇਦਾ ਹੈ, ਪਤਿਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਬੁਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਨਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਗੁਰੂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੈ:-

ਵਾਸ ਸੁਵਾਸ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਸਿਮਿਠ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਨਾਏ।

ਸੋਇਨਾ ਹੋਇ ਮਨੁਰ ਮਨ ਕਾਰਹੁ ਪਰਮਹੰਸ ਕਰਵਾਏ।

ਪਸੁ ਪਰੇਤਹੁ ਦੇਵ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵ ਸੇਵ ਭੈ ਭਾਏ।

ਸਭ ਨਿਧਾਨ ਰਸ ਸੰਖ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀ ਨੈ ਨੈ ਹਥ ਵਜਾਏ।

ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ ਆਖੀਐ ਭਗਤ ਵਛਨ ਹੋਇ ਆਪ ਛਨਾਏ।

ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਕੁਣ ਕਰੈ ਜਗ ਅਵਰੁਣ ਕੀਤੇ ਕੁਣ ਗੁਰਭਾਏ।

ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜਗ ਵਿਚ ਆਏ।²

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦੋ ਸੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹਨ:-

1. ਆਪਣੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਣੀ, ਤੇ
2. ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਣਾ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਸੁਰਧਾ ਸਹਿਤ ਸਿਸ਼ਰਣ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।³

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ, 34, ਪਉੜੀ ੫੧ ਹਨੀ.
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 11.
3. ਅਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਬਾਟ, ਪੰਨਾ 91.

ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਤ ਕਈ ਕਈ ਹੋ ਕਿ ਕੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕੁਰੂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਕੁਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਾਣੀ ਕੁਰੂ ਕੁਰੂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਕਹੇ ਸੇਵਕੁ ਜਨ ਮਾਨੇ ਪਰਤਖਿ ਕੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ।¹

ਪੁਨਾ: ਸ਼ਬਦ ਕੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਨਾ।.....।²

ਇਹ ਕੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

ਕੁਰ ਮੁਰਤ ਕੁਰਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਆਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀ।³
ਕੁਰ ਮੁਰਤ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਨਾ।⁴
ਕੁਰ ਮੁਰਤ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟੀ ਆਇਆ।⁵
ਕੁਰ ਮੁਰਤ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਮਸਰ ਪਰਵਾਣਾ।⁶

ਸੋ, ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ, ਭਾਵ ਕੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਨ ਕੇ, ਕੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਹੀ ਕੁਰੂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਕਥ ਹੈ, ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਕਤੋਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੈ।
ਕੁਰੂ ਦਾ ਸੁਣਾਇਆ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 982, ਨਟ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਮ:4.
2. ਰਾਮਕਣੀ ਮ: ੧ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 943.
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 5.
4. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 24 ਪਉੜੀ 11.
5. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 25.
6. ਉਹੀ ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 2;

ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਅਰੋਚਰਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਯਾ।¹

ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੀ ਬਾਹਰਾ ਅਕਥ ਕਥਾ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਯਾ।²

ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਅਰੋਚਰਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗ ਸੰਤਾ।³

ਹੁਣ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਗੁਰਮੰਤਰ ਜਾਂ ਨਾਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(2) ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :- ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ 'ਮਾਇਆ' ਨਾਗਨੀ ਦੇ ਜਹਿਰੀਲੇ ਢੰਦ ਟੁੱਛ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜੇ ਮਹਾਂ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਇਹ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਰ ਦੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਦਿ-ਪੁਰਖ ਤੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴

“ਆਪਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਕਨਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਸਉ”।⁵

ਤਾਂ ਤਰਿਕ ਮੌਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
ਯੋਗਿਨੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਓ ਦੇਵੀ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਕਾਲ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਟੀਕ ਹੀ ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤਾ, ਵੈਸ਼ਨਵਾ, ਰਣਪਤੀਆਂ,

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 7;
2. ਉਹੀ ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 14.
3. ਉਹੀ ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 20.
4. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਬਾਟ, ਪੰਨਾ 92-93
5. ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਨਾ 1395.

ਚੰਦ- ਉਪਾਸ਼ਕਾ , ਮਹਾ ਸ਼ੈਵਾ ਤੇ ਸੋਰਾ ਦਾ ਕੁਰੂ ਹੈ। ਉਹੀ ਤੇ ਕੈਵਲ ਉਹੀ ਮੰਤਰ ਦਾ ਵੈਣ ਵਾਨਾ ਹੈ। ਓ ਪਰਬਤ ਪੁੰਤਰੀ , ਮੰਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੰਤਰ ਦੇਣ ਵਾਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਓ ਦੇਵੀ , ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਕੁਰਤਾ ਨਹੀਂ..... ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਮਾਨਵ-ਕੁਰੂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।"¹

ਵਿਸ਼ਵਸਾਰ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ :-

"ਕੁਰੂ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਧਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਕੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ-ਕੈਵਲ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹਨ, ਕੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।"²

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੇਖੋ :-

ਕੁਰ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਮਨ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ। ਕੁਰ ਕੈ ਸ਼ਬਦਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਮਨੁ ਮਾਨੁ।

ਕੁਰ ਕੈ ਚਰਨ ਰਿਦੈ ਨੈ ਧਾਰਉ। ਕੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਦਾ ਨਮਸਕਾਰਉ।੧।

..... (ਗੋਡ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 864)

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮੰਤਰ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕੁਝ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਵਾਹੁਕੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਬੀਜ ਮੰਤਰ 'ਵਾਹੁ ਕੁਰੂ' ਵਿਚ 'ਕੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਤੇ 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਅਪਾਰ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ 'ਵਾ' ਤੇ 'ਹ' ਦੇ ਸੰਜੋੜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਵਾ' ਤੇ 'ਹ' ਦਾ ਇਹ ਜੋੜ ਤੰਤ੍ਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਯ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ 'ਹਾ ਵੁ ਹਾਵੁ ਹਾ ਵੁ " ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਅਸਚਰਜ, ਅਸਚਰਜ, ਅਸਚਰਜ।"³

1 ਸਟੈਂਡੀਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਤੰਤਰਾਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਵੇਦਾਜ਼- ਸ਼੍ਰੀਮ. ਪੀ. ਪੀਂਡਤ

2 ਉਹੀ

ਉਹੀ

3 ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਬਾਟ , ਪੰਨਾ 95.

'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵਾਦ ਕ੍ਰਮਤ ਹੈ।

'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਮਨ ਬੁੱਧ ਤੋ ਪਰੇ ਸਭ ਤੋ ਵਡਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ" ਕੀਤਾ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਵਾਹ (ਆਸਚਰਯ ਰੂਪ), ਗੁ(ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ) ਗੁ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ)

ਵਾਹ ਨਾਮ ਅਚਰਜ ਕੋ ਹੋਈ। ਅਚਰਜ ਤੇ ਪਰ ਉਕਤਿ ਨ ਕੋਈ।

ਜੋ ਤਮ ਤਨ ਅਗਯਾਨ ਅਨਿੰਤ । ਗੁ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਿਯੋ ਜਿਨ ਚਿੰਤ।²

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡੱਟਾ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਸਦਾ ਤੁਹੀ ਵਾਹਗੁਰੂ, ਵਾਹਗੁਰੂ, ਵਾਹਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ।

(ਸਵੈਯੇ ਮ: 4 ਕੇ)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰਮੰਤਰ ਜਾਂ ਨਾਮ, ਵਾਹਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਲਕ ਰੂਪਤ ਨਹੀਂ, ਪਰਗਟ ਹੈ। ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਪਾਸੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਚਰਨ ਗਹੈ ਗੁਰਦੇਵ ਕੈ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਯਾ।³

ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗੁਰਵਾਹ ਗੁਰਮੁਖ ਪਾਇਆ।⁴

ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਨੈ ਪਿਰਮ ਪਿਆਨਾ ਰੂਪ ਚਬੋਨਾ।⁵

ਪਉਣੇ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਯਾ।⁶

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੁਰਖ ਦਇਆਨ ਹੋਇ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਚ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਯਾ।⁷

1. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 814, ਛਾਪ 1960.

2. ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 4.

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 17.

6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 5.

7. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 3.

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਨਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ ਜਮ ਹਉਮੈ ਏਈ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਰਸ਼ਬਦ ਦੀ ਓਟ ਨੈਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਜਤ ਸਤ ਸੰਜਮ ਹੋਮ ਜਗ ਜਪ ਤਪ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਬਹੁਤੇਰੇ ।
 ਰਿਧ ਸਿਧ ਨਿਧ ਪਾਖੰਡ ਬਹੁ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਅਛਨੇਰੇ।
 ਵੀਰਾਭਯਣ ਜੋਗਣੀ ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਵਿਭਾਣ ਘਨੇਰੇ।
 ਪੂਰਕ ਕੁੰਡਕ ਰੋਚਕਾ ਨਿਵਨੀ ਕਰਮ ਭੁਇਅੰਗਮ ਘੇਰੇ।
 ਸਿਧਾਸਣ ਪਰਚੇ ਘਨੇ ਹਠ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕਉਤਕ ਨਖ ਹੇਰੇ।
 ਪਾਰਸ ਮਣੀ ਰਸਾਇਣਾ ਕਰਾਮਾਤ ਕਾਲਖ ਆਨ੍ਹੇਰੇ।
 ਪੂਜਾ ਵਰਤ ਉਪਾਰਨੇ ਵਰ ਸਰਾਪ ਸਿਵ ਸਕਤ ਨਾਵੇਰੇ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਣ ਥਾਉਂ ਨ ਪਾਇਨ ਭਨੇ ਭਨੇਰੇ।
 ਕੂੜ ਇਕ ਗੰਢੀ ਸਿ ਫੇਰੇ।²

ਇਹ ਸਤਿਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਅਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਨਜੁਗ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆ।³ ਇਹ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼, ਇਹ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹਰ ਪਰਾਣੀ ਨਈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ,

ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਹੀਣਸ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਿਰੰਤ ਜਨਮੁ ਫੁਸਟਣਹ।
 ਕੁਕਰਹ ਸੁਕਰਹ ਗਰਧਭਹ ਕਾਕਹ ਸਰਪਨ ਤੁਨਿ ਖਨਹ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 2.
2. ਉਹੀ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 7.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 23.
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1356-57, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਟੋਕ ਮ: 5.

(3) ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ:- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਪਰਮ-ਸਚ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਮ ਮਾਰਗ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸਾਰ੍ਹਵੇ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਗਵਾਨ ਉਧੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈ ਨਾ ਹੀ ਯੋਗ ਦਵਾਰਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਖ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਹਿਣਾ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਕਾਗਰ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਚੰਡਾ ਨ ਤਕ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। "ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਾਰ੍ਹਵੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਤੇ ਨਾਰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ ਰਚੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਈ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ "ਸਾਤੁ ਕਰਮ-ਗਿਆਨ-ਯੋਗੇ ਭਯੋ ਅਧਿਕਤਰਾ।"²

ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਸੂਫਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਣ, ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ, ਵੰਦਨਾ, ਦਾਸ ਭਾਵ, ਸਖਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਕ, ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਨੁਰਾਗ। ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਰਾਗ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਗ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿਖ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ ਇਸ ਨਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੈ।

1. ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ, 2 ਤੇ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ 2

2. ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ 25

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਮਾਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਕ੍ਰਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਹ 'ਫੋਕਟ ਕਰਮ' ਦਸਦੇ ਹਨ।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਨਵੇਕਨਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੀ ਦੇਹ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਦਕਤਾ ਨਈਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੀਨਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।²

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਉਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

ਮਿਟੈ ਜੇ ਤੀਰਥ ਨਾਤਿਆਂ ਡੰਡਾ ਜਨ ਵਾਸੀ।
 ਵਾਨ ਵਧਾਇਐ ਪਾਈਐ ਵੜ ਜਟਾਂ ਪਨਾਸੀ।
 ਨੰਗੇ ਰਹਿਆ ਜੇ ਮਿਟੈ ਵਣ ਮਿਰਗ ਉਦਾਸੀ।
 ਭਸਮ ਨਾਇ ਜੇ ਪਾਈਐ ਖਰ ਖੇਹ ਨਿਵਾਸੀ।
 ਜੇ ਪਾਈਐ ਚੁਪ ਕੀਤਿਆਂ ਪਸੁਆਂ ਜੜ ਹਾਸੀ।³

ਪੁਨਾ:

ਸਤਿਗੁਰ ਤੀਰਥ ਡਡਕੈ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਵਣ ਜਾਗੀ।
 ਬਕਨ ਸਮਾਧ ਨਗਾਇਕੈ ਜਿਉ ਜਨਜੀਤਾ ਘੁਟ ਘੁਟ ਖਾ ਗੀ।
 .....
 ਛਨਮੁਖ ਭਰਮ ਨ ਉਤਰੈ ਪੰਡਨ ਭੂਸੈ ਖਾਇ ਭਵਾਗੀ।⁴

ਅਤੇ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

1. ਪੰਜ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦ, ਸਿਨ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਨ ਸਮਾਧੀਗ।
 ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬੁਹਮੀ ਕਰਮੀ। ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੀ। ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ ਮ: ੧,
 ਪੰਨਾ 470.
2. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਨ ਸਟਡੀ ਆਫ ਨਿਰਗੁਣ ਸਕੂਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਪੋਇਟਰੀ,
 ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਥੀਸਿਸ।
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 14.
4. ਉਹੀ ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 10.

ਨੈਂ ਭਗਤੀ ਨੈਂ ਭਗਤ ਕਰ ਕੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਨਿਵਨਾਈ।¹

ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਪਾਰ-ਉਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

ਭਾਇ ਭਗਤ ਕੁਰਮੁਖ ਨਿਸਤਾਰਾ । (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4)

ਇਹ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਹੀ ਕੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਜਾਂ ਕੁਰਮਤ ਹੈ-

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕੁਰਮਿਤਿ ਹੈ ..... । (ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 10)

ਅਤੇ ਕਨਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਜਾਂ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ:-

ਕਨਿਜੁਗ ਕੀ ਸੁਣ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਕਿਰਤ ਛੀ ਚਲੇ ਨ ਕਾਈ।

ਬਿਨਾ ਭਜਨ ਭਾਭਵਾਨ ਕੇ ਭਾਉ- ਭਗਤਿ ਬਿਨ ਨੈਰ ਨ ਥਾਈ।

.....

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਜਗ ਹੋਮ ਤੇ ਪੁਰਬ ਕਮਾਈ।²

ਕਨਜੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ, ਹੋਮ ਜਗ ਆਦਿ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰਬਨੇ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਮਾਈ ਸੀ। ਹਜਾਰਾਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਨਖਾਂ ਚਤਰਾਈਆਂ ਤੇ ਰਿਯਾਨ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਨਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,³ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪੁਜੀਦਾ ਹੈ -

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭਭਵਾਨ ਸਿੱਚ ਸਮਾਵਹੀ।⁴

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਆਵੇਸ ਸਹਜ ਸੁਖਾਇਆ।⁵

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 9

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 16

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 7

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 7

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 3 ਪਉੜੀ 1.

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਦੀ
 ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ; ਅਨੁਭਵ-ਕਰਨ ਯੋਗ ਤੇ ਸੁਰਧਾ ਸਹਿਤ ਪਿਆਰ-
 ਕਰਨਯੋਗ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾ ਭ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾ-ਤੰਤ ਦੀ
 ਬਹੁਨਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਉ-ਭਗਤਿ,¹ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤਿ², ਭਾਇ ਭਗਤਿ³
 ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਭਗਤੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਉਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਰਗੁਣ
 ਰੂਪ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ,
 ਸਗੋਂ ਅਰੂਪ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਸਤੀ ਅਰੂਪ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ
 ਸ਼ਬਦਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ
 ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ-ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ 'ਵੈਧੀ' ਭਗਤੀ
 ਤੇ ਉਲਥ ਹੈ। ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ: ਇਕ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ
 ਭਗਤੀ ਜਾਂ 'ਪਰਾ ਭਗਤੀ' ਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਜਾਂ 'ਅਪਰਾ ਭਗਤੀ'।⁴ ਪਰਾ-
 ਭਗਤੀ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਪਰੇ ਦੀ ਭਗਤੀ) ਨੂੰ ਬਹਿਰੰਗ (*outward*)
 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅੰਤਰੰਗ (*Inward*) ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਕੋਹਲੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹਿਰੰਗ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ
 ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਰੰਗ ਰੂਪ ਭਾਵ ਸੁੰਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁵ ਇਹੀ
 ਕੌਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਅਰਥਾਤ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ।

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 1.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 1.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 1.
  4. ਗਾਭ ਐਕਸਪੀਰੀਐਂਸ, ਰਾਮ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ 172.
  5. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 85.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਤ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਸਤਿਕਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਆਦਿ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਸਤਿਕਤਾ:- ਭਾਉ-ਭਗਤੀ, ਆਸਤਿਕਤਾ ਉਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਸਤਿਕਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਤੇ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰੇ ਜ਼ੋਰੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪੰਜਾ ਤੈਤਾ ਦੀ ਜਗਤ ਕਰਕੇ

"ਕਰਤਾ ਛਟਮ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਈ" । (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2)

ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਨੰ: 2, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਟ ਚੈਦੁ ਆਕਾਰਾ । (ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 19)

ਆਖ ਕੇ ਬਣਿਹਾਰ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ:- ਸ਼ਬਦ 'ਭਾਉ' ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ, ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਉਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਤਹਿ ਠੀਕੇ ਹਨ। ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਤੌਤ ਬੜਾ ਸਿੱਟਾ, ਸੁਆਦਨੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ ਵਸ ਹੋਇ ਭਗਤ ਵਛਨ ਹੋਇ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਨੂੰ 'ਪਿਰਹੜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੀਰ-ਮੁਰਦਾ, ਗੁਰੂ-ਸਿਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ

ਨੂੰ ਵਾਰ ਨੰ: 27 ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਰਹੜੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਮ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ:-

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਸਚ ਸਚ ਮਿਲੰਦਾ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 1)

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਨਤਾ:- ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮੰਡ' ਹੈ।¹ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਸਾਜ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅਣਪ ਖੁਹਮੰਡ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰੀਰ, ਉਤੋਮ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਹੀ ਦੁਰਨਭ ਹੈ, ਜੁਗਾ ਜੁਗਾ ਮਰੇ ਇਸ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।² ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਾਈ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਾਂ ਸੁਰਭ ਕਰਮ ਕਰ ਸਕੀਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇਹੀ ਨਾਣ ਹੀ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਤਾਂ "ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਮੁ"³ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਚੈਰਾਸੀ ਨਖ ਜੋਨ ਵਿਚ ਉਤੋਮ ਜਨਮ ਸੁ ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ।⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਨਾਮ, ਸਾਧ-ਸੰਕਤ, ਹੁਕਮ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ, ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ, ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦੇ, ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਵਧਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੂਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿ ਮਰਣ, ਆਦਿ ਅੰਗ ਸਾਧਨ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਵੀ ਹਨ। ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਸਤੂ ਕੋਈ ਮੁਰਤੀ-ਬਿੰਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸੂਣ, ਕੀਰਤਨ ਸਿਸ਼ਰਣ ਆਦਿ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. The Universe is found in the body.

ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 47.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 26.

3. ਆਦਿ ਕ੍ਰੈਬ, ਮ: 5, ਪੰਨਾ 293

4. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 9.

ਸੁਣ:- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੁਣਿਐ' ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਾਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਸ ਸੁਣਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਭੁਣਾ ਨੂੰ ਸਵਛ ਹਿਰਦੈ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਮਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖ:-

ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤ ਨਿਵਨੀਨ ਹੋਇ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਸੁਣੈ। (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 3)

ਹਰੀ ਚੰਦ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵੀ

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲ ਗਾ ਵਦੇ ਰਾਗੀ ਜਾਇ ਸੁਣੇ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 6)

ਜਸ ਸੁਣਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਨਈਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸੁਣ ਗਾਉ ਅੰਦਰ ਆਣੀਐ। (ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 1)

ਕੀਰਤਨ:- ਜਿਵੇਂ ਸੁਣ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ ਸੁਣਨਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਸ ਗਾਉਣਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜਸ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨੱਖ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਫੁਫ ਹੈ¹, ਕੀਰਤਨ ਗਾਉਣ ਦੇ ਬਚਾਬਰ ਤਾਂ ਗੰਨੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀ²। ਅਤੇ,

ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਕਰ ਕੀਰਤਨ ਖਾਹੁ। (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 14)

ਪੁਨਾ: ਸੱਚੀ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ਸਚ ਰਾਗ ਰਤਨ ਕੀਰਤਨ ਭਾਵੈਦਾ। (ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 1)

ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ 'ਸੱਚ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਦਾ ਹੈ:-

1. ਨੱਖ ਨੱਖ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕੀਰਤਨ ਦੂਰ ਹੈ। ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 10.

2. "ਤੁਣ ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਖ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵਣਾ।" ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 2.

ਸ਼ਬਦ ਸੁਗਤਿ ਨਿਵ ਕੀਰਤਨ ਸਚ ਮੇਲ ਮਿਲਾਏ। (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 17)

ਸਿਮਰਣ :- ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ 'ਯਾਦ', ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨਾ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਸਿਮਰਨਿ ਜਪੁ ਤਪੁ ਪੂਜਾ।

ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਸਿਮਰਨਿ ਬਿਨਸੇ ਦੂਜਾ। (ਆ:ਰ੍ਹੀ: ਮ:5, ਪੰਨਾ 292)

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਰਮੁਖ ਸਦਾ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਗਯਾਨ ਘਯਾਨ ਸਿਮ੍ਰਨ ਸਦਾ ਕੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਸੁਗਤਿ ਨਿਵ ਨਾਈ।¹

ਅਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਧੀਕ ਚੰਗੀ ਨਕਦੀ ਹੈ:-

ਸੋਚੀ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ਸਚ ਰਾਗ ਚਤਨ ਕੀਰਤਨ ਭਾਵੈਦਾ।²

ਇਉਂ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਮੁਨ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣ ਪਰਵਾਣੈ।³

ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 14.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 6.

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 19.

4. ਹੁਕਮੇ ਅੰਦਰਿ ਸਭ ਕੇ ਬਾਹਰ ਹੁਕਮ ਨ ਰੋਇ। ਆ. ਰ੍ਹੀਥ ਮ:9, ਪੰਨਾ 1.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਹੁਕਮੇ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਮੰਨੈ ਹੁਕਮ ਸੁ ਸੱਚ ਸਮਾਯਾ। (ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 1)

ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ-

ਸੱਚਾ ਹੁਕਮ ਵਰਤਦਾ ਸੱਚਾ ਅਮਰ ਸਚੇ ਰਸ ਕੈਨਾ। (ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 20)

ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਤੇ ਟੁਕਨਾ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ:-

ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਣਣਾ ਕੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਚਨਾਯਾ। (ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 17)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਖਸਮੇ ਸੋਈ ਭਾ ਵਦਾ ਖਸਮੇ ਦਾ ਜਿਸ ਭਾਣਾ ਭਾਵੈ । (ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 13)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭਾਉ- ਭਰਤੀ ਵਾਨੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ, ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਅਫ਼ੋਬਰ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਇਹੀ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(4) ਮਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ:- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋ ਬੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਖਾਣ ਹਨ- 1. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ 2. ਸੰਗ ਨਰ ਤਰੈ, ਕੁਸੰਗ ਨਰ ਭੁੰਬੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਦਾ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੁਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਸਰ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਸਰ ਮਾੜਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਸਾਥ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ ਬਣਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਂ ਸੰਗ ਰਨ ਕੇ ਬੁਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਸਤਿ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇਂ ਤੇ ਫੁਲਸਿਖਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਇੱਕੀ ਵਿਸਵੇਂ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਭਾਜਨ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਜਿਤਨਾ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਜਸ ਭਾਉਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਭਿਆਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਮਨੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਇਹ "ਆਨਿ ਖਾਹਿ ਕਿਛੁ ਹਥਹੂੰ ਦੇਇਯ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣੈ ਸੇਇ" ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਤ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸਤਿ-ਸੰਗਤਿ ਕੇਸੀ ਜਾਣੀਐ।

ਜਿਥੇ ਏਕੇ ਨਾਮ ਵਖਾਣੀਐ।¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤਾਂ ਇਥੇ ਤਕ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ,

ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮਿਣੈ ਸੇ ਤਰਿਆ।²

ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਜਾਏ, ਜਿਥੇ "ਛਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਨਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਨਾ" ਸੋਚਿਆ ਜਾਏ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਚ ਖੰਡ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਿਆ,

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 72.

2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 10.

ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।¹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਨੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ², ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਧ ਦੇਦੀ ਹੈ।³ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ⁴, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੌਲ ਇਹੋ ਛਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾ।⁵

ਸਾਧਸੰਗਤ, ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸਨਾ, ਸਭੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

"ਸਾਧ ਸੰਗ ਮਿਲ ਬੰਦ ਖਨਾਸੀ।"⁶

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੁੜ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹੀ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸੁਭਾਵਾਂ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਨੇ ਨੌਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਮਲੀ ਅਮਲੀਆਂ ਨਾਨ, ਸੋਢੀ ਸੋਢੀਆਂ ਨਾਨ, ਜੁਆਰੀ ਜੁਆਰੀਆਂ ਨਾਨ, ਚੋਰ ਚੋਰਾਂ ਨਾਨ, ਠੱਗ ਠੱਗਾਂ ਨਾਨ, ਚੁਗਨਝੋਰ ਚੁਗਨਝੋਰਾਂ ਨਾਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਗੁਰਸਿਖ ਹਨ ਉਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ।⁷ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ,
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 2.
3. ਉਹੀ ਵਾਰ 29, ,ਪਉੜੀ 3.
4. ਉਹੀ ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 9.
5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 8.
6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 17.
7. ਉਹੀ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 4.

ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਵਰਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਕੁਲ ਧਰਮ ਧਰੰਦੇ।
 ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਛਿਅ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਕੁਰ ਕੁਰਮਤ ਖਟ ਕਰਮ ਕਰੰਦੇ।
 ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਸਾਹਿਬੇ ਚਾਕਰ ਜਾਇ ਜੁਹਾਥ ਜੁੜੰਦੇ।
 ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਵਣਜ ਵਿਚ ਵਾਪਾਰੀ ਵਾਪਾਰ ਮਰੰਦੇ।
 ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੀਉ ਸਭੇ ਕਿਰਸਾਨ ਬੀਜੰਦੇ।
 ਕਾਰੀਗਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਇ ਮਿਲੰਦੇ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕੁਰਸਿਖ ਪੁਜੰਦੇ।¹

ਇਸ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਕਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਟਈ
 ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੁਰੂ ਰੂਪ' ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਤ ਵਿਚ, ਜੋ
 ਸਚਖੰਡ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਪੁਰਖ ਵਸਦਾ ਹੈ:-

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚ ਖੰਡ ਵਿਚ, ਸਤਿਕੁਰ ਪੁਰਖ ਵਸੀ ਨਿਰੰਕਾਰ।²

ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿੰਤਰ ਵੇਖੋ:-

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਕਰੈ ਕਰਾਯਾ।
 ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾਤਾਰ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਦੇਇ ਦਿਵਾਯਾ।
 ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰ ਰੂਪ ਹੋਇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਯਾ।
 ਜੋਗ ਭੋਗ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਕਰ ਪੂਰਾ ਪਰੈ ਨ ਦਰਸਨ ਪਾਯਾ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਿਓ ਪੁਤ ਹੋਇ ਦਿੱਤਾ ਖਾਇ ਪਹਿਨੈ ਧਿਆਯਾ।
 ਘਰ ਬਾਰੀ ਹੋਇ ਵਰਤਿਆ ਘਰ ਬਾਰੀ ਸਿਖ ਧੀਰੀ ਪਾਯਾ।
 ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਰਖਾਯਾ।³

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 3.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 2.

ਇਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਨਿਧੀਆਂ, ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥ, ਕਾਮ ਧੇਨ, ਪਾਰਜਾਤ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਜੇ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਪਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ ਇਹ ਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ, ਜੇ ਉਸਤਤੀ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਠਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚਖੰਡ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸਿਵਾਏ।²

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਬੁੱਝ

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਰਿਦੈ ਵਸਾਏ।³

ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਹਾਂ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਪਖੰਡ ਤੇ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ

ਨਿਹਕਨ ਆਹਿਨਾ ਜਨਮ ਰਵਾਏ।⁴

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨਮੁਖਾਂ, ਕਪਟ ਸਨੇਹੀਆਂ, ਹੰਕਾਰੀਆਂ, ਖੋਟੀ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ, ਕਪਟੀਆਂ, ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੁਰਉਪਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨ ਰਹੰਦੇ।⁵

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਨ ਚਾਨ ਚਨੰਦੇ।⁶

੧.	1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 20.
	2.	ਉਹੀ ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 12.
	3.	ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ.
	4.	ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ.
	5.	ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 2.
	6.	ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 3.

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਸੁਣ ਰਿਦੇ ਨ ਵਸੈ ਭਾਭਾਰ ਪਰਾਣੀ।

ਹਉਮੇ ਅੰਦਰ ਭਰਮ ਭਠਾਈ।¹

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਸੁਣ ਕਪਟ ਸਨੇਹੀ ਕੋਨਾ ਰੇਵੇ।²

ਸਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੇ, ਬਰਨੇ, ਸਿਮਲ, ਬਾਂਸ, ਉਨ੍ਹੇ, ਤਿਨ-ਬੁਆੜ, ਕੋਹ, ਆਦਿ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਬੰਦੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਅਭਾਗੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਿੱਕਾਰ ਹੈ:-

ਬੰਦੂ ਬਰਨੇ ਸੰਖ ਨਖ ਖੋਕ ਜਵਾਹੇ ਬਿਸੀਅਰ ਕਾਨੇ।

ਸਿੰਬਲ ਘੁੰਘੂ ਚਕਵੀਆਂ ਕੜਛ ਹਸਤ ਨਖ ਸੀਠੀ ਠਾਨੇ ।

ਪੱਥਰ ਕਾਂ ਵ ਰੋਗੀ ਘਣੇ ਰਦਹਾ ਕਾਨੇ ਕੰਬਲ ਭਾਨੇ।

ਕੋਹ ਤਿਨ ਬੁਆੜ ਨਖ ਅਕ ਟਿੱਭਾ ਇਰੰਡ ਤੁੰਮੇ ਚਿਤੋਂਠਾਨੇ।

ਕਨੀ ਕਨੇਰ ਵਖਾਣੀਐ ਸਭ ਅਭਗੁਣ ਸਿੰ ਤਨ ਭੀ ਹੋਨੇ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਸੁਣ ਕੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਰਿਦੇ ਸਮਾਨੇ।

ਧਿਰ ਜੀਵਨ ਬੇਮੁਖ ਬੇਤੋਂਠੇ।³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਨ ਜੋ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਧਿੱਕਾਰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰਦੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਮਨ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਜ਼ਰੀ ਤਾਂ ਮਨ ਕਰ ਕੇ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਤਨ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤਾਂ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਬਰਕਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚੰਦਨ, ਪਾਰਸ ਤੇ ਕੰਗਾ ਵਾਂਗੂ ਆਪਣੇ ਠਾਨ ਛੋਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 17.

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 20

ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਬਣਾਸਪਤਿ ਸਭ ਚੰਦਨ ਹੋਵੈ।
 ਅਸ਼ਟ ਧਾਤ ਇਕ ਧਾਤ ਹੋਇ ਸੰਗ ਪਾਰਸ ਢੋਵੈ।
 ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਵਾਹੜੇ ਮਿਲ ਕੰਗ ਕੰਗੋਵੈ।
 ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਸਾਧ ਸੰਗ ਪਾਪਾਂ ਮਨ ਢੋਵੈ।
 ਨਰਕ ਨਿਵਾਰ ਅਸੰਖ ਹੋਇ ਨਖ ਪਤਿਤ ਸੰਗੋਵੈ।
 ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਫੁਰਮੁਖ ਅਲੋਵੈ।¹

ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੇਠ ਧੋ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਪਤਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉਨੱਤੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹੀ, ਇਸ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਆਚਰਨਕ ਉਨੱਤੀ ਵੱਲ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਭੇਦ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਾਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ ਕਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਕ ਤੇ ਅਨ-ਹਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਤਤੀ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ, ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵੱਡੇਰਾ ਫੇਰ ਕੇ ਚੰਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।² ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਭਾਵ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਘੜੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਮਨ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਤਿ-ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲੇ ਸੁੰਸਨ ਜਾਂ ਉਚੀਂ ਨਹੀਂ ਕਿਣਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾਈ ਤਾਤ' ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,³ ਇਸ ਨਈਂ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਨੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਨਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੀ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਭ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਾਰੇ ਸਤਿ ਸੰਗੀ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਆਰਥਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਵਿਖਾਨਾ ਉਥੇ ਨਹੀਂ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 16.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ, 29, ਪਉੜੀ 11.

3. ਬਿਸਰਿ ਰਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।

ਨਾਂ ਕੇ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਕਾਠਕਾ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 1299)

ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ, ਬਰਾਬਰੀਵਾਦ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੇਖੋ, ਸਭੇ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ, ਅਮੀਰ ਕੁਰੀਬ, ਅਖੌਤੀ ਉਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਕਿਰਤੀ, ਕਾਮੇ, ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਉਚੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਰਿ-ਕੀਰਤਿ ਕਰ ਰਹੇ ਸੁਭਾਏ ਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵੰਡੇਰਾ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭਿਆ ਹੈ, ਕੁਰਮਤ ਨੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਾਈ।

ਸੰਤ, ਸਤਿ ਜਾਂ ਸਾਧ ਸ਼ਬਦ, ਜੋ 'ਸੰਗਤ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ 'ਸੰਤ ਸੰਗਤ', 'ਸਤਿ ਸੰਗਤ' ਜਾਂ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਸੰਤਤਾਈ, ਸਤਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।¹ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਸਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਵਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਜਸ ਡਾਉਣ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਪੁਰਬਣੈ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ-

ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਭਇਉ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਜਿਸੁ ਪੁਰਬ ਨਿਖੈ ਕਾ ਨਹਿਨਾ।²

ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਅਮੋਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਗੰਗਾ, ਕੋਮਤੀ, ਕੋਦਾਵਰੀ, ਨੇਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਮਸਤਕ ਲੱਗੇ ਸਾਧ ਰੇਣੁ ਵਡਭਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ।³

ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

"ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਡੀਨਾ।"

ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾ ਨਾਗਾ ਮੀਨਾ।

1. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 101.

2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 642/

3. ਵਾਲਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 18.

4. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 293.

(5) ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :- ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਚਾਟ ਸਾਨ ਹੀ
ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਕੁਣ ਸਿਖਾ।"

(ਵਾਰ ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ 4 ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼-
ਪੰਨਾ 1316)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਹੀ ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੁਣ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਣ ਸਿਖਦੇ ਉਹ ਨੌਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨੌਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ "ਕੁਰਮੁਖ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਕ ਸਦਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਦੀ ਵੀ ਵਿਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।¹

ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜਮਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜਮਾਤੀ ਨਈਂ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਨਾਜ਼ਮੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਕੁਰਮੁਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਕੁਰਮੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਤ ਕ੍ਰਿਹਣ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਵੇ।² ਅਜਿਹੇ ਸੱਚੇ ਸਿਖ ਜਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਨਕੈ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ।

ਉਦਮੁ ਕਰੈ ਭਨਕੈ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸਦਾਨੁ ਕਰੈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਨਾਵੈ।

ਉਪਦੇਸੁ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਬੈ ਸਭਿ ਕਿਨੁ ਵਿਖ ਪਾਪ ਦੇਖ ਨਹਿ ਜਾਵੈ।

ਗਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਕੁਰਬਾਨੀ ਗਾਵੈ ਬਹਿਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ।

ਜੋ ਸਾਸਿ ਕਿਰਾਸਿ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸੋ ਕੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ।

1. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 313.

2. ਆਉਟ ਨਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਬਾਟ, ਪੰਨਾ 108.

ਜਿਸ ਨੇ ਦਇਆਨੁ ਹੋਵੈ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਤਿਸੁ ਕੁਰਸਿਖ ਕੁਰੂ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਵੈ।
ਜਨੁ ਨਾਨਕ ਧੁੰਝ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਕੁਰਸਿਖ ਕੀ ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮ ਜਪਾਵੈ।¹

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵੀ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕੁਰਸਿਖ ਜਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਪਿਛਨ ਰਾਤੀ ਉਠ ਬਹੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਣੇ ਸਰ ਨਾਵੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੁਰ ਜਾਪ ਜਪੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਚਲ ਜਾਇ ਜੁਝੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਭਾਇ ਸੁਟੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਮਨ ਮੇਲੀ ਕਰ ਮੇਨ ਮਿਲੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿਖਾ ਭਾਇ ਭਗਤ ਕੁਰਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ।
ਕੁਰ ਸੇਵਾ ਫਨ ਸੁਫਨ ਫਲੰਦੇ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਕਟਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਢੇ ਕੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਰਮੁਖ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਵੱਡਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਚੀਚੀ ਉਕਨੀ, ਮੀਂਹ ਦੀ ਬੂੰਦ, ਕੇਸਰ ਦੀ ਬੂਟੀ, ਪਾਰਸ, ਮਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਕੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਮੁਖ

1. ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਕਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 305-6

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 2.

ਦੇ ਨਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ।¹ ਔਕ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਦਸ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਨਿਵ ਚਲੇ ਸੇ ਕੂਰੁ ਪਿਆਰਾ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜੀਠ ਤੇ ਕਸ਼ੁੰਡੇ ਵਿਚਲੇ ਡੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਨੀਵਾ ਜਿਣੈ ਉਚੇਰਾ ਹਾਰੈ।³

ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਬੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੁਫਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਵੀ ਧੰਨ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਸਿਖ ਅਥਵਾ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਆਚਰਨ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਸਿਖੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਗ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ; ਕੁਰਮੁਖ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੁਚਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ; ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਮਤ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇਭ ਨਾਨਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ, ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਦੁਬਿਧਾ ਖੋਈ

ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਅਰਾਧਨ ਓਈ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 2, 3, 4.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 5;

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 6;

4. ਉਹੀ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 9.

ਜਿਥੇ ਕੁਰਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੁਟ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਹੱਥ ਸਫ਼ਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨੱਕੋ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਰੂ ਦੀ ਕਾਰ ਕਮਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਵੇਦੇ, ਪੱਖਾ ਫਲਦੇ, ਆਟਾ ਪੀਂਹਦੇ ਹਨ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨਿਖਦੇ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਸਫ਼ਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਨ ਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।¹

ਇਹ ਕੁਰਮੁਖ ਘਰ-ਬਾਰੀ ਸਿਖ ਹੈ, ਕੁਹਸਤੀ ਸਿਖ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਜੋ ਚਿੰਤਰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਵਕਣਨ ਜੋਗ ਹੈ, ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਖੱਖਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਰਮੁਖ ਕੁਹਸਤੀ ਹੈ, ਮਿਠਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਬੁਹਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ, ਪਹਿਨਣਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋਗ ਵਿਚ ਭੋਗ ਤੇ ਭੋਗ ਵਿਚ ਜੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੈਣਾ ਵੀ ਸਮਾਧੀ ਨਗਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਨਬ ਨੇਭ ਦੀ ਨਹਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦੀ, ਇਹ ਘਰ-ਬਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਨਭ ਨੰਦਾ ਹੈ-

ਕੁਰਮੁਖ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ ਜੋ ਬੋਲੈ ਸੋਈ ਜਪ ਜਾਬੈ ।

ਕੁਰਮੁਖ ਅਖੀ ਦੇਖਣਾ ਬੁਹਮ ਧਿਆਨ ਧਰਿ ਆਪ ਸੁ ਆਪੈ।

ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਨਣਾ ਸੁਰਤ ਕਰ ਪੰਚ ਸੁਬਦ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਅਨਾਪੈ।

ਕੁਰਮੁਖ ਕਿਰਤ ਕਮਾਵਣੀ ਨਸਜਕਾਰ ਭੰਡਉਤ ਸਿਵਾਪੈ।

ਕੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਚਨਣਾ ਪਰਦਖਣਾ ਪੂਰਨ ਪਰਤਾਪੈ।

ਕੁਰਮੁਖ ਖਾਣਾ ਪੈਨਣਾ ਜੋਗ ਭੋਗ ਸੰਜੋਗ ਪਛਾਪੈ।

ਕੁਰਮੁਖ ਸਵਣ ਸਮਾਧਿ ਹੈ ਆਪੈ ਆਪ ਨ ਬਾਪ ਉਥਾਪੈ।

ਘਰ ਬਾਰੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਨਹਿਰ ਨਹੀਂ ਨਬ ਨੇਭ ਵਿਆਪੈ।

ਪਾਰ ਪਵੈ ਨੰਘ ਵਰੈ ਸਰਾਪੈ।²

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 12, 13.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 18.

ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਕੀਸੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸੂਲ ਕੀ ਹਨ?
ਕਿਹੜੇ ਕੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇਗੀ?

ਕੁਰਮੁਖ ਕੁਰਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ, ਭਾਵ
ਨਿਖਰਤਾ, ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ
ਵੇਖਦਾ, ਪਰਾਈ ਦੋਨਤ ਨੂੰ ਹਥ ਨਹੀਂ ਨਾਉਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਜੇ ਕਿਤੇ
ਨਿੰਦਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਆਪ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਥੋੜਾ ਸੋਦਾ ਤੇ ਥੋੜਾ ਖਾਂਦਾ ਹੋ ਤੇ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ
ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਸੋਈ ਸਹਜ ਸਮਾਵੈ।¹

ਕੁਰਮੁਖ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ
ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਕਰ ਹੈ।² ਉਹ ਹਉਮੈ ਤਿਆਗ ਕੇ ਖੁਸਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ
ਹੈ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਾਹੁਣੇ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਖਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।³
ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਤੋਲ ਤੇ ਬੋਲ ਪੂਰਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਤ ਅਭੇਦ ਹੈ।⁴ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ
ਕੁਰਮੁਖ ਨਈ ਪਾਰਸ, ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ, ਹੰਸ, ਕੋਇਲ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਕੁਰਮੁਖ
ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਚਮਕਾਂ ਦਾ
ਦਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਗਾ ਸਭ ਨਦੀਆਂ ਨਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਨਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਦੇ
ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਇਵੇਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਮਿਠਾਪ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਸਸੀਅਰ ਜੋਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਸਣਾ।

ਅਸੁਦ ਧਾਤ ਇਕ ਧਾਤ ਪਾਰਸ ਪਰਸਣਾ।

ਚੰਨਣ ਵਾਸ ਨਿਵਾਸ ਬਿਬਖ ਸੁਦਰਸਣਾ।

ਕੰਗ ਤਰੰਗ ਮਿਠਾਪ ਨਦੀਆਂ ਸਰਸਣਾ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 4.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 22.

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 21.

4. ਉਹੀ ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 20.

ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਹੀਸ ਤਿਸੁਨਾ ਤਰਸਣਾ।
 ਪਰਮਹੀਸ ਕੁਰਸਿਖ ਦਰਜ ਆਦਰਸਣਾ।
 ਚਰਨ ਸੁਰਨ ਕੁਰਦੇਵ ਪਰਸ ਅਪਰਸਣਾ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚ ਖੰਡ ਅਮਰ ਨ ਮਰਸਣਾ।¹

ਇਹ ਕੁਰਸਿਖ ਜਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਜੋਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜੋਗੀ। ਇਹ ਜੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰ-ਮੰਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਹਨ, ਸੀਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੁੜੀ ਇਸ ਦੀ ਬਿਭੂਤ ਹੈ; ਖਿਆ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਖਿੰਬਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚਨਾ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਚਿੱਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਰ-ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਭੁਗਤਿ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੁਰਤ ਦੀ ਸਿਫੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦਾ ਡੰਡਾ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ; ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਰੂਪੀ ਕੁਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਹਿਜ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।² ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਦਰਜਾ ਜੋਗੀ ਨਾਨੋ ਵੀ ਉੱਚੇ ਕਰ ਦਿਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਇਸ ਉਚ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਪਣਾ ਆਪ ਘੋਲ ਖੁਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੋਖੀਠੀਠੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਚਾਨਾ, ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤਣ, ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਮਝ-ਜਨਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ :-

ਤਰ ਭੁੱਬੈ ਭੁੱਬਾ ਤਰੈ ਪੀ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ।
 ਜਿਣ ਹਾਰੈ ਹਾਰੈ ਜਿਣੈ ਏਹ ਕੁਰਮੁਖ ਚਾਨਾ।³

ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਚਾਨ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਬਿਖਮ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਡੀੜੀ ਗਲੀ ਹੈ, ਵਾਲ ਤੇ ਵੀ ਬਰੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣਾ ਕੋਹਨੂ ਵਿਚ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਪੀੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 21.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 15.

3. ਉਹੀ ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 17.

ਆਤਮਕ ਦਸ਼ਾ ਅਨੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਸਿਖੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਸਿਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਭਲੀ ਅਤਿ ਭੀੜੀ।
 ਓਥੇ ਟਿਕੈ ਨ ਭੁਣਹਣਾ ਚੋਲ ਨ ਸਕੈ ਉਪਰ ਕੀੜੀ।
 ਵਾਲਹੂੰ ਨਿੱਕੀ ਆਖੀਐ ਤੇਨ ਤਿਲਹੂੰ ਨੈ ਕੋਨੁ ਪੀੜੀ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਵੈਸੀ ਪਰਮਹੰਸ ਖੀਰ ਨੀਰ ਨਿਰਨਉ ਚੁੰਜ ਵੀੜੀ।
 ਸਿਲਾ ਅਨੂਈ ਚਟਣੀ ਮਾਣਕ ਮੇਤੀ ਚੋਗ ਨਵੀੜੀ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਚੋਲਣਾ ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ ਵੀੜ ਉਈੜੀ।
 ਸਹਜ ਸਰੋਵਰ ਸੋਚ ਖੰਡ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚ ਤਖ਼ਤ ਹਰੀੜੀ।
 ਚੜ੍ਹੁ ਇੰਕੀਹ ਪਤ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੁਰਸੁਬਦ ਆਹੀੜੀ।
 ਰੁੰਡੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈਐ ਅਕਥ ਕਥਾ ਵਿਸਮਾਦ ਬਚੀੜੀ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਸਹਿਜ ਅਨੀੜੀ।¹

28 ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ, ਛੇਵੀਂ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਦੇ ਕੁਣਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਕੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਤਪਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਠੰਡਕ ਕੁਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਗਿਆਂ ਦੁਖ ਤਾਂ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਜਾਤ-ਮਈ ਕੁਣ ਤੇ ਕਦੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ। ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗ ਤੇ ਇਕ ਹਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਧਰਤੀ ਧਰਾ ਹੇਠ ਹੈ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਵਸੰਦਾ ਪਾਣੀ।
 ਪਾਣੀ ਚਲੈ ਨੀਵਾਣ ਨੈ ਨਿਰਮਲ ਸੀਤਲ ਸੁਧ ਪਰਾਣੀ।
 ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਇਕ ਰੰਗ ਹੈ ਸਭਨਾ ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਜਾਣੀ।
 ਤੌਤਾ ਹੋਵੇ ਧੁੰਪ ਵਿਚ ਛਾਵੈ ਠੰਢਾ ਵਿਰਤੀ ਹਾਣੀ।

---

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 5;

ਤਪਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੇ ਨੀਵੇਂ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿਹਾਈ।
 ਅਗਨਿ ਬੁਝਾਏ ਤਪਤ ਵਿਚ ਨੀਵਾ ਹੋਵੇ ਬਿਨਮੁ ਨ ਘਾਣੀ।
 ਕੁਰ ਸਿਖੀ ਦੀ ਏਹੁ ਠੀਸਾਣੀ।¹

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਰਸਿਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਧੰਨ ਹਨ:-

ਦੀਪਕ ਜਨੇ ਪਤੰਗ ਵੈਸ ਡਿਰ ਦੇਖ ਨ ਹੋਣੇ।
 ਜਨ ਵਿਚਹੁੰ ਫੜ ਕਵੀਅ ਮਛ ਨੇਹੁੰ ਨ ਘੋਣੇ।
 ਖੰਡਾ ਹੋਏ ਮਿਰਗ ਜਿਉਂ ਸੁਣ ਨਾਦ ਅਨੋਣੇ।
 ਭਵਰੇ ਵਾਸ ਵਿਣਾਸ ਹੈ, ਫੜ ਕਵਨ ਸਘੋਣੇ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਨ ਪਿਰਮ ਰਸ ਬਹੁ ਬੰਧਨ ਕੋਣੇ।
 ਧਨ ਧਨ ਕੁਰ ਸਿਖ ਵੈਸ ਧਨ ਕੁਰਮਤ ਨਿਧ ਬੋਣੇ।²

(6) ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ:- 'ਭਗਤ' ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:- ਵੀਂ ਡਾਯਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਭਕੁ; ਐਨ, ਭੋਜਨ; ਡਕਿਊ ਵਾਨਾ ਸੈਵਕ, ਉਪਾਸਕ। ਆਪ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕਾ ਦੇ ਕੇ ਭਗਤ ਦੇ ਕੁਣ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਭਗਤ ਅਰਾਧਿਓ ਏਕ ਰੰਗਿ ਕੋ ਸੰਦ ਕੁਪਾਨ (ਬਿਨਾਵਨ ਮ: 5 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 816)

ਪੁਨਾ: ਹਰਿ ਕਾ ਭਾਣਾ ਭਗਤੀ ਸੰਨਿਆ ਸੇ ਭਗਤ ਪਏ ਦਰਿ ਥਾਇ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 3 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 65)

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 13.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 23.

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੱਤ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ
ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਵੇ ਹਨ :-

ਦਸਾ ਦਿਨ ਰਾਖੇ ਸਭਹੀ ਸੋ ਮ੍ਰਿਦ ਭਾਖੈ ਠਿਤ
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੋਮੈ ਕੋ ਦਬਾਵੈ ਜੂ,
ਕਾਹੂ ਮੈ ਨ ਤੇਖੇ ਸਭ ਹੀ ਮੈ ਏਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਖੈ
ਨਘੁ ਨੇਖੈ ਆਪ, ਕਰ ਨੇਮ ਤਨ ਤਾਵੈ ਜੂ,
'ਦੇਵੀ-ਦੱਤ' ਜਾਨੈ ਏਕ ਹਰਿ ਹੀ ਕੋ ਮੀਤ, ਐਰ
ਜਗਤ ਕੀ ਚੀਤ ਮੇ ਨ ਪ੍ਰੀਤ ਸਰਸਾਵੈ ਜੂ,
ਦੁਖਿਤ ਹੂੰ ਆਪ, ਦੁਖ ਐਰ ਕੇ ਮਿਟਾਵੈ, ਏਸੇ
ਸ਼ਾਂਤ ਪਦ ਪਾਵੈ, ਤਬ ਭਗਤ ਕਹਾਵੈ ਜੂ।¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ
ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਚ ਵੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ
ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ
ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਭਗਤ ਵਡਾ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ।²

ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ : ਇਕ, ਭਗਤ ਤੇ ਦੂਜਾ,
ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ'। ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਨੱਛਣ ਦਸਦਿਆਂ, ਇਸੇ
ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਭਗਤ ਦਾ ਨੱਛਣ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਗਤ' ਤੇ
'ਗੁਰਮੁਖ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤ ਹੈ; ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲੀ ਚਾਲੀ
ਭਗਤ ਦੀ ਚਾਲੀ ਹੈ; ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ, ਭਗਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ
ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।

1. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 675.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 5.

'ਕੁਰਮੁਖ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।
ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਇਥੇ ਕੁਝ ਕੁ
ਟੁਕਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧੂ, ਭਗਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਕਰ ਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਤਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ
ਹੈ:-

ਹਾਠ ਚਲੇ ਕੁਰਮੁਖ, ਜਗ ਜੀਤਾ। (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 1)

ਪ੍ਰਿਹਨਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਤ ਹੈ, ਜਾਤਾਤਮਾ ਹੈ, ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ
ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਸਿ ਭਿਰਾਸਿ ਨ ਵਿਸਰੈ ਹਰਿਨਾਮ ਮਨਿ ਮੈਤ,
ਯੰਨੁ ਸਿ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ, ਪੁਲਨ ਸੇਈ ਸੰਤ। (ਵਾਰ ਕਉੜੀ, ਮ: 5)

ਪ੍ਰਿਹਨਾਦ ਵੀ

'ਸਿਮਰੈ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗਾਵੈ ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ'।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਦਿਆਨੁ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਜਨਕ,
ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਮਪੁਰੀ ਨੂੰ ਚਲ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ
'ਬੰਦ ਖਨਾਸੀ' ਨੋਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ

ਨਰਕਹੂੰ ਫੁਟੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਕੋਟੀ ਕਲਹੁ ਸਿਨਕ ਜਮ ਡਾ ਸੀ।²

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਰਣਿਤ ਭਗਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ 'ਭਾਉ' ਹੈ, ਇਹ
ਭਾਉ ਹੀ ਕੋਇੰਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੈ:-

ਭਾਉ ਜਿਵੈਹਾ ਬਿਦਰ ਦੇ ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤ ਰਾਉ ਨ ਚੁੰਖਾ।³

1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 10,	ਪਉੜੀ 2.
2.	ਉਹੀ	ਵਾਰ 10,	ਪਉੜੀ 5.
3.	ਉਹੀ	ਵਾਰ 19,	ਪਉੜੀ 7.

ਭਗਤ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਉਸਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਨੇ ਜਦੋਂ

ਨਿਹਚਉ ਕਰ ਆਰਾਧਿਆ (ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ) ਗੋਇ ਦਸਾਨ ਦਰਸ ਦਿਖਲਾਯਾ।¹

ਉਹ ਅਧਿਆਤਮੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਅਜਬ ਕਰਤਬ ਨੂੰ ਰੂਪਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।² ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਧੀ ਸੁਣਦਾ ਹੈ।³ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਸ-ਗਾਇਨ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।⁴

ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਭਗਤ ਦਾ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਬਾਂ - ਪਰ-ਬਾਂ ਚਿਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(7) ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ:-

ਮਨਮੁਖ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ, 'ਗੁਰਮੁਖ' ਤੇ 'ਮਨਮੁਖ', ਸ਼ਬਦ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਤੇ 'ਮਨਮੁਖ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਕ ਭਾਂਤੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਾਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਭਰਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਮਨਮੁਖ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰੇ, ਜੋ ਇਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵੱਲ। ਮਨ ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਖੇ ਨੱਗ ਕੇ ਖੱਜਣ ਖੁਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਨਮੁਖ,

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 11.
  2. ਉਹੀ ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 14.
  3. ਉਹੀ ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 6.
  4. ਉਹੀ ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 16.

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਜਾਂ ਡਿਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਐਕਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਆਤਮ-ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ
ਸੰਗਤ ਵੀ ਮਾਝੀ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੇਖੋ:-

ਸਤਿਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਮਨਮੁਖ ਹੋਇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਬੰਦ।
ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਹੋਇ ਕੇ ਨਿਤ ਉਠ ਜਾਇ ਸਲਾਮ ਕਰੰਦਾ।
ਘੱਠ ਪਹਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹੋਇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਖੜਾ ਰਹੰਦਾ।
ਨੀਦ ਨ ਭੁੱਖ ਨ ਸੁੱਖ ਤਿਸ ਸੁਨੀ ਚਿਝੁਆ ਰਹੈ ਡਰੰਦਾ।
ਪਾਣੀ ਪਾਲਾ ਧੁਪ ਛਾਉ ਸਿਰ ਉਤੇ ਵੱਠ ਦੁਖ ਸਰੰਦਾ।
ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਸਾਰ ਵੇਖ ਰਏ ਵਿਚ ਆਇਨ ਹੋਇ ਮਰੰਦਾ।
ਕੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣ ਜੁਨਿ ਡਵੰਦਾ।¹

ਕਬੀਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਕਬੀਰ ਪਾਪੀ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਹਰਿ ਪੂਜਾ ਨ ਸੁਧਾਇ।
ਮਾਖੀ ਚੰਦਨੁ ਪਰਹਰੈ ਜਹ ਬਿਗੰਧਿ ਤਹ ਜਾਇ।²

ਇਹੀ ਹਾਲ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਉੱਠ, ਸਪ, ਚਿੱਚੜ, ਬਾਂਸ, ਸਿੰਬਲ ਆਦਿ
ਦਾ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਸੀਸ ਨਿਵਾਏ ਵੀਰੁਨੀ ਰਨ ਬੰਧੇ ਜਨ ਉਚਾ ਆਵੈ।
ਖੁਘੁ ਸੁਝ ਨ ਸੁਝਈ, ਚਕਵੀ ਚੰਦ ਨ ਚਿੱਠਾ ਭਾਵੈ।
ਸਿੰਬਲ ਬਿਰਖ ਨ ਸਫਲ ਹੋਇ ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਨ ਵਾਂਸ ਸਮਾਵੈ।
ਸਪੈ ਦੁਧ ਪੀਆਲੀਐ ਤੁਮੇ ਦਾ ਕੋਝੋਤ ਨ ਜਾਵੈ।
ਜਿਉ ਬਣ ਚੰਬੜ ਚਿਚੜੀ ਨੇਹੁ ਪੀਐ ਦੁਧ ਨ ਖਾਵੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 4.

2. ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਮ , ਪੰਨਾ 1368.

ਸਭ ਅਵਰੁਣ ਮੈ ਤਨ ਵਸਨ ਕੁਣ ਕੀਤੇ ਅਵਰੁਣ ਨੇ ਧਾਵੈ।
ਬੋਮ ਨ ਵਾਸ ਕਬੂਰੀ ਆਵੈ।¹

ਸਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਕਪਟ ਸਨੇਹੀ, ਅਨਯਯਕਾਰੀ, ਹੰਕਾਰੀ, ਖੋਟੀ ਮਤ ਵਾਲਾ, ਖੋਕੁਣਾ ਭਰਿਆ, ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੰਗਾਂ ਉਤੇ ਚਾਠਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਭੱਠੂ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਹੀ ਉਡੇ ਹੋਏ ਕਵਨ ਫੁੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦਾ।² ਮਨਮੁਖ ਬਕਲੇ ਵਰਗਾ ਕਪਟ ਸਨੇਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ, ਬਕਲੇ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਾਂਗ, ਠੱਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।³ ਮਨਮੁਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਲੋਂ ਖੱਖਾ ਮੁੰਦ ਨੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਠੰਗਾ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਖੇਹ ਹੀ ਉਡਾਂ ਦਾ ਡੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੂੰਮੇ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਿੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਰਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ। ਸਿੰਮਲ, ਚੰਨ੍ਹ ਤੇ ਬਾਂਸ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਸੁੰਗਧੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੱਸਣ ਦੇਂਦਾ। ਮਨਮੁਖ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਚਿੱਤ ਦਾ ਕਠੋਰ ਹੈ। ਬੁਝਾੜ ਤਿਨ ਵਾਂਗ ਇਹ ਪਖੰਡੀ, ਦਿੱਸਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਣਾਂ ਤੇ ਗੀਣਾਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਰਸ-ਦਾਰ ਫਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਕ-ਟਿੱਡਾ ਇਹਨਾਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਚਖਦਾ, ਅੱਕ ਉਤੇ ਹੀ ਜਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਣ ਨੂੰ ਠਗੀ ਜੋਕ ਦੁਧ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੀ, ਠੰਡਾ ਨਹੁ ਹੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਹਾਲ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਉ-ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸਾਂਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਹ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਵਿਕਾਰੀ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਟਾ ਹੈ- "ਮਨਮੁਖ ਟੋਟਾ ਕੁਰਮੁਖ ਨਾਹਾ"।⁴

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 6 ਪਉੜੀ 20.
  2. ਉਹੀ ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 2;
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 3.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 4 ਤੇ ਹੋਰ ਪਉੜੀਆਂ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਸੋਢੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ-ਬੁਝਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ-ਬੁਝਾ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜੇ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀਬੁਝਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੁਹਾਕਣਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਘਰ ਹੰਢਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਮਿਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵੈਸਵਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਉਣਟ ਮਨਮੁਖ ਕਹਿ ਕੇ ਦੂਰਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਵੈਸਵਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਵੈਸਵਾ ਕਿਸੇਇਕ ਨਾਨ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨਮੁਖ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਉਂ ਬਹੁ ਮਿੱਤੀ ਵੈਸਿਆ ਸਭ ਕੁਲੰਖਣ ਪਾਪ ਕਮਾਵੈ।
 ਨੇਕਹੂੰ ਦੇਸਹੂੰ ਬਾਹਰੀ ਤਿਹੁ ਪੱਖਾ ਕਾਨੰਕ ਨਗਾਵੈ।
 ਭੁੱਬੀ ਡੇਬੇ ਹੋਰਨਾ ਮਹੁਰਾ ਮਿੱਠਾ ਹੋਇ ਪਚਾਵੈ।
 ਖੀਡਾ ਹੇੜਾ ਮਿਰਗਾ ਜਿਉਂ ਦੀਪਕ ਹੋਇ ਪਤੰਗ ਜਨਾਵੈ।
 ਦੁਹੀਂ ਸਰਾਈ ਜਰਦਕੂ ਪੱਖਰ ਬੈੜੀ ਪੂਰ ਭੁਝਾਵੈ।
 ਮਨਮੁਖ ਮਨ ਅਠ ਪੰਡ ਹੋਇ ਦੁਸਟਾ ਸੰਗਤਿ ਭਰਮ ਭੁਨਾਵੈ।
 ਵੈਸਵਾ ਪੁੰਤ ਨ ਨਾਉਂ ਸਦਾਵੈ।¹

ਜਿਥੇ ਕੁਰਮੁਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਾਨ ਹੀ ਪਰਚਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਨਮੁਖ "ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਨਗ² ਭੰਡਨ ਭੁਸੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟਾਕਰਾ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਹੀਸ ਨ ਛੱਡੇ ਮਾਨ ਸਰ, ਬਕੁਨਾ ਬਹੁ ਛਪੜ ਫਿਰ ਆਵੈ।
 ਕੋਇਨ ਬੈਠੇ ਖੀਬ ਵਣ, ਵਣ ਵਣ ਕਾਉਂ ਕੁਥਉਂ ਸੁਨਾਵੈ।
 ਵਰ ਨ ਹੋਵਨ ਕੁਤੀਈਂ, ਗਾਈਂ ਕੋਰਸ ਵੈਸ ਵਧਾਵੈ।
 ਸਫਨ ਬਿਖੁ ਨਿਹਚਨ ਮਤੀ, ਨਿਹਚਨ ਮਾਣਸ ਦਹਦਿਸ ਧਾਵੈ।
 ਖੌਰ ਭੰਡੀ ਜਨ ਸੀਅਨਾ, ਸਿਰ ਉਰੀਂ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਲਾਵੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 17.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 2.

ਕੁਰਮੁਖ ਆਪ ਕਵਾਇਆ, ਮਨਮੁਖ ਮੁਰਖ ਆਪ ਕਣਾਵੈ।
ਦੁਜਾਭਾਉ ਕੁਦਾਉ ਹਰਾਵੈ।¹

ਕੁਰਮੁਖ ਹੀਸ, ਕੋਇਲ, ਕਉ, ਔਚਲ ਸਫਲ ਬਿਖ, ਜਨ ਵੀ ਕ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਦਾ ਹੀਕਾਰ
ਠਹੀ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਮਨਮੁਖ ਬਗਠਾ ਹੈ, ਕਾ ਹੈ, ਕੁੱਤਾ ਹੈ, ਦਸਾ ਦਿਸ਼ਾਵਾ ਵੱਲ ਧਾਉਦਾ
ਹੈ, ਔਗ ਦੇ ਨੂੰਬੇ ਵਾ ਕ ਉਚੈ ਉਚੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੁਰਖ ਹੈ।

ਮਨਮੁਖ ਮੁਰਖ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 32 ਵੀ ਵਾਰ
ਦੀਆ ਪਉੜੀਆ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। 34 ਵੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਨਈ 'ਬੇਮੁਖ'
ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਆਖੀ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
ਚੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਠਹੀ ਦਿਸਦਾ, ਡੇਰਾ ਰਾਗ ਠਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ, ਕੁਟਕੁਟੇ ਨੂੰ ਸੁੰਗਧੀ ਦੀ
ਮੁਬਰ ਠਹੀ, ਕੁੰਗਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆ ਭੀ ਅਜਿਹੇ ਨੇਕ ਆਪਣੀ ਹੀ
ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਨੰਦ ਠਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਮੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ
ਠਾਭ ਠਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਤਿਕੁਰ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ,, ਇਸ ਵਿਚੋ ਸਭ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ
ਨਿਧੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤਹੋਈਆ, ਪਰ ਬੇਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਏਸ ਸਤਿਕੁਰ-
ਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਠਹੀ ਨੀ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਹੋਥ ਖੋਖੇ ਹੀ ਆਏ ਹਨ।²

ਬੇਮੁਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ "ਆਪ ਨ ਵੰਢੇ ਸਾਹੁਰੇ ਨੇਕਾ ਮਤੀ ਦੇ" ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸੇ
ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰਮੀਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾ ਦਰ ਆਪਣੇ
ਕਲ ਵਿਚ ਪਏ ਰਤਨਾਂ ਤੇ ਮਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਠਹੀ ਜਾਣਦਾ, ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆ
ਵੀ ਕੜਛੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੁਆਦ ਠਹੀ ਮਿਲਦਾ, ਝੰਡੂ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੀ ਤੇ
ਕੰਢਨ ਫੂਲ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਠਹੀ, ਹਿਰਨ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਕਸਤੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਤਾ
ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚੀਰਾਠ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਮੁਖ ਦਾ ਹਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਨੇ ਤੇ
ਖੁਸ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੀ ਦੁਖ ਸਹਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਹਾਰਣ ਤੇ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 19.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 9.

ਛੱਟਕ ਇਸਤਰੀ ਵਾਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੇਮੁਖ
ਬੁਠਾ ਹੈ, ਨਿਕੀਆ ਹੈ, ਸੁੱਕੇ ਰੁਖ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਬੇਮੁਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਮੁਖ ਜਿਤਨਾ ਬੁਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,
ਉਹ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ਹੈ:-

ਬਾਮਣ ਡਾਈ ਵੈਸ ਘਾਤ ਅਪਰਾਧ ਕਰਾਰੈ।
ਮਦ ਪੀ ਜੁਏ ਖੇਣਦੇ ਜੋਹਨ ਪਰਨਾਰੈ।
ਮੋਹਨ ਪਰਾਈ ਨਖਮੀ ਟੱਡ ਚੋਰ ਚਡਾਰੈ।
ਵਿਸਵਾਸ ਧੋਗੀ ਅਕਿਰਤਘਣ ਪਾਪੀ ਹਤਿਆਰੈ।
ਨਖ ਕੋੜੀ ਜੋੜਿਆਨ ਅਨਕਿਣਤ ਅਪਾਰੈ।
ਇਕੱਤ ਨੁਇੰ ਨ ਪੁਜਨੀ ਬੇਮੁਖ ਕੁਰਦੁਆਰੈ।²

ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਜਾਂ ਬੇਮੁਖ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਨਿੱਛਰ
ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ, ਸੁਭਾਵ, ਕੰਮ ਕਰਕੂਤ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਛਣਕਾਂ ਵੰਗਾਂ ਨਾਨ
ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
ਹੈ। ਜੇ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਬਾਰੇ ਨਿਖੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਖਣੇਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਨਾ ਫ਼ਰਕ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੀ
ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸ ਪਵੇ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਸੁਹੇਨਕਾ, ਮਨਮੁਖ ਬਾਰਹ ਵਾਟ ਫਿਰੀਦੈ।
ਕੁਰਮੁਖ ਪਾਰ ਨੰਘਾਇੰਦਾ, ਮਨਮੁਖ ਭਵਜਨ ਵਿਚ ਫੁਬੀਦੈ।
ਕੁਰਮੁਖ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਸਰ, ਮਨਮੁਖ ਫਿਰ ਫਿਰ ਜਨਮ ਮਰੀਦੈ।
ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਨ ਪਾਇੰਦੈ, ਮਨਮੁਖ ਦੁਖ ਫਨ ਦੁਖ ਨਹੀਦੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 3, 4, 11, 12, 15.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 16.

ਕੁਰਮੁਖ ਦਰਗਹ ਸੁਰਖਰੂ, ਮਨਮੁਖ ਜਮਪੁਭ ਦੰਡ ਸਹੰਦੇ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਆਪ ਰਵਾਇਆ, ਮਨਮੁਖ ਹਉਮੈ ਅਗਨ ਜਨੰਦੇ।
 ਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਵਿਰਨੇ ਬੰਦੇ।¹

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠ ਨਿਖੀ ਪਉੜੀ ਵਾਚਨ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਬੋਮ ਕਬੂਰੀ ਵਾਸ ਜਿਉ, ਕੰਚਨ ਨੋਹ ਨਹੀਂ ਇਕ ਵੰਨਾ।
 ਫਟਕ ਨ ਹੀਰੇ ਤੁੰਨ ਹੈ, ਸਮਸਰ ਕੜੀ ਨ ਵੁੜੀਐ ਕੰਨਾ।
 ਤੁਨ ਨ ਰਤਨਾ ਰੱਤਕਾ, ਮੁਨ ਨ ਕੱਚ ਵਿਕਾਵੇ ਪੰਨਾ।
 ਦੁਰਮਤ ਖ਼ੁਮਨ ਵਾਣੀਐ, ਕੁਰਮਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਬੋਹਿਥ ਬੰਨਾ।
 ਨਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਬੁਰੇ ਦੀ, ਜੀ ਜੀ ਕਾਰ ਭਲੇ ਪੰਨ ਪੰਨਾ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਪਰਗਟ ਜਾਣੀਐ, ਮਨਮੁਖ ਸਚੁ ਰਹੇ ਪਕਛੰਨਾ।
 ਕੰਮ ਨ ਆਵੈ ਭਾਭਾ ਭੰਨਾ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਉਚ-ਆਤਮਕ-ਅਵਸਥਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਰਮੁਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਨਾਨ ਹੀ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਬੰਮੁਖ ਹੀ ਮੰਦ-ਕਰਮੀ ਨਹੀਂ ਭਿੱਟੇ ਜਾਪਦੇ। ਆਪ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ, ਅਨੇਕ ਭਾਤ ਦੇ ਨੇਕਾਂ ਨਾਨ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਮਾੜੇ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ, ਨਿੰਦਕ, ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ, ਅਕਿਰਤਘਣ, ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਨ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਪਖੰਡੀ ਤੇ ਭੇਖੀ ਸਾਧ ਆਦਿ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੁਰਖਰੂ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਚਾਰ ਦੱਸੀ। ਇਸ ਨਈ ਅਜਿਹੇ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 15.

2. ਉਹੀ ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 11.

ਨਈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਨਈ ਕਿ ਹੋਰ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਕਤ ਨਾ ਕਰਨ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਾ ਬਣਨ।

ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ:- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 33ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ, ਭਾਵ ਦੋ ਪਾਸੀ ਸਾਂਝੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਦਾ ਹਸਰ ਸਦਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ ਦੁਖੀਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਦੰਦ ਖਾਣ ਦੇ ਹੋਰ ਤੇ ਵਿਖਾਣ ਦੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ¹; ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ ਅਗੇ ਮਿਠਾ ਭੈ ਪਰ ਪਿਛੇ ਕੋੜਾ ਹੈ।² ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਸ ਕੇ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਚਿਤਰੀ ਹੈ। ਅਣਵੀਂ ਤੇ ਇਕੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ ਬਹੁਤ ਨੀਚ ਕਿਸਮ ਦਾ ਘਟੀਆ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ-ਮੂਹਾਂ ਸੱਪ, ਬਹੁਤੇ ਮਿਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵੇਸਵਾ, ਖੇਟਾ ਰੁਪਇਆ, ਕਾਂ, ਅਫ਼ੀਅਨ ਬਣਦ, ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ਼, ਹਰਜਾਈ ਡੋਰਾ, ਬੁਆੜ ਤਿਠ, ਕਨੇਰ ਦੀ ਕਨੀ, ਨੜ, ਬਾਂਸ, ਔਕ ਧਰੁਰਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਦੁਬਾਜ਼ਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ ਕਿਵੇਂ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖੋ:-

ਦੁਖੀਆ ਦੁਸ਼ਟ ਦੁਬਾਜ਼ਰਾ ਤਾਂ ਬੈਂ ਰੰਗਹੁ ਕੰਹਾ ਹੋਵੈ।
 ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਉਜੌਨਾ ਅੰਦਰ ਮਸੁ ਨ ਧੋਪੈ ਧੋਵੈ।
 ਸੰਨੀ ਜਾਣ ਨੁਹਾਰ ਦੀ ਹੋਇ ਦੁਮੁਹੀ ਕੁਸੰਗ ਵਿਠੋਵੈ।
 ਖਿਣ ਤੰਤੀ ਆਰਣ ਵਝੈ ਖਿਣ ਟੰਢੀ ਜਨ ਅੰਦਰ ਟੋਵੈ।
 ਤੁਮਾ ਦਿਸੈ ਸੋਹਣਾ ਚਿਤ੍ਰ ਮਿਤਾਨਾ ਵਿਸ ਵਿਠੋਵੈ।
 ਸਾਉ ਨ ਕਉੜਾ ਸਹਿ ਸਕੈ ਜੀਭ ਛਾਨੈ ਐਠੁ ਹੋਵੈ।
 ਕਨੀ ਕਨੇਰ ਨ ਹਾਰ ਪਰੋਵੈ।³

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 12.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 15.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 11.

ਪੁਨਾ:

ਦੁਖੀਆ ਦੁਸ਼ਟ ਦੁਬਾਜਰਾ ਬਗੁਨ ਸਮਾਧ ਰਹੇ ਇਕ ਟੰਗਾ।
 ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਨ ਉਤਰਨ ਘੁਟ ਘੁਟ ਜੀਅ ਖਾਇ ਇਕ ਰੰਗਾ।
 ਤੀਰਥ ਨਾਵੈ ਤੂੰਬਕੀ ਤਰ ਤਰ ਤਨ ਧੋਵੈ ਕਰ ਨੰਗਾ।
 ਮਨਵਿਚ ਵੱਸੈ ਕਾਨਕੂਟ ਭਰਮ ਨ ਉਤਰੈ ਕਰਮ ਕੁਵੰਗਾ।
 ਵਰਮੀ ਮਾਰੀ ਨਾ ਮਰੈ ਬੈਠਾ ਜਾਇ ਝ ਪਤਾਨ ਭੁਇਖੰਗਾ।
 ਹਸਤੀ ਨੀਰ ਨਹਵਾਲੀਐ ਨਿਕਨ ਖੇਹ ਉਡਾਏ ਖੰਗਾ।
 ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਸੁਆਉ ਨ ਚੰਗਾ।¹

ਨਿੰਦਕ:- ਜਿਵੇਂ ਦੁਬਾਜਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਬ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। 35 ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਤ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਕ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਦਕ ਨਿੰਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤਾ, ਸਪ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਖੋਤਾ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੈ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੰਦਕ ਆਪਣੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹਣ ਤੋਂ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁਟ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।² ਨਿੰਦਕ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਨਰਦੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਖ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਭੁਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਨਈ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਇਥੇ ਸੁਖ ਹੈ ਨਾ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅੰਤ ਸਦਾ ਬੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਫਨ ਕਦੀ ਵੀ ਚੰਗਾ ਜਾ ਸੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:-

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 14.

2. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 1.

ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਹਰਨਾਕਸੇ ਵੇਖਹੁ ਡਲ ਵੱਟੇ।
 ਨੰਕ ਨੁਟਾਈ ਰਾਵਣੇ ਮਸਤਕ ਦਸ ਕੱਟੇ।
 ਕੰਸ ਗਇਆ ਸਣ ਨਸ਼ਕਰੇ ਸਭ ਦੰਤ ਸਘੱਟੇ।
 ਵੰਸ ਗਵਾਇਆ ਕੇਰਵਾ ਖੂਹਿਨਿ ਨੱਖ ਛੱਟੇ।
 ਦੰਤ ਬਕ੍ਰੁ ਸਸਪਾਨ ਦੇ ਦੰਦ ਹੋਏ ਖੱਟੇ।
 ਨਿੰਦਾ ਕੋਇ ਨ ਸਿਖਿਓ ਇਉ ਵੇਦ ਉਘੱਟੇ।
 ਦੁਰਬਾਸੇ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਖਾਦਵ ਸਭ ਤੱਟੇ।¹

ਨਿੰਦਕ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਸਭ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡਿੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ
 ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਮਨਮੁਖਾ ਮੁੜ੍ਹਾ
 ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰਵਾਕ:-

"ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਕਿਸੇ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਮੁਖ ਮੁਗਧ ਕਰੀਨਿ"

ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਭਾਇਨ ਮਾਨਸ ਖਾਵਣੀ ਪੁਤ ਬੁਰਾ ਨ ਸੰਗੀ।
 ਵਡਾ ਵਿਕਰਮੀ ਆਖੀਐ ਧੀ ਭੈਣਹੁ ਸੰਗੀ।
 ਰਾਜੇ ਧੌਹ ਕਮਾਂਵਦੈ ਰੀਬਾਰ ਸਰੰਗੀ।
 ਬੰਜਰ ਪਾਪ ਨ ਉਤਰਾਨਿ ਜਾਇ ਕੀਚਨ ਰੰਗੀ।
 ਬਰ ਹਰ ਕੰਬੇ ਨਰਕ ਜਮ ਸੁਣ ਨਿੰਦਕ ਡੰਗੀ।
 ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਰ ਨਿੰਦਕ ਵੰਗੀ।²

ਨਿੰਦਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣ ਜਾਣ ਕੇ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਨਈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ
 ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਕਦਰ ਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
 ਇਉਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਏ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਗਵਾ ਨਿੰਦਾ ਹੈ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 5.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 4;

ਜਨਮ ਕਵਾਇਆ ਅਕਾਰਥਾ ਕੁਰ ਕਣਤ ਕਣੀਤੈ।¹

ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ :- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡੇ ਉਚੇ ਪਹਾੜ, ਕਿਨ੍ਹੇ, ਸੰਮੁਦਰ, ਨਦੀਆਂ, ਠਾਠੇ, ਰੁਖ, ਬਿਰਖ ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਆ ਜੰਤ ਇਸਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰੇ ਨਹੀਂ ਨਕਦੇ। ਪਰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਬਹੁਤ ਬੋਝਨ ਨਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਦੇ ਹਨ :-

ਭਾਰੇ ਭੁਈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮੰਦੀ ਹੂੰ ਮੰਦੈ।²

ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦੀ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦੀ ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :-

ਮਦ ਵਿਚ ਰਿਧਾ ਪਾਇਕੈ ਕੁਤੇ ਦਾ ਮਾਸ।

ਧਰਿਆ ਮਾਣਸ ਖੇਪਰੀ ਤਿਸ ਮੰਦੀ ਵਾਸ।

ਚੌਤੁ ਡਰਿਆ ਕਪੜਾ ਕਰ ਕੱਜਨ ਤਾਸ।

ਵੱਕ ਨੀ ਚੌਲੀ ਚੁਹੜੀ ਕਰ ਡੋਗ ਬਿਨਾਸ।

ਆਖ ਸੁਣਾਏ ਪੁਛਿਆ ਨਾਹੈ ਵਿਸਵਾਸ।

ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮਤ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸ।³

ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਧੀਕ ਘਿਣਾਉਣਾ ਚਿੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਪਉੜੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੋਣ ਹੈ ਜੋ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਬਣਨਾ ਠੇਰੇਗਾ।

ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ :- ਇਸ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਨਾਨ ਮਿਲਦੇ ਜੁਟਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲਾ 'ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ' ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਵੀ ਕੁਠਾਹਗਾਰ ਹੈ :-

ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਕੁਠਾਹਗਾਰ ਧੜ ਧੁੰਮੜ ਧੜਿਆ।⁴

-
1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 35,	ਪਉੜੀ 7.
2.	ਉਹੀ	ਵਾਰ 35,	ਪਉੜੀ 8.
3.	ਉਹੀ	ਵਾਰ 35,	ਪਉੜੀ 9.
4.	ਉਹੀ	ਵਾਰ 35,	ਪਉੜੀ 10.

ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਨੂੰ ਤੁੜੀ ਦੀ ਧੜ ਵਾਂਗ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਫੇੜ ਵਿਚ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਕੁਨਹਕਾਰ ਮਰ ਜਨਮ ਵਿਕੇਵੈ।¹

(ਕ) ਕੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ

(1) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਨਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਕੁਰਬਾਣੀ

1. ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਕੁਰਪੁਸਾਦਿ। ਆਦਿ
ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਠਾਨਕੁ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ। (ਜਪੁ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 1)

ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਏਕੰਕਾਰ ਇਕਾ ਗੁ ਨਿਖ ਉਕਾ ਓਅੰਕਾਰ ਨਿਖਾਇਆ।
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਹੁਇ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਦਾਇਆ।
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪੁਰੋਖੁ ਸੋਇ ਨਾਉ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਭਾਇਆ।
ਕੁਰਪੁਸਾਦਿ ਸੁ ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗੁਹੁ ਜੁਗੰਤਰੁ ਹੋਦਾ ਆਇਆ।
ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸਚੁ ਨਾਉ ਸਚੁ ਦਰਸਨੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਖਾਇਆ। (ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 1)

---

1. ਵਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 11.

2. ਖ਼ਮਿਤ ਵੇਨਾ ਸਰੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ। (ਜਪੁ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 2.)
 ਸਿਫਤ ਸਨਾਹਣ ਖ਼ਮਿਤ ਵੇਨਾ। (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 7)
3. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਤਿਸ ਤੈ ਹੋਏ ਨਖ ਦਰੀਆਉ।
 (ਜਪੁ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 3)
 ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ,
 ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4.)
4. ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਨੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ।
 ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਨਿਖਨਿ ਨੇਖੁ ਫੁਰਾਣੁ।
 ਬਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ।
 ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਜਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ। (ਜਪੁ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 4)
 ਸਿਰਠੀ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੇਖ ਨਿਖਾਇਆ।
 ਸਭਸੈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨ ਤੈਨ ਤੁਨਾਇਆ।
 ਨਿਖਿਆ ਬਿਤ ਨ ਵਾਰ ਨ ਮਾਹ ਜਨਾਇਆ।
 ਵੈਦ ਕਿਤੋਬ ਵੀਚਾਰ ਨ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ। (ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 1)
5. ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਨਖ ਆਕਾਸਾ ਆਕਾਸ। (ਜਪੁ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 5)
 ਨਖ ਆਕਾਸ ਪਾਤਾਲ ਨਖੁ, ਅਖ ਫੁਰਕ ਵਿਚ ਸਭ ਦਿਖਨਾਈ।
 (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 36.)
6. ਪਵਣੁ ਗੁਰੁ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ।
 ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ,
 ਖੇਨੈ ਸਗਨ ਜਗਤੁ। (ਸਲੋਕ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 8)

ਪਵਣ ਕੁਰੂ ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਰਾਗ ਨਾਦ ਵੀਚਾਰਾ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਜਨ ਧਰਤ ਹੈ ਉਤਪਤ ਸੰਸਾਰਾ।
ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਰਾਤ ਦਿਹੁ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 18)

7. ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਨੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ । (ਮਾਝ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ,
ਪੰਨਾ 134)

ਜੇਹਾ ਬੀਓ ਤੇਹਾ ਫਲ ਪਾਯਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 1)

8. ਐਤਿ ਬਹਿ ਕੇ ਕਰਮ ਕਮਾਵੈ ਸੋ ਚੁਹੁ ਕੁੰਡੀ ਜਾਣੀਐ।
ਜੋ ਧਰਮੁ ਕਮਾਵੈ ਤਿਸੁ ਧਰਮ ਨਾਉ ਹੋਵੈ
ਪਾਪਿ ਕਮਾਣੈ ਪਾਪੀ ਜਾਣੀਐ। (ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ
ਪੰਨਾ 138)

ਕੈਤਿਕਿਆ ਈਮਾਨ ਵਿਚ,
ਕਿਤੜੇ ਬੇਈਮਾਨ ਬਨਾਈ।
ਨੈਕੀ ਬਦੀ ਨ ਲੁਕੇ ਲੁਕਾਈ। (ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 16)

9. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ, ਉਸੁ ਸੁਯਰ ਉਸੁ ਗਾਇ।
ਕੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 141)

ਜਿਉ ਮਿਰਜਾਦਾ ਹਿੰਦੂਆ ਕਉ ਮਾਸ ਅਖਾਜ।

ਖੁਸਨਮਾਣਾ ਸੁਯਰਹੁ ਸਉਕੀਧ ਵਿਆਜ ।

.....

ਤਿਉ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਝਾਕ ਹੈ ਵਿਹੁ ਬੰਝੁ ਪਾਜ। (ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 12)

10. ਕਨਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਾਰਿਆ।
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 145)

ਕਨਿਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਬ ਰੁਸਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30)

11. ਕੁੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੰਝੁਆ।
 ਹਉ ਭਾਨਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ ਆਧੇਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।
 (ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ, ਪੰਨਾ 145)
- ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਨਾਥ ਜੀ ਸਚ ਚੰਦਮਾ ਕੁੜ ਖੰਧਾਰਾ।
 ਕੁੜ ਅਮਾਵਸ ਵਰਤਿਆ ਹਉ ਭਾਨਣ ਚੰਝੁਆ ਸੰਸਾਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29)
12. ਆਪਸ ਕਉ ਜੋ ਜਾਣੈ ਨੀਚਾ।
 ਸੋ ਉ ਕਨੀ ਐ ਸਭ ਤੇ ਉਚਾ। (ਕਉੜੀ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ, ਪੰਨਾ 266)
- ਸਿਰ ਉਚਾ ਨੀਵੇ ਚਰਨ ਸਿਰ ਪੈਰੀ ਪਾ ਦੇ।
 ਮੂੰਹ ਅਖੀ ਨਕ ਕੰਨ ਹਥ ਦੇਹ ਭਾਰ ਉਚਾ ਦੇ।
13. ਸਭ ਚਿਹਨ ਛੱਡ ਪੂਜੀਅਣ ਕਉਣ ਕਰਮਾ ਕਮਾ ਦੇ।
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਧ ਸੰਤਤੀ- ਨਿਤ ਚਨ ਚਨ ਜਾ ਦੇ।
 ਵੱਤਣ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੇ ਕਰ ਪਾਰ ਵਸਾ ਦੇ।
 ਮੇਰੀ ਖਣਹੂੰ ਮੋਜੜੇ ਗੁਰਸਿਖ ਹਵਾ ਦੇ।
 ਮਸਤਕ ਨਰੈ ਸਾਧ ਰੈਣ ਵਡਭਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੇ। (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 19)
13. ਜਾਤਿ ਕੁਨੀ ਨੁ ਸੇਵਕੁ ਜੋ ਹੋਇ।
 ਤਾ ਕਾ ਕਹਣਾ ਕਹਹੁ ਨ ਕੋਇ।
 ਵਿਚਿ ਸਨਾਤੀ ਸੇਵਕੁ ਹੋਇ।
 ਨਾਨਕ ਪਈਆ ਪਹਿ ਹਰੈ ਸੋਇ। (ਮਨਾਰ ਮ: 1, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ, ਪੰਨਾ 1256)
14. ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਨਕੇ ਉਠਿ ਹਰਨਾਮ ਧਿਆਵੈ।
 ਉਦਮੁ ਕਰੈ ਭਨਕੇ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸ਼ਨਾਨੁ ਕਰੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਵੈ।
 ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ ਸਭਿ ਦਿਕਨ ਵਿਖ ਪਾਪ ਦੇਖੁ ਨਹਿ ਜਾਵੈ।
 ਗਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ ਬਹਿਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿਨਾਮ ਧਿਆਵੈ।

ਜੇ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸੇ ਕੁਰਸਿਖੁ ਕੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ।
ਜਿਸ ਨੇ ਦਇਆਨੁ ਹੋਵੈ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਤਿਸੁ ਕੁਰਸਿਖ ਕੁਰੂ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਵੈ।
ਜਨ ਨਾਨਕ ਧੁੰਝ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਕੁਰਸਿਖ ਕੀ ਜੇ ਆਪਿ ਜਪੇ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਥਾਵੈ।

(ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: 5, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ,
ਪੰਨਾ 305, 6)

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਪਿਛਨ ਰਾਤੀ ਉਠ ਬਹੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਣੇ ਸਰ ਨ੍ਹਾਵੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਡਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੁਰ ਜਾਪ ਜਪੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਚਨ ਜਾਇ ਜੁੜੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਡਾਇ ਸੁਣੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਮਨ ਮੇਨੀ ਕਰ ਮੇਨ ਮਿਣੀਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ ਕੁਰਸਿੱਖਾ ਡਾਇ ਭਗਤ ਕੁਰਪੁਰਖ ਕਰੀਦੇ।
ਕੁਰ ਸੇਵਾ ਫਨ ਸਫਨ ਫਨੀਦੇ

(ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 2)

15. ਨਕਨ ਫਿਰਤ ਜੇ ਪਾਈਐ ਜੋਗ। ਬਨ ਕਾ ਮਿਰਕੁ ਮੁਕਤਿ ਸਭੁ ਹੋਗੁ।
ਕਿਆ ਨਾਕੈ ਕਿਆ ਬਾਧੈ ਚਾਮ। ਜਬ ਨ ਚੀਨਸਿ ਆਤਮ ਰਾਮੁ।
ਮੂਭ ਮੁੰਡਾਏ ਜੇ ਸਿਧ ਪਾਈ। ਮੁਕਤੀ ਭੇਡ ਨ ਰਈਆ ਕਾਈ।
ਬੰਦੁ ਰਾਖਿ ਜੋ ਤਰੀਐ ਭਾਈ। ਖੁਸਰੈ ਕਿਉ ਨ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਈ।
ਕਹਿਉ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਨਰ ਭਾਈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਕਿਨਿ ਗਤਿ ਪਾਈ।

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 324)

ਮਿਣੈ ਨ ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਤਿਆ ਝੰਡਾ ਜਨ ਵਾਸੀ।
ਵਾਨ ਵਧਾਈਐ ਪਾਈਐ ਵੜ ਜਟਾ ਪਨਾਸੀ।
ਨੰਗੇ ਰਹਿਆ ਜੇ ਮਿਣੈ ਵਣ ਮਿਰਗ ਉਦਾਸੀ।
ਭਸਮ ਨਾਇ ਜੇ ਪਾਈਐ ਖਰ ਖੇਹ ਨਿਵਾਸੀ।
ਜੇ ਪਾਈਐ ਚੁਪ ਕੀਤਿਆ ਪਸੂਆ ਜੜੁ ਹਾਸੀ।
ਵਿਣ ਕੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਕੁਰ ਮਿਣੈ ਖਨਾਸੀ। (ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 14)

16. ਜਹ ਜਹ ਕਾਜ ਕਿਰਤਿ ਸੈਵਕ ਕੀ, ਤਹਾ ਤਹਾ ਉਠਿ ਯਾਵੈ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 403)
- ਭਗਤ ਪ੍ਰਿਹਨਾਦ, ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਤੇ ਸੈਣ ਨਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ।
ਰਾਹੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2,10,16)
17. ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਸਟੁ ਹਰਿ ਮਾਰਿਆ ਪ੍ਰਹਨਾਦੁ ਤਰਾਇਆ।
ਅਹੰਕਾਰੀਆ ਨਿੰਦਕਾ ਪਿਠਿ ਦੇਇ ਨਾਮ ਦੇਉ ਮੁਖ ਨਾਇਆ।
(ਆਸਾ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 451)
- ਕਵ ਖੜਗ ਸਦ ਪੁਛਿਆ ਕਉਣ ਸੁ ਤੇਰਾ ਹੈ ਉਸਤਾਦ।
ਬੰਮ ਪਾੜ ਪਰਗਟਿਆ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਅਨਾਦ।
ਬੇਮੁਖ ਪਕੜ ਪਛਾੜੀਅਨ ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ।
(ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2)
18. ਜੈ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜ਼ਾਰ।
ਏਤੈ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਕੁਰ ਬਿਨੁ ਖੋਰ ਅੰਧਾਰ। (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ,
ਪੰਨਾ 463)
- ਬਾਝਹੁ ਕੁਰੁ ਕੁਬਾਰ ਹੈ ਹੀ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 24)
ਬਾਝੁ ਕੁਰੁ ਅੰਧੋਰ ਹੈ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਠਦੇ ਬਹੁ ਸਿਧ ਨੇਆ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 22)
ਬਾਝੁ ਕੁਰੁ ਫੁੰਬਾ ਜਗ ਸਾਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29)
19. ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਉ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਨਖ ਦਰੀਆਉ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਵੈ ਵੇਗਾਰਿ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਡਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੁ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ। ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਨਤ ਨ ਅੰਤੁ ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਭਾਣੈ ਆਕਾਸ।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਨ ਸੂਰ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਪੂਰ।
ਸਗਨਿਆ ਭਉ ਨਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਨੇਖੁ। ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਦੁ ਏਕੁ।
(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 464)

ਤੇ ਵਿਚ ਨਿੰਮਨ ਨਿੰਮ ਤੇ ਵਿਚ ਜਾਇਆ।
 ਤੇ ਵਿਚ ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਸਰਣੀ ਆਇਆ।
 ਤੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧੁ ਸਬਦ ਕਮਾਇਆ।
 ਤੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਭਾਣਾ ਭਾਇਆ।
 ਤੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਵਾਰਿ ਸਹਜ ਸਮਾਇਆ।
 ਤੇ ਵਿਚ ਨਿਜਘਰ ਜਾਇ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ। (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 20)
 ਤੇ ਵਿਚ ਧਰਤਿ ਅਗਾਸ ਹੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰ ਧਰਾਯਾ।
 ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੇ ਤੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਮੇਨ ਮਿਨਾਯਾ। (ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 5)

20. ਵਾਇਲੈ ਚੈਨੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ। ਪੈਰ ਹਨਾਇਲੈ ਫੈਰਨਿ ਸਿਰ।
 (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 465)
- ਚੈਨੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇੰਦੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰੁ ਬਹੁਤ ਬਿਧ ਭਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30)
21. ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੈ ਮੁਰਦਾਰੁ।
 (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 469)
- ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਕੂੜ ਕੁਸਤ ਮੁਖਹੁ ਅਨਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30)
22. ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਨੀਚੁ ਸਦਾਏ। ਤਉ ਨਾਨਕ ਮੋਖੰਤਰੁ ਪਾਏ।
 (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰਨਾ 470)
- ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਪਰਵਾਨ ਹੀ ਜਗ ਹੋਮ ਤੇ ਪੁਰਬ ਕਮਾਈ।
 ਕਰ ਕੇ ਨੀਚ ਸਦਾਵਣਾ ਤਾ ਪੁਛ ਨੇਪੇ ਅੰਦਰ ਪਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 15)
23. ਅੰਦਰਹੁ ਸੁਣੇ ਪੰਜ ਬਾਹਿਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਨੁ।
 ਅਣਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਨਾਵਹਿ ਉਤਰੈ ਨਾਹੀ ਮੈਨੁ। (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ,
 ਪੰਨਾ 473)
- ਸਤਿਗੁਰ ਤੀਰਥ ਛੁਡ ਕੇ ਅਣਸਠ ਤੀਰਥ ਨਾਵਨ ਜਾਹੀ।
 ਬਰਨ ਸਮਾਧ ਨਗਾਇ ਕੇ ਜਿਉ ਜਨ ਜੀਤਾ ਘੁਟ ਘੁਟ ਖਾਹੀ।
 (ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 10)

24. ਮਿਰ ਮੀਨ ਮਿਰ ਪਤੰਗ ਕ੍ਰਿਚਰ ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ।
ਪੰਚ ਦੇਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ ਤਾ ਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ।
(ਆਸਾ ਰਵਿਦਾਸ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 486)
- ਕਜ ਮਿਰ ਮੀਨ ਪਤੰਗ ਅਨਿ ਇਕਤ ਇਕਤ ਰੋਗ ਪਚੈਦੇ।
ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ ਪੰਜ ਰੋਗ ਪੰਜੋ ਭੂਤ ਕਸੂਤ ਕਰੈਦੇ। (ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 20)
25. ਇਸੁ ਭੈਏ ਥਾਵਹੁ ਗਿਰਹੇ ਭਨਾ ਜਿਬਹੁ ਕੇ ਵਰਸਾਇ।
(ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 587)
- ਹੋਇ ਅਤੀ ਤ ਕ੍ਰਹਸਤ ਤਜ ਡਿਰ ਉਨਹੁ ਕੇ ਘਰ ਮੰਗਣ ਜਾਈ।
(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 40)
26. ਆਪੇ ਗੁਰੁ ਚੇਨਾ ਹੈ ਆਪੇ ਆਪੇ ਕੁਣੀ ਨਿਧਾਨਾ। (ਬਿਨਾਵਨ ਮ: 3, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ,
ਪੰਨਾ 797)
- ਗੁਰੁ ਚੇਨਾ ਚੇਨਾ ਗੁਰੁ ਭਯਾ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 26)
- ਆਪੇ ਗੁਰੁ ਚੇਨਾ ਹੈ ਆਪੇ ਆਪੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਚੋਜ ਵਿਭਾਨੀ।
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 4, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 669)
- ਗੁਰੁ ਚੇਨਾ ਚੇਨਾ ਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁਹ ਪੁਰਖ ਚਨਿਤ ਵਰਤਾਇਆ। (ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 6)
- ਗੁਰੁ ਸਿਖੁ ਸਿਖੁ ਗੁਰੁ ਹੈ ਏਕੋ ਗੁਰਉਪਦੇਸ਼ ਚਨਾਏ।
(ਆਸਾ ਮ: 4, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 444)
- ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਕੁ ਇਕੁ ਇਕੁ ਦਿਸਟਾਇਆ। (ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ
524)
- ਬਿਰਖਹੂੰ ਫਨ, ਫਨ ਤੈ ਬਿਰਖ,
ਗੁਰਸਿਖ ਸਿਖ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਹੇਨਾ । (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 7)

27. ਜਿਉ ਮਛੂਣੀ ਬਿਣੁ ਪਾਣੀਐ ਕਿਉ ਜੀਵਣੁ ਪਾਵੈ।
ਬੁੰਦ ਵਿਹੁਣਾ ਚਾਕੁਕੇ ਕਿਉਕਰਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ।
ਠਾਦ ਕੁਰੰਕਹਿ ਬੇਧਿਆ ਸਠਮੁਖ ਉਣਿ ਧਾਵੈ।
ਭਵਰੁ ਲੋਭੀ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਕਾ ਮਿਨਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ।
ਤਿਉ ਸੰਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਦੇਖਿ ਦਰਸੁ ਆਖਾਵੈ।

(ਜੇਤਮਰੀ ਮ: 5, ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ ਪੰਨਾ 708)

ਦੀਪਕ ਜਲੇ ਪਤੰਗ ਵੰਸ ਫਿਰ ਦੇਖ ਨ ਹੋਣੈ।
ਜਨ ਵਿਚਹੁੰ ਫੜ ਕਵੀਐ ਮਛ ਨੇਹੁ ਨ ਖੋਣੈ।
ਘੋੜਾ ਹੋਕਾ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਗੁਣ ਠਾਦ ਪਠੋਣੈ।
ਭਵਰੇ ਵਾਸ ਵਿਨਾਸ ਹੈ ਫੜ ਕਵਨ ਸਘੋਣੈ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਨ ਪਿਰਮ ਰਸ ਬਹੁ ਬੰਧਨ ਕੋਣੈ।
ਧਨ ਧਨ ਗੁਰਸਿਖ ਵੰਸ ਧਨ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਧ ਬੋਣੈ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 23)

28. ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮ ਜਾਗਾਤੀ ਨੁਣੈ।
ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੇ ਕਾ, ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤੁ ਛੁਣੈ।
(ਰਾਗ ਸੂਰੀ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ ਪੰਨਾ 747)

ਕੋਟੀ ਸਾਦੀ ਕੋਤੜੇ ਜੰਗਨ ਭੂਪਾਨਾ।
ਬਲੀ ਵਰੇਲੇ ਕੋਤੜੇ ਪਰਬਤ ਬੇਤਾਨਾ।
ਠਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਕੋਤੜੇ ਸਰਵਰ ਅਸਰਾਨਾ।
ਐਬਰ ਤਾਰੇ ਕੋਤੜੇ ਬਿਸੈਅਰ ਪਾਤਾਨਾ।
ਭੰਡਨ ਭੂਸੇ ਭੁਲਿਆਂ ਭਵਜਨ ਪਰਨਾਨਾ।
ਇਕਸ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਹਰੇ ਸਭ ਆਨ ਜੰਜਾਨਾ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 18)

29. ਪਉੜੀ ਛੁੜਕੀ ਫਿਰਿ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ ਅਹਿਨਾ ਜਨਮੁ ਰਵਾਇਆ।
(ਬਿਨਾਵਨ ਮ: 3, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਬ, ਪੰਨਾ 796)

ਅਉਸਰ ਚੁਕਾ ਹਥ ਨ ਆਵੈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 15)

30. ਗੁਰ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਮਨ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ। ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੰਤੁ ਮਨੁ ਮਾਨ।
(ਕੋਡ ਮ: 5, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 864)
- ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਟੀ ਆਯਾ।
(ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 25)
31. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੇ ਖਟਿਐ ਭਾਉ। ਭਾਵੈ ਆਉ ਭਾਵੈ ਜਾਉ।
ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ। ਵੇਰੇ ਤਸਖੀ ਕਰੈ ਖੁਦਾਇ।
ਵਢੀ ਨੈ ਕੇ ਹੁਕੁ ਕਰਾਇ। (ਰਾਮਕਣੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 951)
- ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਰਿਸ਼ਵਤੀ ਵਢੀ ਨੈ ਕੇ ਹਕੁ ਕਰਵਾਈ।
ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੇ ਦਾਮੁ ਹਿਤ ਭਾਵੈ ਆਏ ਕਿਥਉ ਜਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30)
32. ਵਿਣੁ ਤੁਧੁ ਹੋਰੁ ਜਿ ਮੰਗਣਾ ਸਿਰਿ ਦੁਖਾ ਕੈ ਦੁਖ।
(ਰਾਮਕਣੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 951)
- ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਹੋਰ ਮੰਗਣਾ ਸਿਰਿ ਦੁਖਾ ਦੇ ਦੁਖ ਸਬਾਯਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45)
33. ਨਹਿਣੈ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਕਰਿ ਸਿਫਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਦੈ।
(ਰਾਮਕਣੀ ਕੀ ਵਾਰ (ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 966)
- ਉਲਟੀ ਗੰਡ ਵਹਾਈਓਨ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਸਿਰ ਉਪਰ ਧਾਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 38)
34. ਪ੍ਰਤੀ ਕਉਣੁ ਨ ਪਾਨਿਓ ਤਰਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ ਮੁਰਟੀਐ।
ਦਿਣ ਖੋਟੈ ਆਕੀ ਡਿਰਨਿ ਬੀਨ ਭਾਉ ਉਚਾਇਨੀ ਛਟੀਐ।
(ਰਾਮਕਣੀ ਦੀ ਵਾਰ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 967)
- ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਣੁ ਨ ਪਾਨਿਆ ਮਨ ਖੋਟੈ ਆਕੀ ਨਸਿਆਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 38)

35. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੰਧੁ ਕਾਰਾ।
ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਣਰੇ ਮ: 1, ਆਦਿ ਰੁੰਥ, ਪੰਨਾ 1035)
- ਪਿਪੁਖਮੇ ਸਾ ਸ ਨ ਮਾਸ ਸਨ
ਅੰਧ ਧੰਧ ਕਛ ਖਬਰ ਨ ਪਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2)
36. ਨਖ ਚਉਰਾ ਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ।
ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਿਭ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ। (ਮਾਰੂ ਮ: 5, ਆਦਿ ਰੁੰਥ ਪੰਨਾ 1075)
- ਚੋਰਾਸੀ ਨਖ ਜੋਨ ਵਿਚ, ਉਤਮ ਜਨਮ ਸੁ ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 3)
37. ਭੇਖੀਪੁਠੁ ਨ ਠਭਈ ਵਿਣੁ ਸਚੀ ਸਿਖੀ। (ਮਾਰੂ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਰੁੰਥ ਪੰਨਾ 1099)
- ਭੇਖੀ ਪੁਠੁ ਨ ਪਾਈਐ ਆਪ ਰਵਾਇ ਰੂਪ ਨ ਜੇਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 25)
38. ਕੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਸਰਸੁਤੀ ਤੈ ਕਠੰਹਿ ਉਦਮ
ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ।
ਕਿਨ ਵਿਖ ਮੈਨੁ ਭਰੈ ਪਰੈ ਹਮਰੈ ਵਿਚਿ ਹਮਰੀ ਮੈਨ
ਸਾਧੂ ਕੀ ਧੂਰਿ ਗਵਾਈ। (ਮਨਾਰ ਮ: 5, ਆਦਿ ਰੁੰਥ ਪੰਨਾ 1263)
- ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੇ ਕਸੀਰੇ ਦੀ ਕੰਗਾ ਵਣੋ ਪਰਵਾਨਗੀ
ਦਾਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਗੋ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।
(ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 17)
39. ਕਬੀਰ ਬਾਸੁ ਬਡਾਈ ਬੁਝਿਆ ਇਉ ਮਤ ਰੂਬਹੁ ਕੋਇ।
ਚੰਦਨ ਕੈ ਨਿਕਟੈ ਬਸੇ ਬਾਸੁ ਸੁਰੰਧੁ ਨ ਹੋਇ।
(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਆਦਿ ਰੁੰਥ, ਪੰਨਾ 1365)

ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਵਨਾਸਪਤਿ ਵਾਸ ਰਹੈ ਨਿਰਗੰਧ ਰਵਾਣੀ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਰ ਸੁਬਦ ਸੁਖੇ ਰਿਦੈ ਨ ਵਸੈ ਅਭਾਰ ਪਰਾਣੀ।
 ਹਉਮੈ ਐਦਰ ਭਰਮ ਛੁਨਾਣੀ। (ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5)

40. ਕਬੀਰ ਪਾਪੀ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਵਈ,
 ਹਰਿ ਪੂਜਾ ਨ ਸੁਧਾਇ।
 ਮਾਖੀ ਚੰਦਨੁ ਪਰਾ ਹਰੈ
 ਜਹ ਬਿਗੰਧ ਤਹ ਜਾਇ। (ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 1368)

ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਏ ਢੀਗੁਣੀ ਗਠ ਬੰਧੇ ਜਣ ਉਚੈ ਆਵੈ।
 ਘੁਘੁ ਸੁਣ ਨ ਸੁਣਈ ਚਕਵੀ ਚੰਦ ਨ ਡਿਠਾ ਭਾਵੈ।
 ਸਿੰਬਲ ਬਿਰਖ ਨ ਸਫਲ ਹੋਇ ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਨ ਵਾਸ ਸਮਾਵੈ।
 ਸਧੇ ਦੁਧ ਪੀਆਣੀਐ ਤੂੰਮੇ ਦਾ ਕਉੜੈ ਨ ਜਾਵੈ।
 ਜਿਉ ਥਣ ਚੰਬੜ ਚਿੱਚੜੀ ਠੇਹੁ ਪੀਐ ਦੁਧ ਨ ਖਾਵੈ।
 ਸਬ ਅਵਗੁਣ ਸੈ ਤਨ ਵਸਨ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਅਵਗੁਣ ਨੋ ਧਾਵੈ।
 (ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 20)

41. ਦੂਜੀ ਛੋਡਿ ਕੁਵਾਟੜੀ ਇਕਸ ਸਉ ਚਿਤੁ ਨਾਇ।
 ਦੂਜੈ ਭਾਵੀ ਨਾਨਕਾ ਵਾਹਣਿ ਨੁਕੰਦੜੀ ਜਾਇ।
 (ਸਲੋਕ ਮ: 5, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ 1425)

ਹੋਰਤ ਰੰਗ ਨ ਰੰਜੀਐ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਸੰਦਾ।
 ਹੋਰਤ ਸਾਦ ਨ ਨਗੀਐ ਹੋਇ ਵਿੱਸ ਠੰਗਦਾ।
 ਹੋਰਤ ਰਾਗ ਨ ਰੀਝੀਐ ਸੁਣ ਸੁਖ ਨ ਠਹੰਦਾ।
 ਹੋਰ ਖੁਰੀ ਕਰਦੁਤ ਹੇ ਨਕੇ ਫਲ ਮੰਦਾ।
 ਹੋਰਤ ਪੰਥ ਨ ਚਲੀਐ ਨਗ ਵੇਰ ਮੁਰੰਦਾ।
 ਪੀਰ ਮੁਰੰਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਸਚ ਸਚ ਮਿਲੰਦਾ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 11)

(2) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰਬਾਣੀ

ਪਹਿਰਾ ਅਗਨਿ ਹਿਵੈ ਘਰੁ ਬਾਧਾ ਭੋਜਨੁ ਸਾਰੁ ਕਰਾਈ।
 ਸਗਨੈ ਦੁਖ ਪਾਣੀ ਕਰਿ ਪੀਵਾ, ਧਰਤੀ ਹਾਕ ਚਲਾਈ।
 ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੀ ਅੰਬਰੁ ਤੇਨੀ ਪਿਛੈ ਟੰਕੁ ਚੜਾਈ।
 ਏਵਡ ਵਧਾ ਮਾਵਾ ਨਾਹੀ ਸਭਸੈ ਨਥਿ ਚਲਾਈ।
 ਏਤਾ ਤਾਣੁ ਹੋਵੈ ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਕਰੀ ਭਿ ਆਖਿ ਕਰਾਈ।
 ਜੇਵਡ ਸਾਹਿਬੁ ਤੇਵਡ ਦਾਤੀ ਦੇ ਦੇ ਕਰੇ ਰਜਾਈ।
 ਨਾਨਕ ਨਦਰਿ ਕਰੈ ਜਿਸੁ ਉਪਰਿ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਵਡਿਆਈ।

(ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 147)

ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਬਾਬਾ ਬੋਲੈ ਨਾਥ ਜੀ ਸਬਦ ਸੁਨਹੁ ਸਚ ਮੁਖਉ ਅਲਾਈ।
 ਬਾਬਹੁ ਸਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਰਮਾਤ ਅਸਾਥੇ ਨਾਹੀ।
 ਬਸਤੁ ਪਹਿਰੇ ਅਗਨਿ ਦੇ ਬਰਫ਼ ਹਿਮਾਨੇ ਮੰਦਰ ਛਾਈ।
 ਕਰੇ ਫਸੋਈ ਸਾਰ ਦੀ ਸਗਨੀ ਧਰਤੀ ਨਥ ਚਲਾਈ।
 ਏਵਡ ਕਰੀ ਵਿਥਾਰ ਕਉ ਸਗਨੀ ਧਰਤੀ ਹੜੀ ਜਾਈ।
 ਤੇਨੀ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਦੁਇ ਪਿਛੈ ਛਾਬੇ ਟੰਕ ਚੜਾਈ।
 ਏਹ ਬਲ ਰਖੀ ਆਪ ਵਿਚ ਜਿਸ ਆਖਾ ਤਿਸ ਪਾਰ ਕਰਾਈ।
 ਸਤਿਨਾਮ ਬਿਨ ਬਾਦਰ ਛਾਈ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 43)

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੈਰਾਣਿਕਤਾ

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ

1. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ।
2. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ।
3. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕੁੰਨ ਸੰਕੇਤ (ਬੇਦੀ, ਭੁੱਲਾ, ਸੋਢੀ, ਮੀਣਾਮੂ) ।
4. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਖ ।
5. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ।

(ਅ) ਪੈਰਾਣਿਕਤਾ

1. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਪੈਰਾਣਿਕ-ਉੱਲੀ ।
2. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰਾਣਿਕ-ਤੱਤ ।
3. ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ।

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ(1) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸਰਵ-ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਰਾਮਦਾਸ, ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਹਰਿਕੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਅਨਿੰਨ ਭਰਤ ਵੀ। ਇਸ ਹੀਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੇੜਿਉਂ ਤਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਜੇ ਨਹਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਚਨਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਛਾੜਦਿਆਂ ਫੁਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ-ਰੋਂ ਧੜਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਉਰਮਈ ਜੀਵਨ-ਰੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਤੇ ਅਗਾਧ-ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਅਪਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਨਹਿਣਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਅੰਗ ਨਕ ਕੇ ਨਹਿਣਾ ਤੇ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਬਣ ਗਏ, ਇਸ ਜੀਵਨ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੁਣੀ ਤੇ

"ਜੋਤਿ ਉਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰ ਪਨਟੀਐ"

ਦੇ ਬਨਕਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਣੀ ਫੁਟ ਨਿਰਨਣ ਦਾ ਮੁਅਜ਼ਜਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ

ਵਿਚ, ਕੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਕੀ ਸਮਾਜਕ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਤੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਥਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਰਝਾਈ ਮੁਰਝਾਈ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੌੜੇ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾਟਿਆ, ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ, ਭਾਈ ਕਰਦਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿਖ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਏਨਕੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਨ-ਚਰਨ ਤੇ ਇਨਾਵਾ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ, ਮਨੁੱਖ-ਦੇਹ ਦੀ ਉਤੱਮਤਾ, ਰੋਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਹਾਨ ਤੇ ਉਠਨਾ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚਨੈ ਕਰਮ, ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਨਜੁਗ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਅਜ਼ਲੀਆਂ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ-ਪਉੜੀ ਨੰ: 17, 18, 19, 20, 21 ਤੇ 22 ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੁਗ-ਕਰਦੀ ਦਾ ਹਾਨ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸੋਲ੍ਹੀ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੋਖਵੀਂ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਠਿਆ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧੌੜੇ ਸ਼ਾਹੀ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜੁਨਮ, ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਦੁਫੇੜ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਖਿੱਤੋਤਾਨ, ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ, ਆਚਰਨਕ ਨੀਚਤਾ, ਆਪੇ ਭਾਪੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਹੁਜਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਰਖੂ ਤੇ ਪੜਚੋਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਖਬਾਰਬਕ ਜਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ:-

(ੳ) ਉਠੀ ਗਿਣਨਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਅੰਦਰ ਜਨੈ ਨੁਕਾਈ।
 ਕੋਈ ਨ ਕਿਸੈ ਪੂਜਦਾ ਉਚ ਨੀਚ ਸਭ ਗੀਤ ਬਿਬਰਾਈ।
 ਭਏ ਬੇਅਦਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾਨਕਾਤੀ ਉਮਰਾਵ ਕਸਾਈ।
 .....
 ਕਰਮ ਭੁਸ਼ਟ ਸਭ ਭਈ ਨੁਕਾਈ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 7)

(ਅ) ਜੁਗ ਗਰਦੀ ਜਬ ਹੋਵਹੈ ਉਨਟੈ ਜੁਗ ਕਿਆ ਹੋਇ ਵਰਤਾਰਾ।
 ਉਠੈ ਗਿਣਨਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਰਤੈ ਪਾਪ ਭੁਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰਾ।
 .....
 ਨੀਂਦਿਆ ਚਾਨੈ ਵੈਦ ਕੀ ਸਮਝਨ ਨਹਿ ਅਗਿਆਨ ਕੁਬਛਾਰਾ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 17)

(ੲ) ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਵਰਜਈ ਸੋਈ ਕਰੈ ਸੋਈ ਮਨ ਭਾਵੈ।
 .....
 ਆਪੇ ਯਾਪੀ ਹੋਇ ਕੈ ਨਯਾਰੈ ਨਸਾਰੈ ਧਰਮ ਚਨਾਵੈ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 18)

(ਸ) ਭਈ ਗਿਣਨਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਆਸੁਮ ਉਪਾਏ।
 ਦਸ ਨਾਮ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਚਨਾਏ।
 ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰੇ ਚਕੇ ਦਰੰਬਰ ਵਾਦ ਕਰਾਏ।
 ਬ੍ਰਹਮਣ ਬਹੁ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੈਦ ਪੁਰਾਣ ਨਛਾਏ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 19)

(ਹ) ਬਹੁ ਵਾਟੀ ਜਗ ਚਨੀਆ ਜਬ ਹੀ ਭਏ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰਾ।
 ਕੋਮ ਬਹੁਤਰ ਸੰਗ ਕਰ ਬਹੁ ਖਿਯ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਪਸਾਰਾ।
 .....
 ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰੈ ਚਾਹਿਕੈ ਤਿਹ ਨਉੜੀ ਮਸੀਤ ਉਸਾਰਾ।
 ਮਾਰਨ ਕਉ ਭਰੀਬ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਪਾਪ ਬਿਝਾਰਾ।
 ਪਾਪੇ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਵਰਤਾਰਾ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 20)

- (ਕ) ਚਾਰ ਵਰਨ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲੀ ਤਕੋਬਰੀ ਖਿੰਚੋਤਾਣ ਕਰੇਨਿ ਧਿਛਾਣੇ।
.....
ਬੇਠ ਕਤੋਬ ਡੁਨਾਇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕ ਦੁਨੀ ਸੀਤਾਣੇ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 21)
- (ਖ) ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਅੰਧੇਰ ਹੀ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੈ ਬਹੁ ਬਿਧ ਨੇਆ।
ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਜਗਤੁ ਵਿਚ ਧਉਨ ਉਡੀਣਾ ਨਿਸ ਦਿਠ ਰੇਆ।
.....
ਬੀਮੇ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧ ਬਿਨ ਸਾਧ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੇਆ।
ਧਰਮ ਧੋਨ ਪੁਕਾਰੈ ਤਨੇ ਖੜੇਆ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 22)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਘਰੀ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚ ਕੇ, ਦੁੱਖਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧੀਯਾਕਾਰ ਤੇ ਪੁਕਾਰ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕੀ ਵੰਗ ਨਾਨ ਕਰਵਾਈ ਹੈ:-

ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪੁਛ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਣਾਇਆ।

.....

ਕਨਿ ਤਾ ਰਣ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਇਆ। (ਪਉੜੀ: 23)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰੂਪ:- ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯੋਕੜਾਂ, ਗੁੰਝਲਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਦੀ-ਛੋੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰਉੱਤੇ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬੜੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵੰਗ ਨਾਨ ਵਰਤਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਬਾਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਬਿਆਨ ਗੁਰੂ ਆਗਮਨ ਨਈ ਇਕ ਵੁਕਵੇਂ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਸਿਭਿਆਚਾਰਕ ਦੋਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਕੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਜਲਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਖਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਫੇਰ ਟਿਕ ਗਏ ਹਨ, ਚੋਰਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਰਾਣਾ ਰੰਗ ਇਕ ਪਟੜੀ ਤੇ ਖੜੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।¹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰਨਕਭ ਕਾਰਨ ਫੈਲੇ ਕੁਧਰਮ, ਪਖੰਡ, ਆਭਿਆਨ ਦੇ ਕਾਨੇ ਸ਼ਾਹ ਹਨੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ, ਧੁੰਦਾਂ ਮਿਟਾਂਦਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਾਂਦਾ, ਬਲ ਦਾ ਸੂਰਜ, ਚਾਨਣ-ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਨਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰ ਪਨੋਆ। (ਪਉੜੀ ਨੰ: 27)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜ਼ੋਰ ਸਾਰਦੂਨ ਵਾਂਗ ਭਬਕਿਆ, ਪਾਪਾਂ, ਪਖੰਡਾਂ, ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਹਿਰਨ ਬੇ-ਹੋਸਨਾ ਹੋਏ ਭਜ ਉਠੇ:-

ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਾਵਲੀ ਭੰਨੀ ਜਾਇ ਨ ਧੀਰ ਧਰੋਆ।

ਦੁਖੀ- ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ, ਬਹਾਰਾਂ ਪਰਤ ਪਈਆਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੌਚ ਉਠੀਆਂ :-

ਅਰਿ ਅਰਿ ਅੰਦਰ ਧਰਮਸਾਨ ਹੋਵੇ ਕੀਰਤਨਸਦਾ ਵਿਸੋਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਤੱਮ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਜਗਤ-ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਟੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਦੱਬੇ ਟਿਤਾੜੇ ਟੋਕਾਂ ਦੀ ਆਸ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਆਰਮਨ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 23 ਤੇ ਬਾਦ ਪਉੜੀ ਨੰ: 24 ਤੇ ਨੰ ਕੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 45 ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹਾਨ ਖਟਨਾਵਾਂ

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 23, ਤੁਕ ਨੰ: 4 ਤੇ 5

ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚਣਾਈ ਨਹਿਰ ਖੱਬੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਵਧਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਇਕਕਣਾਬੀ ਆਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਬੇਨਾਂ ਦੀ ਮਿਠਤ, ਨਾਟਕੀ ਜੀਵਨ ਵੰਗ, ਸੁਹਿਰਦ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ, ਇਨਾਹੀ ਨਾਦ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਟ ਨੇਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਜਿਤਦੇ ਯ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਨਈਂ ਬਾਬੇ ਨੇ "ਪਿਛੇ ਦੇ ਫਿਰ ਘਾਟ ਕਮਾਈ" ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ "ਛੁੱਟੇ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਗੁਰੀਬੀ ਪਾਈ"। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ "ਜਣਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਦਿਸ ਆਈ।" ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ਬਾਬਾ ਨਾਟਕ "ਚੜਿਆ ਸੋਝ ਧਰਤਿ ਟੁਕਾਈ"।

ਇਹ ਮਿਸ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਦੇਵ ਚਣ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੀ ਹੋਏ ਕਹਾਉਂਦੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵਡੇ, ਬਣਵਾਨ ਤੇ ਬਣਵਾਨ, ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਨੇਕਾਂ ਨਾਟ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਆਪ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ, ਕਈ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟੇ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇਮਾਣਕ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਟ ਵੀ ਮੁਣਾਕਾਤ ਹੋਈ; ਹਰ ਕੋਈ ਭਰਮਾਂ ਭੁਟੇਖਿਆਂ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਚਿੱਕਾ ਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਐਂਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਆਇਆ। ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਟੋਕਾ ਚਾਹਿਆ, ਕੋਤਕ ਵਰਤਾ ਕੇ ਭਰਮਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ

"ਸਤਿਗੁਰ ਅਰਮ ਅਗਾਧ ਪੁਰਖ ਕੇਹੜਾ ਝਣੈ ਕੁਰੂ ਦੀ ਝਾਣਾ"। (ਪਉੜੀ 31)

ਕੁਰੂ ਨਾਟਕ ਦੇਵ ਸੱਕੇ ਵੀ ਗਏ, ਬੜਦਾਦ ਵੀ ਪੁੱਜੇ। ਮੁਸਟਮਣਾਂ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ, ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ "ਹਿੰਦੂ ਵਡਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਟਮਣ" ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤੱਰ ਜਿਸ ਨਿਭਰਝਾ ਨਾਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੈਰਾਣੀ ਭਰੀ ਹੈ:-

"ਪੁਛਣ ਖੇਹਣ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਵਡਾ ਹਿੰਦੂ ਕਿ ਮੁਸਟਮਣੋਈ ?"

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭ ਅਮਣਾਂ ਬਾਣੇ ਦੇਵੇ ਰੋਈ। (ਪਉੜੀ 33)

‘ਨਿਰਭਉ’ ਅਕਾਣ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਆਪ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦਾ ਮਾਣਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਜਗ ਐਦਰ ਕੁਦਰਤ ਵਰਤਾਈ’ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ‘ਜਾਹਰ ਕਣਾ ਨ ਛਪੇ ਛਪਾਈ’ । ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜੀਤੀ ਨਵ ਬੰਡ ਮੇਦੀ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਚਕਰ ਚਟਾਯਾ। (ਪਉੜੀ 37)

ਉਸ ਦਾ ਮੈਨਿਆ ਉਤੇ ਜੋਗੀਆ ਨਾਣ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ, ਸਿੰਧਾ ਨਾਣ ਕੋਸਟਾ ਹੋਈਆ , ਜੋਗੀਆ ਤੇ ਸਿੰਧਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਭੈ ਭੀਤ ਕਰਨਾ ਚੋਚਿਆ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਐਂਟਾ ਤੇ ਅਭੈਨ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਕਣ ? ਬਾਬਾ ਨਾਏਕ ਨੂੰ

ਗੁਰ ਸੰਕਤ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਾਈ। (ਪਉੜੀ 42)

ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਖਿਆ :-

ਬਾਏ ਸੰਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਰਾਮਾਤ ਅਸਾਬੇ ਨਾਹੀਂ। (ਪਉੜੀ 43)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਭਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦੀ ਬਣਕ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵੀਹ ਬਾਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਕਿ ਦਿਨ-ਦਿਮਾਗ ਹਨੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਸੁਕਤੀਵਾਨ, ਬਣਵਾਣ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਖ਼ਾਨੜਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਸ਼ਾਨੇ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ, ਜਿਤਦਾ, ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦਾ, ਸਿਖ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਐਂਗੇ ਹੀ ਐਂਗੇ ਵਧਦਾ, ਸੈਂਟਾਂ ਮਾਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ, ਸੁਖਸੀਮਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਨੇਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਿਦਾਨ ਵਿਚ ਫਤਿਹਯਾਬੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਧਰ ਚੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ:-

1. ਸੁਬਦ ਜਿਤੀ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ, ਕੀਤੋਸੁ ਅਪਣਾ ਧੰਬ ਨਿਰਾਣਾ। (ਪਉੜੀ 31)

2. ਉਗਵਣ ਤੇ ਆਥਵਣ ਨ ਉਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਭ ਵੁਕਾਈ।

ਜਗ ਅੰਦਰ ਕੁਦਰਤ ਵਰਤਾਈ। (ਪਉੜੀ 34)

3. ਕੜੁ ਬਰਦਾਦ ਨਿਵਾਇ ਕੈ ਸੰਕਾ ਮਦੀਨਾ ਸਭ ਨਿਵਾਇਆ। (ਪਉੜੀ 37)

ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ

1. ...., ਡਿਰਿਆ ਸੰਕਾ ਕਣਾ ਦਿਖਾਰੀ।

ਹੋਇ ਹੋਰਾ ਕਰੇ ਜੁਹਾਰੀ। (ਪਉੜੀ 32)

2. ਘਰ ਘਰ ਬਾਬਾ ਪੁਜੀਏ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁ ਆਈ।

ਭਾਪੇ ਨਾਹਿ ਛਪਾਇਆ ਚਿਝਿਆ ਸੂਰਜ ਜਗ ਵੁਸਨਾਈ। (ਪਉੜੀ 34)

ਅਤੇ "ਖੁਣਸ" ਖਾਣ ਵਾਨੇ ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿਧ ਇਕ ਜੁਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਗਾ ਉਣੇ

ਸਿਧ ਬੋਲਣ ਸੁਭ ਬਦਲ ਯੈ ਨਾਕ ਤੇਰੀ ਵਡੀ ਕਮਾਈ।

ਵੈਂਡਾ ਪੁਰਖ ਪਰਗਟਿਆ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਜਗਾਈ। (ਪਉੜੀ 44)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਚਮਕਦਾਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਚਕਾਰੂਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋਗੀ, ਸਿਧ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰ, ਕਾਜ਼ੀ ਸਭ ਸਿਰ ਵੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਠਹਿਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਵਾਰ ਨੰ: 24 ਦੀ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਆਚਰਨ ਹੋਰ ਧੱਖਾ ਤੇ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ:-

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ। (ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 2)

ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ "ਸੰਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਬੇ ਪਰਵਾਹ, ਅਥਾਹ ਸਾਹਿਬੀ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਕਰੀਬ ਨਿਵਾਜ, ਬੇ ਮੁਥਾਜ, ਅਗਮ, ਅਭੇਨ, ਅਤੇਨ, ਆਦਨ, ਭਰਤ ਵਛਣ ਤੇ

"ਜ਼ਹਰ ਪੀਰ ਜਗਤ ਕੁਰ ਬਾਬਾ"

ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦਾ ਸਰੂਪ:-

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 45 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮੁਨਤਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਨੂੰ ਕੁਰਆਈ ਸੋਪ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ:-

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਕੈ ਸਤਿਕੁਰ ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਵਟਾਯਾ।

.....

ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਸਰੂਪ ਬਣਾਯਾ।

ਇਹ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਰਾਮਤ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਜਿਹੜੀ 'ਜੋਤਿ' ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਜੋਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਕਾ ਵਿਚ ਫੇਟਾਉਣਾ, ਕੇਵਲ ਫੇਟਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਕਾ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ-ਸਿਧੀ ਨਈਂ, ਇਸ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਾਉਣ ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਯੋਗ ਪਾਤਰ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜੇਦੋਂ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੇ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਜਗਮਗ ਕਰਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਰੂ-ਅੰਗ ਨਾਲ ਨਗ ਕੇ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਕੁਰੂ ਅੰਗ ਤੇ... 24/8

ਵਾਰ ਨੰ: 24 ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ, ਛੇਵੀਂ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ :-

1. ਬਾਬਾਣੈ ਕੁਰ ਅੰਗਦ ਆਯਾ।
2. ਬਾਬਾਣੈ ਘਰ ਚਾਨਣ ਨਹਿਣਾ।
3. ਪੁੰਤ ਸਪੁੰਤ ਬਾਬਾਣੈ ਨਹਿਣਾ।

ਆਪ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਕਏ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੀ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸ ਨਈ ਪਾਰਸ ਹੋਆ ਪਾਰਸੀਹੁ, ਚੰਦਨ ਹੋਆ ਚੰਦਨਹੀ, ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਵਿਚ, ਸੰਚ ਸਮਾਣਾ ਸੰਚ ਵਿਚ, ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ, ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਬਣ ਕੇ, ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਚਾਏ ਕਾ; ਈਥਖਾ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋ ਰਹਿਤ ਕਾ; ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਸਭ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਦਯਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਾਕਲ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਝ ਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋ ਫੈਣਾ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਇੰਤਾ ਛਭ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਬੈਠ ਖਡੂਰੈ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46)

ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ:-

"ਨਹਿਣੈ ਪਾਈ ਨਾਨਕੋ ਦੇਈ ਅਮਰਦਾਸ ਘਰ ਆਈ" (ਪਉੜੀ 46)

ਤੁਕ ਤੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਅੰਗਮੀ ਜੋਤਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਮਰਦਾਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਨਾਰੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪ ਕੁਰੂ-ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। 'ਜੋਤਿ' ਤੇ 'ਦਾਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਆਪ, ਨਵੇਂ ਢਲਾਏ ਕੋਂ ਏੰਦਵਾਨ ਤੋ, ਖੁਸਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਛੇ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਦਾ ਮੇਲ¹, ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ² ਆਦਿ ਕੁਣਾ ਫੈ ਜੋਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕੁਰ-ਮੂਰਤ ਦਸ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਬੋੜ-ਚਿਰੀ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਤ ਨੂੰ ਬੋਝਾ ਦਸ ਕੇ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਾਇਆ।³ ਇਉਂ "ਕੁਰਮੁਖ ਸੱਚਾ ਅਮਰ ਸੁਹੇਲਾ"⁴ ਬਣ ਗਿਆ।

-
1. ਵਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 12.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ, 24, ਪਉੜੀ 13.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 11.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 11.

ਅਜਿਹੇ ਕੁਣੇ ਵਾਲੇ ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ:-

"ਸਿਧ ਨਾਥ ਅਵਤਾਰ ਸਭ ਹੋਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹੋਏ ਖਨਿਆ।"¹

ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ:-

"ਕੁਰ ਅਮਰਹੀ ਕੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਜੁਹਾਰਾ" (ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ-14)

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੁਣ ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਵਿਚ ਜਗਮਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਸੇਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ।² ਆਪ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਥੰਮ ਬਣੇ³, ਕੁਹਸਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਸਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ ਰਹਿ ਕੇ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।⁴ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰਖ ਸੋਗ ਦੀ ਅਪਦਾ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦੀ। ਆਪ ਤਾਂ

ਬਾਬਾਣੈ ਕੁਲ ਕਵਨ ਅਛੋਤਾ

(ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 15)

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਕਮਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਨੈਪ ਹਨ।

ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਰੂਪ:-

ਡਿਰ ਆਈ ਘਰ ਅਰਜਨ⁵ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਇਹ ਸਪੁੱਤਰ, ਕੁਰੂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 8.
2. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 47.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 15
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 16.
5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 47.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹਨ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਆਪ ਨੇ ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਭਾ ਬਣਾਇਆ¹ ਹੈ। ਨੰਗਰ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਹੀ ਦੀਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚਾ ਹੀ ਮਾਣ ਹੈ, ਇੰਸੇ ਲਈ ਆਪ ਦਾ

"ਅਬਚਨ ਰਾਜ ਹੋਆ ਸਣਖਤਾ" (ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 19)

ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚੌਠੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਸ ਛਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਣਭਿਛਤ ਸਿਖ ਸੰਕਤ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਅਟੱਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪਰਮਪਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਗੁਰਮੁਖ ਛੱਤ੍ਰ ਨਿਰੰਜਨੀ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਪਦ ਸੱਤਾ। (ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 20)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ:-

"ਅਰਜਨ ਕਾਇਆ ਪਨਣ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ" (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ, ਇਲਾਹੀ ਜੋਤਿ ਇਕ ਤੇ ਬਾਦ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਆਈ, ਪ੍ਰਸਵਲਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ; ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਇਆ ਪਨਣ ਕੈ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਉਂ

"ਜੁਗ ਜੁਗ ਸਤਿਗੁਰ ਧਰੈ ਅਵਤਾਰੀ" (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48)

ਦਾ ਕੋਤਕ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਛੇ ਵਾਂ ਪੀਰ, ਭਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਗੋਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਇਹ

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 19)

ਕੁਰੂ ਸੁਰਮਾ ਹੈ, ਦਲ ਭੰਜਨ ਹੈ, ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਜੋਧਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੈ।¹ ਇਹ 'ਅਕਮ ਅਕੋਚਰ' ਹੈ। ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਸੰਸਾਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੜਾ ਭੋਲਾ ਹੈ।² ਇਹ ਕੁਰਸਿਖ ਹੈ, ਟੁਕਾਇਆ ਟੁਕਦਾ ਨਹੀਂ:-

ਕੁਰਸਿਖ ਹਰਿਕੋਇ ਬੰਦ ਹੈ ਨ ਲੁਕੈ ਲੁਕਾਇਆ। (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 1)

ਇਉਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦੀ, ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੀਵਾਜਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜੇਤਿ ਤੋਂ ਜੇਤਿ ਦੇ ਜਗਣ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਅਖੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ "ਸਭੇ ਕੁਰੂ ਇਕ ਜੇਤਿ ਹਨ, ਇਕ ਰੂਪ ਯ" ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ।³ ਇਹ ਜੇਤਿ ਪਰਮ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੇਤਿ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਰਸਿਖ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਜੀ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਆਰਿਆਕਾਰਤਾ ਆਦਿ ਕੁਣਾਂ ਕਾਫ਼ ਸੰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਧੀ;

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਉ।

ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਕੁਰੂ ਅੰਗ ਤੇ ਸਚ ਸੁਬਦ ਸਮੇਉ।

ਅਮਰਾ ਪਦ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦਹੂੰ ਅਤਿ ਅਨਖ ਅਮੇਉ।

ਕੁਰੂ ਅਮਰਹੂੰ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗਤਿ ਅਛਟ ਛਲੇਉ।

ਰਾਮਦਾਸ ਅਰਜਨ ਕੁਰੂ ਅਬਿਚਨ ਅਰਖੇਉ।

ਹਰਿ ਕੋਇ ਬੰਦ ਕੋਇ ਬੰਦ ਕੁਰੂ ਕਾਠਨ ਕਰਨੇਉ। (ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 25)

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 3.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਨੰ: 3, 13, 20, 24, 26, 38, 39.

(2) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਜੀਵੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਲਟ-ਪਾਟਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖ ਨਹਿਰ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਠ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਨਰੂ-ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਨਾਨੇ ਆਪ ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇਕੇਵਨ ਸਮੇਂ-ਸੰਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਅਨੰਨ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਿਖ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਾਕਫ਼ੀ, ਚਾਹੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਹੀ, ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖ਼ਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਚਿੱਠੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਖ਼ੁਫ਼ੀਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੇ ਜਹਾਂ ਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਜਿਥੇ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ਬੁਝਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨੀਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਖਣਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ, ਸੰਸਾਰੀ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਨਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੁਖੀ ਨੇਕਾਈ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵਰਨਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਰਾਣਾ-ਰੰਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਪੈਰੀ ਪੈਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਐਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਇਕ ਵਰਨ ਕਰਾਯਾ।

ਰਾਣਾ ਰੰਕ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀ ਪਵਣਾ ਜਗ ਵਰਤਾਯਾ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 23)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਬੇ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ

‘ਬਾਬਾ ਪੈਰਾ ਸਰ ਬੰਡ ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ’ (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 24)

ਆਖ ਕੇ ਸੁਨਤਾਨ ਪੂਰ ਵਿਖੇ ਵੈਠੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਨੀ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਆਛੋਪਨਾ ਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਅਛੁੱਤੇ ਜਿਹੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਉਧਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਖਿਨਾਂ ਐਧ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ‘ਧਰਤਿ ਨੁਕਾਈ’ ਨੂੰ ਸੋਧਨ ਲਈ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ, ਉਦਾਸੀ (ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ) ਈ ਰੀਤ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ।¹

ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੰਧਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤਪੀਆਂ ਤਪੱਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਚਰਚਾ, ਉਤਰਾਖੰਡ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸਿੰਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟ, ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਸੁੰਨਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ, ਬਗ਼ਦਾਦ ਫੈਰੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 24.

ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਆ ਕੇ, ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਉਤਾਰ ਕੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਦਿਆਂ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਤਰਪਿਠੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਤਨਾ ਸਜੀਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰਤੱਖ ਆਖ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

1. ਬਾਬਾ ਆਪਾ ਤੀਰਥੀ ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸਭੇ ਫਿਰ ਦੇਖੇ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 25)
2. ਬਾਬੇ ਚਿੱਟੀ ਪਿਠਵੀ ਨਵੇਂ ਬੰਡ ਜਿਥੇ ਤਕ ਆਈ।
ਫਿਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 28)
3. ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਨਾਥ ਜੀ ਸਚੁ ਚੰਦਰਮਾ ਕੂੜ ਆਪਾਰਾ।
ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ ਕੋਣ ਜਗਤ ਕਉ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ।
(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29)
4. ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਮੌਕੇ ਗਿਆ ਨੀਲ ਬਸਤੁ ਧਾਰੇ ਬਨਵਾਰੀ।
ਆਸਾ ਹਥ ਕਿਤਾਬ ਕੋਛ ਕੁਜਾ ਬਾਗ ਮੁਸੰਨਾ ਧਾਰੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 32)
5. ਬਾਬਾ ਗਿਆ ਬਰ੍ਹਦਾਦ ਨੂੰ ਬਾਹਿਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ।
ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 35)
6. ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਕਨ ਉਤਾਰਾ।
ਪਹਿਚ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੰਠ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 38)

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਜੀ ਸਿਵਰਾਤ ਦੀ ਮੈਠੇ ਤੇ ਅਚਨ ਵਟਾਠੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਗੋਸ਼ਟ ਹੋਈ, ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਕਰਮਾਤਾ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ, ਸਿਧ "ਪੰਨ ਨਾਨਕ, ਪੰਨ ਨਾਨਕ" ਕਰ ਉੱਟੇ:-

1. ਮੈਠਾ ਸੁਣ ਸਿਵਰਾਤ ਦਾ ਬਾਬਾ ਅਚਨ ਵਟਾਠੇ ਆਈ।
ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਖ ਕਾਰਨੇ ਸਗਨੀ ਉਠਟ ਪਈ ਨੋਕਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 39)

2. ਜਿਣ ਕੋਲਾ ਸਿਵਰਾਤ ਦਾ ਖਟ ਦਰਸਨ ਆਦੇਸ ਕਰਾਈ।

ਸਿਧ ਬੋਲਣੁ ਸੁਭ ਬਚਨ ਧੰਨ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਵਡੀ ਕਮਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 44)

ਇਸ ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦੁ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ। ਇਥੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਚੰਬੇਲੀ ਦਾ ਫੁਲ ਟਿਛਾ ਉਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਮੁਨਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿਯਾਰਤ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਫਿਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਆ ਗਏ:-

1. ਮੈਨਿਓ ਬਾਬਾ ਉਠਿਆ ਮੁਨਤਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਿਯਾਰਤ ਜਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 44)

2. ਜ਼ਿਯਾਰਤ ਕਰ ਮੁਨਤਾਨ ਦੀ ਫਿਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੇ ਨੂੰ ਆਯਾ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45)

ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਥਾਪ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਦੇ ਹਵਾਣੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਹਿਯਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗ਼ਰਬ ਵਿਚ ਸਾਰਬ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਨਾਯਾ।

ਬਾਪਿਆ ਨਹਿਣਾ ਜੀਵਦੈ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰ ਛੱਡੁ ਫਿਰਾਯਾ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਕੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਵਟਾਯਾ।

.....

ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਸਰੂਪ ਬਣਾਯਾ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45)

ਇੱਥੇ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਦੀ ਨੂੰ ਗੁੰਦ ਕੇ ਪਉੜੀ ਨੰ: 46 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਪਉੜੀ ਨੰ: 38 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੋਦੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਨੇ ਮਨੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਣ, ਭਕਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸੱਤਾ ਬਨਵੰਡ ਨੇ ਰਾਮ ਕਨੀ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸਚ ਜਿ ਗੁਰਿ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿਉਂ ਏਦ੍ਰੁ ਬੋਨਹੁ ਹਟੀਐ।
 ਪ੍ਰਤੀ ਕਉਨ ਨ ਪਾਲਿਓ ਕਰਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ ਮੁਰਟੀਐ।
 ਦਿਨ ਖੇਟੇ ਆਕੀ ਡਿਰਨਿ ਬੰਨਿ ਭਾਬੁ ਉਚਾਇਨਿ ਛਟੀਐ।
 ਜਿਨ ਆਖੀ ਸੋਈ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਤਿਨੇ ਥਟੀਐ।
 ਕਉਣ ਹਾਰੇ ਕਿਨਿ ਉਵਟੀਐ। 2। (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 969)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਖਮੀ ਦਾਸ
 ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ। ਇਹੋ ਕੰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
 ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ:-

ਉਨਟੀ ਕੰਗ ਵਹਾਈਓਨ ਗੁਰ ਖੰਗਦ ਸਿਰ ਉਪਰ ਧਾਰਾ।
 ਪ੍ਰਤੀ ਕੌਨ ਨ ਪਾਲਿਆ ਮਨ ਖੇਟੇ ਆਕੀ ਨਸਿਆਰਾ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 38)

ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣ ਤੇ ਭਾਈ ਨਹਿਣਾ ਗੁਰੂ ਖੰਗਦ ਬਣ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। ਉਹ
 ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ:-

ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹੀਦੀ ਮੁਹਰ ਹਥ ਗੁਰ ਖੰਗਦ ਦੀ ਦੇਹੀ ਡਿਰਾਈ।
 ਦਿੱਤਾ ਛੱਡ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਬੈਠੇ ਖੰਡੂਰੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46)

ਸੋਤ-ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਵੀ ਵਾਰ ਰਾਮਕਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਫੇਰ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁ ਆਣਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਡੂਰ।

ਇਸੇ ਪਉੜੀ ਨੰ: 46 ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ
 ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਡਿਰ ਵਸਾਇਆ ਭਾਵ ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਟਿਕੇ:-

ਨਹਿਣੈ ਪਈ ਨਾਨਕੋ ਦੇਣੀ ਅਮਰ ਦਾਸ ਘਰ ਆਈ।
 ਗੁਰ ਬੰਨਾ ਅਮਰ ਸਰੂਪ ਹੋ ਗੁਰਮੁਖ ਪਈ ਦਾਤ ਇਨਾਹੀ।
 ਫੇਰ ਵਸਾਇਆ ਗੋਦਵਾਲ ਅਰਜ ਖੇਲ ਨ ਲਿਖਾ ਜਾਈ।
 ਦਾਤ ਜੋਤ ਖਸਮੇ ਵਡਿਆਈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46)

ਸੱਤੇ ਬਨਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਉਂ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਠਾਨਕ ਹੰਦਾ ਛੜ੍ਹ ਸਿਰਿ ਉਮਤਿ ਹੰਰਾਣ।
ਸੇ ਟਿਕਾ ਸੇ ਬਹਿਣਾ ਸੇਈ ਦੀਬਾਣ।
ਪਿਸੁ ਦਾਦੇ ਜੋਵਿਹਾ ਪੇੜਾ ਪਰਵਾਣ।

ਕੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਅਸਤੋਰ ਸੱਤੇ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 47 ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਰ-ਕੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੰਟਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਠਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਸਤਿਕੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਖਟਵਾਇਆ ਤੇ ਖੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਇਨਾਹੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੇਨਾਇਆ:-

ਦਿਚੈ ਪੂਰਬ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤੁ ਤਿਸੇ ਘਰ ਆਵੈ।
ਬੰਨਾ ਸੇਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਕੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।
ਪੂਰਨ ਤਾਨ ਖਟਾਇਆ ਖੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋਤ ਜਗਾਵੈ । (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 47)

"ਦਿਚੈ ਪੂਰਬ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤੁ ਤਿਸੇ ਘਰ ਆਵੈ" ਤੁਕ ਵਿਚੋ ਕਾਲਕੋਤ ਤੇ ਕਾਲਰਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਰਾਏ ਦੀ ਖੰਮ੍ਰਿ, ਸੇਵੀਆ ਨੇ ਕਾਲਕੋਤ ਦੀ ਖੰਮ੍ਰਿ, ਬੰਦੀਆ ਤੇ (ਜੋ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ ਬੰਦੀ ਕਹਾਏ) ਵੇਦ ਪਾਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਬੰਦੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਕਣਿਜੁਗ ਵਿਚ ਜਦੋ ਠਾਨਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ ਤਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਯ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।" । ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਦੇਹਰਾ । ਤਿਨ ਬੰਦੀਅਨ ਕੀ ਕੁਲ ਬਿਖੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਠਾਨਕ ਰਾਇ।
ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਸੁਖ ਦੀਓ ਜਹਿ ਸਿਭ ਤਹਿ ਭਏ ਸਹਾਇ।4।

ਚੋਪਈ । ਨਾਨਕ ਐਕਦ ਕੇ ਬਪੁ ਧਰਾ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਿ ਇਹ ਜਗ ਮੇ ਕਰਾ।
ਅਮਰਦਾਸ ਪੁਨਿ ਨਾਮ ਕਹਾਯੋ। ਜਨ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਜਗਯੋ ।7।
ਜਬ ਬਰਦਾਨ ਸਮੇ ਵਹੁ ਆਵਾ। ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਾਵਾ ।
ਤਿਨ ਬਰਦਾਨ ਪੁਰਾਤਨਿ ਦੀਆ। ਅਮਰਦਾਸ ਸੁਰਿ ਪੁਰਿ ਮਰੂ ਨੀਆ।8।

ਪਉੜੀ ਨੰ: 47 ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚੋਲਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

1. ਫਿਰ ਆਈ ਘਰ ਅਰਜਨੇ ਪੁਤ ਸੀਸਾਰੀ ਕੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।
2. ਜਾਣ ਨ ਦੇਸ ਸੇਵੀਓ ਹੋਰਸ ਅਜਰ ਨ ਜਰਿਆ ਜਾਵੈ।
3. ਘਰ ਹੀ ਕੀ ਵਥ ਘਰੇ ਰਹਾਵੈ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 47)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਨੰ: 2 ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ (ਕੁਰੂ-ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾ ਤਾ ਜੀ) ਦੇ ਉਸ ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚੋਲੀ ਦਾ ਪਾਵਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੰਚ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿੰਨ ਪੰਚ ਵਿਚ ਚੁਭ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਨਹੂ ਵਭ ਟੁਰਿਆ। ਕੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਕੁਰ ਕੁਰੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗ ਲਈ। ਕੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਬੀਬੀ ਦੀ ਦਿਬ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ ਕਨੇਜ ਵਿਖਾਏ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਅਜਰ ਵਸਤੂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਜਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ, ਉਹ ਹੀ ਜਰ ਸਕੇਗੀ। "ਹੋਰਸ ਅਜਰ ਨ ਜਰਿਆ ਜਾਵੈ" ਇਸੇ ਕੰਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਵਾਰ ਨੰ: 24 ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 23 ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੈਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਰਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ

ਸਿੰਧਾ ਬਿਘਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ

ਕੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ

ਆਪ ਦੀ ਨਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 48 ਵਿਚ,

ਪੰਜ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜ ਪੀਰ ਛਟਮ ਪੀਰ ਬੰਠਾ ਕੁਰ ਭਾਰੀ।
ਅਰਜਨ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿਕੋਬੰਦ ਸਵਾਰੀ।
ਚਲੀ ਪੀੜੀ ਸੇਵੀਆ, ਰੂਪ ਦਿਖਾਵਣ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ।
ਦਲ ਭੰਜਨ ਕੁਰ ਸੁਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।

ਕਹਿ ਕੇ ਮਹਾਨ ਜੇਏ ਕੁਰੁ ਹਰਿ ਕੋਬੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗ ਨਾਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਰੁ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਹਰਿ ਕੋਬੰਦ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ ਹੈ। "ਚੱਲੀ ਪੀੜੀ ਸੇਵੀਆ" ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ "ਜਾਣ ਨ ਦੇਸਾ ਸੇਵੀਉ" ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਕੁਰੁ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਰੋਚਕ ਵੰਗ ਵਿਚ ਬਿਘਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਨਈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀਆਂ ਬੜੇ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਕੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਅਰੇ ਹਰੇਕ ਕੁਰੁ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਫਈ ਹੈ।

(3) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੁ-ਕੁਲ-ਸੰਕੇਤ (ਬੰਦੀ, ਭੰਨਾ, ਸੇਵੀ, ਮੀਟਾ)

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ (ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ), ਜੋਫੀਆਂ, ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਅਦਿ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਕਿਣਾਏ ਹਨ। ਯਾਰਵੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਕੋਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਨਾਕਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਲਾਂ, ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਲ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ, ਬੇਦੀ, ਭੱਨਾ, ਸੋਵੀ।

ਬੇਦੀ:- ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬੇਦੀ ਕੁਲ ਦੇ ਚਿਰਾਫ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਬੇਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਾਗੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਉਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਖਟ ਦਰਸਨ ਕਉ ਖੋਦਿਆ ਕਨਜੁਗ ਨਾਨਕ ਬੇਦੀ ਆਈ ।¹

ਭੱਨਾ:- ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਭੱਨਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਖਤਰੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਭੱਨਾ ਭਨਾ ਭਲਿਆਈਅਹੂੰ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਰਾਹੁ ਚਲਾਯਾ।²

ਇੰਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸਹਾਰੂ, ਗੰਗੂ ਭੱਨੇ ਭਾਬੂ ਭਗਤਿ ਹੈ ਪਿਆਰੀ ।³

ਸੋਵੀ:- ਕੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜਾਤ ਦੇ ਸੋਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਬੰਨਾ ਸੋਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹਾਵੈ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 41.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 13.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 16.
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 47.

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗੁਰ-ਗੋਦੀ ਤੋਂ ਬੰਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ-
ਦੇਵ ਨੇ ਹੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ
ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ-ਗੋਦੀ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨ ਨੌਕੇ। ਇਉਂ ਸੋਢੀ ਗੁਣ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ
ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਅਰਜਨ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਮੁਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ।

ਦੋਨੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੋਢੀਆ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵਨ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ।¹

ਅਤੇ, ਕਨਜੁਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੋਢੀਆ ਨਿਹਚਲ ਨੀਵ ਉਸਾਰ ਖਿਨਾਰੀ।²

ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਸਿਖਾਂ ਦਾ
ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸਨਮੁਖ ਸਿਖ ਨਾਰੋਰ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਆਇਣ ਤਾਯਾ ਸਹਾਰੀ।³

ਸੋਢੀਆ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਤਾਇਆ ਸਹਾਰੀ ਮਨ ਸਨਮੁਖ ਸਿਖ ਹੈ।⁴
ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਮਾਧੋ ਸੋਢੀ⁵ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਦੀ ਗੀਤ
ਚਨਾਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੰਦੀ, ਭੱਠਾ ਤੇ ਸੋਢੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੋਝਾ ਬੋਝਾ ਜ਼ਿਕਰ
ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੀਣਾ:- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਸੀ। ਜਾਤ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਵੇਂ
ਸੋਢੀ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮੀਣਾ' ਕਰ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48.

2. ਉਹੀ,

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 25.

4. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਟੀਕਯਾਰ ਪੰਜਤ ਨਰੰਣ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 240.

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 26

ਕਪਟੀਆਂ ਕਮੀਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੀਚ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਕੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਰੂ ਦੇ ਨੰਗਰ ਵਿਚ ਕੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਪਟ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।¹
 "ਮੀਣਾ ਹੋਆ ਪਿਰਥੀਆ ਕਰ ਕਰ ਤੇਫਕ ਬਰਨ ਚਨਾਯਾ।"²

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਕੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਮੀਣੇ' ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਲੋਕ ਮੀਣੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ 36 ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਗੀਣਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮੀਣੇ ਦਾ ਸੁੰਹ ਕਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³ ਦੂਠਾ ਤੇ ਕੁਪੱਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੀਣੇ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ।⁴ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ:-

ਮੁੰਡਹੁ ਘੁਥਹੁ ਮੀਣਿਆ ਤੁਧ ਜਮਪੁਰ ਜਾਣਾ।⁵

ਇਹਨਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।⁶

ਇਹਨਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਖੋਟੀ⁷ ਹੈ, ਮੀਣਿਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਕ-ਵੱਢਾ ਹੈ ਤੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪੁਚਾਦਾ ਹੈ⁸, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਹੀ ਹੋਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ।⁹

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 26

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਸਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 513.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 33.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 1.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 2.

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 4.

6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 3.

7. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 5.

8. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 6.

ਹੀ, ਵਾਰ 36 ਪਉੜੀ 7.

ਇਹਨਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕੀ ਹੈ ? :-

ਕਿਸੇ ਨੀਸਾਣੀ ਮੀਣਿਆਂ ? ਖੋਟੇ ਸਾਲੀ ਸਿੱਕੇ ।¹

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਸਿਰੇ ਸਿਰ ਪਹਣੀ ਮਾਰੀਆਨਿ ,²

ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? :-

ਕਿਉਂਕਿ , ਉਏ ਪੀਰ ਫਿਟਕੇ ।³

ਮੀਣੇ ਖੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਦਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਖਰੇ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹੀ, ਪਰ ਮਾਲ ਖੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਣੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖੇ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਦਿਨ ਦੇ ਕਪਟੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਉਹ ਪੀਰ ਦੇ ਫਿਟਕਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਪੀਰ ਵਲੋਂ ਫਿਟਕਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਸਿਰ ਜੁਤੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਹੈ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਜਿਸ ਵੱਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

(4) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 11 ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 13 ਤੋਂ 31 ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 8.

2. ਉਹੀ,

3. ਉਹੀ,

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 12 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਲੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰ-ਸਿਖਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਗੀਤ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਕੀ (ਗੁਰੂ) ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਸ ਪਿਰਮ-ਪਿਆਲੇ ਦਾ ਪੀਣਾ ਭਾਵੇਂ ਐਠਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਨੰਤ-ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ:-

ਪਾਤਿਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਮਜਨਸੇ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਪੀਵਣ ਭਾਰੀ।

ਸਾਕੀ ਹੋਇ ਪੀਆਵਣਾ ਉਨਸੁ ਪਿਆਲੇ ਖਰੀ ਖੁਮਾਰੀ।¹

ਇਹ ਪਿਰਮ-ਪਿਆਲਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਹੈ:-

ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਅਪਿਉ ਪੀ ਸਰਜ ਸਮਾਈ ਅਜਰ ਜਰਾਯਾ।

.....

ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਅਰਾਧਣਾ ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਮਿਟਾਯਾ।²

ਪਰ ਇਹ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕਣਕ ਬਹੁਤ ਹੈ:-

ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਕਨੀ ਅਤਿ ਭੀੜੀ।

ਓਥੈ ਟਿਕੈ ਨ ਭੁਣਹਣਾ ਚੱਲ ਨ ਸਕੈ ਉਪਰ ਕੀੜੀ।³

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਠੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਐਠੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਖ:- ਪੈਪਟ ਜਾਤੀ ਦਾ ਤਾਰੂ, ਕ੍ਰੀੜ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੂਨਾ, ਸੋਇਨੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਿਰਥਾ ਤੇ ਖੇੜਾ, ਪ੍ਰਿਥੀਮਨ ਸਹਿਗਨ, ਰਾਮਾ ਤਿੰਡੀ, ਮਾਨੇ, ਮਾਂਗਾ, ਕਾਨ੍ਹ, ਆਦਿ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 1.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 4.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 5.

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਤੋਂ ਨੌਧੀ ਮੁਸਨਮਾਛ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ। ਮਰਦਾਨਾ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਖ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ਾਲੀ ਸਿਖ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਠਾਣ ਰਿਹਾ।

ਹੋਰ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:- ਭਗਤਾ ਓਹਰੀ, ਜਾ ਪੂਵੀਸੀ, ਸ਼ੀਹਾ ਉਪੱਠ, ਗੱਜਨ ਉਪੱਠ, ਭਗੀਰਥ, ਅਜਿਤਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਬੁੜਾ ਬੁੜਾ, ਫਿਰਣਾ ਖਹਿਰਾ, ਜੋਧ ਆਦਿਕ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿਖ:- ਜੀਵਾ, ਕੁੰਜਰ ਨੁਹਾਰ, ਧਿੜ ਨਾਈ, ਜੁਨਕਾ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਾਰੋ, ਮੱਠੂ ਸ਼ਾਹੀ, ਭਾਈ ਕਿਦਾਰੀ, ਦੀਪਾ, ਨਰੰਣ ਦਾਸ, ਬੁਨਾ, ਨਾਨੂ ਦਹਗਾ, ਜੀਵੰਦਾ, ਜੱਕਾ ਧਰਣੀ, ਖਾਨੂੰ, ਮਈਆ, ਕੋਇੰਦ ਭੰਡਾਰੀ, ਜੋਧ ਰਸੋਈਆ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿਖ :- ਪ੍ਰਿਥੀ ਮਨ, ਤੁਲਸਾ, ਰਾਮੂ, ਦੀਪਾ, ਉਗ੍ਰਸੈਣ, ਨਰਉਰੀ ਮੋਹਣ, ਰਾਮੂ, ਮਹਿਤਾ, ਅਮਰੂ, ਗੋਪੀ, ਭੱਟਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੂ, ਕੰਗੂ ਤੇ ਭਾਰੂ, ਖਾਨੂੰ, ਤਾਰੂ, ਵੇਰੀ ਪਾਸੀ, ਉਡਰੂ, ਨੰਦੂ, ਪੂਰੋ, ਖੰਡਾ, ਮਨੀਆ ਤੇ ਸਹਾਰੂ ਛੀਬੇ, ਬੁਨਾ ਪਾਧਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਛੋਟੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।¹

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਖ:- ਭਾਈ ਤੀਰਥਾ ਸਭਰਵਾਲ, ਭਾਈ ਪੂਰੋ, ਮਾਣਕ ਚੰਦ, ਵਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਪਦਾਰਥ, ਤਾਰੂ, ਭਾਰੂ, ਮਹਾ ਨੰਦ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਧਰਮ ਦਾਸ ਖੇਟੜਾ, ਡੂੰਡਰ ਦਾਸ ਤਕਿਆਰ, ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਜੇਠਾ, ਤੀਰਥਾ, ਸੰਸਾਰੂ, ਬੁਨਾ, ਖੁਨਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਈਆ, ਜਾਪਾ ਤੇ ਨਈਆ, ਤੁਲਸਾ ਵੁਹਰਾ;

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿਖ:- ਭਾਈ ਪੁਰੀਆ, ਚੋਧਰੀ ਚੂਹੜ, ਭਾਈ ਪੈੜਾ, ਦੁਰਗਾ, ਬਾਨਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਤਿਲੋਕਾ ਸੁਹੜ, ਭਾਈ ਸਮੰਦਾ, ਕੁੱਨਾ, ਭੁੱਨਾ, ਭਗੀਰਥ, ਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਨੂ ਤੇ

---

1. ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਨਾ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 77.

ਬਾਨੂ, ਹਰਿ ਦਾਸ, ਵੀਰੂ, ਨਿਹਾਲੂ, ਤੁਲਸੀ, ਬੁਨਾ, ਕੌਖੂ ਟੋਡਾ, ਤੋਤਾ, ਮੱਦੂ, ਝਾੜੂ,
ਮੁਕੰਦ, ਕਿਦਾਰਾ;

ਕੰਕੂ, ਨਾਉ ਰਾਮਾ, ਧਰਮਾ, ਉਦਾ, ਜੱਟੂ, ਭੱਟੂ, ਵੰਤਾ, ਫਿਰਣਾ ਸੁਦ, ਭੋਨੂ, ਭਟੂ,
ਤਿਵਾੜੀ ਭੋਨਾ, ਭਗੀਰਥ, ਜਾਪੂ, ਨਿਵਾਨਾ ਮੁਨਾ, ਸਜਾ, ਚੰਦੂ, ਰਾਮਦਾਸ ਭੰਡਾਰੀ, ਬਾਨਾ,
ਸਾਈ ਦਾਸ, ਵਿਜ਼ਨੂੰ ਬੀਬੜਾ, ਸੁੰਦਰ ਮਾਛੀ;

ਜੱਟੂ, ਭਾਨੂੰ, ਤੀਰਥਾ, ਨਿਹਾਲੂ, ਨਾਉ, ਭੁੱਨੂ, ਜੱਟੂ ਭੀਵਾ, ਸੁੰਨਾ, ਚਤੁਰ ਦਾਸ,
ਸੁੰਨਾ ਕਪੂਰ ਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਾੜੂ ਤੇ ਭਾੜੂ, ਭਾਈ ਫਿਰਣੇ ਬਹਿਨੁ ਬਹਿਨਾ, ਜੇਨਾ, ਭਾਈ
ਚੰਗਾ, ਭਾਰਦੁਆਜ ਜਾਤ ਦੇ ਬੁਹਮਣ ਵਿੱਸਾ, ਗੋਪੀ, ਤੁਲਸੀਆ, ਭਾਈ ਭੀਅੜਾ,

ਸੁਨਤਾਨ ਪੁਰ ਦੀ ਵਾਸੀ ਦੇ ਸਿਖ!- ਭਾਈ ਕਾਨੂ, ਚਾਉ, ਬੰਸੀ ਸੁੰਨਾ, ਹੰਮਾ
ਕਪਾਹੀ, ਗੋਬਿੰਦ ਘੋਈ, ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਟੋਡਾ ਭੱਟ, ਭਾਈ ਧਾਰੇ, ਰਾਮੂ ਕੋਹਲੀ, ਨਿਹਾਲੂ, ਭਾਈ
ਫੱਜੂ, ਸਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਤੁਲਸਾ ਵੁਹਰਾ, ਦਮੋਦਰ, ਭਾਈ ਆਕਨ, ਭਾਨਾ, ਵਿਗਹ ਮੌਨ, ਬੁੱਧੂ
ਛੀਬਾ,

ਛੀਪਾ ਕਾਸਰਾ ਵਿਨੋ ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਨ ਤੇ ਨੰਗਾਹ, ਅਜਬ, ਅਜਾਇਬ, ਉਮਰ ਸਾਹ,
ਪੇੜਾ ਫੱਜਨ, ਕੰਦੂ ਸੰਘਰ, ਕਪੂਰ ਦੇਵ, ਸਾਹਬਾਜ਼ ਪੁਰ ਵਾਸੀ ਸਮੰਟ, ਤੁਲਸਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋਥਾ
ਤੇ ਜੱਨੇ ਅਤੇ ਮੋਹਣ ਤੇ ਅਲਮ ਚੰਦ।

ਵੇਸੀ, ਜੋਧਾ, ਗੋਬਿੰਦ, ਮੋਹਣ, ਜੋਧਾ, ਜਾਮੂ, ਭਾਈ ਮੰਝ, ਪੁੰਨੂੰ, ਭਾਈ ਪੀਰਾਣਾ,
ਹਮਜਾ, ਬਾਨਾ ਮਰਵਾਹਾ, ਨਾਨੇ, ਸੂਰੀ ਚੋਧਰੀ, ਕਾਲਾ ਮੋਹਰਾ, ਨਿਹਾਲੂ, ਭਾਈ ਕਾਨਉ,
ਭਾਈ ਸੁਦ ਰਾਮਦਾਸ, ਸਭਾਰਾ; ਤੇ ਉਰਵੰਦਾ।

ਪੇੜਾ ਚੰਡਾਲੀਆ, ਜੇਨਾ ਸੇਠੀ, ਭਾਈ ਨਟਕਣ, ਖੂਰਾ, ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਕਦਾਰਾ ਸਰਾਫ;
ਭਰਵਾਨ ਦਾਸ, ਮੁਰਾਰੀ, ਆਡਤ ਸੇਠੀ, ਚੂਹੜ, ਸਾਈ ਦਾਸ ਨਾਲਾ ਸੇਠੀ, ਨਿਹਾਲੂ, ਰਾਮਾ ਵੰਝੀ,

ਹੇਮੁ ਸੈਨੀ ਤੇ ਜੱਟੂ ਭੰਡਾਰੀ;

ਸਹਾਰੀ ਮਨ ਸੈਵੀ (ਇਹ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਤਾਇਆ ਸੀ) 1 ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ
ਝੰਡੀ, ਸੇਦੋ ਜਟ, ਬੁਧੁ ਮਹਿਤਾ, ਭਾਈ ਨਖੂ, ਭਾਈ ਨੱਧਾ, ਕਾਨੂ, ਨਾਨੋ, ਹਾੜੀ, ਕਨਿਆਣ
ਸੂਦ, ਭਾਨੂੰ, ਮੂਨਾ ਬੇਰੀ, ਤੀਰਥ, ਮੁਕੰਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮੰਡੀਣਾ ਸੇਠ ਤੇ ਨਿਹਾਨੁ ਸੁਨਿਆਰਾ;

ਭਾਨਾ ਮੌਨ, ਰੇਖ ਰਾਉ, ਮਾਧੋ ਸੈਵੀ, ਭਾਈ ਭੀਵਾ, ਰੂਪ ਚੰਦ, ਪਰਤਾਪੁ,
ਨੰਦਾ ਵਿੱਠੜ, ਸਾਮੀ ਦਾਸ ਵਛੇਰ, ਕੋਪੀ ਮਹਿਤਾ, ਤੀਰਥਾ, ਨੱਥਾ, ਭਾਈ ਮੋਕਨ, ਵਿੱਲੀ
ਮੰਡਨ, ਭਾਈ ਜੀਵਦਾ, ਜਗਸੀ ਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸੇਠ ;

ਆਫਰੇ ਦੇ ਸਕਤੂ ਮਹਿਤਾ ਤੇ ਨਿਹਾਨਾ ਚੰਵਾ, ਭਾਈ ਰੜੀਅਨ, ਮਥਰਾ ਦਾਸ,
ਕੰਗਾ ਸਹਿਰਨ, ਹਰਬੰਸ ਤਪਾ, ਮੁਰਾਰੀ ਅਟਦ, ਕਨਿਆਣਾ, ਨਾਨੋ, ਲਟਕਨ, ਬਿੰਦ ਰਾਇ,
ਆਲਮ-ਚੰਦ ਹਾਂਡਾ, ਸ਼ੇਸਾਰਾ ਤਨਵਾੜ, ਜਗਤਾ, ਨੰਦਾ ਤੇ ਭਾਨੂੰ ਸੁਹੜ;

ਭਾਈ ਸ਼ੀਗਾਰੂ, ਜੱਤੋ, ਜੱਤਾ ਨੰਦਾ, ਤਿਲੋਕਾ, ਤੇਤਾ ਮਹਿਤਾ, ਸਾਈਂ ਦਾਸ ਜੜੀਆ,
ਮਨਕ ਪੇੜਾ, ਕੋਹਲੀ, ਕਰਗਹ ਭੰਡਾਰੀ, ਮੀਆ ਜਮਾਨ;

ਕੁਰੂ ਹਰਿ ਕੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਖ:- ਵਧਾਵਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਾਈ ਅਨੰਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਕੇ, ਇੱਟਾ
ਰੇਡਾ, ਨਿਵਨ, ਨਿਹਾਨੁ, ਭਾਈ ਤਖ਼ਤੂ, ਧੀਰ, ਦਰਗਹ ਤੁੰਨੀ, ਭਾਈ ਮਨਸਾਧਾਰ, ਤੀਰਥ
ਉਪੌਠ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਝੰਡੀ, ਧੰਮੁ ਪੁਰੀ, ਭਾਈ ਧਿੰਗੜ, ਸੰਦੂ, ਭਾਈ ਬਨਵਾਲੀ ਤੇ ਪਰਸ ਰਾਮ;

ਭਾਈ ਤੀਰਥਾ, ਹਰਿਦਾਸ ਸੈਨੀ, ਭਾਈ ਧੀਰ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਮਨਕ ਕਟਾਰੂ,
ਪ੍ਰਿਥੀਮਨ, ਭਗਤੂ ਫੁਰਾ, ਭੰਨੂ, ਸੁੰਦਰ, ਭਾਈ ਦਾਸ, ਕੁਜਰਾਤ ਦਾ ਰਹਿਣਵਾਲਾ ਭਾਈ ਭਿਖਾਰੀ

1. ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਸੰਪਾਦਿਤ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 138.

(ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪਰਸਿਧ ਹੈ), ਸੁਨਾਸ ਭਾਬੜਾ,

ਸੁਹੰਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਈਆ ਨੰਬ, ਚੂਹੜ ਚੌੜੜ, ਭਾਈ ਭਾਨਾ, ਜੈਟੂ ਤਪਾ, ਨਵਨ ਤੇ ਨਿਹਾਨਾ ਸਭਰਵਾਠ ਜਾਤੀ ਦੇ, ਸੇਠ ਜੋਤਾ, ਭਾਨੂੰ ਬਹਿਨ, ਬਦਰੀ ਸੇਵੀ, ਕੁਪਾਲ ਸੇਠ, ਸੁੰਦਰ ਚੌਢਾ ਆਗਰੇ ਵਾਨਾ ਤੇ ਵਾਕੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਮੋਹਣਆਦਿ ।

ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਣਕਿਣਤ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਕੋਈ 323 ਕੁ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਿਣਾਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ, ਇਨਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਇਹ ਹਨ:-

ਕਾਬਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਰਹੰਦ, ਬਟੋਸਰ, ਫ਼ਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ, ਉਜੈਨ, ਕੁਜਰਾਤ, ਨਖਨਊ, ਜੈਨ ਪੁਰ, ਪਿਰਾਗ, ਪਟਨਾ, ਰਾਜਮਹਿਨ; ਵਾਕਾ, ਅਨਾਹਬਾਦ, ਸੁਨਤਾਨਪੁਰ, ਖੜੂਰ, ਕੋਇੰਦਵਾਲ, ਆਦਿ।

ਇਨਾਕਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਜੋ ਨਾਂਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ੫ ਨੈਮ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਦੱਸੇ ਹੋਣ, ਕੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, ਪਿਰਮ-ਪਿਆਲੇ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਜਾਹਰ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਹੋ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਨਈਂ ਹੀ ਇਹ ਵਾਰ ਰਚੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ ਸਤਿਗੁਰੂ,

ਸਾਧ ਸੰਕਤ, ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਗੁਣ ਭਾਉਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਉ ਵੀ ਹੋ ਜਿਵੇਂ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਚ ਸਵਾਰਨ ਹਾਰ-	ਪਉੜੀ 17
ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਸਵਾਰਨ ਹਾਰ-	ਪਉੜੀ 29
ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ-	ਪਉੜੀ 19
ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ-	ਪਉੜੀ 26

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਕ ਕਵੀ ਸਨ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪ ਖੁਦ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਇਨਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਗੁਰਸਿਖੀ ਫੈਲਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ-ਮਾਤਰ ਆਪ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਖ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਵੀ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਿਰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਸ਼ਿਮਟੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਲੰਘੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਡਰਤ ਮਾਨਾਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਐਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ 11 ਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਥਾਂ ਹੀ ਭਿੰਟੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਫੋਈ ਮੁਨਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤੱਰ ਨਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ ਹਨ।

(5) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ:

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਘਟਨਾ ਚੁਣ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਲਕਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼-ਮਾਤਰ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀ ਜੀ ਕਾਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਜੀ ਦੇਵ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਕ੍ਰਿਨੋਚਨ, ਧੰਨਾ, ਬੇਣੀ, ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਸੰਨ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ ਬੀੜ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤ ਕੁਰੂ ਨਾਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ; ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।
ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੇ ਨਕੀ-ਬੁਧ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੀ ਭਰਤ ਮਾਨਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਵਾਡੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।¹

ਡਾ: ਕੋਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਭਰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ² ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਭਰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਜਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਭਰਤਾਂ ਦੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦਸ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਛੇ ਸਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਅਗਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤ ਦੀ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਤੌਤ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਟਨਾ ਵਰਣਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਨਾਂ ਤੇ ਤਰੀਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਖੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਰਤਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ, ਥਾਂ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਾਜ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

1. "A systematic and complete account of the lives of the Pre-Nanak saints is not available. In this connection, however, Bhaktmala of Nabha Ji is useful. The lives of the saints and the bards of the times of Gurus are also in the dark."

2. ਏ ਕਰਿਟੀਕਲ ਸਟਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਪੰਨਾ 2 .ਫੁਟ ਨੋਟ ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਪਉੜੀ ਨੰ: 11 ਵਿਚ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਆਉਣ ਵਾਲੀ, ਸਾਖੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਮੋਈ ਡੂੰ ਜਿਵਾਉਣ ਤੇ ਦੇਹੁਰਾ ਡਿਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

1. ਕੰਮ ਕਿਤੇ ਪਿਉ ਚਲਿਆ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਆਖ ਸਿਧਾਯਾ।
2. ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀ ਦੁਧ ਪੀਆਵਣ ਕਹਿ ਸਮਝਾਯਾ।
3. ਨਾਮਦੇਉ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕਪਲ ਗਾਇ ਦੁਧ ਕੀ ਨੈ ਆਯਾ।
4. ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਨਾਵਾਨ ਕੇ ਚਰਣੇਦਕ ਨੈ ਤਿਨਕ ਚੜ੍ਹਾਯਾ।
5. ਹਥ ਜੋੜ ਬਿਨਤੀ ਕਰੇ ਦੁਧ ਪੀਯਹੁ ਜੀ ਕੋਵਿੰਦ ਰਾਯਾ।
6. ਨਿਹਚਉ ਕਰ ਆਰਾਧਿਆ ਹੋਇ ਦਯਾਨ ਦਰਸ ਦਿਖਨਾਯਾ।
7. ਭਰੀ ਕੋਟੋਰੀ ਨਾਮ ਦੇਵ ਨੈ ਠਾਕੁਰ ਨੈ ਦੁਧ ਪੀਆਯਾ।
8. ਗਾਇ ਮੁਈ ਜਿਵਾਲੀਚੰਨ ਨਾਮ ਦੇਉ ਦਾ ਛੰਪਰ ਛਾਯਾ।
9. ਫੇਰ ਦੇਹੁਰਾ ਰਖਿਓਨ ਚਾਰ ਵਰਨ ਨੈ ਪੰਗੀ ਪਾਯਾ।
10. ਭਗਤ ਜਨਾ ਦਾ ਕਰੈ ਕਰਾਯਾ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾਕਸੇ ਕੰਮ ਨਈ ਕਧਰੇ ਜਾਣਾ, ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਆਉਣ ਦੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੋਪਣੀ, ਨਾਮ ਦੇਵ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣਾ, ਚਰਨਾਮਿਤ ਨੈਣਾ, ਤਿਨਕ ਨੜਾਣਾ ਤੇ ਹਥ ਜੋੜਕੇ ਦੁਧ ਪੀਣ ਨਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਨਿਸਚੈ ਕਾਰਨ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਤੇ ਦੁਧ ਪੀਣ ਦਾ ਬੜਾ ਅਚੰਭੇ ਭਰਿਆ ਕਰਾਮਾਤੀ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਅਠਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਮੋਈ ਹੋਈ ਡੂੰ ਜਿਵਾਉਣ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੇਹੁਰਾ ਡਿਰਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

- (1) ਦੂਧ ਕਟੋਰੈ ਡਫਵੈ ਪਾਨੀ .....
- (2) ਸੁਨਤਾਨ ਪੁਛੈ ਸੁਨ ਬੈ ਨਾਮਾ.....
- (3) ਹਸਤ ਖੇਲਤ ਤੈਰੈ ਦੇਹੁਰੈ ਆਯਾ .....

ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਚਾਹਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ :-

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜੈ ਦੇਉ ਕਰੈ ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਹਿਜ ਧੁਨਿ ਗਾਵੈ। 10/11

(ੲ) ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਕੇਵਲ ਸਮੇ-ਸੰਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਤਰ ਤੇ ਕੁਰਭਾਈ ਸਨ :-

ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਖਣ ਨਾਮਦੇਵ ਭਨਕੇ ਉਠ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਆਵੈ।
 ਭਗਤਿ ਕਰਨ ਮਿਠ ਦੁਇ ਜਣੇ ਨਾਮਦੇਉ ਹਰਿ ਚਲਤ ਸੁਣਾਵੈ।
 ਮੇਰੀ ਭੀ ਕਰ ਬੇਨਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਾ ਜੈ ਤਿਸ ਭਾਵੈ। (10/12)

(ਸ) ਭਗਤ ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਰੂਸਾਈ ਸੀ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਕੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ :-

ਹੋਇ ਬਿਰਕਤ ਬਨਾਰਸੀ ਰਹਿੰਦਾ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਰੂਸਾਈ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਜਾਦਾ ਗੰਗਾ ਨ੍ਰਾਵਨ ਤਾਈ।
 ਅਕੋ ਹੀ ਦੇ ਜਾਇਕੇ ਨੀਮਾ ਪਿਆ ਕਬੀਰ ਤਿਬਾਈ।
 ਪੈਰੀਂ ਟੁੰਬ ਉਠਾਨਿਆ ਬੇਨਹੁ ਰਾਮ ਸਿਖ ਸਮਝਾਈ। 10/15

(ਹ) ਸੈਣ, ਨਾਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ :-

ਸੁਣ ਪਰਤਾਪ ਕਬੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੈਣ ਨਾਈ।
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਰਾਤੀ ਕਰੈ ਭਨਕੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰੈ ਜਾਈ। 10/16

(ਕ) ਰਵਿਦਾਸ ਚੁਮਾਰ ਜੁਤੀਆਂ ਕੰਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ:-

ਭਗਤ ਭਗਤ ਜਗ ਵਜਿਆ ਚਹੂੰ ਚੱਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਚਮਰੇਟਾ।

ਪਏਾ ਕੰਢੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੁਨਾ ਧਰਮ ਵੇਇ ਵੇਰ ਸਮੇਟਾ। 10/17

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ। ਆਪ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ-ਤੌਰ ਤਾਂ ਇਥੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

(ਅ) ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ

(1) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੁੱਲੀ

ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਨੌਛਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ- ਸਰਗ, ਪ੍ਰਤਿਸਰਗ, ਵੈਸ਼, ਮਨਵੰਤਰ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਨੁਚਰਿਤ¹।

ਸਰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਪ੍ਰਤਿਸਰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਖੈ, ਤੇ ਮੁੜ ਰਚਨਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੈਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ 'ਵੈਸ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਵੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਕਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਤਨੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਸੂਰਜਵੈਸ਼ੀ ਤੇ ਚੰਦਰਵੈਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਨੁਚਰਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

1. ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੰਸ਼ੀ ਸੰਵਨ੍ਤਰਾਣਿਕਾ ਚ।
ਵੰਸ਼ਾਨੁਚਰਿਤੰ ਵੈਸ਼ ਪੁਰਾਣੰ ਪੰਚਮਾਠਾਠਾਠਾ।

ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਐਸ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

(1) ਆਸਤਿਕਤਾ, (2) ਅਵਤਾਰਵਾਦ, (3) ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, (4) ਸਮਨਵੇ-
ਭਾਵਨਾ, (5) ਚਰਿਤਰ ਵਿਚਰਣ ਰੂਪਕਾਤਮਕਤਾ (6) ਚਮਤਕਾਰਵਾਦ ਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ
ਵਚਿਤਰਤਾ, (7) ਵਰਣ-ਆਸਰਮ ਵਿਧਾਨ, (8) ਕਰਮ ਕਾੰਡ ਅਤੇ (9) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ
ਇਹ ਲੱਛਣ ਤੇ ਐਸ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੰਜ-ਲੱਛਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵੇਖੇ ਜਾ
ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 2, ਅਤੇ 4 ਵਿਚ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ (ਸਰਗ) ਦਾ
ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ 6/ ਪਉੜੀ 4, 13/11, 25/13 ਆਦਿ ਵਿਚ
ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਜੁਨਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਸ
(ਪ੍ਰਤਿਸਰਗ) ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।² ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ
ਬਿਉਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਬਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਦ
ਤਕ ਮਨਵੰਤਰ ਨਾਨ ਮੇਠ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਰਵੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਉਚ-ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿਖਾਂ
ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਵੰਸ਼ਾਨੁਚਰਿਤ ਦਾ
ਲੱਛਣ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੰਜ-ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਪਾਣ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(1) ਆਸਤਿਕਤਾ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ
ਤੇ ਪਿੱਤਰ-ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ
ਅਰਾਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ:-

1. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 123.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45, 46, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 33-34.

ਬੁਧਮਾਇਕ ਵੇਦਾ ਸਣੈ ਨੀਤਿ ਨੀਤਿ ਕਰ ਭੇਦ ਨ ਪਾਯਾ।
 ਮਹਾਦੇਵ ਅਵਧੂਤ ਹੋਇ ਨਮੋ ਨਮੋ ਕਰ ਯਯਾਨ ਨ ਆਯਾ।
 ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰ ਏਕੰਕਾਰ ਨ ਅਨਖ ਲਖਾਯਾ।¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ- ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
 ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਫੋਕਟ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਤੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪਖੰਡ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਗਏ
 ਹਨ:-

ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਪਖੰਡ ਕਰ ਕਲਹ ਕ੍ਰੋਧ ਬਹੁ ਵਦ ਕਰਾਵੈ।
 ਆਪੇ ਧਾਪੀ ਹੋਇ ਕੰ ਨਯਾਰੈ ਨਯਾਰੈ ਧਰਮ ਚਨਾਵੈ।
 ਕੋਈ ਪੂਜੈ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੋਈ ਧਰਤ ਅਕਾਸ ਮਨਾਵੈ ।
 .....
 ਫੋਕਟ ਧਰਮੀਭਰਮ ਭੁਨਾਵੈ ।²

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ
 ਹੈ; ਗੁਰਸਿਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ
 ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਹੈ। ਆਪ ਫ਼ਰਮਾਏ ਹਨ:-

ਹੇਠਤ ਰੰਗ ਨ ਰਚੀਅੰ ਸਭ ਕੂੜ ਦਿਸੈਦਾ।
 .....
 ਹੋਰ ਬੁਰੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ ਨਕੇ ਫਨ ਮੈਦਾ ।
 .....
 ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਸਚ ਸਚ ਮਿਣੈਦਾ ।³

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 16, ,ਪਉੜੀ 14.
  2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 18.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 11.

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ-

"ਦੂਜੀ ਛੇਡ ਕੁਵਾਟੜੀ ਇਕਸੁ ਸਿਉ ਚਿਤੁ ਨਾਇ।
ਦੂਜੇ ਭਾਵੀ ਨਾਨਕਾ ਵਹਣ ਨੁਕੰਦੜੀ ਜਾਇ ॥"¹

ਦਾ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

(2) ਅਵਤਾਰਵਾਦ :- (ੳ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

1. ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਡਾ ਅਖਾਇੰਦਾ ਨਾਭ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਨਿ ਸਮਾਣਾ।
ਆਵਾਰਵਣ ਅਨੇਕ ਜੁਗ ਓੜਕ ਵਿਚ ਹੋਯਾ ਹੋਰਾਣਾ।²

2. ਬਿਸੁਨ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਦਸ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਜੋਧ ਸੰਘਾਰੇ।
ਮਛ ਕਛ ਵੈਰਾਹ ਰੂਪ ਨਰ ਸਿੰਘ ਹੋਇ ਬਾਵਨ ਬੋਧਾਰੇ।

.....

ਹਉਮੇ ਅੰਦਰ ਕਾਰ ਵਿਕਾਣੇ।³

3. ਮਹਾਂ ਦੇਉ ਅਉਧੂਤ ਹੋਇ ਤਾਮਸ ਅੰਦਰ ਜੋਗ ਨ ਜਾਣੇ।
ਭੈਰੋ ਭੂਤ ਨ ਸੂਤ ਵਿਚ ਖੇਤਰਪਾਨ ਚੈਤਨ ਧਿਛਾਣੇ।⁴

(ਅ) ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਨਾਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ

1. ਅਦਿ ਕ੍ਰਿਥ, ਪੰਨਾ 1425.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 7.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 8.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 9.

ਵਾਸਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਨਰਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪ ਬਾਰ ਕੇ ਬੇਮੁਖ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਭੜ ਕੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿਕ ਦੇਵਤੇ ਜੋ ਜੋ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਬੰਮ ਪਾੜ ਪਰਗਟਿਆ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਅਨਾਦ ।

ਬੇਮੁਖ ਪਕੜ ਪਛਾੜਿਅਨੁ ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਆਦਿ ਦੁਕਾਦ ।

ਜੋ ਜੋ ਕਾਰ ਕਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾਦ । (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2)

(ੲ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਆਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਹੈ:-

ਗੁਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਇਕ ਹੈ ਸਚਾ ਸਾਹ ਜਗਤ ਵਣਜਾਰਾ।¹

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਹੈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸੋਈ।²

ਇਸਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਿਆ ਨਈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇੰਜ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ "ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਹੰਕਾਰ ਨ ਭਾਵਈ" ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(3) ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਮਿਲਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ, ਗੁਰ-ਸਿਖ ਰਚਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ, ਗੁਰਸਿਖ-ਪ੍ਰੀਤ, ਗੁਰਸਿਖੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੱਖ-ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪਰਚਾਰਕ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 17.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 38, ਪਉੜੀ 20.

ਸਨ, ਇਸ ਨਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਬੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਦਫਾਰ ਹੈ, ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਰਾਜਕ ਹੈ, ਨਾਸਾਨੀ ਹੈ, ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਵਰਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।¹ ਤਿੰਨੇ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ 'ਮੀਣਾ' ਭਾਵ ਕਮੀਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੈ:-

1. ਮੂੰਡਹੁ ਖੁਬਹੂੰ ਮੀਣਿਆ ਤੁਧ ਜਮਪੁਰ ਜਾਣਾ।³
2. ਤਿਉ ਨਕਟ ਪੰਥ ਹੈ ਮੀਣਿਆ ਮਿਲ ਨਰਕ ਨਿਬਾਰੇ।⁴
3. ਰਨੈ ਜੋ ਸੰਕਤ ਮੀਣਿਆ ਉਠ ਚਨੈ ਨਿਰਾਸਾ।⁵

ਮੀਣੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਨਾ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੰਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ।⁶ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਹਨ।

(4) ਸਮਨਵੇ ਭਾਵਣਾ:- ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਸਮਝੋ।

-
1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 18,	ਪਉੜੀ 10.
2.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ 16,	ਪਉੜੀ 14.
3.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ 36,	ਪਉੜੀ 4.
4.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ 36,	ਪਉੜੀ 6.
5.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ 36,	ਪਉੜੀ 7.
6.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ 36,	ਪਉੜੀ 1.

(5) ਚਰਿਤਰ-ਚਿਤਰਣ-ਰੂਪਕਾਮਕਤਾ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਿਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦੰਤਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਾਲਾ ਚਰਿਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਇਥੇ ਉਪਨਬਧ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਬਾਬਾ ਦੇਖੇ ਧਮਾਨ ਧਰ ਜਨਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਦਿਸ ਆਈ।
ਬਾਝਹੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰ ਹੀ ਹੀ ਹੀ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਨੁਕਾਈ।
ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤ ਚਨਾਈ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਨ ਧਰਤਿ ਨੁਕਾਈ।¹

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਦਨ ਭੰਜਨ ਗੁਰ ਸੁਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।²

(6) ਚਮਤਕਾਰਵਾਦ ਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਵਰਿਤਰਤਾ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਪਾਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਖੜੋਤਾਂ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਧੂੰਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।³ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਬੜਦਾਦ ਦਾ ਚੌਕਰ, ਸਿਫਾਰਤ ਦਾ ਮੈਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਖੁੰਮ ਜਾਣਾ⁴, ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅੱਖ ਫੇਰ ਵਿਚ ਨਖੀ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਤਾਲ ਦਿਖਾ ਦੇਣੇ,⁵ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨੁਕਾਏ ਹੋਏਲੋਏ ਨੂੰ ਨਭ ਵਿਖਾਣਾ⁶ ਆਦਿ ਸਭ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ "ਜਾਹਰ ਕਨਾ" ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪ "ਅਗਮ-ਅਗਾਧ ਪੁਰਖ" ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝਲ ਕੋਣ ਝਲ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 24
2. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48
3. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 27
4. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 32
5. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 36
6. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 39

ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਮ ਅਗਾਧ ਪੁਰਖ ਕੇਹਕਾ ਝਲੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਝਲਾ।¹

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਵਾਂਗ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਓਟ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ:-

ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਣੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 42)

ਅਤੇ, ਬਾਬਾ ਬੋਲੇ ਨਾਥ ਜੀ ਸਬਦ ਸੁਨਹੁ ਸਚ ਮੁਖਹੁ ਅਨਾਈ।

ਬਾਝਹੁ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਰਾਮਾਤ ਅਸਾਥੇ ਨਾਹੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 43)

(7) ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਧਾਨ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਆਧਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਹੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ:-

ਬਹੁ ਵਾਟੀ ਜਗ ਚਲੀਆ ਜਬ ਹੀ ਭਏ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਦਾ।²

ਅਤੇ, ਚਾਰ ਵਰਣ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।

.....

ਗੰਗ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸੱਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 31.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 20.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 21.

- (ੳ) ਕਿਤੜੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਸਾਰਸੁਤ ਵਾਤੀਸਰ ਨਾਸ਼ਕਿਤ ਲੇਏ ।¹
 .....
- (ਅ) ਕਿਤੜੇ ਖੱਤਰੀ ਬਾਹਰੀ ਕੋਤੜਿਆਂ ਹੀ ਬਾਵੰਜਾਹੀ ।²
 .....
- (ੲ) ਕਿਤੜੇ ਵੈਸ਼ ਵਖਾਣੀਅਨਿ ਰਾਜਪੁਰ ਰੇਵਤ ਵੀਚਾਰੀ ।³
 .....
- (ਸ) ਕਿਤੜੇ ਸੂਦ ਸਦਾਇੰਦੇ ਕਿਤੜੇ ਕਾਇਬ ਲਿਖਣਹਾਰੀ ।⁴

ਇਹਨਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਤਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ:-

ਚਉ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਕੋਤ ਅਪਾਰੇ।⁵

ਕਿਹੁਸਥੀਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ, ਜੋਕੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਚੇਰਾਂ ਠੰਡਾਂ, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਾਰ ਨੰ: 8 ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ 13 ਤੋਂ 23 ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸੇ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 24 ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਸਿਖ ਕੁਰਮੁਖ ਆਪਣਾ ਆਪ-ਭਾਵ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਸਿਖਸਭ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੁਰਮੁਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤੰਬੋਲ (ਪਾਨ) ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਇਕ ਰੰਗ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਚਾਰ ਵਰਨ ਸਤਿਸੰਗ ਕੁਰਮੁਖ ਮੇਲਿਆ।

ਜਾਣ ਤੰਬੋਲਹੁ ਰੰਗ ਕੁਰਮੁਖ ਚੇਲਿਆ ।⁶

ਇਹ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਤਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਦੱਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 9.
2. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 10.
3. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 11.
4. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 12.
5. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 12.
6. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 16.

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਣਿਜੁਗ ਐਦਰ ਇਕ ਦਿਖਾਯਾ।

ਚਾਰੇ ਪੰਚ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਇਕ ਵਰਨ ਕਰਾਯਾ।¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਨੇਕ ਇਕ ਵਰਨ ਭਾਵ ਕੁਰਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਚਾਰ ਵਰਨ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲ ਹੋਏ ਤਰਾਬਾ।²

(੪) ਕਰਮ-ਕਾਂਡ:- ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 'ਚੰਗੇ ਸੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਦੇ ਫਲ' ਵਿਚਾਲੇ ਅਧੀਨ ਪੁਜਾਰੀ-ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਈ। ਪੁਜਾਰੀ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਨੇਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਗਏ। ਨਰਕ ਅਦਿ ਦੇ ਦੁਖਾਂ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਏ ਸੋਚੇ ਗਏ। ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਵਰਤ, ਨੈਮ, ਸੁਚ, ਸੰਜਮ, ਮੁਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਦਿ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ। ਅਦਿਕ੍ਰਿਥ ਵਿਚ ਬਾਹਰਨੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਭਾਵ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਮੁਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਅਦਿ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਤੀਰਥ ਨਾਇ ਨ ਉਤਰਸਿ ਮੈਨੁ।

ਕਰਮ ਧਰਮ ਸਭਿ ਹਉਮੈ ਫੈਨੁ।³

ਇੱਥੇ ਤਾਂ 'ਐਦਰ ਦੀ ਸੁਚ' ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 23.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 4.

3. ਆਂਦ ਕ੍ਰਿਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 890.

ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਪੂਜਾ, ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਹੋਮ, ਜਗ, ਵਰਤ, ਨੋਮ, ਕਰਮ ਧਰਮ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਪੁਰਬਾਂ ਸਮੇਂ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ, ਉਪਕਾਰ, ਪੂਜਾ, ਅਰਚਾ, ਜੋਗ ਭੋਗ..... ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ। 'ਸੱਚ ਅਚਾਰ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਤਿਕੁਰੂ ਹੀ ਉਹ ਸੱਚਾ ਵੰਦ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।² ਜਿਹੜੇ ਨੇਕ "ਸਤਿਕੁਰ ਤੀਰਥ" ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਠਾਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਡਿਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਗਲੇ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਕਠੋਰ ਚਿੰਤ ਪਥਰ ਵਰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨੇਕ:-

ਕੁਰ ਪੂਰੇ ਫਿਣ ਪਾਰ ਨ ਪਾਹੀ।³

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਤਿਕੁਰੂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮਹੱਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਚਾਰੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਰਮੁਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਤੇ 'ਰਾਜ ਜੋਗ' ਮਾਣਦਾ ਹੈ:-

ਦੇਖ ਪਰਾਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਭੰਟਾਂ ਜਾਣੈ।

ਉਸ ਸੁਘਰ ਉਸ ਭਾਇ ਕੈ ਪਰਧਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਨਮਾਣੈ।

.....

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 19.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 9.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 10.

ਵਡ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨ ਆਪ ਕਣ ਕਰ ਅਹੰਮੇਉ ਨ ਕਿਸੇ ਰਵਾਏ ।
 ਕੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਨ ਪਾਇਆ ਰਜ ਜੋਰ ਰਸ ਰਨੀਆ ਮਾਣੈ ।¹

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਕੁਰਮੁਖੀ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰ-ਭਕਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸੁੱਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੀਰ ਦੱਸੇ ਹਨ।

(੭) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ:- ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿਖ-ਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਕੁਰਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਸਿਖ-ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਕਤੀ ਤੇ ਕੁਰੂ-ਭਕਤੀ ਨਈ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਹੋਣ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ 'ਕੁਰਮਤ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਵਾਨਿਆ'², ਕੁਰ ਜਾਪ ਜਪਣ ਵਾਨਿਆ'³, ਕੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਾਣਨ ਵਾਨਿਆ'⁴, ਸਤਿਕੁਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਵਾਨਿਆ'⁵ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਤੇ ਕੁਰਬਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਹਉ ਤਿਸ ਖੋਲ ਖੁਮਾਇਆ ਸਤਿਕੁਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਮਾਵੈ।⁶

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 29,	ਪਉੜੀ 18.
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 12,	ਪਉੜੀ 1.
3. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 12,	ਪਉੜੀ 2.
4. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 12,	ਪਉੜੀ 5.
5. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 12,	ਪਉੜੀ 6.
6. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 12,	ਪਉੜੀ 4.

ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਨ ਭਰੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਭਕਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ-ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਕਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਫੌਨ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚਲੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ "ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੂਪਕਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾੰਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।¹ ਧਰਤੀ, ਖੱਕ, ਜਨ, ਮਜੀਠ, ਕੀੜੀ, ਖਾਹ ਤਿਠ, ਵੜੇਵਾਂ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਪਾਰਸ, ਧਾਤਾਂ, ਘਣਹਰਿ, ਬੁੰਦ² ਆਦਿਕ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੰਕਤ ਦਾ ਫਨ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(2) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੌਤ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਬਦਾਵਨੀ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੌਤ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਭੁੰਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ। ਸੋ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੌਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਨੋਕਾਰ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਕਰਮ ਹੈ।

1. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ , ਪੰਨਾ 258.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ , ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 2,5,6,7,8,9,10, 11, 15 ਆਦਿ ।

3. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 204.

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਾਭਿ ਕਮਨ, (ਪੰਨਾ 227), ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਦ (ਪੰਨਾ 423), ਕਾਨ੍ਹ-ਕੋਪੀ (ਪੰਨਾ 445), ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਥਾਰ (ਪੰਨਾ 1133, 1154, 55), ਕੋਤਮ ਅਹਿਨਿਆ; ਇੰਦਰ (ਪੰਨਾ 1343-44), ਜਨਮੇਜਾ (ਪੰਨਾ 1344) ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖਣ ਖੋਰ ਹੈ:-

ਕੋਤਮ ਤਪਾ ਅਹਿਨਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੀਖਿ ਇੰਦ੍ਰ ਨੁਭਾਇਆ।
ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੁਏ ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ।¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਬਨਭਦ੍ਰ (ਪੰਨਾ 165) ਭਜ, (ਪੰਨਾ 632) ਅਜਾਮਨ (ਪੰਨਾ 632), ਪ੍ਰਹਲਾਦ-ਹਰਨਾਖਸ਼ (ਪੰਨਾ 984) ਆਦਿ ।

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਤਾਂ ਰੋਈ ਅੰਤ ਹਿਸਾਬ ਫੀ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਬਦ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੁਰ, ਅਠਸਠ ਤਰਿ ਬ, ਅਜਾਮਨ, ਇੰਦਰ, ਕਾਮਧੇਨ, ਕੈਸ, ਕਾਨ੍ਹ, ਕੋਪੀਆ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ, ਗਣ, ਕੰਧਰਬ, ਭਜ, ਛਟਿਕਾ, ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ, ਜਮਕਾਨਿ, ਜਰਾ ਸੰਧ, ਜਨਮੇਜਾ, ਦਸ ਅਵਤਾਰ, ਦੁਰਜੋਧਨ, ਦੇਪਦੀ, ਪਾਰਜਾਤ, ਬ੍ਰਹਮਨੇਕ, ਬੈਸਨੇ, ਬਿਦਰ, ਭਗਉਤੀ, ਭਗਵੰਤ, ਮਹੇਸੁਰ, ਮੁਰਾਰੀ, ਮਧੁਸੁਦਨ, ਰਾਵਨ, ਰਕਤਬੀਜ, ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਪਤਦੀਪ, ਹਰੀ ਚੰਦ, ਤ੍ਰੇਕੁਣ, ਤ੍ਰਿਬਧਿ, ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਆਦਿ ।

ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ-ਵਾਦ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ, ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪ ਹਰੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤਿ :-

---

1. ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਸ਼, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਨਾ 1, ਦਖਣੀ, ਪੰਨਾ 1343-44.

ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਰੂਰੁ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯੋ।
 ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯੋ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯੋ।
 ਅੰਗਦ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿ ਬਿਰੁ ਕੀਯੋ।
 ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ ਛਤੁ ਰੂਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਯੋ ।
 ਰੂਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰਬੁਤ ਬਯਨ।
 ਮੁਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਸਾਣ ਪੁਰਖੁ ਰੂਰੁ ਅਰਜਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਸਣ।¹

ਸੋ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੰਤ ਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੰਤ ਦੀ ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰ ਬਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਸਪੱਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕੰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਤੰਤ ਵਰਤ ਕੇ ਲਿਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

1. ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ
2. ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ
3. ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ

ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਨ 8 ਜਾਂ 9 ਰੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਕਢ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਪਉੜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਬਧ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਤੰਤ-ਕਹਾਣੀ, ਕਾਰਜ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਵੇਖੋ:-

---

1. ਆਦਿ ਰੀਝ, ਪੰਨਾ 1408.

ਘਾਸਾ ਸੁਣਿਆ ਬਿਦਰ ਦੇ ਬੋਲੇ ਦੁਰਜੋਧਨ ਹੋਇ ਰੁੱਖਾ।
 ਘਰ ਘਸਾਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਗੋਲੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਹਿ ਕੇ ਸੁੱਖਾ।
 ਭੀਖਮ ਦੇਣਾ ਕਰਣ ਤਜ ਸਭਾ ਸੀਕਾਰ ਵਡੇ ਮਾਨੁੱਖਾ।
 ਫੁੱਡੀ ਜਾਇ ਵਨਾਇਓਨ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਜੀਅ ਘੰਦਰ ਸੁੱਖਾ।
 ਦਸ ਬੋਲੇ ਭਗਵਾਨ ਜੀ, ਸੁਣਿਹੋ ਰਾਜਾ ਹੋਇ ਸਨਸੁੱਖਾ।
 ਤੇਰੇ ਭਾਉ ਨ ਦਿੱਸਈ, ਮੇਰੇ ਨਾਹੀ ਘਪਦਾ ਦੁੱਖਾ।
 ਭਾਉ ਜਿਵੇਹਾ ਬਿਦਰ ਦੇ, ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤ ਚਾਉ ਨ ਰੁੱਖਾ।
 ਗੋਬਿੰਦ ਭਾਉ ਭਗਤ ਦਾ ਰੁੱਖਾ। (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 7)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ "ਬਿਦਰ ਉਧਾਰਓ ਦਾਸਤ ਭਾਇ" ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਨੇ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਤ੍ਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੁੱਖਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਸੰਤ-ਜਨ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪੈਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬੀੜ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਦੀ ਆਸ ਨੇ ਕੇ ਸੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-
 ਯੁ ਭਗੌ (ਵਾਰ 10/1 ਪਉੜੀ), ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ (10/2), ਬਲਿ ਰਾਜਾ (10/3, 23/6, 25/7); ਐਬਰੀਕ ਭਗਤ (10/4) ਰਾਜਾ ਜਨਕ (10/5); ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਸਤਿਵਦੀ (10/6) ਦੋਪਦੀ (10/8), ਸੁਦਾਮਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ (10/9); ਗੋਮਤ-ਅਹਿਨਿਆ (10/18), ਬਾਨਮੀਕ (10/19) ਅਜਾਮਨ (10/20), ਗਨਿਕਾ (10/21), ਪੁਤਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ (10/22), ਬਧਿਕ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ (10/23); ਬ੍ਰਹਮਾ (12/7) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ (12-8) 23/10, 39/18), ਮਹਾਦੇਵ (12/9, 39/16) ਇੰਦਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ (12/10), ਨਾਰਦ-ਸੁਕਦੇਵ (12/11); ਪਰਸਰਾਮ (23/7); ਰਾਮ ਚੰਦਰ (23/8) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (23/9), ਸੁਕਦੇਵ (25/10), ਧਰਮ ਰਾਜ (31/5); ਰਾਵਣ-ਕਥਾ (31/19); ਰਾਮ ਚੰਦ-ਕਥਾ (31/20); ਆਦਿ।

ਪੈਰਾਣਿਕ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪੈਰਾਣਿਕ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਤੇ

ਪੌਰਾਣਿਕ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਚੋਖੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਇਹ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖੋ- ਦਸ- ਅਵਤਾਰ, ਵੇਦ- ਵਿਆਸ, ਹੰਸ- ਅਵਤਾਰ, ਅਛ- ਅਵਤਾਰ, ਕਛ- ਅਵਤਾਰ, ਬੰਰਾਹ- ਅਵਤਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ੀ, ਦੁਆਪਰ, ਕਲਿਜੁਗ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕੋਤਮ, ਭਾਰਵਤ, ਧਰਮ ਰਾਜ, ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਕਪਲ ਰਿਸ਼ੀ, ਕੰਨਵ ਰਿਸ਼ੀ, ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ, ਗਣ, ਕੰਧਰਵ, ਕਿੰਨਰ, ਅਪਸਰਾ, ਰਾਖਸ਼, ਦਾਨਵ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਮਹਾਂਦੇਵ, ਸ਼ਿਵ, ਵਾਸਦੇਵ, ਸ਼ਿਵ- ਸ਼ਕਤੀ, ਮਹੇਸ਼, ਗੋਵਿੰਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਧ੍ਰੁ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਹਰਨਾਖਸ਼, ਨਰਸਿੰਘ ਬਠਿ ਰਾਜਾ, ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ, ਜਨਕ, ਬਿਦਰ, ਦੁਰਜੋਧਨ, ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣਾ, ਕਰਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਦ੍ਰੋਪਦੀ, ਸੁਦਾਮਾ, ਅਹਿਨਿਆ, ਕੋਤਮ, ਬਾਨਮੀਕ, ਇੰਦਰਪੁਰੀ, ਪਰਸਰਾਮ, ਰਾਮ, ਰਾਮਾਇਨ, ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ, ਪੂਤਨਾ, ਬਧਿਕ, ਬਭੀਖਿਨ, ਕਾਮਧੇਨ, ਪਾਰਜਾਤ, ਦਸ਼ਰਥ, ਕੋਸ਼ਲਿਆ, ਵਸਿਸ਼ਠ, ਦਸਮ ਸਕੰਧ, ਇੰਦ੍ਰਾਸਨ, ਸੁਕਦੇਵ, ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ, ਮਣੀ, ਨਖਮੀ, ਸੰਖ, ਸਾਰੰਗ, ਧਨੁਖ, ਕਾਲਕੂਟ; ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ, ਅਸ਼ਵ, ਮਦ, ਖੰਮ੍ਰਿਤ ਧਨਵੰਤਰ, ਪਾਂਡਵ, ਕੌਰਵ, ਸੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਰਾਵਨ, ਟੰਕਾ, ਕੁੰਭਕਰਨ, ਸੀਤਾ, ਲਛਮਨ, ਹਨੂਮਾਨ, ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਪਾਨ, ਕੰਸ, ਯਜ਼ੋਧਾ, ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ, ਚੇਨੁਕਾ, ਆਦਿ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝਾਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਹੈ' ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਨਾਨ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੀਏ, ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:-

ਜੇ ਕਰ ਉਧਰੀ ਪੂਤਨਾ, ਵਿਹੁ ਪੀਆਨਨ ਕੰਮ ਨ ਚੰਗਾ ।

ਕੁੰਨਕਾ ਉਧਰੀ ਆਖੀਐ, ਪਰ ਖਰ ਜਾਇ ਨ ਲਈਐ ਪੰਗਾ।

ਬਾਨਮੀਕ ਨਿਸਤਾਰਿਆ ਮਾਰੇ ਵਾਟ ਨ ਹੋਇ ਨਿਸੰਗਾ।

ਬੁੱਧਕ ਉਧਰੇ ਆਖੀਅਨਿ ਫਾਹੀ ਪਾਇ ਨ ਫੜੀਐ ਟੰਗਾ। (ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 9)

ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ:- ਜਿਵੇਂ ਭੱਟਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ, "ਰਾਮਕਨੀ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਇ ਬਨਵੀਂਡ ਤਬਾ ਸਤੇ ਭੂਮਿ ਆਖੀ" ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

"ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰ ਪਨਟੀਐ।"¹

ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਅਕੇਂ ਅਉਂਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਥਾਪਿਆ ਨਹਿਣਾ ਜੀਵਦੈ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰ ਛਤੁ ਫਿਰਾਯਾ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਨਾਇਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਵਟਾਯਾ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45)

ਨਹਿਣੇ ਪਾਈਨਾਨਕੇ ਦੇਣੀ ਅਮਰਦਾਸ ਘਰ ਆਈ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 45)

ਦਿਰੈ ਪੁਰਬ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤ ਤਿਸੇ ਘਰ ਆਵੈ।

ਬੈਠਾ ਸੈਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹਾਵੈ।

.....

.....

ਡਿਰ ਆਈ ਘਰ ਅਰਜਨੇ ਪੁਤ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੁ ਕਹਾਵੈ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 46)

ਪੰਜ ਪਿਆਨੈ ਪੰਜ ਪੀਰ ਛਟਮਾ ਪੀਰ ਬੈਠਾ ਗੁਰੁਭਾਰੀ।

ਅਰਜਨ ਕਾਇਆ ਪਨਟ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿ ਕੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ।

(ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48)

---

1. ਅਦਿ ਕ੍ਰਿਬ, ਪੰਨਾ 966-67.

ਪੁਨਾ:-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ।
 ਕੁਰ ਅੰਗਦ ਕੁਰ ਅੰਗ ਤੇ ਸਚ ਸ਼ਬਦ ਸਮੇਉ।
 ਅਮਰਾਪਦ ਕੁਰ ਅੰਗਦਹੂੰ ਅਤਿ ਅਨਖ ਅਮੇਉ।
 ਕੁਰ ਅਮਰਹੂੰ ਕੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਗਤਿ ਅਛਲ ਛਲੇਉ।
 ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਰਜਨ ਕੁਰੁ ਅਬਿਚਲ ਅਰਖੇਉ।
 ਹਰਿਕੋਬਿੰਦ ਕੋਬਿੰਦ ਕੁਰ ਕਾਰਣ ਕਰਨੇਉ।¹

(3) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰਾਟਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਤੇ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸ (ਰਾਮਾਇਨ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ) ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਭਗਤ ਧ੍ਰੁ, ਪ੍ਰਹਿਨਾਦ, ਰਾਜਾ ਬਨ, ਅੰਬਰੀਕ, ਦੁਰਵਾਸਾ, ਰਾਜਾ ਜਨਕ, ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ, ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਨੇਚਨ, ਭਗਤ ਬਿਦੁਰ, ਰਾਣੀ ਦੇਪਤੀ ਤੇ ਸੁਦਾਮਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ।

ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਲੇ ਰਚੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਦੇਵਭਗਤੀ, ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਵ-ਨੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਪੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਨ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਜੰਗ/ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿਤਦਾਰੀ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੰਤ, ਭਿਸ਼ਮੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 25.

ਦੇ ਹਵਨ ਯਗ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਾਲ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੀ ਹੈ, ਆਮ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਕੋਖਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਲੇ ਪਾਸੇ ਲਫਟ, ਨੰਕੀ ਕਰਨ; ਮਿਤੌਰਤਾ ਨਿਭਾਉਣ, ਪਿਆਰ ਭਾਉ ਵਾਲੇ ਜ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਭਲੇ ਲਭਾਉਣ ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਆਦਿ ਸਦ-ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁੰਦਿਆਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਨਹਿੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਕੰਮ ਨਿਆਂ ਹੈ। ਅਠ ਦਸ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਮੂਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਕਨਾ ਦੀ ਛਾਪ ਨਾਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁ-ਬ-ਹੁ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਰਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਦਿ ਨਾਟਕੀ ਕੁਣ ਭਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਟ ਛਾਟ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰੋਚਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਹੋਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਰਣਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਵਰਣਨ ਵੰਗ, ਠਾਟਕੀ ਤਰਜ਼ੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ:-

ਧੂ ਭਗਤ ਦੀ ਕਥਾ:- ਧੂ ਭਗਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂ ਤ ਭਗਵਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਰਾਜੇਉਤਾਨਪਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਸੁਰਿਚੀ' ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਸੁਨੀਤੀ'। ਸੁਰਿਚੀ, ਉਤਾਨਪਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸੀ। ਸੁਰਿਚੀ ਤੇ 'ਉਤਮ' ਤੇ ਸੁਨੀਤੀ ਤੇ 'ਧੂ' ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੇ ਧੂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਰਿਚੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੋਢ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਧੂ ਨੂੰ, ਨਿਰਾਦਰੀਕਰ ਕੇ, ਉਠਾ ਦਿਤਾ। ਧੂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਸੁਨੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛ ਕੇ ਤੇ ਅਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲਈ 'ਮਧੁਵਨ' ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਤਾਰਿਣੀ-ਨਾਰਦ, ਸਰੀਚ, ਖੱਤ੍ਰੀ, ਅੰਗਰਾ, ਪੁਨਸਤ, ਪਨਹਿ, ਬਸਿਸਟ ਕ੍ਰਿਤ-ਮਿਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰਦ ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਜੰਗਲ-ਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਅਟੱਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਨਿਸਚਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰ-ਮੰਦ੍ਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਾਰਦ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਧੂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੌਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਧੂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਦਰਬਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭੇਜੇ ਤੇ ਔਧੇ ਜਾ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਲਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਧੂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਚਨਾਈਮਾਨ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ, ਅਟੱਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ।

ਧੂ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਯਖ਼ਾ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਧੂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਨ 'ਭ੍ਰਮੀ' ਤੇ 'ਇਨਾ'। ਭ੍ਰਮੀ ਤੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ, 'ਕਨਪ' ਤੇ 'ਵਭਸਰ' ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਇਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਉਤਵਨ'।

ਧੂ ਨੇ 36 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਇਸ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਰਣਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਖੋ:-

ਧੂ ਹਸਦਾ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰ ਪਿਆਰ ਪਿਉ ਕੁਛੜ ਨੀਤਾ।
 ਬਾਹੋ ਪਕੜ ਉਠਾਨਿਆ ਮਨ ਵਿਚ ਰੋਸ ਮਤੇਈ ਕੀਤਾ।
 ਡਡਹੁ ਨਿਕਾ ਮਾਂ ਝੁਛੇ ਤੂੰ ਸਵਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਤਾ।
 ਸਵਾਣੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਜਨਮ ਦੀ ਨਾਮ ਨ ਭਗਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜੀਤਾ।
 ਕਿਸ ਉਦਮ ਤੇ ਰਾਜ ਮਿਠੇ ਸ਼ਤੁ ਤੇ ਸਭ ਹੋਵਣ ਮੀਤਾ।
 ਪਰਮੇਸੁਰ ਆਰਾਧੀਐਂ ਜਿਦੂੰ ਹੋਈਐਂ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤਾ।
 ਬਾਹਰ ਚਨਿਆ ਕਰਨ ਤਪ ਮਨ ਬੰਗੀ ਹੋਇ ਅਤੀਤਾ।
 ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਅਮਿਓ ਰਸ ਪੀਤਾ।
 ਪਿਛੋਂ ਰਾਜੇ ਸਦਿਆ ਅਸਚਨ ਰਾਜ ਕਰਹੁ ਨਿਤ ਨੀਤਾ।
 ਹਾਰ ਚਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਜਗ ਜੀਤਾ।

ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰਾਜੇ, ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ
 ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੂ ਦੇ, ਤਪੋਸਿਆ ਤੇ ਮਛਰੇ ਦੇ, ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਸਤੀਆਂ, ਪੁਤਰਾਂ ਜਾਂ
 ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਹ
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੈਂ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਵਾਧੂ, ਬੇ ਨੇੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾ ਟ ਛਾ ਟ ਕਰ
 ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਧੂ ਦੇ ਹਸਦੇ ਆਉਣ ਦਾ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੋਢ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਤੇ
 ਬਾਹੋ ਫੜ ਕੇ, ਖਿਚ ਧੂ ਕੇ ਉਠਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਜ਼ਰੂਰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
 ਫੇਰ, ਮਨ ਦੇ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ- ਮਤੇਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੋਸ ਪਰਫਟ ਹੋ
 ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਲਕ ਧੂ ਨਿਰਦਰ ਨਾ ਸਹਾਰ ਕੇ ਰੋਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਸੰਕੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੀਵੇਂ
 ਥਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵੀ ਹੈ, ਬਾਲਕ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਹਠ ਵੀ ਉਜਘਰ ਹੈ।
 ਹੋਰ, ਇਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਨਾਘ ਹੈ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਸਨ ਹਨ, ਸੁਵਾਉ ਹੈ, ਨੇਕ ਰਾਏ ਹੈ,
 ਉਸ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜੁ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਨ ਅਮਨ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਜਿ ਹੋ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ
 ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ-ਪਿਆਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇਜ਼ ਹੈ,
 ਉਤਸਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਉਜ ਸਾਦਗੀ ਸੰਪੰਨ ਹੈ।

ਅੰਤ ਉਤੇ ਤੱਤ ਕਵਿਆ ਹੈ, ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਕੇ
 ਚਲਣ ਵਾਲੇ, ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਹੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਤਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਲੈ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸੇ ਸੂਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਗਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵਜੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੱਤ ਇਹੀ ਕਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ¹, ਹਉਮੈ ਦੇ ਵਸ ਆਏ ਹੋਏ ਦੇਵਤਾਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ², ਸਤੋ-ਕੁਣ ਤਾਂ ਭੁਰਮੁਖ ਬਦ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।³

ਵਾਰ ਨੰ: 12 ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 7 ਵਿਚ ਸੂਹਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਬੁਹਮਾ ਨੂੰ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਈ ਜੁਗ ਭਟਕਣਾ ਪਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੌਹਾਂ ਵੰਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਸੁਰਸਵਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਰਮ ਗਿਆ, ਆਦਿ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੇਵਲ 6 ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਬੁਹਮਾ ਵਡਾ ਅਖਾਇੰਦਾ ਨਾਭ ਕਵਣ ਦੀ ਨਾਨਿ ਸਮਾਣਾ।
 ਆਵਾਗਵਣ ਅਨੈਕ ਜੁਗ ਓੜਕ ਵਿਚ ਹੋਯਾ ਹੀਰਾਣਾ।
 ਓੜਕ ਕੀਤੋਸੁ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਣਾਇਐ ਭਰਮ ਭੁਨਾਣਾ।
 ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਵਖਾਣਦਾ ਚਤਰ ਮੁਖੀ ਹੋਇ ਖਰਾ ਸਿਆਣਾ।
 ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇੰਦਾ ਵੇਖ ਸਰਸਵਤੀ ਰੂਪ ਨੁਭਾਣਾ।
 ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਗਵਾਇਕੈ ਗਰਬ ਗਰੂਰੀ ਕਰ ਪਛੁਤਾਣਾ।

ਤੇ ਤੱਤ ਦੀ ਕੋਠ ਸਤਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਖ ਕੇ ਕਿ

‘ਅਕਥ ਕਥਾ ਨੇਤ ਨੇਤ ਵਖਾਣਾ।’

ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਥਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।

1. ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 7.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 8.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 9.

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਕੋਠ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਭਗਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਤੇ ਚਾਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ, ਕੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕਰਾਏ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਕੁਰਦਾਸ-ਦਰਸ਼ਨ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹ ਜੇ ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ "ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ" ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਜੁਮਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਚਿਤ ਕੋਠ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਟੁਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਸਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕਥਾਵਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀ ਬੀੜ ਨਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨਦਾ ਰਿੰਸਾ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸੇ, ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਨਿਖਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਸਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਜਾਂ ਝੂਠੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਇਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਬੁਠਨਾਣ ਨਾਲੋਂ, ਉਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਤੱਮ ਪੁਰਸ਼ ਫਨ ਨੋਚਦੇ ਹਨ, ਕੰਡੇ ਨਹੀਂ ਬੋਚਦੇ।

---

1. ਕੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 86.

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੋਚਰਯ ਚੇਤਨਾ

- (ੳ) ਖਾਦਿਕਾ
- (ਖ) ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਕਾਵਿ- ਰਸ
- (ੲ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਅਨੰਕਾਰ
- (ਸ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ- ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ਦ- ਸੁਕਤੀਆਂ
- (ਹ) ਕਾਵਿ- ਰੁਣ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ੈਦਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ

(ੳ) ਅਧਿਕਾਰ

ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਮਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਉਹ ਅਣਕੋਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਹਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ੈਦਰਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ੈਦਰਸ਼ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਮਜ਼ਹੂਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਰਜਿਅ-ਪੁਜਿਆ ਪਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਮ-ਉਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਸਤਿਤੋਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ੈਦਰ Beauty and Goodness and Truth ਭਾਵ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਅਭੁਭਵਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ੈਦਰਸ਼ ਦੇ ਦੀਦਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਸਤਿਤੋਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ੈਦਰ ਨਈਂ ਅਸਫ਼ਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੰਛੀ ਜੀਵਨ, ਆਹਾਰ-ਭੁਖ ਤੇ ਕਾਮ-ਬੁੱਖ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੈਦਰਤਾ ਦੀ ਛੱਬ ਵੀ ਕੇਵਲ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਉਪਜਾਉਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਤਿ-ਪ੍ਰੇਮ, ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨੇਕੀ ਆਪ-ਮਹਿਸੂਸੀ ਆਚਰਣਕ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੈਦਰਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਬੇਨਾਰ ਤੇ ਤੀਬਰ ਤੇ ਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਢਲੇ ਨੁਦਰਤੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਦਰਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ।

ਰਚਣਾਤਮਕ ਕਨਾ ਵਿਚ, ਸ਼ੈਦਰਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਮਾਨਵ-ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਪਰਗਟਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੇ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ੈਦਰਤਾ ਦੀ ਦਸ ਪਾਏ ਹਨ; ਇਸ ਦੀਦਾਰ ਕਾਰਨ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮਸਤੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ; ਅਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੀਜ-ਪਰਤਾਪ ਨਾਨ ਪਰਜਵਨਤ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਕੌਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਹੀ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਹਾਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਨਵਨਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਕਨਪਨਾ ਹੈ। ਕਨਾ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸੋਦਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਤੇ ਪਰਗਟਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਬੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਵੀਮੀ ਰਖਿਅਕ ਫੁਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ।¹ ਜੇ ਸਾਡਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾ ਸਕਾਂਗੇ। ਸੋ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜਨਵੇਂ ਨਈ, ਸੋਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖਣ ਨਈ, ਅਤੇ ਕਨਾ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਨਈ, ਸਹੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਇਕ ਨਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਇਉਂ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਸੋਦਰਸ਼ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਸੋਦਰਸ਼ ਦਾ ਅਨੰਦ ਜਾਂ ਸੁਆਦ ਹੈ। ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਵਨਵਨਾ, ਉਤੋਜਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਅਨੰਦ ਦਾ ਇਕ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਅਨੰਦ ਵੰਡਿਆ, ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਿਆ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਵਧਦਾ ਹੈ।²

ਭਾਰਤੀ ਸਮੀਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਕੀ ਹੈ?'³ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਸ, ਅਨੰਕਾਰ, ਧੁਨੀ, ਰੀਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੋਦਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਹਜ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਸ ਨੂੰ

1. 'Aesthetics and metaphysics are his ancient guardian angels.' The Indian Concept of The Beautiful, K.S.Ramaswami Sastri, p.7.

2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 8-9

"Aesthetics is thus the philosophy of the beautiful. Aesthetic experience is the enjoyment of beauty. Aesthetic emotion is not passion but a pure and calm feeling of delight... but aesthetic, like spiritual satisfactions, grow by such sharing"

3. But the difference generally refers to the question:- "What is the soul or essence of poetry?" Comparative Aesthetics Vol.I) K.C.Pandey, P.489.

ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਸ ਦੇ ਸੰਤਰਕਤ ਅੰਨਦ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਰਸ, ਅਨੰਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੁਰਜ-ਸੁਆਦੀ ਤੋਂ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਢਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(ਅ) ਵਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਸ

ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਮੁਖ ਤੋਂ ਬਾਰੇ ਧੁਨੀ, ਅਨੰਕਾਰ, ਰੀਤੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ 'ਰਸ' ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੋ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵੀ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੁਜ਼ਬੰ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਜ਼ਬਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਨਾ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਭਾਵ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ, ਬੀਰ-ਭਾਵ, ਕਰੁਣਾ-ਭਾਵ ਅਤੇ। ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਨਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਆਏ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੈ ਤੇ ਰੰਗੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਰਸ' ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਰਸ ਹੀਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ¹, ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਸਾਰਮਕ ਵਾਕ ਹੀ ਕਾਵਿ" ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ 'ਰਸ' ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।² ਇਉਂ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਮਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਨਾ ਰਸ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਜਾ ਹਿਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਚਢ੍ਹਾਂ ਪਾਸਿਉਂ ਜਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ

1. ਨਾਟਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਅਧਿਆਇ 6 ਨਹਿ ਰਸਾਯੁਥੈ ਕਵਿਚਕ੍ਰਮਥੈ: ਪਦਥਿਤਿ

2. ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 20. ਰਸ ਦਭਾਤਮਾ ਸਾਰਸਥਯ:ਕੀਕਨਾਧਾਯਕਾਯਿਥਯ

ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਝੰਝੇਨੇ, ਦੁਖ ਸੁਖ, ਹਰਖ ਸੋਗ ਅਨੋਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।¹

ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਖੁਰਬ ਹੋ ਕੇ ਝੁਮਟ ਨਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪ ਸੁਹਾਰੇ ਹੀ ਕਹਿ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ "ਬਈ ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ" । ਇਹ ਸੁਆਦ ਹੀ ਤਾਂ 'ਰਸ' ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਸੁਆਦਯੋਗ ਹੈ।² ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸੁਣੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਨੋਖਣ ਅਨੰਦ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਸ ਹੈ"।³ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਭਾਵ ਭਾਵ ਕਰੁਣਾ ਮਈ ਹੋਣ, ਅਨੰਦ ਫੇਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਤੇ ਉਚੈ ਉਠ ਡਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੀ ਦੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਹਿਰਦਾ ਮੁਕਤ ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੁਕਠ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਇਸ ਮੁਕਤ ਅਵੇਸਥਾ ਨੂੰ ਰਸ-ਦਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸੁਣੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਘਿਣਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਸੋਕ, ਕਰੁਣਾ ਆਦਿ ਦੁਖਦਾਈ ਭਾਵ ਵੀ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੁਖ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੁਖ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਕੋਈ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਿਨਕੁਠ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਰੀ ਮਿਰਚ ਦੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਵਿਚੋਂ। ਸੋ ਰਸ ਤਾਂ ਅਨੰਦਮਈ ਚੇਤਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਇਹ ਭਾਵੁਕ ਅਵੇਸਥਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਾਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਫੈਲ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਸਿਕ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਸ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛੇੜਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਦੀ 'ਨਿਰੁਪਤੀ' ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਵਿਭਲਾਤੀ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ

1. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 93.

2. ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ 6/32

3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 193.

ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ (ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਉਤਪਤੀ, ਅਨੁਮਾਨ, ਭੁਕਤੀ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਨ ਅਰਥ ਹੈ) । ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ, ਸੰਮਟ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਖੇ ਹਨ।

ਵਿਭਾਵ:- ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਵ, ਕਾਰਨ, ਹੰਦੂ, ਨਸਿੰਤ, ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲਾ, ਖੰਗਾ ਮਨੋਬਰਤੀ, ਅਭਿਨੇ ਰਾਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਵ ਕਿਹਾ ਹੈ।² ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਆਲੰਬਨ, ਤੇ ਉਦੀਪਨ।³ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ 'ਪਿਆਰ' ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਜਾਂ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਨ, ਚਾਨਣੀ, ਫੂਲ, ਠੰਡੀ ਹਵਾ, ਨਦੀ ਕਿਨਾਰਾ, ਤਾਰਿਆਂ ਲੱਦੀ ਰਾਤ ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।, ਇਹੀ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਭਾਵ:- ਅਨੁਭਾਵ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਸੀਤਾ ਆਦਿ ਆਲੰਬਨ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ 'ਪਿਆਰ' ਜਦੋਂ ਸਰੀਰਕ ਖੰਗਾ ਦੀਆਂ ਚੇਸਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਫਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੁਭਾਵ ਹੈ। ਅਨੁਭਾਵ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ- ਕਾਇਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਹਾਰਯ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ।⁴

ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ:- ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ, ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਸ, ਆਏ ਤੇ ਗਏ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਰਸ ਦੇ ਪਰਫਟਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਛਿਟਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਹੈ।⁵

ਸਥਾਈ ਭਾਵ:- ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਹ ਭਾਵ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ

1. ਭਿਸਮਾਕਾਨੁਸਾਰ ਆਖਿਆਰਿ ਚੰਗੀਗਾਫ਼ੁਰਸ ਨਿਯਮਿਤਿ:
2. ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ 7/3.
3. ਸਾਹਿਤਸ ਦਰਪਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ, ਪੰਨਾ 91.
4. ਸਾਹਿਤਸ ਦਰਪਣ- ਪੰਨਾ 137.
5. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਮਟ, ਪੰਨਾ 112, 16.

ਤੇ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰ: ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਭਾਵ ਸੰਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਚਿਤ ਵਿਚ ਦੇਰ ਤਕ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।¹ ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨਿਮਨ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਤਰੰਗਾਂ ਬਣ ਬਣ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਭਾਵ-ਅਨੁਭਾਵ- ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਸ ਦੇ ਪਰਫਟਾਂ ਨਈਂ ਇਹਨਾਂ ਚੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ- ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਤੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ- ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਰਸ ਉਪਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇੱਕਨਾ ਇੱਕਨਾ ਤੱਤ ਰਸ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਹੈ। ਰਸ ਵਿਅੰਜਿਤ ਹੈ, ਬਿਆਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ।

ਇਹ ਰਸ ਨੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ- ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਰੋਦਰ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਭਯਾਨਕ ਰਸ, ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਵਤਸਨ ਰਸ ਤੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਈਂ ਖ਼ਾਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਰਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਧ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ, ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਆਦਿ। ਬਾਕੀ ਰਸ ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੇ ਮਿਲਣਫੇ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ- ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ

1. ਛਾਵਯ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 93

ਧਾਰਮਕ ਵਾਰਾਂ । ਧਾਰਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰਕ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰ ਸੈਯੇ ਜੁਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਰੀਆਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਵੇਂ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਿਭਿਆਸੁ ਨਿਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮ ਆਦਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਧਾਰਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ:- ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਨੂੰ ਰੁਤਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਰਿਤੁ-ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸ-ਰਾਜ ਭਾਵ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਸ-ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ- ਇਕ, ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਦੁਖ, ਵਿਜੋਗ। ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਤੀ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਦੁਖ ਦਾ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਤਨੀ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਨਚਕਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਇਨਾਹੀ ਤੇ ਆਤਮਕ ਪਿਆਰ ਤਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਤਦ-ਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਿੰਗਾਰ' ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ ਕਾਮ-ਵੇਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦਾ ਵਧ ਜਾਣਾ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਥੇ ਰੁਚ-ਰੁਚ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰੁਚ-ਰੁਚ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਤੜਪ ਦਾ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਿਠਾਪ ਨਈਂ ਸਿਕ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਕੰਝ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਭਾਰੀਆਂ ਨੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ

ਨਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਖਿਚ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮਕ ਖਿਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖੀ ਨਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਜਾਗਦਾ ਫੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਵਧਦਾ ਚਨਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਤ ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਅਨੂਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਸਿੱਧੀ ਬਿਰਹਾ ਵਿਜੇਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇ ਕੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ, ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੜਪ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਤੇ ਤਿਖਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਮਛੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਮਰਣ ਨ ਵਿਸਰੇ ਪਾਣੀ।
 ਜਿਉਂ ਪਰਵਾਰ ਪਤੰਗ ਦਾ ਦੀਪਕ ਬਾਝ ਨ ਹੋਰ ਸਵਾਣੀ।
 ਜਿਉਂ ਜਨ ਕਮਨ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਭੁਵਰ ਕਵਨ ਕੁਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਖਾਣੀ।
 ਬੂੰਦ ਬਬੀਰੇ ਮਿਰਗ ਨਾਦ , ਕੋਇਨ ਜਿਉਂ ਫਨ ਐਬ ਨੁਭਾਣੀ।
 ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਹੰਸੁਨਾ ਓਹ ਅਮੋਨਕ ਰਤਨਾਂ ਖਾਣੀ।
 ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਹੇਤ ਹੈ ਚੰਦ ਚਕੋਰੇ ਚੋਜ ਵਿਭਾਣੀ।
 ਗੁਰਸਿਖ ਵੰਸੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਹਜ ਸਰੋਵਰ ਜਾਣੀ।
 ਮੁਰਗਾਈ ਨੀਸਾਣ ਨੀਸਾਣੀ।¹

ਗੁਰੂ ਨਈ ਸਿਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਣ ਨਈ, ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਨਈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰੇਤੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟੇਵੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 27.

ਨੈਨਾ ਮਜਨੂੰ ਆਸੁਕੀ ਚਹੂੰ ਚਕੀ ਜਾਤੀ।
 ਸੈਰਠ ਬੀਜਾ ਗਾਵੀਐ ਜਸ ਸੁਖੜਾ ਵਾਤੀ।
 ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਹੋਇ ਜਾਤ ਅਜਾਤੀ।
 ਮਹੀਵਾਠ ਨੈ ਸੋਹਣੀ ਨੈ ਤਰਦੀ ਰਾਤੀ।
 ਰਾ ਝਾ ਹੀਰ ਵਖਾਣੀਐ ਓਹ ਪਿਰਮ ਪਰਾਤੀ।
 ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਗਾਵਨ ਪਰਭਾਤੀ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ, ਨਈ ਸਿਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਜੇ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਪਜੀ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੁਹਪਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਬੜੀ ਉਗੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :-

ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਨਾਇ ਤਾਰ ਨਿਹਾਨੇ।
 ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਹੇਤ ਹੈ ਮਿਲ ਹੋਨ ਸੁਖਾਨੇ।
 ਨੇਹੂੰ ਕਵਨ ਜਨ ਜਾਣੀਐ ਖਿੜ ਮੂੰਹ ਵਖਾਨੇ।
 ਮੇਰ ਬਬੀਹੇ ਬੋਲਦੇ ਵੇਖ ਬੰਦਨ ਕਾਨੇ।
 ਨਾਰ ਭਤਾਰ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਸਮਾਨੇ।
 ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਓਹ ਨਿਬਹੀ ਨਾਨੇ।²

ਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਯੋ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਵਧੇਰੇ ਖਿੜਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਈ ਪ੍ਰੀਤ, ਵਿਜੇਗ ਵਿਚ ਵਸਨ ਨਈ ਬਿਹਬਨਤਾ, ਪ੍ਰੀਤ-ਮਿਲਣੀ ਨਈ ਸਿਕ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੋ ਵਿਜੇਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਜੇਗ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਕੀ, ਹਾਵੇ,

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

2. ਉਗੀ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 4.

ਪਛਤਾਵੇ, ਦਿਨ-ਪੀੜਾ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਜੇਕ-ਵਰਣਨ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਧਾ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਸਿਹਜਾ ਸਮੈ ਅਭਯਾਨ ਮਾਨ ਕੈ ਰਸਾਇ ਠਾਹਿ,
 ਤਨਕ ਹੀ ਮੇ ਰਿਸਾਇ ਸਉਤ ਕੇ ਸਿਧਾਰੇ ਹੈ।
 ਪਾਵੈ ਪਛੁਤਾਇ ਹਾਇ ਹਾਇ ਕਰਿ, ਕਰ ਮੀਜ,
 ਮੂੰਡ ਯੁਨਿ ਯੁਨਿ ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਧਿਕਾਰੇ ਹੀਓ
 ਖੋਸੁਰ ਨ ਪਾਵੈ, ਬਿਨਨਾਵੈ ਦੀਨ ਦੁਖਤ ਹੀਓ,
 ਬਿਰਹ ਬਿਯੋਗ ਸੋਗ ਆਤਮ ਸੰਘਾਰੇ ਹੈ।
 ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਝੈ, ਨਾਨਕ ਮਨਾਇ ਦੀਜੈ,
 ਤੇ ਪਰ ਖੋਨਿਤ ਸਰਬੰਸ ਬਨਿਹਾਰੇ ਹੈ।¹

ਇੱਥੇ ਬਿਰਹਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਦਰਦ-ਭੰਨਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਾਏ ਹਾਏ ਕਰਦਿਆਂ, ਹੰਥ ਮਠਦਿਆਂ, ਸਿਛ ਯੁਠਦਿਆਂ, ਪਛੁਤਾਵੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਕੂਹਕਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੰਜੋਗ-ਸੰਗਾਰ-ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਨੋਚਨ ਕ੍ਰਿਪਨ ਅਵਨੇਕਤ ਅਨੁਪ ਰੂਪ ,
 ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ ਜਾਨਿ ਕ੍ਰਿਪਤਿ ਨ ਆਈ ਹੈ।
 ਸੂਵਨ ਦਾਕਿਝੀ ਸੁਨਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਪ੍ਰਿਯ,
 ਅਚਵਤਿ ਸੁਰਤ ਪਿਯਾਸ ਨ ਮਿਟਾਈ ਹੈ।
 ਰਸਨਾ ਰਟਤ ਕੁਨ ਕੁਰੂ ਅਕੁਨੀਵ ਕੁਝ,
 ਚਾਕ੍ਰਿਕ ਜੁਗਤਿ ਗਤਿ ਮਤਿ ਨ ਆਈ ਹੈ।
 ਪੇਖਤ ਸੁਨਤਿ ਸਿਮਰਤਿ ਬਿਸਮਾਦ ਰਸਿ,
 ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸੁ ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਬਢਾਈ ਹੈ।²

1. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਕਬਿੱਤ ਨੰ: 663

2. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਕਬਿੱਤ ਨੰ: 621.

ਸੰਜੋਕ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਆਖ਼ਾ ਦੀਦਾਰ ਪਾ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰਜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ; ਕੰਨ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਜੀਤ ਕੁਰੂ-ਕੁਣ ਕਾਇਨ ਕਰਦੀ ਢਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਠੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਦੋਖਦਿਆਂ, ਸੁਣਦਿਆਂ, ਸਿਮਰਦਿਆਂ ਵਿਸਮਾਦ ਰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬੀਰ-ਰਸ:- ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ(ਰਤੀ) ਹੈ, ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੇਵਲ ਰਣ-ਤੰਤੋ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਬੀਰਤਾ ਜਾਂ ਬੀਰ-ਰਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਯੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਨ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਜਿਵੇਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੁਧ-ਵੀਰ ਹੈ, ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਾਨ-ਵੀਰ ਕਹਾਏਗਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਇਆ-ਵੀਰ, ਕਰਮ-ਵੀਰ, ਧਰਮ-ਵੀਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਐਸ਼ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਰਫਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਐਸ਼ ਕਾਰਨ ਬੀਰ ਕਹਾਏਗਾ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੀਰ-ਰਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬੀਰ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰ ਨੇ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭੇੜਣ ਮਚਾਏਗਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜੇਗਾ, ਖਤਮ ਕਰੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੀਰ-ਰਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਐਸ਼ ਹਨ। 'ਵਾਰ' ਦਾ ਖਾਸਾ ਸੰਖਰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਕ ਵੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉਨੇਖ ਹੈ। ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਤੁੱਮਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਸੰਖਰਸ਼ ਆਤਮਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵੀ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵੇਖੋ, ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਰਵਟ ਬਦਲੀ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ, ਪਿਛਾਂਹ-ਬਿੱਚੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾ ਪੰ ਕਈਆਂ; ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਖਾ ਦਿਆਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹੇ ਅਨੁਠੇ ਵੰਗ ਨਾਨ ਬੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੂਧ ਜਰ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।
ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰ ਪਨੋਆ।
ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਾਵਨੀ ਭੰਨੀ ਜਾਇ ਨ ਧੀਰ ਧਰੋਆ।¹

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ:-

ਗੁਰੂ ਬਕਦਾਦ ਨਿਵਾਇਕੇ ਮਕਾ ਮਦੀਨਾ ਸਭ ਨਿਵਾਇਯਾ।
ਸਿੰਘ ਚੁਰਾਸੀ ਮੰਡਲੀ ਖਟ ਦਰਸਨ ਪਾਬੰਡ ਜਿਣਾਯਾ।
ਪਾਤਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਨੱਖ ਜਿਤੀ ਧਰਤੀ ਜਗਤ ਸਬਾਯਾ।
ਜੀਤੀ ਨਵ ਖੰਡ ਮੈਦਨੀ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਚਕਰ ਡਿਰਾਯਾ।
ਦੇਵ ਦਾਨੋ ਰਾਖਸ਼ ਦੰਤ ਸਭ ਚਿਕੂ ਰੂਪਤ ਸਭ ਪੈਰੀ ਪਾਯਾ।²

ਬਾਬੇ ਕੋਲ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਇਸ ਜੇਠੇ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਆਤਮਕ ਜੰਗ ਲੜੀ ਜਿੱਤੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਸਿੱਟਾ ਕੀ ਨਿਕਲਿਆ:-

ਘਰ ਘਰ ਬਾਬਾ ਪੂਜੀਐ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੁ-ਆਈ।*
ਛਪੇ ਨਾਹਿ ਛਪਾਇਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੂਰਜ ਜਰ ਗੁਸ਼ਨਾਈ।
ਬੁਕਿਆ ਸਿੰਘ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਸਭ ਮਿਰਗਾਵਨ ਭੰਨੀ ਜਾਈ।³

ਤੇ ਡਿਰ, ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਈ ਦਹ ਦਿਹੀ ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਡਾਮ ਧਿਆਯਾ।
ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਨ ਪੰਥ ਚਨਾਯਾ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 37.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 34.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 45.

* ਪਾਠਾਂ ਤਰ ਭੇਦ ਦੁ-ਆਈ ਦੀ ਬਾਂ ਜੁ-ਆਈ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬੀਰ-ਰਸ, ਇਹ ਹੈ ਬੀਰ ਖੋਏ ਦਾ ਕਮਾਲ ।

ਸੁਖ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਜ ਹੈ, ਧਮਾਕਾ ਹੈ, ਨਾਹਰੇ ਹਨ, ਹਾਰਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਛੋਂਟਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 27 ਤੋਂ ਨੰ ਕੇ ਪਉੜੀ ਨੰ: 44 ਤਕ ਇਹ ਜੰਗੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਤੇ ਬਣਵਾਨ ਤੇ ਅਜਿੱਤ ਖੋਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਸਕੇ, ਸਭ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀਯਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਤਾਂ ਦੀ ਵਿਜੇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਡੇਕਟ ਧਰਮ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਪਖੰਡ, ਭੇਖ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ, ਸਭ ਵਹਿ ਵੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਜ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਰਨ ਬੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਵੱਖੋ:-

ਡਿਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਠ ਨੂੰ¹.....

ਸਤਿਕੁਰ ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਪੁਰਖ ਕੋਹਕਾ ਝਨੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਝਾਨਾ।²

ਉਡਵਣ ਤੇ ਆਬਵਣ ਨਉਖੰਡ ਪਿਥਵੀ ਸਭ ਝੁਕਾਈ।³

ਜੰਗ ਜੁਧ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਮੇ ਡਿੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਲਕਾਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਣ ਨਈ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂ ਨਾਨਕ ਰੋਸ਼ਟ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬੇਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੋ:-

ਨਾਨਕ ਆਖੇ ਭੰਡਰ ਨਾਥ ਤੇਰੀ ਮਾਉ ਕੁਚੱਜੀ ਆਈ।

ਭਾ ਭਾ ਯੋਇ ਨ ਜਾਤਿਓਨ ਭਾਇ ਕੁਚੱਜੀ ਕੁਲ ਸੜਾਈ।⁴

-
1.	ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 28.
2.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 31.
3.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 34.
4.	ਉਹੀ,	ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 40.

ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਸੋਹਣਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਰਮਿਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਹੋਇ ਅਤੀਤ ਕੁਹਸਤ ਤਜ ਫਿਰ ਉਨਹੂੰ ਕੇ ਘਰ ਮੰਗਣ ਜਾਈ।
ਬਿਨ ਦਿਤੇ ਕਿਛੁ ਹਥ ਨ ਆਈ।¹

ਚੁਰਾ ਕੁਰੂ ਹਰਿਕੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਾਨੀ ਰੂਪ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਕਿਤਨਾ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਰਣਨ ਹੀ ਸੁਰਮੇ ਦਾ,

ਦਨ ਭੰਜਨ ਕੁਰ ਸੁਰਮਾ ਵਭ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।²

ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੋਸ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭ ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਖਨਨਾਇਕ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸੁਭ ਕੁਣਾਂ ਜਾਂ ਔਕੁਣਾਂ ਦਾ ਵ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬੀਰ ਰਸ ਫਲਕਦਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖਫਨ ਸਚ ਹੀ ਮਨਮੁਖ ਦੁਖ ਫਨ ਕੁੜ ਕੁੜਾਵਾ।
ਕੁਰਮੁਖ ਸਚ ਸੰਤੋਖ ਝੁੱਖ ਦੁਰਮਾਤਿ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਪਛਾਵਾ।
ਕੁਰਮੁਖ ਸਚ ਅਭੋਲ ਹੀ ਮਨਮੁਖ ਫੇਰ ਫਿਰੀਦੀ ਛਾਵਾ।
ਕੁਰਮੁਖ ਕੋਇਨ ਅੰਬ ਵਣ, ਮਨਮੁਖ ਵਣ ਵਣ ਹੀਠਿ ਕਾਵਾ।³

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਬਾਦੁ ਜੋ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਮੁਖ ਹੈ। "ਕੁਰਮੁਖ ਨਾਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਦੈਵੀ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਮੁਜਸਮਾ ਕੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਇਕ ਹੈ।"⁴ ਇਸ ਦੇ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 40.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 48.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 2.
4. ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਨਾ 29

ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਾਇਕ ਹੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਐਕੂਟ ਹਨ। ਕੁਣਾ ਐਕੂਟਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬੀਰ-ਰਸ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਬੜਾ ਖਟੀਆ ਜਿਹਾ, ਹਾਰਿਆ ਹੀਭਾ ਤੇ ਮਰੀਅਨ ਮਾਝੁਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖਿ ਸੋਚ ਸੁਨੱਖਣਾ ਸਭ ਸੁਨੱਖਣ ਸੋਚ ਏਹਾਵਾ।
 ਮਨਮੁਖ ਕੂੜ ਕੁਨੱਖਣਾ ਸਭ ਕੁਨੱਖਣ ਕੂੜ ਕੁਦਾਵਾ।
 ਸੋਚ ਸੁਇਨਾ ਕੂੜ ਕੋਚ ਹੈ, ਕੋਚ ਨ ਕੋਚਨ ਮੁੱਠ ਮੁਨਾਵਾ।
 ਸੋਚ ਭਾਰਾ ਕੂੜ ਹਉਨਕਾ ਪਵੈ ਨ ਰਤਕ ਰਤਨ ਕੁਨਾਵਾ।
 ਸਚ ਹੀਰਾ ਕੂੜ ਡਟਕ ਹੈ, ਜੜੈ ਜਯਾਵ ਨ ਜੁੜੈ ਜੁਝਾਵਾ।
 ਸਚ ਦਾਤਾ ਕੂੜ ਮੰਗਤਾ, ਦਿਹੁ ਟਾਤੀ ਚੋਰ ਸ਼ਾਹ ਮਿਨਾਵਾ।
 ਸੋਚ ਸਾਬਤ ਕੂੜ ਫਿਰਦਾ ਟਾਵਾ।¹

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿਰ ਵਢਣ ਤੇ ਨੜ ਮਰਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਚ ਕੇ ਕਾਮ ਆਦਿਕ ਵੀਰੀਆਂ ਨਾਨ ਨੜਨ ਵਾਲੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸੁਨਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਨਕ ਦਾ ਨਿਮਕ ਹਨਾਨ ਕਰਨ ਨਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੁਝ ਜਾ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਵਕਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਨ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਦਾ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਪਾ ਦੇਦਾ ਹੈ। ਬੀਰ-ਰਸ ਉਭਾਰਨ ਨਈ ਇਹ ਪਉੜੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ:-

ਨੁਣ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਾਇਕੇ ਰਣ ਆਦਿ ਨੜ ਮਰੈ ਸੁ ਜਾਪੈ।
 ਸਿਰ ਵੱਢੈ ਹਥਿਆਰ ਕਰ ਵਰੀਆਮ ਵਰੀਆਮ ਸਿਵਾਪੈ।
 ਤਿਸ ਪਿੱਛੈ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਥਪਿ ਥਈ ਦੇ ਵਰ ਸਰਾਪੈ।
 ਪੋਤੇ ਪੁਤ ਵਡੀਰੀਅਨ ਪਰਵਾਰੈ ਸਾਧਾਰ ਪਰਾਪੈ ।
 ਵਖਤੇ ਉਪੋਰ ਨੜ ਮਰੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਨੇ ਸੁਬਦ ਅਨਾਪੈ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਜਾਇ ਕੈ ਹਉਮੈ ਮਾਰ ਮਰੈ ਆਪ ਆਪੈ।

---

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 5.

ਨੜ ਮਰਨਾ ਤੇ ਸਤੀ ਹੋਣੇ ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤਾਪੈ।
ਸਚ ਸਿਦਕ ਸਚ ਪੀਰ ਪਛਾਪੈ।¹

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ:- ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੱਮਟ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਿਰਵੇਦ' ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵਾਲਾ 'ਸ਼ਾਂਤ' ਨੇਵਾਂ ਰਸ ਹੈ।² ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨਿਰਵੇਦ ਹੈ। ਨਿਰਵੇਦ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਭਾਵ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰੂ, ਸਤਿ-ਸੰਗ ਆਦਿ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜੜਾ ਕੇ ਤੀਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। 'ਵਾਰ' ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਹੈ, ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਸ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਨਿਭਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸੀ। ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਝਨਕ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਭਉ ਭਾਉ ਸਹਿਜ ਬੰਰਾਗ ਹੈ।
ਕੁਰਮੁਖ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਉ ਸੁਰਤ ਸੁਜਾਗ ਹੈ।
ਮਧੁਰ ਬਚਨ ਅਨਾਉ ਹਉਮੈ ਤਿਆਗ ਹੈ।
ਸਤਿਕੁਰ ਮਤ ਪਥਰਾਉ ਸਦਾ ਅਨੁਰਾਗ ਹੈ।
ਪਿਰਮ ਪਿਆਨੇ ਸਾਉ ਮਸਤਕ ਭਾਗ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 14;

2. ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਉਨੀਸ 4, ਸੁਤ੍ਰ 47, ਪੰਨਾ 117.

ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਬ੍ਰਹਮਾਉ ਕਯਾਨ ਚਰਾਭ ਹੈ।
ਅੰਤਰ ਕੁਰਮਤ ਚਾਉ ਅਨਿਪਤ ਅਦਾਭ ਹੈ।
ਵੀਹ ਇਕੀਹ ਚਕਾਉ ਸਦਾ ਸੁਹਾਭ ਹੈ।¹

ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਚਿਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਬੜੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਸਤਿਗੁਰ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਕੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬਚਨ ਕਹੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰਾਂ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਇਸ ਨਈਂ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹੀ ਵਿਆਕਤ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਰਸ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਲਣ ਹੁਕਮ ਰਜਾਇ ਕੁਰਮੁਖ ਜਾਣਿਆ।
ਕੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਚਨਾਇ ਚੈਲਣ ਭਾਣਿਆ।
ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਪਾਇ ਕਰ ਸੁਕਰਾਣਿਆ।
ਕੁਰਮੁਖ ਅਨਖ ਨਖਾਇ ਚੇਜ ਵਿਡਾਣਿਆ।
ਭਰਤਣ ਬਾਨ ਸੁਭਾਇ ਆਦਿ ਵਖਾਣਿਆ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਨਿਵ ਨਾਇ ਸੱਚ ਸੁਹਾਣਿਆ।
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇ ਸੁਬਦ ਸਿਵਾਣਿਆ।
ਕੁਰਮੁਖ ਆਪ ਗਵਾਇ ਆਪ ਪਛਾਣਿਆ।²

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਜਤਨ ਕਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇੰਜ ਕਿਸੇ ਅਨੁਠੇ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ। ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਹਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰੀ-ਵੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੇਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ ਮਨ ਦੁਚਿਤੀਆਂ ਵਿਚ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 13.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 16.

ਠਹੀਂ ਪੈਦਾ , ਇਕ ਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਉੱਤੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਆਖੀਐ ਉਪਰ ਹੀਸ ਸੁਵੰਸ ਵਸੈਦੇ।
 ਮੇਤੀ ਮਾਣਕ ਮਾਨਸਰ ਚੁਣੇ ਚੁਣੇ ਹੀਸ ਅਮੋਲ ਵੁੰਗਦੇ।
 ਖੀਰ ਨੀਰ ਨਿਵਾਰਦੇ ਨਹਿਰੀ ਐਦਰ ਫਿਰਨ ਤਰੈਦੇ।
 ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਛੁਡ ਕੇ ਹੋਰਤ ਬਾਇ ਨ ਜਾਇ ਬਹੈਦੇ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖਫਲ ਸਾਧ ਸਿੰਗ ਪਰਮ ਹੀਸ ਕੁਰਸਿਖ ਸੁਹੈਦੇ।
 ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਪਿਆਇੰਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਨ ਜਾਇ ਫਿਲੈਦੇ।
 ਸੁਭਦ ਸੁਰਤ ਨਿਵ ਅਨਖ ਲਖੈਦੇ ।¹

ਹਾਸ-ਰਸ:- ਹਾਸ ਰਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਨਿਖਦਾ ਹੈ "ਜਿੱਥੇ ਅਨੋਖਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਅਨੋਖਾ ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਅਨੋਖੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਆਦਿ ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ 'ਹਾਸ' ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸੁਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।² ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਸ ਰਸ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੂਰਖਾਂ ਦੇ ਅਨੋਖੇ-ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੁਠਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਫੈਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਨੋਕਛੁੱਠਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਹਾਸ-ਹੀਣਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦੇ, ਹਾਸਾ ਉਪਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਰੋਕਦੇ ਹਨ:-

ਟੰਢੇ ਖੂਹੇ ਨ੍ਹਾਇਕੇ ਪਰ ਵਿਸਾਰ ਆਇਆ ਸਿਰ ਨੀਕੀ।
 ਘਰ ਵਿਚ ਰੰਨਾ ਕਮਲੀਆ ਧੁਸੀ ਨੀਤੀ ਦੇਖ ਕੁਢੀਕੀ।
 ਰੰਨਾ ਦੇਖ ਪਿਟੰਦੀਆ ਵਾਹਾ ਮਾਰੈਹੋਇ ਨਿਸੀਕੀ।
 ਟੋਕ ਸਿਆਪੇ ਆਇਆ ਰੰਨਾ ਪੂਰਜ ਜੁੜੇ ਨੇ ਪੰਕੀ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 8;

2. ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 170;

ਨਾਇਣ ਪੁਛਦੀ ਪਿਟਦੀਆਂ ਕਿਸਦੇ ਨਾਇ ਖਨਾਹਣੀ ਘੰਡੇ।
 ਸਹੁਰੇ ਪੁਛਹੁ ਜਾਇ ਕੇ ਕਉਣ ਮੁਆ ਨੂੰਹ ਉਤੈਰ ਸੰਗੈ।
 ਕਾਵਾਂ ਰੋਨਾ ਮੁਰਖ ਸੰਗੈ।¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਵੈਦ ਚੰਗੇਰੀ ਉਠਣੀ"² ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਰਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨਮੁਖਾਂ, ਮੂਝਾਂ, ਅਕਿਰਤਘਣਾਂ, ਮੀਣਿਆਂ, ਬੀਮੁਖਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲਣ ਤੇ ਪਖੰਡ ਉਖਾੜਨ ਲਈ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਚੌਤੇ ਗਿੱਦੜ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਪਖੰਡੀ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨੇ ਹਾਸਾ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ:-

ਨੀਲਾਰੀ ਦੇ ਮਟ ਵਿਚ ਪੰ ਗਿੱਦੜ ਚੌਤਾ।
 ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਜਾਇ ਕੇ ਪਾਖੰਡ ਕਮੌਤਾ।
 ਦਰ ਸੇਵੇ ਮਿਰਗਾਵਲੀ ਹੋਇ ਬਹੈ ਆਵੌਤਾ।
 ਕਰੈ ਹਕੂਮਤ ਅਗਲੀ ਕੂੜੈ ਮਟ ਮੌਤਾ।
 ਬੋਲਣ ਕਾਜ ਵਿਗਾੜਿਆ ਜਿਉ ਮੁਨੀ ਬੌਤਾ।
 ਤਿਉ ਦਰਗਹ ਮੀਣਾ ਮਾਰੀਐ ਕਰ ਕੂੜ ਕੂਪੌਤਾ।³

ਕਈ ਥਾਂ ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੋ ਬੰਜੋੜ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ, ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਹਾਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਘੰਟ ਘੜਾਇਆ ਚੂਹਿਆਂ ਡਲ ਬਿੱਲੀ ਪਾਈਐ।
 ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ਮੱਖੀਆਂ ਘਿਉ ਅੰਦਰ ਨਾਈਐ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 19.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 16.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 2.
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 16.

ਬੀਭਤਸ ਰਸ:- ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਿਰਤਘਣਾ, ਲੁਣ ਹਰਾਮੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰੋਛ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਉਪਜ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੰਦੇ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪਰਫਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ "ਭਾਰੇ ਝੂਈ ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਮੰਦੀ ਹੂੰ ਮੰਦੇ।"¹

ਹੇਠਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਕੋਏ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆ ਫੁਜ਼ਰਿਆ ਆਖਿਆ ਹੈ:-

ਮਦ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਪਾਇਕੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਮਾਸ।
ਧਰਿਆ ਮਾਣਸ ਖੇਪਰੀ ਤਿਸ ਮੰਦੀ ਵਾਸ।
ਰਤੂੰ ਭਰਿਆ ਕਪੜਾ ਕਰ ਕੱਜਨ ਤਾਸ।
ਵੱਕ ਨੰ ਚੱਲੀ ਚੂਹੜੀ ਕਰ ਭੋਗ ਬਿਨਾਸ।
ਆਖ ਸੁਣਾਇ ਪੁਛਿਆ ਨਾਹੈ ਵਿਸਵਾਸ।
ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮਤ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸ।²

ਅਖੀਰਨੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕੋਏ ਕਸੰਨੇ ਵਰਣਨ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਕਿਰਤਘਣ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਾਲ ਦੀ ਝਾਕ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੇ ਧਾਨ ਦੀ ਝਾਕ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਉਪਜਾਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੀਭਤਸ-ਰਸ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੋਏ

ਕਰੁਣਾ ਰਸ:- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਵੀ ਭਵਭੂਤਿ ਨੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਮ ਗਿਣਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਹਨ।³ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਦੁਖ ਦੇ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੂਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 8.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 9.
3. ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ, ਪੰ: ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੰਨਾ 195.

ਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਵੱਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਬੋਨੇ ਬੋਲ ਉਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

Our sweetest songs are those
Which tell us of our saddest thought. (Shelly)

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਮੰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰੁਣਾ ਤਰਪੁਰ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਰਸ-ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਪੈਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਨ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਤਵ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨਾਨ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਨਮਾਣ ਨੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜੁਨਮ ਦੀ ਅਤਿ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਟਾਕੂਰ ਦੁਆਰੇ ਢਾਹਿ ਕੇ ਤਿਹ ਨਉੜੀ ਮਸੀਤ ਉਸਾਰਾ।

ਮਾਰਨ ਕਉ ਕਰੀਬ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਪਾਪ ਬਿਥਾਰਾ।¹

ਕੁਰੂ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਅਭਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਚੁਪਾਸੀ ਪਸਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਾ ਪਾ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਵੇਦ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਧੋਨ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੋਦਾ ਕੂਰਲਾ ਦਾਹੀ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰੁਣਾ ਮਈ ਵੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਬਾਝ ਕੁਰੂ ਖੰਧੋਰ ਹੋ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਹੁ ਬਿਧ ਨੋਆ।

ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਜਰਤੁ ਤੇ ਧੁਲ ਉਡੀਣਾ ਨਿਸਦਿਨ ਚੋਆ।

ਬਾਝ ਦਇਆ ਬਨਹੀਨ ਹੋ ਨਿਘਰ ਚਨੇ ਰਸਾਤਲ ਟੋਆ।

ਖੜਾ ਇਕਤੋ ਪੰਰ ਤੇ ਪਾਪ ਸੰਗ ਬਹੁ ਭਾਰਾ ਚੋਆ।

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 20.

ਬੀਮੇ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧੁ ਬਿਨ ਸਾਧੁ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਆ।
ਧਰਮ ਧੋਨ ਪੁਕਾਰੇ ਤਨੇ ਖੜੋਆ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਮੁਖਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਮਨਮੁਖਾਂ, ਅਕਿਰਤਾਪਣਾ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਤਰਸ ਉਜਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘ੍ਰਿਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਦੇਵੇਂ ਰਸ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਭਿਆਨਕ ਰਸ:- ਭਿਆਨਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਭੈਦਾਇਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਰਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭੈ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ ਜੋਗੀਆਂ ਸਿੰਘ ਬਾਘ ਬਹੁ ਚਲਤ ਦਿਖਾਈ।
ਇਕ ਪਰ ਕਰਕੇ ਉਡਰਨ ਪੰਖੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹੇ ਨੀਨਾਈ।
ਇਕ ਨਾਗ ਹੋਇ ਪਵਨ ਛੋਡ ਇਕਨਾ ਵਰਖਾ ਅਗਨਿ ਵਸਾਈ।
ਤਾਰੇ ਤੋੜੇ ਭੰਗਰ ਨਾਥ ਇਕ ਚੜ੍ਹ ਮਿਰਗਾਨੀ ਜਨ ਤਰ ਜਾਈ।²

ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਇਉਂ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 22.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 41.

ਰੋਦਰ ਰਸ:- ਰੋਦਰ-ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪਖੰਡਾਂ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਖੁਦੀ ਬਖ਼ੀਲੀ ਤਕੋਬਰੀ ਖਿੰਚੋਤਾਣ ਕਰੋਨਿ ਧਿਛਾਣੇ।
 ਗੰਗ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂਆ ਸੋਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
 ਤੇ ਸਚ ਕਿਠਾਰੈ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਮੁਣ ਮੁਠਾਣੇ।¹

ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੋਕੇ ਦੀ ਧਾਤਰਾ ਦਾ ਹਾਲ ਨਿਖਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁੱਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁੱਨਾਂ ਦੀ ਕਹਤੂਰ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਰਸ ਵੀ, ਤਰਸ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ:-

ਜੀਵਨ ਮਾਰੀ ਲਤ ਦੀ ਕਿਹੜਾ ਸੁੱਤਾ ਕੁਝਰ ਕੁਝਾਰੀ।
 ਟੰਗੋ ਪਕੜ ਘਸੀਟਿਆ.....।²

36ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੰਡਹੁ ਘੁਬਹੁੰ ਮੀਣਿਆਂ ਤੁਧ ਜਮ ਪੁਰ ਜਾਣਾ।³

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਿਆ।⁴

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 21.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 32.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 4.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 7.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਨਈਂ ਦੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਕੁਨਹਗਾਰ ਧੜ ਧੁੰਮਕ ਧੜਿਆ।¹

ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਬੀਡਤਸ-ਰਸ ਆਇਆ ਹੈ , ਉਥੇ ਰੋਂਦਰ ਰਸ ਵੀ ਨਾਨ ਸੰਜੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ, ਮੀਟੇ, ਨਿੰਦਕ ਆਦਿ ਸਭ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਹੇਠ ਹਨ। ਇਉਂ ਰੋਂਦਰ-ਰਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਬਹੁਤ ਹਨ।

ਅਦਫ਼ਤ ਰਸ:- ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੇ ਖਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਹੇਰਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਲਿਹਾਰ ਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਅਸਚਰਜ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਅਦਫ਼ਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸਭਾਵ ਨੂੰ 'ਵਿਸਮਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪਰਛਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੁਮਾਰੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਦਫ਼ਤ ਰਹੱਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਖੁਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੇ ਵਨਕਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਪਨਯੁਕਤ ਹਨ। ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਅਦਫ਼ਤ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਾਸ ਨ ਮਾਸ ਸਨ ਅੰਧ ਧੁੰਧ ਕੁਛ ਖੁਬਰ ਨ ਪਾਈ।
 ਰਕਤ ਬਿੰਦ ਛੀ ਦੇਹ ਰਚ ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੀ ਜਗਤ ਜਗਾਈ।
 ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੀਜੰਤਰੇ ਚੌਥੀ ਧਰਤੀ ਸੰਗ ਮਿਨਾਈ।
 ਪੰਚਮ ਵਿਹ ਅਕਾਸ਼ ਕਰ ਕਰਤਾ ਛਕਮ ਅਦ੍ਰਿਸਟ ਸਮਾਈ।
 ਪੰਚ ਤੱਤ ਪਰੀਸ ਕੂੰ ਸ਼ੰਕੁ ਮਿਤੁ ਮਿਣ ਦੇਹ ਬਣਾਈ।
 ਖਾਣੀ ਬਾਖੀ ਚਲਿਤ ਕਰ ਆਵਾਗਊਣ ਚਰਿਤੁ ਦਿਖਾਈ।
 ਚੌਰਾਸੀ ਨਖ ਜੋਨਿ ਉਪਾਈ।²

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ³⁵ ਖਚਿਲੀ, ਪਉੜੀ 10.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 2.

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ- ਜਨਕ ਨੀਨਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਕੀ ਇਉਂ ਪੇਸ਼
ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਅੰਬਰ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜ ਕੈ ਫਿਣ ਬੀਮਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਰਹਾਯਾ।
ਜਨ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਰਖੀਅਨ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਨੀਰ ਧਰਾਯਾ।¹

ਤੇ ਫੇਰ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਕੋ ਥਾਵੇਂ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਬਿਠਾਇਆ
ਹੈ, ਹੋਰਾਨੀ ਵੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਤੇ ਅੱਗ ਜਾਂ ਅੱਗ ਤੇ ਨਕੜੀ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ-

ਕਾਠੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਧਰ ਅੱਗੀਂ ਹੋਈ ਸੁਫਲ ਫਲਾਯਾ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੰਸੀਤਰੇ ਤਿੰਨੇ ਵੇਰੀ ਮੇਲ ਮਿਠਾਯਾ।
ਚੋਜ਼ ਵਿਛਾਣ ਚਲਿੰਤ ਵਰਤਾਯਾ।²

ਇਹ ਚੋਜ਼, ਇਹ ਵਿਛਾਣ ਤੇ ਇਹ ਚਲਿੰਤ ਹੀ ਤਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਉਂ ਵਾਰਾਂ
ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਰਸ ਤੇ ਵਤਸਨ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਕੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ
ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਉਤੇ ਬਹੁਤ
ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 17 ਵਿਚ:-

ਭਗਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਮਾਂ ਪਿਉ ਬੇਟਾ

ਕਹਿ ਕੇ ਵਤਸਨ ਰਸ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੇਖੋ:-

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਚ ਖੰਡ ਹੈ ਭਗਤ ਵਛਨ ਹੁਇ ਵਸਗਤ ਆਯਾ। 6/1/6

ਭਗਤ ਵਛਨ ਜਗ ਬਿਰਦ ਸਦਾਯਾ। 10/4/9

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

ਭਗਤ ਵਛਨ ਅਖਾਇੰਦਾ ਫੇਰ ਦੇਹੁਰਾ ਪੰਜ ਰਖਾਈ।	25/4/4
ਭਗਤ ਵਛਨ ਦੇ ਆਸਾ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਅਜਬ ਅਜਾਤਾ।	24/4/3
ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ ਆਖੀਅੰ ਭਗਤ ਵਛਨ ਹੋਇ ਆਪ ਛੁਨਾਈ।	28/11/5
ਭਗਤ ਵਛਨ ਭੀ ਆਖੀਅੰ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਿਆ।	31/8/6

ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:-

ਸੁਣੇ ਪਦਤਾਪ ਕਬੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੋਣ ਨਾਈ।
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਰਾਤੀ ਕਰੈ ਭਨਕੈ ਰਾਜ ਦੁਆਰੈ ਜਾਈ।
 ਆਈ ਸੀਤ ਪ੍ਰਾਚੁਣੈ ਕੀਹਤਨ ਹੋਆ ਰੋਣ ਸਬਾਈ।
 ਵਛ ਨੇ ਸਰੈ ਸੀਤ ਜਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਨ ਸੋਵ ਕਮਾਈ।
 ਸੋਣ ਰੂਪ ਹਰਿ ਹੋਇ ਕੈ ਆਯਾ ਰਾਣੇ ਨੇ ਗੋਬਾਈ।
 ਸਾਧ ਜਨਾ ਨੈ ਵਿਦਾ ਕਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਗਇਆ ਸੁਰਮਾਈ।
 ਰਾਣੇ ਦੂਰਹੂੰ ਸਿੰਦ ਕੈ ਗਨਹੂੰ ਕਵਾਇ ਖੋਹਨ ਪੰਨਾਈ।
 ਵਸ ਕੀਤਾ ਹਉ ਤੁਧ ਅੱਜ ਬੋਲੈ ਰਾਜਾ ਸੁਣੈ ਨੇਕਾਈ।
 ਪਰਗਟ ਕਰੈ ਭਗਤ ਵਡਿਆਈ।

10/16/

ਇਥੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਵਤਸਲ ਰਸ ਵੀ ਖੂਬ ਉਘੜਿਆ ਹੈ।

(ੲ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਅਨੰਕਾਰ

ਕਾਵਿ-ਕਨਾ ਵਿਚ ਅਨੰਕਾਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਸ, ਭਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ

ਹਨ। ਨਕੁੰਦ ਨਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ (ਸਜਾਵਟ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਕਾਰ ਹੈ।¹ ਦੱਡੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਹਨ², ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਪੰ: ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼ ਨੇ ਅੰਕਾਰ ਨੂੰ "ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵੰਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਪੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਥਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼" ਕਿਹਾ ਹੈ।³

ਪਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਾਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਣੇ ਅਜਾਧਾਰਨ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਾਣ ਵਾਲੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਤੇ ਅਨੂਠਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਨਵੀਂਪਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਅੰਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਅਧੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਜਾਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ-ਅੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਚਲਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਸੌਮਣ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੌਮਣ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਅੰਕਾਰ ਤੇ ਅਰਥ-ਅੰਕਾਰ, ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਹਨ।⁵ ਅਰਥ ਅੰਕਾਰ ਦੇ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਪਮਾ, ਰੁਪਕ, ਇਸ਼ਟਾਂਤ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਅੰਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹਨ ਜਿਵੇਂ

1. ਗੀਤਿ ਕਾਵਯ ਦੀ ਕ੍ਰਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 80;

2. ਕਾਵਯਾਦਰਸ਼.

3. ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ ਪੰਨਾ 321.

4. Figures of speech are traditionally considered to be words and expressions used in ways that are out of the ordinary, serving primarily as ornament and making their appeal through novelty. (Encyclopaedia of Poetry and Poetics, p.273.)

5. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਉੱਲੇਸ 9 ਤੇ 10.

ਸਮਕ, ਸੁਲੇਸ਼ ਆਦਿ, ਪਰ ਅਨੁਪਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਹੈ।

ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨਈਂ ਇਕ ਅਤਿ-ਲੋਕੀਏ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਕਾਰ ਤੇ ਸਖਣੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਐਫ਼ ਐਫ਼ ਨੂਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਮਾ ਤੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਸਖਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ, ਮੰਨੂੰ ਸੁਰਜ ਤੇ ਸਖਣੇ ਦਿਨ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਸਖਣੇ ਵਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।¹ ਫਿਲੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੈ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੋਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਐਕ ਨੂੰ ਸੇਕ ਰਹਿਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ।² ਜਿਵੇਂ ਸੇਕ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਐਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਮਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਮੁਖੜਾ ਵੀ ਕਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਮਕਦਾ³ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕਵੀ ਅਨੰਕਾਰ-ਰੂਪ ਕਹਿਣੇ ਘੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਏ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਏ ਤੇ ਰਸਦਾਰ ਬਣਾਏ ਹਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁴ ਭਾਮਹ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ।⁵ ਇੰਜ ਅਨੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਜਾਂ ਸਹਾਰਾ ਭਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਕ ਨੀਂ ਕੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ।

1. "A style without metaphor and simile" is to me
a day without sun or woodland without birds."
Style, page 163.

2. ਚੰਦ੍ਰ ਲੇਕ

3. ਕਾਵਯਾਨੰਕਾਰ (न कान्तमपि नमूर्च्छितम् विमति कसिना सुखम्।)

4. ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 326, ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼੍ਰ

5. ਕਾਵਯਾਨੰਕਾਰ, ਭਾਮਹ

ਡਾ: ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੰਕਾਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ¹ :-

1. ਅਨੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੋਹਾਂ ਖੱਖਾ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਕ ਤੇ ਸੁਖਜਾਤਮਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. ਅਨੰਕਾਰ ਵਿਹੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ, ਕਰਮ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਗੁਣ-ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਸੋਖ, ਸੀਖਣਾ, ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
3. ਅਨੰਕਾਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਅਨੰਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅਤੇ ਉਤੋਂਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਅਨੰਕਾਰ ਕਵੀ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਚੋਲੇ ਬਣ ਕੇ ਕਵੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਟ੍ਰਾਂਸਫੂਜ਼ (Transfuse) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਕਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਅਨੰਕਾਰ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤੀਬਰਤਾ, ਉਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਅਨੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਲੋਕੀਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਰਥ-ਸਿਧੀ ਨਈਂ ਇਹੀ ਵੁਕਵੈਂ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਹੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਕੇਚਰੇ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਵ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪੰਤਵ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਸਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੈਏ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਣੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।² ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਉਪਲਭਦ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਰੋਧ ਅਨੰਕਾਰ, ਅਸੰਭਵ ਅਨੰਕਾਰ।

-
1. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਨਿਰਗੁਣ ਸਕੂਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪੋਇਟਰੀ।
  2. ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਕਵਿਤਾ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 107.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੰਕਾਰ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਪਾਹ, ਵੜੇਵਾਂ, ਰੁੱਖ, ਫੂਲ, ਫਨ, ਭੰਵਰਾ, ਮੱਖੀ, ਕਿਸਾਣ, ਮਜੀਠ, ਕੁਉਂਡ, ਚੰਨ, ਚਕੋਰ, ਚਕਵੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕੁਝ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਖੇ ਨੇ ਪਰ-ਸਰੀਰਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ, ਜਨ, ਵੜੇਵਾਂ, ਲੋਹਾ, ਘਾਹ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਕੁਝ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਨੰਕਾਰ-ਯੋਜਨਾ ਆਪ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਅਨੰਕਾਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਅਨੰਕਾਰ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੁਝਾਵ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰ:- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਅਨੰਕਾਰ ਆਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਖੂਬੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ "ਸ਼ਬਦ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਯਮਕ, ਸੁਲੇਸ਼, ਅਨੁਪਾਸ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੁਪਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਨੁਪਾਸ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਾਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਅਨੁਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ, ਮੱਧ ਵਿਚ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਪਾਸ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛੋਕੇ, ਵਿਤਿ, ਅੰਤਸ ਆਦਿ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਪਾਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:-

1. ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਗਲ- ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 129.

(ੳ) ਸੋ ਸਤਿਕੂਰ ਸੋਚਾ ਵੇਸ ਸੁਬਦ ਸਿਵਾਇਆ।

ਸੁਬਦ ਸੁਕਤ ਉਪਦੇਸੁ ਸਤ ਸਮਾਇਆ।¹

(ਅ) ਕੂਰਮੁਖ ਨਦਰ ਨਿਹਾਨ ਨੇਹੁ ਨਿਹਾਲੀਐ।²

(ੲ) ਕਹਰ ਕੰਡੀਰ ਕਹੀਰ ਕੁਣ ਕੁਰਮੁਖ ਕੁਰ ਕੋਇੰਦ ਸਦਾਇਆ।³

ਇਥੇ ਨੰ: (ੳ) ਵਿਚ 'ਸ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ, ਨੰ: ਅ ਤੇ ਏ ਵਿਚ 'ਨ' ਤੇ 'ਕ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਕ ਨਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਇਹ ਅਨੁਪਾਸ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ। (ੳ) ਅੰਕ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ 'ਸ' ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰਨਾ ਸੁਬਦ ਵੀ 'ਸ' ਤੇ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ੲ) ਅੰਕ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸੁਬਦ 'ਕ' ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਕਾਰਨ ਇਕ ਨੰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸੁਬਦ-ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ 'ਸ' ਜਾਂ 'ਕ' ਅੱਖਰ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਨਈ ਇਹ ਛੋਟੇ-ਅਨੁਪਾਸ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਇਕੋ ਹੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵਰਤੋਂ ਸੁਬਦ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵਿੱਤਿ ਅਨੁਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:-

ਰੰਗ ਬਿਰੰਗ ਸੁਰੰਗ ਤਰੰਗ ਬਣਾਵਹੀ।⁴

ਇਸ ਵਿਚ 'ਗ' ਅੱਖਰ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਨਾਨੇ ਹਰ ਸੁਬਦ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

2. ਉਂਗੀ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 14.

3. ਉਂਗੀ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 5.

4. ਉਂਗੀ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 5;

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੇਖੇ ਵੰਗ ਨਾਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਭਾਵ ਦਰਸਾ ਕੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖੋ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਸਵਾਤੀ ਬੂੰਦ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਤਨੇ ਦੁਖ ਸਹਾਰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ:-

ਘਣਹਰਿ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਨੀਵੀਂ ਹੋਇ ਅਗਾਸਹੂੰ ਆਵੈ।
ਆਪ ਭਵਾਇ ਸਮੁੰਦ ਵੇਖ ਸਿਪੰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਮਾਵੈ।
ਲੈਓ ਹੀ ਮੁਰਿੰ ਬੂੰਦ ਸਿਧ ਚੁਭੀ ਮਾਰ ਪਤਾਲ ਨੁਕਾਵੈ।
ਫੜ ਕਢੈ ਮਰਜੀਵੜਾ ਪਹ ਕਾਰਜ ਨੇ ਆਪ ਫੜਾਵੈ।
ਪਰ ਵਸ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੇ ਪਰ ਹਥ ਪੱਥਰ ਚੰਦ ਭਨਾਵੈ।
ਕੁਲ ਅਕੁਲ ਅਮੁਲ ਦੇ ਮੇਤੀ ਦਾਨ ਨ ਪਛੋਤਾਵੈ।
ਸਫਲ ਜਨਮ ਕੋਈ ਵਰੋਸਾਵੈ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਕੁਠਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭ ਕੁਠ ਭ੍ਰਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੋ ਇੰਜ ਪ੍ਰੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਮਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰ ਆਦਿ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਧੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਅਨੰਕਾਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨੱਸ, ਅਲੰਗਿਆ, ਅਸੰਭਵ, ਵਿਰੋਧ, ਕਾਰਣ ਮਾਣਾ, ਜੈਕੋਰਤੀ, ਪੁਕਾਰੁਕਾਵਦਾਭਾਸ, ਵਿਆਜ-ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤ, ਨੇਕੋਕਤੀ ਆਦਿ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 15.

ਉੱਲਾਸ ਅੰਨਕਾਰ:- ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਨਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਠ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਪੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇ:-

ਸਭਨਾ ਦੇ ਸਿਰ ਗੁੰਦੀਅਨ ਗੰਜੀ ਗੁਰਝਾਵੈ।
 ਕੰਨ ਤਨਉੜੀ ਕਾਮਣੀ ਬੁੜੀ ਬਰਝਾਵੈ।
 ਨੱਥਾ ਨਕ ਨਵੰਨੀਆਂ ਨਕਟੀ ਨ ਸੁਖਾਵੈ।
 ਕਜਨਾਖੇ ਹਰਨਾਖੀਆਂ ਕਾਣੀ ਕੂਰਨਾਵੈ।
 ਸਭਨਾ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵਣੀ ਠੰਗੜੀ ਠੰਗੜਾਵੈ।
 ਗਣਤ ਯਣੈ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ, ਤਿਸ ਦੁਖ ਵਿਹਾਵੈ।¹

ਇਥੇ ਗੁੰਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੰਜੀ ਕੁੜਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦੇ ਕੁਠ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਪੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਮਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵਖਰੀ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਅੰਨਕਾਰ ਨੂੰ ਚਰਕੇ ਤੁਕ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਅਵੱਗਿਆ ਅੰਨਕਾਰ:- ਅਵੱਗਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਤਿਸਕਾਰ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀਜ਼ ਦੇ ਪੁਛਾਵ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਪਰ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਸ ਪੁਛਾਵ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਨਾ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਪੁਛਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੋਸ਼ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਅਵੱਗਿਆ ਅੰਨਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਸਾਵਣ ਵਣ ਹਰੀਆਵਣੇ ਵੁਟੇ, ਸੁਕੇ ਖੱਕ ਜਵਾਹਾ।
 ਚੇਰ ਵਣਸਪਤ ਮੋਲੀਆਂ ਅਪਤ ਕਰੀਰ ਨ ਕਰੈ ਉਸਾਰਾ।
 ਸੁਫਲ ਫਲੀਏ ਬਿਰਖ ਸਭੇ ਮਿਮਿਣ ਅਫਲ ਹਰੇ ਅਵਿਸਾਰਾ।
 ਚੰਦੜ ਵਾਸ ਵਣਸਪਤਿ ਵਾਸ ਨਿਵਾਸ ਨ ਉਠੇ ਸਾਰਾ।
 ਸੰਖ ਸੁੰਦਰੁ ਸੱਪਦਾ ਦੁਖਿਆਰਾ ਰੋਵੈ ਦੇ ਧਾਰਾ।
 ਖਗਨ ਸਮਾਧੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਖੀਰੇ ਚੁਣ ਚੁਣ ਖਾਇ ਭਿਛਾਰਾ।
 ਸਾਥ ਵਿਛੁੰਨੇ ਮਿਲਦਾ ਫਾਰਾ।²

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ. 35, ਪਉੜੀ 6;

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 3

ਅਸੰਭਵ ਅਨੰਕਾਰ:- ਅਸੰਭਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋਵੇ, ਅਣਹੋਣੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਣਹੋਣੀ ਕੋਲ ਦਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਅਨੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਬਸਤੁ ਪਹਿਰੇ ਅਗਨਿ ਦੇ ਬਰਫ਼ ਹਿਮਾਨੇ ਸੰਦਰ ਛਾਈ।
 ਕਰੇ ਰਸੋਈ ਸਾਰ ਦੀ ਸਕਨੀ ਧਰਤੀ ਨਬ ਚਨਾਈ।
 ਏਵਡ ਕਰੀ ਵਿਥਾਰ ਕਉ ਸਕਨੀ ਧਰਤੀ ਹਕੀ ਜਾਈ।
 ਤੇਲੀ ਧਰਤ ਅਕਾਸ਼ ਦੁਇ ਪਿਛੇ ਛਾਬੇ ਟੰਕ ਚੜ੍ਹਾਈ।
 ਏਹ ਬਨ ਰਖਾ ਆਪ ਵਿਚ ਜਿਸ ਆਖਾ ਤਿਸ ਪਾਰ ਕਰਾਈ।¹

ਵਿਰੋਧ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਦੇ ਕੂਟ ਜਾਂ ਖੋਕੂਟ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਅਨੰਕਾਰ ਹੀ। ਵਿਰੋਧ ਅਨੰਕਾਰ ਤੇ ਅਵੱਗਿਆ ਅਨੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ, ਖੋੜਾ ਹੀ ਹੈ:-

ਕਾਂਊ ਕਪੂਰ ਨ ਚਖਈ ਦੁਰਗੰਧ ਸੁਖਾਵੈ।
 ਹਾਥੀ ਨੀਰ ਨਦਾਲੀਅੰ ਸਿਰ ਛਾਰ ਉਡਾਵੈ।
 ਤੂੰਮੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਜੀਅੰ ਕਉਝੱਤੁ ਨ ਜਾਵੈ।
 ਸਿੰਮਠ ਰੁਖ ਸਰੋਵੀਅੰ ਫਲ ਰਥ ਨ ਆਵੈ।
 ਨਿੰਦਕ ਨਾਮ ਵਿਹੁਣਿਆ ਸਤਿ ਸੰਗ ਨ ਭਾਵੈ।
 ਅੰਨ੍ਹਾ ਆਕੂ ਜੋ ਸ਼ੀਅੰ ਸਭ ਸਾਥ ਮੁਹਾਵੈ।²

ਕਾਕਣ-ਮਾਲਾ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਦੋਂ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਨੜੀ ਜੁੜ ਜਾਵੇ, ਭਾਵ ਇਕ ਕੋਲ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਬਣੇ, ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਤੇ ਇਉਂ ਅੱਢੇ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਾਕਣ-ਮਾਲਾ ਅਨੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 43.
2. ਉਗੀ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 2.

ਲੱਤਾਂ ਹੇਠ ਨਿਤਾਈਆਂ, ਘਾਹ ਨ ਕਵੈ ਸਾਹ ਵਿਚਾਰਾ।
 ਕੋਰਸ ਦੇ ਖੜ ਖਾਇ ਕੈ ਗਾਇ ਗਰੀਬੀ ਪਰਉਪਕਾਰਾ।
 ਦੁਧਹੂੰ ਦਹੀਂ ਜਮਾਈਆਂ ਦਹੀਆਹੂੰ ਮਖਣ ਛਾਹਿ ਪਿਆਰਾ।
 ਖਿਆ ਤੇ ਹੋਵਣ ਹੋਮ ਜਗ, ਵੰਗ ਸੁਆਰਖ ਚੱਜ ਅਚਾਰਾ।
 ਧਰਮ ਧਉਲ ਪਰਗਟ ਹੋਇ ਧੀਰਜ ਵਹੈ ਸਹੈ ਸਿਰ ਭਾਰਾ।
 ਇਕ ਇਕ ਜਾਉ ਜਣੈਦਿਆ ਚਹੂੰ ਚੱਕਾ ਵਿਚ ਵੱਗ ਹਜ਼ਾਰਾ।
 ਤਿਣ ਅੰਦਰ ਵਡਾ ਪਾਸਾਰਾ।¹

ਛੋਕੜੀ ਅਨੰਕਾਰ:- ਨੋਕੜੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ
 ਨਈਂ ਕਿਸੇ ਅਖਾਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਛੋਕੜੀ ਅਨੰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਅਖਾਣ
 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇ:-

ਸਚ ਸਚਾਵਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕੂੜ ਕੂੜਾਈ ਮਣੀ ਮਨੂਰੀ।
 ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਇ ਹੈ ਸਚ ਸਚਾਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪੂਰੀ।
 ਕੂੜੈ ਕੂੜਾ ਜੋਰ ਹੈ ਸਚ ਸਛਾਣੀ ਗਰਬ ਗਰੂਰੀ।
 ਕੂੜ ਨ ਦਰਗਹ ਮੰਨੀਆਂ ਸਚ ਸੁਹਾਵਾ ਸਦਾ ਹਜੂਰੀ।
 ਸੁਕਰਾਨਾ ਹੈ ਸਚ ਘਰ ਕੂੜ ਕੂਫਰ ਘਰ ਨਾ ਸਬੂਰੀ।
 ਰਸਤਿ ਚਾਲ ਹੈ ਸਚ ਦੀ ਕੂੜ ਕੁਢੀ ਚਾਲ ਭੇਠੂਰੀ।
 ਮੂਲ ਪਾਠ ਡਕਾਰ ਜਿਉ ਮੁੱਲ ਨ ਤੁੱਲ ਨਸਣ ਕਸਤੂਰੀ।
 ਬੀਜੈ ਵਿਸ ਨ ਖਾਵੈ ਚੂਰੀ।²

ਇਥੇ "ਬੀਜੈ ਵਿਸ ਨ ਖਾਵੈ ਚੂਰੀ" ਅਖਾਣ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਨਰੁਕਤਵਦਾਭਾਸ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਾਧੂ ਲਿਖੇ ਹੋਣ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 8.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 19.

ਦਾ ਭੁਨੇਖਾ ਪਵੇ ਤੇ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਉਹ ਇਕੋ ਅਰਥ ਦੇ ਜਾਪਣ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।
ਉਂਜ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰੂਪ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ
ਵੱਖ ਵੱਖ, ਜਿਵੇਂ:-

ਦੰਤ ਬਕਤੁ ਸਸਪਾਲ ਦੇ ਦੰਦ ਹੋਏ ਖੱਟੇ ।¹

ਵਿਚ ਦੰਤ ਤੇ ਦੰਦ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ,
ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਥ ਵੀ ਇਕੋ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੰਤ ਸ਼ਬਦ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ, ਬਕਤੁ ਨਾਲ
ਜੁੜਵਾਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੰਤ ਬਕਤੁ, ਸਿਸੁਪਾਲ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਢੇਰੀ। ਸ੍ਰੀ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹਥੇ ਇਸ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਹੋਣਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੰਤ ਤੇ
ਦੰਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਭੁਨੇਖਾ ਪੈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ
ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਸਤਿਕੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧ੍ਰਿਯ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਐਧੋਰ ਪਨੋਆ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਦੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ 'ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ
ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ
ਹਨ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ:-

ਸੋਈ ਤਾਂ ਬਾ ਰੰਗ ਸੰਗ ਜਿਉ ਕੈਹਾਂ ਹੋਈ।

ਸੋਈ ਤਾਂ ਬਾ ਜਿਸਤ ਮਿਨ ਪਿਤਨ ਅਵਿਨੋਈ।

ਸੋਈ ਸੀਸੇ ਸੰਗਤੀ ਭੰਗਾਰ ਭਨੋਈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 5.

2. ਉਚੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27.

ਤਾਂਬਾ ਪਾਰਸ ਪਰਸਿਆ ਹੋਇ ਕੰਚਨ ਸੋਈ।
 ਸੋਈ ਤਾਂਬਾ ਭਸਮ ਹੋਇ ਅਉਖਧ ਕਰ ਭੋਈ।
 ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਸੰਗਤ ਕੁਨ ਭੋਈ।¹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ , ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ, ਜੁਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤ ਵੇਖੋ:-

ਭਗਤ ਭਗਤ ਜਗ ਵਜਿਆ ਚਹੂੰ ਚੌਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਚਮਰੇਟਾ।
 ਪਾਣਾ ਗੰਢੈ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੁਨਾ ਧਰਮ ਵੋਇ ਵੇਰ ਸਮੇਟਾ।
 ਜਿਉਂ ਕਰ ਮੈਨੇ ਚੀਬੜੇ ਹੀਰਾ ਨਾਨ ਅਮੋਲ ਪਲੇਟਾ।²

'ਕੋਦੜੀ ਵਿਚ ਨਾਨ' ਲੋਕ-ਅਖਾਣ ਦੀ ਸੁਖੜ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੇ ਠੇਕੇ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਰੂਪ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਇਕ ਤਦਰੂਪ, ਦੂਜਾ ਅਭੇਦ ਰੂਪ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਗੁਰ ਸਰ ਤੀਰਥ ਨਾਇਕੈਂ ਹੀਏ ਭਰ ਭਰ ਪੰਰ ਪਖਾਨੈ।³
ਗੁਰ ਦਰੀਆਉ ਅਮਾਉ ਹੈ ਨਖ ਦਰੀਆਉ ਸਮਾਉ ਕਰੰਦਾ।⁴
ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਦਰਿਆਉ ਹੈ ਪਸੁ ਪਰੇਤ ਕਰੰ ਪਰਬੀਣਾ।⁵

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 6
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 17.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 18.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 13.
  5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20.

ਇਹ ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਰੂ, ਸਰ, ਤੀਰਥ, ਦਰਿਆ, ਦਾ ਕੁਣ ਧਾਰਨੁ ਕਰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਬਿਆਜ-ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਿੱਥੇ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿੰਦਿਆ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਿਆਜ-ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਅਨੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ:-

ਨਖ ਸਿਆਨਪ ਸੁਰਤ ਨੱਖ ਨੱਖ ਕੁਣ ਚਤੁਰਾਈ।
 ਨਖ ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਸੁਧਿ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਨਖ ਪਤਿ ਵਡਿਆਈ।
 ਨਖ ਜਪ ਤਪ ਨਖ ਸੰਜਮਾ ਨਖ ਤੀਰਥ ਨਾਈ।
 ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਖ ਜੋਗ ਭੋਗ ਨਖ ਪਾਠ ਪੜਾਈ।
 ਆਪ ਗਣਾਇ ਵਿਕੁਚਣਾ ਓਹ ਬਾਇ ਨ ਪਾਈ।¹

ਬਿਆਜਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤ ਅਨੰਕਾਰ:- ਇਹ ਅਨੰਕਾਰ ਬਿਆਜ-ਉਸਤਤ-ਨਿੰਦਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਉਨਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭੱਠ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੁਰਮੁਖ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਰਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਰੰਗ ਨ ਦਿੱਸਈ ਹੋਈ ਖੱਖੀ ਐਨਾ ਸੋਈ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸਮਝ ਨ ਸਕਈ ਹੋਈ ਕੰਨੀ ਬੋਨਾ ਹੋਈ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਬਦ ਨ ਗਾਵਈ ਹੋਈ ਜੀਭੰ ਕੁੰਗਾ ਕੋਈ।
 ਚਰਨ ਕਵਨ ਦੀ ਵਾਸ ਵਿਣ ਨਕਟਾ ਹੋਦੇ ਨਕ-ਅਠੋਈ।

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 18.

ਕੁਰਮੁਖ ਕਾਰ ਵਿਗੁਣਿਆਂ ਹੋਏ ਕਰੀ ਨੀਜਾ ਦੁਖ ਰੋਈ।
 ਕੁਰਮਤ ਚਿਤ ਨ ਵਸਈ ਸੇ ਮਤਿ ਹੀਠ ਨ ਲੈਦਾ ਵੋਈ।
 ਮੁਰਖ ਨਾਨ ਨ ਕੋਇ ਸਬੋਈ।¹

ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ:- ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਂਝ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਅਨੰਕਾਰ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਨਈ ਵੇਖੋ:-

ਸਤਿਕੁਰੂ ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਕੈ ਕੰਚਨ ਕਰੈ ਮਨੂਰ ਮਲੀਣਾ।
 ਸਤਿਕੁਰੂ ਬਾਵਨ ਚੰਦਨੋ ਵਾਸ ਸੁਵਾਸ ਕਰੈ ਨਾਖੀਣਾ।
 ਸਤਿਕੁਰੂ ਪੂਰਾ ਪਾਰਜਾਤ ਸਿੰਮਲ ਸਫਨ ਕਰੈ ਸੰਗ ਨੀਣਾ।
 ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਸਤਿਕੁਰੂ ਕਾਕਹੂੰ ਹੀਸ ਜਨਹੂੰ ਦੁਧ ਪੀਣਾ।
 ਕੁਰ ਤੀਰਥ ਦਰਿਆਉਂ ਹੈ ਪਸੂ ਪਰੇਤ ਕਰੈ ਪਰਬੀਣਾ।²

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕੁਰੂ ਨੂੰ ਪਾਰਸ, ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ, ਪਾਰਜਾਤ, ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਤੀਰਥ ਨਾਨ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਤਿਕੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਆਪਣੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਨੂਰ ਨੂੰ ਕੰਚਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਛੋਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲੀਨ ਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਛੋਹ ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ ਵਾਂਗ (ਕੁਣਾਂ ਦੀ) ਖੁਸ਼ਬੂ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਵਾਂਗ ਕਾ ਤੇ ਹੀਸ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਆਦਿ। ਕੁਣਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਜੜਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਭੰਡੂ, ਬਗਨਾ, ਉਨ੍ਹ, ਤਿਨ ਬੁਆੜ, ਖੱਕ ਟਿੱਡਾ³ ਆਦਿ ਨਾਨ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਪਮਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਨਿਖਾਇਕ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 3.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ ਨੰ: 2, 3, 6, 16, 18, 19.

(ਸ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਕਤੀਆਂ

ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਬੋਲੀ, ਕਵੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰੰਗ-ਬੁਰਜ਼-ਕੈਨਵੈਸ ਆਦਿ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਕ-ਅਭਿਨੈ, ਮੂਰਤੀ ਕਾਰ ਦਾ ਹਥੋੜਾ-ਛੈਟੀ-ਸਿਨ ਪੇਂਥਰ ਆਦਿ। ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਕਨਾਕਾਰਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀ ਵੀ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਖੜ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ, ਚਿਤਰਦਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਬੜਾ ਸੁਖਾਦਨਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਵੀ ਠੇਕ-ਪਿਊਥ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਨਾ ਦੀ ਹੁਨਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹੈ, ਰਮਜ਼ਾਂ ਤੇ ਤਨਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਰਸਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਕਨਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜੇਮਜ਼ ਰੀਵਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਕਾਵਿ, ਇਕ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਖ਼ਿਆਲ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਨਾਵੇ ਵਿਚ ਨੈਂ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕਵੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਚਮਤਕਾਰੀ, ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਸੱਜਰੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤ-ਨਗਾਰੀ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

1. Poetry is a language. That is inescapable...
Understanding Poetry, James Reeves, p.157.

ਜੇਮਜ਼ ਗੀਵਜ਼ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਰਸਮਈ, ਜੜਾਉ, ਸੰਗੀਤਕ, ਵਿਸ਼ੇ-ਅਨੁਕੂਲ, ਰਮਜ਼-ਭਰਪੂਰ, ਪੱਕੀ-ਰਸੀ, ਚਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਦੀ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਕਟਾਖ-ਭਰਪੂਰ, ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਉਤੋਜਨਾ-ਮੁਨਕ ਹੋਣਾ ਸਫ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਵਿਆਪਾਰ (ਕਰਮ) ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥ-ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ 'ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਾਨਾ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਮਣਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਪਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਕਟਾਖ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਫੂਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਵਨੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।¹

ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ :- ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਵੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਵਾਰ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਅਰਥ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤੇ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਉਂ ਹੈ:-

- ਅਭਿਧ-ਸ਼ਕਤੀ (Power of Expression)
- ਸ਼ਖਸ਼ਣ-ਸ਼ਕਤੀ (Power of Indication)
- ਵਿਅੰਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ (Power of Suggestion)

1. ਧਵਨੀ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਭੋਨਾ ਸ਼ੰਕਰ ਵਯਾਸ, ਪੰਨਾ 49

ਧਵਨੀ- ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਥਾਪਕ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿਧਾ, ਨਖਸ਼ਟਾ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਅਭਿਧਾ-ਸ਼ਕਤੀ :- ਇਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਧਾ-ਸ਼ਕਤੀ, 'ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਾਚਯ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ (ਮਕਸਦ) ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।² ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦਾ ਪਤਾ ਨਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਅਰਥ ਨੂੰ "ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ" ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਰਮਤ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਥਾਂ-ਪਰਥਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਸਤਿਕੂਰੂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ", ਸਤਿਕੂਰ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਪੂਰਾ ਸਤਿਕੂਰ ਆਪ ਨ ਅਨਖ ਨਖਾਵਈ।
ਦਖੇ ਥਾਪ ਉਬਾਧ ਜਿਉ ਤਿਸ ਭਾਵਈ।
ਨੇਪ ਨ ਪੁੰਨ ਨ ਪਾਪ ਉਪਾਇ ਸਮਾਵਈ।³

ਇੱਥੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ :- ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਭਿਧਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁਕਦੀ

1. ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ), ਡਾ: ਸਤਯਵਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 39.
2. ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 54.
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 7.

ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਯਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਦਲੀਲ ਦੀ ਕਸਬੰਦੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ ਤਾਂ ਵੁਕਵੰ ਅਰਥ ਦੀ ਨੇੜ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਭਿਯਾ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਤਖ ਦਿਸਦੇ ਅਰਥ ਠੀਕ ਤੇ ਵੁਕਵੰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ, ਕੋਈ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਅਰਥ ਨਭਟੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 'ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ' ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਤ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"² ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੋਪਦੀ ਦੇ ਚੀਰ-ਹਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਕਪੜ ਕੋਟ ਉਸਾਰਿਓਨ ਬੰਕੇ ਦੂਤ ਨ ਪਾਰ ਵਸਾਈ।"³

ਕੋਟ ਦਾ ਅਭਿਯਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹੇ ਵੁਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਨਖਸ਼ਟਾ ਅਰਥ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰ ਹੀ ਕਲਪਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰ ਕਿਨ੍ਹਿਆਂ ਚਿਤਨੇ ਉਚੇਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਦਾ ਭਾਵ ਮਿਲੇਗਾ।

ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸਤਿਕੂਰ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਂਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਸਤਿਕੂਰ ਸਾਰਰ ਸੇਵ ਕੈ ਨਿਧਿ ਸਭਨਾ ਪਾਈ।⁴

1. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 40.

2. ਕੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 790.

3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 8.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 9.

ਸਾਡਰ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਖੇਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਅਭਿਯਾ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੁਕਾਵਟ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੂਟ-ਦਾਤਾ, ਸੀਰਨਤਾ ਬਖ਼ਸ਼, ਸਤਿ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਚੈਣਾ ਰਤਨਾਂ ਜਾਂ ਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਨ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਆਦਿਕ ਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਕੈ ਕੰਚਨ ਕਰੇ ਮਨੁਰ ਮਲੀਨਾ।¹

ਇਥੇ ਪਾਰਸ ਦਾ ਅਭਿਯਾ ਅਰਥ, ਪੱਥਰ, ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੱਥਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ ਨਖਸ਼ਟਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਸ ਮਨੁਰ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨ ਖੋਟ ਆਦਿ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਸੋਨਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਵਿਕਾਰੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮਲੀਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਸੁਧ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਖਸ਼ਟਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਜਹਭਿ ਨਖਸ਼ਟਾ², ਜਹਿਤ³, ਜਹਤਾ ਜਹਿਤਿ⁴ ਉਪਭੋਦੇ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ:- ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੀਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਯਾ ਤੇ ਨਖਸ਼ਟਾ ਤੇ ਬਾਢੁ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਫਰੋ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਵਖਰੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ 'ਵਿਅੰਗਾਰਥ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਵਿਅੰਗਾਰਥ' ਅਭਿਯਾ ਤੇ ਨਖਸ਼ਟਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਅੰਜਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਵਾਰਸ ਅਰਥ ਤੇ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20.
2. ਕੂਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੇਸ਼, ਪੰਨਾ 34.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 372.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 372.

ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੇ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬਿਰਤੀ"।¹

ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੱਖੋ:-

ਭਾਏ ਬੇਅਦਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਨਿ ਕਾਤੀ ਉਮਰਾਵ ਕਸਾਈ।²

ਕਨਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਤਾਵ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਨਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਅਨਿਆਈ ਹੋ ਕਏ ਹਨ, ਕਨਜੁਗ ਦਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਤਿੱਖੀ ਛੂਰੀ ਵਰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਲੋਕ ਕਾਸਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਾਨਮ ਹਨ। ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਨ ਪਤਾ ਨਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਖਸ਼ਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਤੀ, ਕਸਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰਕ ਅਰਥ ਮਨੁਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਸਾਡੀ ਕਨਪਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਸੁਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜੁਗਾਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਅਨਿਆਂ ਉਤੇ ਤੁਨ ਕਏ ਹਨ, ਪਾਪ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਨਈ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਚੋਰੀ, ਠੱਗੀ, ਜੁਨਮ ਆਦਿ ਆਚਰਣ-ਗੀਨ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਈ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਸੁਝਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਕਮ ਮਜ਼ਨੂਮਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਕੋਂ ਉਨਟਾ ਕਹਿਰ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਧਰਮ, ਨਿਆਂ, ਆਚਰਨ, ਰਾਜ ਧਰਮ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰ ਕੇ ਪਰਜਾ-ਪਾਲਕ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਦ-ਗੁਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਵੁਨ ਕਏ ਹਨ। ਇਉਂ "ਉਮਰਾਵ ਕਸਾਈ" ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਖੋ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਨਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰਪਨੇਆ।³

1. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 834.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 7.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 27.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਧਾ ਤੇ ਨਖਸ਼ਣਾ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਹਾਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਮਿਟ ਗਈ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਕਿਸ਼ਾਨਤਾ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰਮ-ਵਹਿਮ ਆਦਿ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਭੀ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਠੱਕੇ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਧਾਰਮਕ ਕਨ੍ਹ-ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮਨ-ਸਾਂਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਭਿਧਾ, ਨਖਸ਼ਣਾ, ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਕਾਵਿ ਕ੍ਰੁਣ

ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਉੱਠਾਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰੁਣ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕ੍ਰੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:-

1. ਮਧੁਰਤਾ (Sweetness)
2. ਓਜ (Force)
3. ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ (Lucidity)

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰੁਣ ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸੰਗ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਧੁਰਤਾ ਕੁਣ :-

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਕੁਣ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ, ਕਰੁਣਾ, ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਕਤ, ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਦਿਲ-ਪਿਘਨਾਉ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਧੁਰਤਾ-ਕੁਣ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖੋ:-

ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਨਾਇ ਤਾਰ ਨਿਹਾਨੇ।
 ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਹੇਤ ਹੈ ਮਿਲ ਹੋਨ ਸੁਖਾਨੇ।
 ਨੇਹੂੰ ਕਵਨ ਜਨ ਜਾਣੀਅੰ ਖਿੜ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਨੇ।
 ਮੋਰ ਬਬੀਰੇ ਬੋਲਦੇ ਵੇਖ ਬਦਨ ਕਾਨੇ ।
 ਨਾਰ ਭਤਾਰ ਪਿਆਰ ਹੈ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਸਮਾਨੇ ।
 ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਓਹ ਨਿਬਰੈ ਨਾਨੇ।¹

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਰੂ-ਸਿਖ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਵਰਣਨ, ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਟੁਕਾਈ ਬੰਨਾ ਹੈ, ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮੁਰਬਾ ਜਾਣ ਵਾਨਾ ਕੰਵਲ ਜਨ ਦੇ ਵਸਨ ਨਾਲ ਖਿੜ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਾਨੇ ਬਦਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਰ ਤੇ ਪਪੀਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿਤ ਰੰਜਾਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੜਾ ਕੂਨਾ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਨਾਰ ਭਤਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਿਘਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਚੰਦ-ਚਕੋਰ, ਚੱਕਵੀ-ਸੂਰਜ, ਕਵਨ-ਜਨ, ਮੋਰ-ਪਪੀਰੇ ਬੱਦਨ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੈ, ਇਸ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣਾਂ, ਅਖਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਬੜੀ ਹੀ ਸਰਲ ਹੈ। ਕੰਵਲ, ਜਨ, ਮੋਰ, ਚਕੋਰ, ਪੀਰ, ਮੁਰੀਦਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਮਧੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਖਰਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਥੇ ਮਧੁਰਤਾ-ਕੁਣ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 4.

ਓਜ-ਕੂਣ :-

ਓਜ- ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕੂਣ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਤੋਜਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਵੇਰੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਹੀ ਆ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬੀਡਤਸ ਤੇ ਰੋਦਰ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬੜੀ ਵੇਰਵਾਨ, ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਤੇ ਭੜਕੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਭਰਮਾ ਭਰਮੀ ਜਿਹੀ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੂਰਦਾਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ 'ਵਾਰ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਹੀ ਬੀਰ ਰਸੀ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਓਜ-ਕੂਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਖਿਨਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੁਰਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਕਤ ਦੇ ਪਾਪੀ ਹਾਕਮਾਂ, ਭੇਖੀ ਕੁਰੂਆਂ, ਪਖੰਡੀ ਸੇਵਕਾਂ, ਵਢੀ ਖੇਰੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਓਜ-ਕੂਣ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਕਨਿ ਆਈ ਕੁੰਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ ਕੁਸਾਈ।
 ਰਾਜੀ ਪਾਪ ਕਮਾਵੈਦੇ ਉਨਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।
 ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਕੂੜ ਕੁਸੈਤ ਮੁਖਹੁ ਅਨਾਈ।
 ਚੇਨੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇਦੇ, ਨੰਚਨ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਬਿਧ ਭਾਈ।
 .....
 ਕਾਜ਼ੀ ਹੋਇ ਰਿਸ਼ਵਤੀ ਵੱਢੀ ਨੈ ਕੇ ਹਕ ਭਵਾਈ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ, ਬਨਵਾਨ ਤੇ ਅਜਿਤ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਓਜ-ਕੂਣ ਭਰਿਆ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਪੁਰਖ ਕੇਹਕਾ ਵੱਲੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਵਾਨਾ।³

-
1. ਕਾਵਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਮਟ, ਪੰਨਾ 475-76
  2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੂਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 31.

ਕੁਰੂ ਹਰਿਕੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਦਲ ਭੰਜਨ ਕੁਰ ਸੂਰਮਾ, ਵਭ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।¹

ਇਸ ਉਜ-ਕੁਣ ਦੀ ਚਮਕ ਤੇ ਡਲੁਕ ਅਕਾਸ਼ੀ-ਤਾਰਿਆਂ ਸਮਾਨ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ-ਕੁਣ :-

ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਾਫ਼, ਸਿੱਧਾ, ਸਰਲ, ਸੋਖਾ, ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੋਖ ਨਾਨ ਸਮਝ ਜਾਂ ਸਕਣ ਦਾ ਕੁਣ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਭਦਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਤੇ ਜੜਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਇਕ ਦਮ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਜੁੜਵੀਂ ਨੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਹੋਏ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ-ਰਸ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਵੰਗ ਨਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰਲ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਬਦ, ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਕੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜਕ ਕੇ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਲੋਕ-ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਕੁਣ ਹੋਣਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕੁਣ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਰਸਿਖ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਾਉਣ ਨਈ ਵੱਖੇ ਨਾਨੇ ਤਾਂ ਨਿਤ-ਨੇਮੀ ਸਿਖ ਤੇ ਕੁਰਬਾਣ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਪਏ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸੋਖੇ ਵੰਗ ਨਾਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਨ ਵਿਚ ਖੂਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 48.

2. ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੰਮਤ, ਪੰਨਾ 477.

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ , ਪਿਛਲ ਰਾਤੀ ਉਠ ਬਹਿੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਖੰਮ੍ਹਿਤ ਵੇਲੇ ਸਰ ਨ੍ਹਾਵੰਦੇ ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੁਰ ਜਾਪ ਜਪੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਚਲ ਜਾਇ ਜੁਝੰਦੇ ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਮਨ ਮੇਲੀ ਕਰ ਮੇਲ ਮਿਲੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹ ਕੁਰਸਿਖਾ ਭਾਇ ਭਗਤ ਕੁਰਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ।¹

ਦਸਵੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ-ਕੁਣ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਇਸ ਕੁਣ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਵਰੋਕਤੀ :-

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ, ਬੇਮੁਖ, ਨਿੰਦਕ, ਅਕ੍ਰਿਤਾਘਣ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੈਦੇ ਸੁਭਾ ਉੱਤੇ ਕਈ ਬਾਈ ਹੀਰਾਨੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨਮੁਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਥਾਂ ਨਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਨਾਉਂ ਜੁਜਾਖੇ ਖੰਨਿਆ ਮਾਇਆ ਮਦ ਛਤਵਾਨੇ ਰੋਦੇ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੀਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਸੁਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਮਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਮਨਮੁਖਾਂ ਖੰਨਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁਜਾਖਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਭੋਧਾਭਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵਕ੍ਰ-ਉਕਤੀ ਹੈ ਵਕ੍ਰ-ਉਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਕਥਨ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਬਦਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੜਤ ਕਰੇ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਭਾਵ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 2.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 1੬.

ਪੰਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਰੀਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖਾਸ ਖੁਬੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਹੈ *surprise* ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ *Naturalness* ।¹ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਖੁਬੀ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਾਵਿ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੇਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੀਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੀ ਕੋਈ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਜਥਾਂ ਪੁਟਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬੁਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿੰਦਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਕੁਤਾ ਰਾਜ ਬਹਾਲੀਐ ਫਿਰ ਚੱਕੀ ਚੱਟੇ ।²

ਇਥੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਰੂਪਕ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਫਿਰ ਭੀ ਗੱਦੀ ਅਦਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੱਕੀ ਚੱਟਣ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਤੇਜ਼ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖ ਹੈ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ।

ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ:-

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਹਜ-ਮੁਨਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਨ ਸੁਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁਕਤ, ਸਮਰਥ ਤੇ ਸਫਲ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵਖਰੇ ਵੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੰਗ-ਰੰਗਪਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਅਜਿਹੀ ਕਨ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੇਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ, ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਨਾਟਕੀਅਤਾ, ਕਨਾ ਫੂਹ, ਰੰਗ-ਰੰਗ ਪਨ ਆਦਿ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਾਹ ਵਾਹ ਉਜਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਦਰਯ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਹਕਦਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

1. The two qualities must go together. Poetry which has no surprise cannot attract our attention. Poetry which has no appearance of naturalness cannot hold it for long. Understanding Poetry, James Reeves, p.73.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 1 .

ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ

- (ੳ) ਖਾਦਿਕਾ
- (ਖ) ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ
- (ੲ) ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੰਬ
- (ਸ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ
- (ਹ) ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ
- ਕ) ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਫੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਠ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ

307

(ੳ) ਆਦਿਕਾ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੌਮਲ ਹਿਰਦਾ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਈਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਨਈਂ ਕਈ ਵੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਵੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਕਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਤ ਕਨਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਨਾ, ਸਿਲਾਬ ਕਨਾ, ਚਿੱਤਰ ਕਨਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਨਾ ਆਦਿ ਕੌਮਲ ਕਨਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਨਈਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਬਿਹਬਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਿਹਬਨਤਾ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਦੇਣ ਨਈਂ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ, ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ, ਗਠੇ ਦਾ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ, ਹਥ, ਹਥੇੜੇ ਤੇ ਛੋਟੀ ਦਾ ਕਮਾਨ, ਰੰਗ ਬੁਰਜ਼ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਪਟ ਦਾ ਕਨਾਤਮਕ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਕਨਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਿਸ ਬਿਹਬਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਜੋ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕੰਦ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਨਈਂ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਬਰ-ਕੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਡਿਰ ਵੀ ਉਹ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰਾਨੇ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਰੁੱਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਸਮਾ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਰੋਬੀ ਸੱਚ ਦੇ ਪਰਫਟਾ ਨਈ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਇਸ ਨਈ ਇਕ ਉਚਿਤ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਨ ਕ੍ਰਿਜਣ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਕਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਫਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਰਹਸਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਵਾਰਤਕ ਸੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਹਸਾਸ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਇਸੇ ਨਈ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਨਾਤਮਕ ਸੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਫਰਫਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤਾ, ਸੁਫੀਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਨਾਘ-ਸੋਕ ਤੌਰ ਪਰਫਟ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

1. ਰਸ
2. ਅਨੰਕਾਰ
3. ਸੁਬਦ ਸੁਕਤੀਆਂ
4. ਕਾਵਿ-ਕੁਣ
5. ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ
6. ਬਿੰਬ
7. ਸੁਬਦ ਚਿੰਤਰ
8. ਪ੍ਰਤੀਕ
9. ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ, ਅਨੰਕਾਰ, ਸੁਬਦ-ਸੁਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੁਣ ਤੌਰਾਂ ਦਾ ਉਨੇਖ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੈਂਦਰਸ ਚੇਤਨਾ' ਸਿਰਨੇਖ ਹੋਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤੌਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ

ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨਈਂ ਕਿਧਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋਏ ਪੱਖ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਭਫਤੀ-ਭਾਵ ਦਾ ਰਾਗ ਅਨੁਪਿਘਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੰਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅਭਿਰਕੂ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ

1. ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਜਾਂ ਸਿਖਿਆ ਦਾਇਕ
  2. ਵਿਕੀਰਾਤਮਕ
  3. ਭਫਤੀ-ਭਾਵ ਸੰਪੰਨ
  4. ਬਿਰਤਾਂਤਕ, ਆਦਿ
- ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ।

ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ:- ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਖ-ਨਹਿਰ ਦੇ, ਗੁਰਮਤ ਦੇ, ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਸਿਖ ਨਹਿਰ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਵਧੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਰਿੰਦੀ-ਕਠਾ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਿਆ ਪੜਤਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਨਈਂ, ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਿਆਉਣ ਨਈਂ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਗੁਰਾਂ ਤੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਈਂ ਆਪ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਾਈ ਲੀਹ ਤੇ ਚਲਾਇਆ, ਸੌਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਵਕਾ ਅਨੁਸਾਰ:-

"ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰਾ"

ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

"ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਉਪਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰਾ"

ਇਸ ਸਚ-ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣੇ ਕਰਨ ਨਈ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਫੁਟਾਂ ਦੀ ਉਤੰਮਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਦ-ਫੁਟਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਆਦਿ ਖੋਰੁਟਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰਉਪਕਾਰ:-

ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਨਾਈ ਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਆਪਣਾ ਹਿਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਭਾਰਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਰਬ-ਸਿੱਧੀ ਦੇ। ਭਾਵ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਨਾਈ ਕਰਨੀ। ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਨਾ ਕਰਨਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਅਵਕੁਣ ਸਹਿ ਕੁਣ ਕਰੈ ਘੋਨ ਘੁਮਾਇਅਸ। (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 12)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਦੁਖ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਨਈ ਉਤੰਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧੀ ਸੁਖ ਤ ਬੁੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਨੁਕਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੋਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਈ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ

..... ਪਰ ਕਾਰਜ ਨੇ ਆਪ ਰਝਾਵੈ।
ਪਰਵਸ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੇ ਪਰ ਹਥ ਪੱਥਰ ਦੇਦ ਭੰਨਾਵੈ।
ਭੁਨ ਅਭੁਨ ਅਮੁਨ ਦੇ ਮੋਤੀ ਦਾਨ ਨ ਪਛੋਤਾਵੈ।¹

ਇਹੀ ਗੋਨ ਘਾਹ, ਵੜੇਵਾਂ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 8, 10 ਤੇ 11 ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂ ਤ ਦੇ ਕੇ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾਈ ਹੈ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 15.

ਨਿਮਰਤਾ:-

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ, ਨਿਵ ਚਣ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਣ ਕਾਰਨ ਜੇ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ, ਜੋ ਸਭ ਜੁਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਮ ਜੁਨ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਿਆ ਵਭੀਰਾ ਘਪਟਾਵੇ।

ਜਿਉਂ ਨਹੁਕੀ ਚੀਕੂਕਲੀ ਪੈਠੀ ਛਾਪ ਮਿਨੀ ਵਡਿਆਈ।

ਨਹੁਕੀ ਘਨਹਰ ਬੁੰਦ ਹੈ ਪਰਗਟ ਮੇਤੀ ਸਿਖ ਸਮਾਈ।

ਨਹੁਕੀ ਬੁਟੀ ਕੇਸਰੈ ਮੱਥੈ ਟਿੱਕਾ ਸੋਭਾ ਪਾਈ।

ਨਹੁਕੀ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰੀ ਅਸਟ ਧਾਤ ਕੰਚਨ ਕਰਵਾਈ।¹

ਇਸ ਨਿਮਰਤਾ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਸਦ-ਕੁਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧੀਰਜ, ਧਰਮ, ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਦਕੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਹਉਮੈ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਣ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰੁਖ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਹਫਨ ਪਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਂਸ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਾਰਨ ਸੜਦਾ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਦਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਂਸ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

ਹਉਮੈ ਐਦਰ ਭਰਮ ਭੁਨਾਣੀ।³

ਸੇ ਹਉਮੈ ਸ਼ੈ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਚ-ਆਚਾਰ ਨਈਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖੰਡ ਹੈ। ਖੰਡ ਦੀ ਨਾਟ ਉਚੀ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਸਾੜਦੀ, ਫੂਕਦੀ, ਸੁਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕੁਚਾਰਾ⁴ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੰਨ, ਨੀਵੇਂ ਸਿਰ ਨਿਵਾਣ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਭਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ,

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 4.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 5.

ਪਰਉਪਕਾਰੀ¹ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਨਿਵ ਚਨੈ ਸੇ ਕੁਰੂ ਪਿਆਰਾ।²

ਸੇਵਾ :-

"ਵਿਣ ਸੇਵਾ ਧਿਰ ਹਥ ਪਰ ਹੋਰ ਨਿਹਫਲ ਕਰਣੀ।" (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 10)

ਅਤੇ- "ਕੁਰੂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫਲ ਘਣਾ ਕਿਨ ਕੀਮਤ ਪਾਈ।" (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 20)

ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਕੁਰ ਸਿਖਾ ਕੁਰ ਸਿਖ ਸੇਵਾ ਨਾਇਆ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਰ ਸੇਵ ਸੁਖਫਲ ਪਾਇਆ।

ਤੰਪੜ ਵਾੜ ਵਿਛਾਇ ਧੂੜੀ ਨੁਾਇਆ।

ਕੋਰੇ ਮਟ ਘਣਾਇ ਨੀਰ ਡਰਾਇਆ। (ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 10)

ਜਿਥੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤੰਮ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ "ਰੋਵੈ ਸਰਵਨ ਵਿਰਨਾ ਕੋਈ" ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਾਨ-ਮਹੱਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਨੰ: 37 ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਮਿਤ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਕਾਰ-ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਵੈਡਾ ਕੁਚਾਰੀ'³ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 5.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 5.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 12.

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰ ਸੁਣੈ ਵੇਦ ਭੇਦ ਨ ਜਾਣੈ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ।

.....

ਮਾਂ ਪਿਉ ਪਰਹਰ ਕਰੈ ਦਾਨ ਬੇਈਮਾਨ ਅਭਿਆਨ ਪਰਾਣੀ।
ਕੁਰ ਪਰਮੇਸਰ ਸਾਰ ਨਾ ਜਾਣੀ।¹

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਪ, ਤਪ, ਪੂਜਾ, ਅਣਾਣ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।² ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਨੀ ਕਰੜੀ ਤਾੜਨਾ ਸਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦਾ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ, ਸਤਿਸੰਗਤ ਕਰਨਾ ਦਾ, ਧਰਮ ਸਾਠ ਦੀ ਝਾਕ ਤੇ ਬਚਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

1. ਮੰਨੇ ਹੁਕਮ ਰਜਾਇ ਕੁਰਮੁਖ ਜਾਇਆ। (ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 6)
2. ਸਾਪ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਹੁਕਮ ਕਮਾਵੈ। (ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 13)
3. ਜਿਉ ਸੋਖੀ ਮਿਣੈ ਮਰੇ ਤਿਸ ਹੋਇ ਅਕਾਸ
ਤਿਉ ਧਰਮ ਸਾਠ ਦੀ ਝਾਕ ਹੈ ਵਿਹੁ ਖੰਡੁ ਪਾਜ। (ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 12)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰੀਤ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਿਦਕ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੰਮ ਖਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਕੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਤਿਨ, ਕੱਜਨ, ਚੰਦਨ, ਚੰਦ ਚਕੋਰ, ਚਕਈ, ਸੂਰਜ, ਕੂਨ, ਪੰਬਰ, ਸਾਫਰ, ਆਹ, ਕੀੜੀ, ਮਕੜੀ, ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਰੀਜਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕੁਟਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 13
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 13

ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ:

ਭਾਈ ਵਰਦਾਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰ ਨਈ ਜਿਥੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖਾਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕੱਸਿਆ ਹੈ, ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪਖੰਡਾਂ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ, ਕਟੌਤਪੁਣੇ, ਫੋਕਟ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਾਰੇ ਹਥੀ ਲਿਆ; ਮੂਰਖ, ਮੀਟੇ, ਅਕਿਰਤਘਣ, ਦੁਬਜ਼ਰੇ, ਨਿੰਦਕ, ਆਦਿ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਮਾਰ ਤੋਂ ਨਾ ਭਚ ਸਕੇ; ਹੰਕਾਰੀ, ਬੇਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ, ਖੋਟੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਣ ਨਈ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਭੇ ਅਕਠ ਸਿਖਾਣ ਨਈ, ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਨਈ, ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਪਾਣ ਨਈ, ਭਰਮਾਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਨਈ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਟਕੋਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਨ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਵੈਨਗੀ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਭੇਖੇ ਤੇ ਤਪਾਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ:-

ਮਿਠੇ ਜੇ ਤੀਰਥ ਨਾਰਿਯਾਂ ਭੈਂਡਾਂ ਜਨ ਵਾਸੀ।
 ਵਾਲ ਵਧਾਇਯੋ ਪਾਈਯੋ ਵੜ ਜਟਾਂ ਪਨਾਸੀ।
 ਨੰਕੇ ਰਹਿਯਾਂ ਜੇ ਮਿਠੇ ਵਣ ਮਿਰਗ ਉਦਾਸੀ।
 ਭਸਮ ਨਾਇ ਜੇ ਪਾਈਯੋ ਖਰ ਖੇਹ ਨਿਵਾਸੀ।
 ਜੇ ਪਾਈਯੋ ਚੁਪ ਕੀਤਿਯੋ ਪਸੁਯੋ ਜੜ ਹਾਸੀ। (ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 14)

ਤੇ ਤੈਂਤ ਦੀ ਫੋਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ-

ਵਿਣ ਵੂਰ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਵੂਰ ਮਿਠੇ ਖਨਾਸੀ। (" ")

2. ਮੂਰਖਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼:-

ਵਾਰ ਨੰ: 32 ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਇਆ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਨੂੰ, ਬੋਲੇ, ਕੁੰਫੇ, ਨਕਟੇ, ਉਨੂੰ, ਬਾਦਰ, ਏਤੇ, ਕੁੰਫੇ ਆਦਿ ਨਾਨ ਕੁਨਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਖ

ਰਾਹ ਛੱਡ ਉਦਕ ਪਵੈ ਆਕੂ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾ ਕਰ ਜਾਣੈ।

ਬੇੜੇ ਵਿਚ ਬਹਾਨੀਆਂ ਕੁਦ ਪਵੈ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਧਿਛਾਣੈ।

ਸੁਖੜਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿੰਠਿਆ ਬੇਲ ਵਿਗੜਾ ਉਘੜਾ ਵਖਾਣੈ।

ਸੁਖੜਾਂ ਮੂਰਖ ਜਾਣਦਾ ਆਪ ਸੁਖੜ ਹੋਇ ਵਿਰਤੀ ਹਾਣੈ।

ਦਿਹ ਨੇ ਰਾਤ ਵਖਾਣਦਾ ਚਾਮ-ਚੜਕ ਜਿਵੇ ਟਾਟਾਣੈ। (ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 15)

ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਕੁਰਮਤਿ ਮੂਰਖ ਚਿਤ ਨ ਆਣੈ।

(" ")

"ਵੈਦੇ ਚੰਡੇਰੀ ਉਠਣੀ" ਤੇ "ਠੰਢੇ ਖੂਹੇ ਨਹੁਇ ਕੇ" (ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ ਨੰ: 16 ਤੇ 19)

ਵਾਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮੂਰਖ ਦੀ ਹਾਸ-ਹੀਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਖ ਤਾਂ

"ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ ਪਸੂ ਉਪੰਨਾ" ।

(ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 16)

3. ਅਕਿਰਤਘਣ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼:-

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵਾਰ ਨੰ: 35 ਪਉੜੀ ਨੰ: 8 ਵਿਚ ਭੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੋਰ ਹਰ ਜੰ ਦਾ ਭਾਰ ਸਹਾਰ ਲੈਦੀ ਹੈ; ਪਹਾੜ, ਕਿਨ੍ਹੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਰੁਖ, ਜੀਅ ਜੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੇ ਨਹੀਂ ਨਰਦੇ ਪਰ ਅਕਿਰਤਘਣ;

ਭਾਰੇ ਭੁਈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮੰਦੀ ਹੁੰ ਮੰਦੇ।

ਅਕਿਰਤਘਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਸਾ ਨੂੰ, ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰੇ ਤੇ ਬੁਰਾ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਮਦ ਵਿਚ ਰਿਧਾ ਪਾਇਕੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਮਾਸ।
ਧਰਿਆ ਮਾਣਸ ਖੋਪਰੀ ਤਿਸ ਮੰਦੀ ਵਾਸ।
ਰੋੜ੍ਹੁ ਖਰਿਆ ਕੋਪੜਾ ਕਰ ਕੋਜਨ ਤਾਸ।
ਢੱਕ ਨੇ ਚੋਲੀ ਚੁਹੜੀ ਕਰ ਭੋਡ ਬਿਨਾਸ।
ਆਖ ਸੁਣਾਏ ਪੁਛਿਆ ਨਾਰੈ ਵਿਸਵਾਸ।
ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮਤ ਹੋਇ ਵਿਟਾਸ। (ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 9)

4. ਬੇਮੁਖ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ :-

ਬੇਮੁਖ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਸਦਿਆਂ ਖਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜਿਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਆਪ ਨ ਵੈਵੈ ਸਾਬੁਰੈ ਸਿਖ ਨੋਕ ਸੁਣਾਵੈ।
ਕੰਤ ਨ ਪੁਛੈ ਵਾਤੜੀ ਸੁਹਾਡ ਡਣਾਵੈ।
ਚੂਹਾ ਖੁਡ ਨ ਮਾਵਈ ਨੋਕ ਫਜ ਵਣਾਵੈ।
ਮੰਤ ਨ ਹੋਇ ਅਨੁਹਿਆ ਹੋਥ ਸੰਪੀ ਪਾਵੈ।
ਸਰ ਸਾਧੈ ਆਡਾਸ ਨੋ ਡਿਰ ਮੋਰੈ ਆਵੈ।
ਦੁਹੀ ਸਰਾਈ ਜਰਦਰੂ ਬੇਮੁਖ ਪਛਤਾਵੈ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 3)

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਧੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਠ ਖਾਖੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੁੱਧੀ ਦੀ

ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਨ-ਵੰਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ
ਨਿਆਉਣ ਨਈ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਸੰਪੰਨ ਕਵਿਤਾ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਨ ਨ ਮੋਹਰਵਾਨ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨ ਦੇਵ ਬਬਾਏ ।

ਭਿੰਨੇ ਸਭੇ ਠੋਕ ਵਜਾਏ।

(ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 20)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਠਿੰਨ-ਭਗਤ, ਸੁਰਧਾਨੁ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ
ਤੁਕਾਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਾਰ ਸੁਰਧਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ
ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬੜਾ ਅਣੋਖਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਇਕ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ
ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਨ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਭਿਜਦਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਫਿੱਕਾ ਫਿੱਕਾ,
ਕੂੜਾ ਕੂੜਾ, ਘਟੀਆ ਘਟੀਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:-

ਵਿਣ ਗੁਣ ਹੋਰ ਪਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਦੂਜਾ ਭਾਉ।

ਵਿਣ ਗੁਰ ਸਬਦ ਗਿਆਨ ਹੀ ਫਿੱਕਾ ਆਨਾਉ।

ਵਿਣ ਗੁਰ ਚਰਣਾਂ ਪੂਜਣਾ ਸਭ ਕੂੜਾ ਸੁਆਉ।

ਵਿਣ ਗੁਰ ਬਚਨ ਜੁ ਮੰਨਣਾ ਦੂਰਾ ਪਰਥਾਉ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਣ ਸੰਗ ਹੀ ਸਭ ਕੋਚਾ ਚਾਉ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਥੜੀ ਜਿਣ ਜਾਣਨਿ ਦਾਉ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 17)

ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਨਈ ਕਿ

ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਪੂਰਨ ਬੁਧਮ ਅਬਿਗਤ ਅਬਿਨਾਸੀ। (ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 1)

ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿਨਾਮ ਮੰਤਰ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ, ਭਵਸਾਗਰ
ਵਿਚੋ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਕਟ ਕੇ ਵਿਜੇਗ ਦਾ ਸੀਸਾ ਰੂਪੀ

ਰੋਕ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰੂ-ਸੁਰਧਾ ਦਾ ਖੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।
ਆਪ ਤਾਂ ਖੰਡ ਖੰਡ , ਰੋਮ ਰੋਮ, ਕੁਰੂ ਲੇਖੇ ਨਕਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ:-

ਧ੍ਰਿਗ ਸਿਰ ਜੇ ਕੁਰ ਨ ਨਿਵੰ ਕੁਰ ਨਕੰ ਨ ਚਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗ ਨੋਇਣ ਕੁਰ ਦਰਸ ਵਿਣ ਵੇਖੇ ਪਰ ਤਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗ ਸਰਵਣ ਉਪਦੇਸ ਵਿਣ ਕੁਟ ਸੁਰਤਿ ਨ ਧਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗ ਜਿਹਥਾ ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਵਿਣ ਹੋਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣੀ।
ਵਿਣ ਸੇਵਾ ਧ੍ਰਿਗ ਚਥ ਪੰਰ ਹੋਰ ਨਿਹਫਨ ਕਰਣੀ।
ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਸੁਖ ਸਤਿਕੁਰ ਸਰਣੀ । (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 10)

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਉਤੇ, ਸੁਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਉਤੇ,
ਅਥਾਹ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

"ਕੋਇੰਦ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਦਾ ਕੁਖਾ"² ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਨ ਹੀ

"ਨਾਥ ਅਨਾਥਾ ਬਾਣ ਧੁਰਾ ਦੀ"³ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ ਜੋ ਸਭ ਦਾ
ਨਾਥ ਹੈ, ਸੁਆਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਲੱਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਸੁਖਾਰਦਾ⁴ ਹੈ,
ਅਭਾਧ ਤੇ ਅਟੁਟ ਸੁਰਧਾ ਉਤੇ ਤੁਣ ਕੇ ਦਰਸਨ ਦੇਂਦਾ⁵ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਜੰ ਜੰ ਕਾਰ ਕਰਾਉਂਦਾ
ਹੈ,⁶ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ⁷ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਂ ਪਿਉ⁸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਐਸੇ ਸਤਿਕੁਰੂ, ਐਸੇ ਅਕਾਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਮਹਿਮਾ
ਕੌਣ ਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੂ, ਕੁਰੂ ਪੰਦੇ ਫ਼ਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 7.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 8.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 11.

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 13.

6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 14.

7. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 16.

8. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 17.

ਨਖ ਉਪਮਾ ਉਪਮਾ ਕਰੇ ਉਪਮਾ ਨ ਵਖਾਣੇ।
 ਨਖ ਮਹਿਮਾ ਮਹਿਮਾ ਕਰੇ ਮਹਿਮਾ ਹੀਰਾਣੇ।
 ਨਖ ਮਹਾਤਮ ਮਹਾਤਮਾ ਨ ਮਹਾਤਮ ਜਾਣੇ।
 ਨਖ ਉਸਤਤ ਉਸਤਤ ਕਰੇ ਉਸਤਤ ਨ ਸਿਵਾਣੇ।

ਇਸ ਨਈ

ਆਦਿ ਪੂਰਖ ਆਦੇਸ਼ ਹੇ ਮੈ ਮਾਣ ਨਿਮਾਣੈ। (ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 22)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹ ਵੁਕਾਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ
 ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਫ਼ਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੇ ਸੁਰਧਾ ਸਹਿਤ, ਸਿਦਕ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਕੂਰੂ ਦੀ
 ਚਰਨ-ਸੁਰਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਕੂਰ ਸੁਰਨੀ ਜਾਇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ।
 ਕੂਰ ਚਰਨੀ ਚਿਤ ਨਾਇ ਮੋਢਾ ਨਾਇਆ।
 ਕੂਰਮਤ ਕਿਏ ਵਸਾਇ ਆਪ ਗਵਾਇਆ।
 ਕੂਰਮੁਖ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਭਾਣਾ ਭਾਇਆ।

.....
 .....

ਧੰਨ ਜਣੈਦੀ ਮਾਇ ਸਹਿਣਾ ਆਇਆ। (ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 20)

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ:-

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ
 ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ
 ਵੰਨ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਕਢੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ
 ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਨਈ ਉਹਨਾਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ
 ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜਾ
 ਭੌਚਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ
 ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਿਧ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਨਾਟਕੀ ਐਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਪਤਿਤ

ਨੇਕਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 36ਵੀਂ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਭੇਖੀ ਤੇ ਦੀਭੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਵਰਣਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਖੱਖਾ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੈ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਨਟਕਉ ਤੇ ਹੰਗਾਮੀ ਦਾ ਖੰਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜੁਗਾ ਮੌਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੇਖੋ:-

ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਮੌਕੇ ਗਿਆ ਨੀਨ ਬਸਤੁ ਧਾਰੇ ਬਨਵਾਰੀ।
 ਆਸਾ ਹਥ ਕਿਤਾਬ ਕੰਛ ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਮੁਸੱਨਾ ਧਾਰੀ।
 ਬੈਠਾ ਜਾਇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਾਜੀ ਹਾਜ ਕੂਜਾਰੀ।
 ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਸੁੱਤਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਨ ਮਹਿਰਾਬੇ ਪਾਇ ਪਸਾਰੀ।
 ਜੀਵਣ ਮਾਰੀ ਨੱਤ ਦੀ ਕੰਹੜਾ ਸੁੱਤਾ ਕੁਝਰ ਕੁਝਾਰੀ "।
 "ਨੱਤਾ ਵਨ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਕਿਉਂਕਰ ਪਇਆ ਹੋਇ ਬਜਗਾਰੀ"।
 ਟੰਕੇ ਪਕੜ ਘਸੀਟਿਆ ਫਿਰਿਆ ਮੌਕਾ ਕਨਾ ਦਿਖਾਰੀ।
 ਹੋਇ ਹੰਗਾਮ ਕਰੈਨ ਜੁਹਾਰੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 32)

ਇਹੀ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਣ ਭਰਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭੂ ਹਸਦਾ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰ ਪਿਆਰ ਪਿਉ ਕੁਝਰ ਨੀਤਾ।
 ਬਾਹੋ ਪਕੜ ਉਠਾਨਿਆ ਮਨ ਵਿਚ ਰੋਸ ਮੜੇਈ ਕੀਤਾ।
 ਡੰਡਹੁਨਿਕਾ ਮਾਂ ਪੁਛੇ "ਤੂੰ ਸਵਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਤਾ ?"
 "ਸਵਾਈ ਹਾਂ ਮੈਂ ਜਨਮ ਦੀ ਨਾਮ ਨ ਭਗਤੀ ਕਰਮ ਦਿੜੀਤਾ ।"
 "ਕਿਸ ਉਦਮ ਤੇ ਰਾਜ ਮਿਲੇ ਸੁਝ ਤੇ ਸਭ ਹੋਵਣ ਮੀਤਾ ?"
 "ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਰਾਧੀਐ ਜਿੰਦੁ ਹੋਈਐ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤਾ "।

ਬਾਹਰ ਚਲਿਆ ਕਰਨ ਤਪ ਮਨ ਬੰਦੀ ਹੋਇ ਅਤੀਤਾ।

ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਅਮਿਤੀ ਰਸ ਪੀਤਾ।

ਪਿੰਡਹੁ ਰਾਜੇ ਸਦਿਆ ਅਬਚਨ ਰਾਜ ਕਰਹੁ ਨਿਤ ਨੀਤਾ ।

ਹਾਰ ਚਨੇ ਕੁਰਮੁਖ ਜਗ ਜੀਤਾ।

(ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 1)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪੱਨਾ ਫੜਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਉਘੜਿਆ ਹੈ।" ਅਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਈ ਆਪਾ ਭਾਵ ਕੁਝਾਉਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ " ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਨੈਹਾ ਅਹਿਰਣ ਪਾਇ ਤਾਵਣ ਤਾਇਆ।

ਅਣ ਅਹਿਰਣ ਯਣਵਾਇ ਦੁੱਖ ਸਹਾਇਆ।

ਆਰਸੀਆ ਅਜਵਾਇ ਮੁੱਲ ਕਰਾਇਆ।

ਖਹੁਰੀ ਸਣ ਧਰਾਇ ਖੋਰ ਚਛਾਇਆ।

ਪੈਰਾ ਹੋਟ ਰਖਾਇ ਸਿਕਨ ਕਰਾਇਆ।

ਕੁਰਮੁਖ ਆਪ ਭਵਾਇ ਆਪ ਦਿਖਾਇਆ।

(ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 14)

(ੲ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ, ਸਜੀਵ ਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੰਬ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨੀ ਕੇ ਰੂਪ ਤਕ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਭਿੰਨੀ ਹੈ। ਸੀ. ਡੀ. ਲੀਵਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਬਿਨ, ਸਕੈਨਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੱਕ 'ਬਿੰਬ' ਹੈ।²

ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਚਿਤਰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਰੂਪ ਕੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪਕਾਤਮਕ ਕੁਣ ਵੀ। ਛਿਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹੈ। ਸੀ. ਡੀ. ਲੀਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਵ੍ਰੁੱਖਾਈ ਤੇ ਉਤੇਜਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।³

ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਿਖਾਰਣ ਲਈ, ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਜੀਵ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਵ੍ਰੁੱਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭੇ ਅਰਥ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਨੇ ਕਵਿਤਾ ਸਜਰੀ ਸਜਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬ-ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਿਖਾਉਂਦੀ ਤੇ ਚੰਗ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਬਿੰਬ-ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. "Yet the image is to the constant in all poetry and every poem is itself an image." C.D.Lewis, The Poetic Image.
2. "One of the chief elements in the make up of the poem is the image." The Poetic Pattern.
3. What the moderns look for in imagery, I suggest, is freshness, intensity and evocative power. C.D.Lewis- The Poetic Image.

ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਸ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਚੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸਜੀਵ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰਾਡੇ ਜਾਣ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਖਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਨੇ ਦੁਆਨੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਵੱਖੀ ਸਾਝ ਬਣੀ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਹਰ ਵਸਤੂ, ਹਰ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਤੇ ਹਰ ਦਿਸ਼ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੀ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਬ ਉਸਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਵਧੇ ਚੀਨ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਉਚੈ ਉਪਰ ਉਚੀ ਹੋਈ।
ਕੰਢੀ ਜਨਨ ਮੁਸਾਹਰੇ ਪਤ ਆਪਤ ਨ ਛੁਹੰਦਾ ਕੋਈ।
ਛਾਉ ਨ ਬਹਿਨ ਪਧਾਨੂੰਆ ਪਵੇ ਪਛਾਵਾ ਟਿਬੀ ਟੋਈ।
ਕਿੰਭ ਜਿਵੇਂ ਫਨ ਫਾਟੀਅਨਿ ਖੁੰਘਰਿਆਨੇਂ ਰੁਣਨ ਪਰੋਈ।
ਕਾਠ ਕੁਕਾਠ ਨ ਸਹਿ ਸਕੈ ਪਾਣੀ ਪਵਨ ਨ ਯੁਪ ਨ ਨੋਈ।
ਨੌਗੀ ਮੂਨ ਨ ਢਿਠਵੇਂ ਜਣਦੀ ਹਉਮੈਂ ਔਗ ਖੜੋਈ।
ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਦਈ ਵਿਕੋਈ।¹

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਚੀਨ ਰੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ-ਬੰਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਚੀਨ ਦੇ ਰੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਚੀਨ ਰੁਖ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੋਚਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।-

ਸਤਿਕੂਰ ਨਾਨਕ ਪੁਕਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।
ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਨਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰ ਪਨੋਆ।
ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਾਵਨੀ ਭੰਨੀ ਜਾਇ ਨ ਧੀਰ ਧਰੋਆ।²

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 19.

2. ਉਚੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27.

ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਸਿੰਘ ਮਿਰਗਾਵਲੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਠਕਟ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਕਤ ਸੁੰਨੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ 'ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਰੇ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਭਨਾਂ ਦੀ ਧੁਰ ਚੁੰਘਾਈ ਤਕ ਟੁਭੀਆਂ ਨਾਈਆਂ। ਇਸ ਨਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਤਕ, ਰਗਨਾਂ ਤੇ ਪਾਤਨਾਂ ਤਕ, ਕੀੜੀ ਤੋਂ ਚਾਬੀ ਤਕ, ਇਕ ਗਰੀਬੜੇ ਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ, ਕੰਗਾਲ ਤੇ ਧਨਵਾਨ ਤਕ, ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।¹ ਇਸ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਈ ਮਸਾਲਾ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਕੌਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਵੀ ਨਾਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਦੋਸ਼ਾਠਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਨੀਮੇਂ ਚੌੜੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਨਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਥੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੀਵਨ, ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਮਤ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਖੰਡ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ-ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂਕਨੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

---

1. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਪੰਨਾ 145.

ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਯੰਗਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਰੰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਯੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਨ-ਮਛਲੀ, ਜਨ-ਕਮਨ, ਪਪੀਹਾ, ਜਨ, ਘਣਿਹਰ ਬੁੰਦ, ਕਉਆ-ਹੰਸ, ਕੋਇਲ, ਚੈਨ-ਚਕੋਰ, ਚਕਵੀ-ਸੂਰਜ, ਸਿੰਮਲ ਰੁਖ, ਚੀਨ, ਔਕ-ਤੁੰਮਾ, ਕੇਸਰ ਦੀ ਬੂਟੀ, ਪਾਰਸ, ਔਗ, ਧੂਆਂ, ਮਜੀਠ, ਕਸੂੰਡ, ਤਿਲ, ਵੜੇਵਾਂ, ਘਾਹ, ਨੋਹਾ, ਅਨਾਰਦਾਣਾ, ਖਸਖਸ ਦਾ ਦਾਣਾ, ਕਮਾਦ, ਸਿੰਘ, ਮਿਰਛਾ ਵਲੀ, ਧਰਤੀ, ਚੰਦਨ, ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਾਰੇ ਕੁਝ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੇਖੋ:-

1. ਹੋਇ ਵੜੇਵਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਤਨ ਖੇਹ ਨਾਲ ਰਨਾਯਾ ।
ਬੂਟੀ ਹੋਇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਟੀਡੇ ਹਸ ਹਸ ਆਪ ਖਿੜਾਯਾ।¹
2. ਔਗੀ ਨਾਟ ਉਚਾਟ ਹੈ ਸਿਰ ਉਚੀ ਕਰ ਕਰੇ ਕੁਚਾਰਾ।
ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਨਿਵਾਣ ਵਾਸੁ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਰਉਪਕਾਰਾ।²
3. ਸਿਰ, ਤਨਵਾਯਾ ਜੀਮਿਆ ਹੋਇ ਅਚਨ ਨ ਚਲਿਆ।
ਪਾਣੀ ਪਾਨਾ ਧੂਪ ਸਹਿ ਓਹ ਤਪਹੂੰ ਨ ਟਲਿਆ।
ਸਫਨਯੇ ਬਿਰੁਖ ਸੁਹਾਵੜਾ ਫਨ ਸੁਫਨਯੇ ਫਲਿਆ।³
4. ਘਾਣੀ ਤਿਲ ਪੀੜਾਇ ਤੇਨ ਕਛਾਇਆ।
ਦੀਵਾ ਤੇਨ ਜਨਾਇ ਅਨੇਰ ਰਵਾਇਆ।⁴
5. ਨੋਹਾ ਅਹਿਰਣ ਪਾਇ ਤਾਵਣ ਤਾਇਆ।
ਅਣ ਅਹਿਰਣੈ ਹਣਵਾਇ ਦੁਖ ਸਹਾਇਆ।

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 10.
  2. ਉਚੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 5.
  3. ਉਚੀ, ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 21.
  4. ਉਚੀ, ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 10.

- ਖਹੂਰੀ ਸਾਣ ਧਰਾਇ ਖੰਗ ਹਛਾਇਆ।
ਪੰਚਾ ਹੇਠ ਰਖਾਇ ਸਿਕਨ ਕਰਾਇਆ।¹
6. ਕਾਡ ਅਨੇਰੀ ਅੰਧਕਾਰ ਨਖ ਕਰੈੜ ਚਮਕਨ ਤਾਰੇ।
ਸੂਰਜ ਜੋਤਿ ਉਦੈਤ ਕਰ ਤਾਰੇ ਰਾਤ ਅਨੇਰ ਨਿਵਾਰੇ।²
7. ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਪ੍ਰੀਤ ਹੀ ਜਗ ਮਗ ਜੋਤਿ ਉਦੈਤ ਕਰੈਦਾ।
ਸਭਨਾ ਰਾਤ ਮਿਨਾਵੜਾ ਚਕਵੀ ਚਕਵਾ ਮਿਨ ਵਿਛੜੈਦਾ।³
8. ਨਦੀ ਨਾਵ ਸੰਜੋਗ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ।⁴
9. ਭਵਰੇ ਵਾਸ ਨਿਵਾਸ ਹੀ ਡਿਰਦਾ ਫੁਲਵਾੜੀ।
ਜਣੇ ਪਤੰਗ ਨਿਸੰਗ ਹੋਇ ਕਰ ਅਖ ਉਘਾੜੀ।
ਕੁੰਡੀ ਡਾਬੇ ਮੁਛ ਜਿਉ ਰਸ ਜੀਤ ਵਿਗਾੜੀ।
ਹਾਥਣਿ ਹਾਥੀ ਡਾਹਿਆ ਦੁਖ ਸਹੇ ਦਿਹਾੜੀ।⁵
10. ਕੁੰਡਾ ਹੋਇ ਧੁਕੋਨਿਆ ਕਿਉ ਕੁੜੀਅੰ ਦਾਖੀ।
ਅੱਕੇ ਕੇਰੀ ਖੰਖੜੀ ਕੋਈ ਅੰਬ ਨ ਆਖੀ।
ਧਉਨੇ ਦਿਸਣ ਛਾਹਿ ਦੁਹ ਸਾਦਹੀ ਕੁਣ ਰਾਖੀ।⁶

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੈ ਕੇ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਪ ਨੇਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਮਸਾਨਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰਹੂ ਨਾਲ ਖੋਖਿਆ ਪਰਖਿਆ। ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੈ ਕੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 14;
2. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 7.
3. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 7.
4. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 8.
5. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 3.
6. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 35, ਪਉੜੀ 17;

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਬੜੀ ਵਚਿਤਰ ਵੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਰ ਅਜਿਹੇ ਖਿੱਚੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਝਾਕੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੱਖਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੁਰਾ ਸਿੱਕੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਵੇਖੋ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਤ ਮਾਰਨਾ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਫੇਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:-

ਜੀਵਨ ਮਾਰੀ ਨਤ ਦੀ ਕੇਹੜਾ ਸੁੱਤਾ ਕੁਫ਼ਰ ਕੁਫ਼ਾਰੀ।
ਟੰਕੇ ਪਕੜ ਖਸੀਟਾ ਫਿਰਿਆ ਮੌਕਾ ਕਨਾ ਦਿਖਾਰੀ।¹

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੁਰਾ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿੰਤਰ ਵਿਚ ਖਿਚੋਤਾਣ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੋ:-

ਚਾਰ ਵਰਣ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਨਮਾਣੇ।
ਪੁਦੀ ਬਖ਼ੀਲੀ ਤਕੋਬਰੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਕਰੀਨਿ ਧਿਛਾਣੇ।²

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿੱਤਾ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਚਿੰਤਰ ਵਿਚ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੇ ਘੜੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਣ ਕੇ "ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ" ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸੁਨਿਆਰਾ ਸੁਇਨਾ ਘੜੈ ਗਹਿਣੇ ਸਾਵਾਰੇ।
ਧਿੰਪਨ ਵਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਨਉੜੇ ਤਾਰੇ।
ਵੇਸਰ ਨਥ ਵਖਾਣੀਆਂ ਕੰਠ ਮਾਨਾ ਧਾਰੇ।
ਟੀਕਤ ਮਣੀਆਂ ਮੋਤਿਸਰ ਗਜਰੇ ਪਾਸਾਰੇ।
ਦੁਰ ਬੁਹੰਟਾ ਕੇਨ ਛਾਪ ਕਰ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰੇ।
ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਕੂਰਮੁਖ ਵੀਚਾਰੇ।³

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 32.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 21.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 11.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਮਾਣੀ, ਵਣਜ- ਵਪਾਰ, ਵਿਆਹ, ਵੇਸਵਾ, ਸੁਹਾਗਣ ਦੁਹਾਗਣ, ਨੂੰਹ ਸਸ, ਮਾਂ-ਪੁਤ, ਕੁਰੂ ਚੰਨਾ, ਕੁਰਮੁਖ ਮਨਮੁਖ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਆਦਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਬਿੰਬ ਘੜੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੇਖੋ:-

1. ਕਿਸਮਾਣੀ ਕਿਸਮਾਣ ਕਰ ਬੀਜ ਨੁਣਨ ਬੋਹਨ ਵਿਸਥਾਰੇ।¹
2. ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਣਜ ਵਿਚ ਵਾਪਾਰੀ ਵਾਪਾਰ ਮਚੰਦੇ।²
3. ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਪੁਤੇ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਹੋਈ।
ਰਹਸੀ ਅੰਗ ਨ ਮਾਵਈ ਗਾਵੇ ਸੋਹਿਲੜੇ ਸੁਖ ਹੋਈ।
ਵਿਗਸੀ ਪੁਤ ਵਿਆਹੀਅੰ ਖੋੜੀ ਨਾਵਾ ਗਾਵ ਭਲੇਈ।
ਸੁਖਾ ਸੁਖੇ ਮਾਵੜੀ ਪੁਤ ਨੂੰਹ ਦਾ ਮੇਲ ਅਨੇਈ।
ਨੂੰਹ ਨਿਤ ਕੀਤ ਕੁਮੈਤ ਦੋਇ ਵਿਹਰੇ ਹੋਵਨ ਸੰਜ ਵਿਗੋਈ।
ਨਖ ਉਪਕਾਰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਪੁਤ ਕਪੁੱਤ ਚੰਕੀ ਉਠ ਵੋਈ।
ਹੋਵੇ ਸਰਵਣ ਵਿਰਨਾ ਕੋਈ।³

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ- ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨ ਹੀ ਸਰਵਣ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ, ਟਾਕਰੇ ਵਜੋਂ, ਵਧੇਰੇ ਕੂੜਾ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ, ਨੂੰਹ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਉਨੀਕਿਆ ਹੈ।

4. ਚੇਨੇ ਸਾਜ ਵਜਾਈਏ ਨੰਚਣ ਕੁਰੂ ਬਹੁਤ ਬਿਧ ਭਾਈ।
ਸੇਵਕ ਬੰਠਣ ਘਰਾ ਵਿਚ ਕੁਰ ਉਠ ਘਰੀ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ।⁴
5. ਜਿਉਂ ਬਹੁ ਮਿੱਤੀ ਵੇਸੁਆ ਛੜੇ ਖਸਮ ਨਿਖਸਮੀ ਹੋਈ।
ਪੁਤ ਜਣੇ ਜੋ ਵੇਸੁਆ ਨਨਕ ਦਾਦਕ ਨਾਉ ਨ ਕੋਈ।⁵

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ,	ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 8.
2. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 3;
3. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 11.
4. ਉਹੀ,	ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ 30.
5. ਉਹੀ,	ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 9.

6. ਆਪ ਨ ਵੀਵੰ ਸਾਹੁਰੇ ਸਿਖ ਨੇਕ ਸੁਣਾਵੈ।
ਕੰਤ ਨ ਖੁੰਡੈ ਵਾਤਕੀ ਸੁਹਾਰ ਕਣਾਵੈ।¹

ਬੇਮੁਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਫਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਟਕਾ ਵਿਖਾਈਆਂ ਹਨ:-

7. ਵੜੀਅ ਕੱਜਨ ਕੋਣਕੀ ਮੁਹ ਕਾਲਖ ਭਰੀਅੰ।
ਕੱਲੋਰ ਖੇਤੀ ਬੀਜੀਅ ਕਿਹੁ ਜਾਨ ਨ ਸਰੀਅੰ।
ਟੁੱਟੀ ਪੀਘੇ ਪੀਘੀਅ ਪੰ ਟੇਏ ਮਰੀਅੰ।
ਕੰਨਾ ਫੜ ਮਨਤਾਰੂਆ ਕਿਉ ਦੁੱਤਰ ਤਰੀਅੰ।
ਘੋਰ ਨਾਇ ਮੰਦਰ ਸਵੈ ਤਿਸ ਨਾਲ ਨ ਫਿਰੀਅੰ।
ਤਿਉ ਠਰ ਸੰਗਤ ਬੇਮੁਖਾ ਜੀਅ ਜੋਖਹੁ ਭਰੀਅੰ।²

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਣਗੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਵੰਡ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਠਾਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ "ਮਾਧਿਅਮ" ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਗਟਾ ਜਾ ਸੁਣੀ।

'ਮਾਧਿਅਮ' ਤੇ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬਿੰਬ ਕਿਹੜੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਬਿੰਬ ਕਿਸ ਇੰਦਰੀ ਨੂੰ ਆਪੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿਤਨੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ, ਬਿੰਬ ਓਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 3.
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 15.

ਗਿਆਨ ਟਿੰਦਰੀ	ਵਿਸ਼ਾ	ਬਿੰਬ
ਖੌਖ	ਰੂਪ	ਰੂਪ ਬਿੰਬ
ਕੰਨ	ਸ਼ਬਦ	ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਬ
ਜੀਭ	ਰਸ	ਰਸ ਬਿੰਬ
ਠਕ	ਰੰਧ	ਰੰਧ ਬਿੰਬ
ਕੁਰਾ	ਸਪਰਸ਼	ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ

ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਬਾਕੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪ-ਰੂਣ ਬੋਝਾ ਬਹੁਤ ਹਰ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:-

1. ਕਾਨਾ ਧਉਨਾ ਰਤੜਾ ਠੀਨਾ ਪੀਨਾ ਚਰਿਆ ਸਾਜੇ ।¹
2. ਪਰਬਤ ਖੰਦਰ ਖਸਟ ਧਾਤ ਨਾਨ ਜਵਾਹਰ ਪਾਰਸ ਪਾਰਾ।²

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕਾਨਾ, ਚਿੱਟਾ, ਨਾਨ, ਠੀਨਾ, ਪੀਨਾ ਤੇ ਹਰਾ ਰੰਗ ਖਾਦਿ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨ, ਜਵਾਹਰ, ਪਾਰਸ ਖਾਦਿ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਬ, ਰਸ ਬਿੰਬ, ਰੰਧ ਬਿੰਬ ਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਬ:- 1. ਕੋਇਨ ਖੰਬ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਮਿਠ ਬੋਨ ਸਰੋਤੀ।³

ਰਸ-ਬਿੰਬ :- ਤੁੰਮਾ ਦਿਸੇ ਸੋਹਣਾ ਚਿਤਰ ਮਿਤਾਨਾ ਵਿਸ ਵਿਣੋਵੇ।
ਸਾਉ ਨ ਕਉੜਾ ਸਹਿ ਸਕੇ ਜੀਭ ਡਾਨੈ ਖੰਠੁ ਰੋਵੇ।⁴

-
1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 4;
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 5.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 6.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 11.

2. ਸਿੱਠਾ ਕਉੜਾ ਖਟ ਤੁਰਸ ਖਿੱਕਾ ਸਾਉ ਸਨੁਣਾ ਛਾਜੀ।¹

ਰੰਧ ਬਿੰਬ:- 1- ਸਤਿਕੁਰ ਬਾਵਨ ਚੰਦਨੇ ਵਾਸ ਸੁਵਾਸ ਕਰੇ ਨਾਖੀਣਾ।²

2. ਚੰਦਨ ਸਪੀ ਵੱਝੁਆ ਸੀਤਨ ਸਾ ਤ ਸੁਰੰਧ ਵਿਗਾਸਾ।³

3. ਰੰਧ ਸੁਰੰਧ ਆਵੇਸ ਕਰ ਚੇਆ ਚੰਦਨ ਕੇਸਰ ਕਾਜੀ।

ਮੇਦੁ ਕਬੂਰੀ ਪਾਨ ਫੂਲ ਖੰਬਰ ਦੂਰ ਕਪੂਰ ਖੰਦਜੀ।⁴

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ:- 1. ਸਾਧ ਜਨਾ ਦੇ ਰਚਨ ਵੁਹਿ ਆਵੀਣੀ ਹੋਇ ਨਾਖੀਣੀ।⁵

2. ਜਿਉ ਨੇਹਾ ਪਾਰਸ ਵੁਹੇ ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਨਿਮ ਮਹਿਕਾਈ।

ਪਸੁ ਪਰੇਤਹੂੰ ਦੇਵ ਕਰ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕੁਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ।⁶

ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੰਕ 'ਪਰਫਟਾ' ਵੰਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਲੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਨ ਸਕੈਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ ਟਿਹ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ- ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ, ਅਨਿਓਕਤੀ ਬਿੰਬ, ਚਿਨ੍ਹ- ਬਿੰਬ, ਰੂਪਕ- ਬਿੰਬ ਤੇ ਉਪਮਾ ਬਿੰਬ।⁷ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਬਿੰਬ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਿੰਬ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਹੀਸ ਨ ਛੱਡੇ ਮਾਨਸਰ ਬਰਨਾ ਬਹੁ ਡਪੜ ਫਿਰ ਆਵੈ।⁸

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 4;

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20;

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 21.

4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 4.

5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 2.

6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 15.

7. These five categories, symbol, allegorical, image, emblematic image, metaphor and simile-Robin Skelton-The Poetic Pattern.

8. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 19.

ਇੱਥੇ ਹੀਸ ਕੁਰਮੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਬਕਨਾ, ਮਨਮੁੱਖ ਦਾ; ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਛੱਪੜ ਭੀੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ। ਇਹਨਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਆਸਾ ਵੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਨੈਤੀਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿੰਬ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਬਿੰਬ ਰਚਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾ ਘਟ ਤੇ ਦਲੀਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਡਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਭੰਡੀਰ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਖੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ, ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਆਸਰੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨਚਰਸਪ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕੇ ਹਨ।

(ਸ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਰਸਾਏ ਹਨ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਝਾਕੀਆਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਠੀਆਂ ਨਿਖਦੀਆਂ

ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਨੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਡੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਦਰੁਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਨ ਬੁੰਮ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀਸਾ ਹੈ :-

"ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਮੌਕੇ ਗਿਆ ਨੀਨ ਬਸਤੁ ਧਾਰੇ ਬਨਵਾਰੀ।
ਆਸਾ ਹਥ ਕਿਤਾਬ ਕਛ ਕੂਜਾ ਥਾਂ ਕ ਮੁਸੱਲਾ ਧਾਰੀ।"¹

ਅਚਨ ਵਟਾਨੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਛਾਕੀ², ਸਿਧਾਂ ਨਾਨ ਰੋਸਟ ਵਾਨੀਆਂ ਛਾਕੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਨਾ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ³ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੁਰਾ ਮੁਨਤਾਨ ਵਾਨੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੇਖੋ :-

ਮੌਲਿਉ ਬਾਬਾ ਉਠਿਆ ਮੁਨਤਾਨੇ ਦੀ ਜਯਾਰਤ ਜਾਈ।
ਅਕੇ ਪੀਰ ਮੁਨਤਾਨ ਦੇ ਦੁਧ ਕਟੋਰਾ ਭਰ ਨ ਆਈ।
ਬਾਬੇ ਕਵ ਕਰ ਬਰਨ ਤੇ ਚੰਬੇਲੀ ਦੁਧ ਵਿਚ ਮਿਲਾਈ।
ਜਿਉ ਸਾਕਾਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਸਮਾਈ।"⁴

ਇਹ "ਸਾਕਾਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਸਮਾਈ" ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਮਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।

(ੳ) ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ:-

ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ:-

ਰਾਤ ਅਨੇਰੀ ਅੰਧਕਾਰ ਨਖ ਕਰੋੜ ਰਮਕਨ ਤਾਰੇ।
ਅਰ ਅਰ ਦੀਵੇ ਬਾਨੀਅਨ ਪਰ ਅਰ ਤਕਨ ਦੇਰ ਚਕਾਰੇ।

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 32.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 39.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 40, 41, 42, 43.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 44.

ਹਟ ਪਟਣ ਘਰ ਬਾਰੀਏ ਦੇ ਕੇ ਤਾਕ ਸਵਨ ਨਰ ਨਾਰੇ।¹

ਚੰਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਦੁਇ ਦਿਹੁ ਚੰਦ ਅਨੇਪ ਹੋਇ ਤੀਅੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇ ਨਿੱਕਾ।
 ਉਠ ਉਠ ਜਗਤ ਜੁਹਾਰਦਾ ਰਗਨ ਮਹੇਸੁਰ ਮਸਤਕ ਟਿੱਕਾ।
 ਸੋਨਹ ਕਨਾ ਸੰਘਾਰੀਅੰ ਸਫਲ ਜਨਮ ਸੋਹੰ ਕਨ ਇੱਕਾ।
 .....
 ਕਰੇ ਅਨੁਹੈ ਚਾਨਣਾ ਡੋਰ ਚਕੋਰ ਧਯਾਨ ਹਰ ਛਿੱਕਾ।²

ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਸੂਰਜ ਜੋਤਿ ਉਦੇਤ ਕਰ ਚਾਨਣ ਕਰੇ ਅਨੁਹ ਰਵਾਏ।
 ਕਿਰਤ ਵਿਰਤ ਜਗ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਨਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਕਰਾਏ।
 ਪਸੁ ਪੰਖੀ ਮਿਰਗਾਵਨੀ ਭਾਖਿਆ ਭਾਉ ਅਨਾਉ ਸੁਣਾਏ।
 ਬਾਰਾ ਬੁਰਫ਼ ਸਿੰਝੀਆ ਨਾਨ ਬਾਦ ਨੀਸਾਣ ਬਜਾਏ।³

ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਸਾਗਰ ਅੰਦਰ ਬੋਹਿਥਾ ਵਿਚ ਮੁਹਾਣਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।
 ਭਾਰ ਅਥਰਬਣ ਨੰਦੀਅੰ ਨੰ ਵਾਪਾਰ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਪਾਰੀ।
 ਸਾਇਰ ਨਹਿਰ ਨ ਵਿਆਪਈ ਅਤ ਅਸਗਾਹ ਅਬਾਹ ਅਪਾਰੀ।
 ਬਾਹਨੇ ਪੂਰ ਨੰਘਾਇੰਦਾ ਸਹੀ ਸਨਾਮਤ ਪਾਰ ਉਤਾਰੀ।⁴

-
1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 7.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 20.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 6.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 5.

ਕਮਾਦ ਦੇ ਉੱਠਣ ਤੇ ਕੋਹਨੂ ਵਿਚ ਪੀੜੇ ਜਾਣ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਜਿਉ ਵਿਸਮਾਦ ਕਮਾਦ ਹੈ ਸਿਰ ਤਨਵਾਇਆ ਹੋਇ ਉਪੰਨਾ।
ਪਹਿਲੇ ਖਨ ਉਖੈਨ ਕੈ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕਰ ਭੰਨਣ ਭੰਨਾ।
ਕੋਹਨੂ ਪਾਇ ਪੀੜਾਇਆ ਰਸ ਟੱਟਰ ਕਸ ਇੰਨਣ ਵੰਨਾ।¹

ਬੋਹੜ ਦੇ ਬੀਜ ਤੇ ਫੰਨਾਉ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਧਰਤਿ ਵੜੇ ਵੜ ਬੀਉ ਹੋਇ ਜੜੁ ਘੰਦਰ ਜੰਮੇ।
ਹੋਇ ਬਰੂਟਾ ਚੁਹ ਚੁਹਾ ਮੂਨ ਡਾਨ ਧਰੀਮੇ।
ਬਿਰਖ ਆਕਾਰ ਬਿਥਾਰ ਕਰ ਬਹੁ ਜਟਾ ਪਣੀਮੇ।
ਜਟਾ ਨਟਾ ਮਿਨ ਧਰਤਿ ਵਿਚ ਹੋਇ ਮੂਨ ਘੰਡਮੇ।
ਛਾਵ ਘਣੀ ਪੱਤ ਸੋਹਣੇ ਫਨ ਨਖ ਨੱਖੀਮੇ।²

ਜੰਗਲ ਦਾ ਸੁਬਦ-ਚਿੱਤਰ-

ਵਣ ਵਣ ਵਿਚ ਵਣਾਸਪਤਿ ਇਕੋ ਧਰਤੀ ਇਕੋ ਪਾਣੀ।
ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਫੁਨ ਫਨ ਸਾਦ ਸੁੰਗਧ ਸਨਬੰਧ ਵਿਭਾਣੀ।
ਉਰੀ ਸਿੰਮਲ ਛਾਟਨਾ ਨਿਹਰਨ ਚੀਨੁ ਚੜ੍ਹੇ ਆਸਮਾਣੀ।
ਜਲਦਾ ਵਾਸ ਵਢਾਈਯੇ ਵੰਨਲੀਯੇ ਵੰਜਨ ਬੋਝਾਣੀ।
ਚੰਦਨ ਵਾਸ ਵਣਾਸਪਤਿ ਵਾਸ ਰਹੇ ਨਿਰੰਧ ਰਵਾਣੀ।³

(ਅ) ਜੀਵਨ ਝਾਕੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਬਦ-ਚਿੱਤਰ-

ਪੰਛੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਚਿੱਤਰ:-

ਰਾਤੀ ਨੀਰਰ ਖੇਲਣੇ ਸਭ ਹੋਇ ਇੱਕੱਠੇ ।

-
1. ਵਾਰਾ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 12.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 18;
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5.

ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਹੋਵੇ ਕਰ ਸਾਡ ਉਪੇਠੇ।
 ਇਕ ਨਸਕਰ ਨੇ ਯਾ ਵੇਦੇ ਇਕ ਫਿਰਦੇ ਨੇਠੇ।
 ਠੀਕਰੀਆ ਫਾਨੇ ਡਰਨ ਓਇ ਖਰੇ ਅਸੇਠੇ।
 ਖਿਨ ਵਿਚ ਖੇਡ ਉਜਾੜਦੇ ਘਰ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁੰਠੇ।¹

ਸੁਤਰੀਜ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-

ਸੁਤਰੀਜ ਬਜੀ ਖੇਲ ਬਸਾਤ ਬਣਾਇਆ।
 ਹਾਥੀ ਖੋੜੇ ਰਥ ਪਿਆਦੇ ਆਇਆ।
 ਹੁਇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਜ਼ੀਰ ਦੁਇ ਚਲ ਛਾਇਆ।
 ਹੋਇ ਰਭਾਵਡ ਜੋਧ ਜੁਧ ਮਚਾਇਆ।²

ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ:-

ਵਾਟ ਵਟਾਉ ਰਾਤ ਸਰਾਈ ਵੱਸਿਆ।
 ਉਠ ਚਲਿਆ ਪਰਭਾਤ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ।
 ਨਾਹਿ ਪਰਾਈ ਤਾਤ ਨ ਚਿੱਤ ਰਹੱਸਿਆ।
 ਮੁਏ ਨ ਪੁਛੈ ਜਾਤ ਵਿਵਾਹ ਨ ਹੱਸਿਆ।³

ਦੁਕਾਨ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਖ਼ਰੀਦਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ:-

ਸਉਦਾ ਇਕਤ ਹੋਟ ਹੋ ਜੀਸਾਰੇ ਵਿਸਾਹੈ।
 ਕੋਈ ਵੇਚੇ ਕਉਡੀਆ ਕੋ ਦਮ ਉਗਾਹੈ।
 ਕੋਈ ਰੁਪਯੇ ਵਿਕਣੈ ਸੁਨਈਯੈ ਕੋ ਡਾਹੈ।
 ਕੋਈ ਰਤਨ ਵਣੀਜਦਾ ਸਰ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹੈ।
 ਵਨਜ ਸੁਪੰਤਾ ਸਾਹ ਨਾਨ ਵੇਸਾਹ ਨਿਬਾਹੈ।⁴

-
1. ਵਾਰਾਂ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 9.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 20, ਪਉੜੀ 19.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 5.
  4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 20.

ਰਸੋਈ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ- ਚਿੱਤਰ:-

ਆਪੇ ਫੁੱਖਾ ਹੋਇ ਕੈ ਆਪ ਜਾਇ ਰਸੋਈ।
 ਭੋਜਨ ਆਪ ਬਨਾਇਦਾ ਰਸ ਵਿਚ ਰਸ ਕੋਈ।
 ਆਪੇ ਖਾਇ ਸਨਾਹ ਕੈ ਹੋਇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਸਮੋਈ।¹

ਨੀਦਰ ਤੇ ਨੀਦਰ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ:-

ਆਪੇ ਪਨੰਘ ਢਿਛਾਇ ਕੈ ਆਪ ਐਦਰ ਸਉਦਾ।
 ਸੁਪਨੇ ਐਦਰ ਜਾਇਕੈ ਦੇਸੀਰ ਭਉਦਾ।
 ਰੰਕ ਰਾਉ ਰਾਉ ਰੰਕ ਹੋਇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਪਉਦਾ।
 ਹਰਖ ਸੋਕ ਵਿਚ ਯਾਵਦਾ ਚਾਵਾਏ ਚਉਦਾ।²

(ੲ) ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ:-

ਧੂ ਹਸਦਾ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰ ਪਿਆਰ ਪਿਉ ਕੁਛੜ ਲੀਤਾ।
 ਬਾਹਰੋ ਪਕੜ ਉਠਾਨਿਆ ਮਨ ਵਿਚ ਰੋਸ ਮਤੇਈ ਕੀਤਾ।
 ਡਡਹੁਨਿਕਾ ਮਾਂ ਪੁਛੇ, ਤੂੰ ਸਵਾਣੀ ਹੋ ਕਿ ਸਰੀਤਾ।
 ਸਵਾਣੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਜਨਮ ਦੀ ਨਾਮ ਨ ਡਰਤੀ ਕਰਮ ਦਿਛੀਤਾ।
 ਕਿਸ ਉਦਮ ਤੇ ਰਾਜ ਮਿਲੇ ਜੜੂ ਤੇ ਸਭ ਹੋਵਣ ਮੀਤਾ।
 ਪਰਮੇਸਰ ਆਰਾਧੀਯੋ ਜਿਦ੍ਹੈ ਹੋਈਯੋ ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤਾ।
 ਬਾਹਰ ਚਨਿਆ ਕਰਨ ਤਪ ਮਨ ਬਿਰਾਭੀ ਹੋਇ ਘਤੀਤਾ।
 ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਅਮਿਓ ਰਸ ਪੀਤਾ।
 ਪਿਛਹੂੰ ਰਾਜੇ ਸਦਿਆ ਅਬਚਨ ਰਾਜ ਕਰਹੁ ਨਿਤ ਨੀਤਾ।³

-
1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 3
 2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 4.
 3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ, ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਕੀ ਸੁਆਦ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਥਿਆ ਕਿਣਵੀਆਂ ਮਿਣਵੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਈ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਰ ਉਲੀਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸਣੀ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਜਨਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਵਿਚ ਵੇਖੋ:-

ਭਗਤ ਵੱਡਾ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਹੈ ਕੁਰਮੁਖ ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ।
 ਦੇਵ ਨੈਕ ਨੇ ਚਲਿਆ ਕਣ ਕੰਧਰਬ ਸਭਾ ਸੁਖ ਵਾਸੀ।
 ਜਮਪੁਰ ਕਯਾ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣੇ ਵਿਨਨਾਇਨ ਜੀ ਨਰਕ ਨਿਵਾਸੀ।
 ਧਰਮ ਰਾਇ ਨੇ ਆਖਿਓਨੁ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਕਰ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ।
 ਕਰੇ ਬੇਨਤੀ ਧਰਮ ਰਾਇ ਹਉ ਸੇਵਕ ਠਾਕੁਰ ਅਭਿਨਾਸੀ।
 ਕਹਿਏ ਧਰਿਅਨ ਇਕ ਨਾਉ ਪਾਪਾਂ ਨਾਨ ਕਰੇ ਨਿਰਜਾਸੀ।
 ਪਾ ਸੰਗ ਪਾਪ ਨ ਪੁਜਨੀ ਕੁਰਮੁਖ ਨਾਉ ਅਕੁਨ ਨ ਤੁਨਾਸੀ।
 ਨਰਕਹੂੰ ਫੁਟੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਕੋਟੀ ਕਨਹੂੰ ਸਿਨਕ ਜਮ ਡਾਸੀ।¹

ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣੀਦੀ ਹਾਹਾਕਾਰ, ਧਰਮ ਰਾਇ ਨਾਨ ਕੋਨਬਾਤ, ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਤੋਕਥ ਦੇ ਦੋ ਛਾਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤੋਲਣ ਤੇ ਪਾਪੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਦਾਕੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਧ ਹੋ ਕੇ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦੀ-ਚੀਰ-ਹਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਕਿਤਨੇ ਕਮਾਨ ਦਾ ਹੈ।

ਕਪੜ ਕੋਟ ਉਸਾਰਿਓਨ ਬੈਕੋ ਦੂਤ ਨ ਪਾਰ ਵਸਾਂ ਦੀ।
 ਹਥ ਮਰੋੜਨ ਸਿਰ ਧੁਣਨਿ ਪਛੋਤਾਨ ਕਰਨ ਜਾਹ ਜਾਂ ਦੀ।²

1) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 5.

2) ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 8.

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ੋਧਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੇਪਦੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਨਈਂ
ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਥਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਚਿੰਤਰ ਕਿਤਨਾ
ਸਬਣ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ।

ਬਾਹਮਣ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਠਾਕੁਰ ਸਮਝ ਕੇ ਭੋਨਾ ਪੈਨਾ ਜਟ
ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਦੀਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪੈਨਾ

ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਨੁਵਾਲ ਕੇ ਛਾਹਿ ਰੋਟੀ ਨੇ ਭੋਭ ਚੜ੍ਹਾਵੈ।
ਹਥ ਜੋੜ ਮਿੰਨਤ ਕਰੈ ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤ ਮਨਾਵੈ।
ਹਉ ਭੀ ਮੂੰਹ ਨ ਜੁਠਾਨਸਾ ਝੁੰ ਰੁੱਠਾ ਮੈ ਕਿਹੁ ਨ ਸੁਖਾਵੈ।
ਕੋਸਾਈ ਪਰਤੋਖ ਹੋਇ ਰੋਟੀ ਖਾਹਿ ਛਾਹਿ ਮੁਹਿ ਨਾਵੈ।¹

ਪ੍ਰਤਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬਾਨਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਆਉਂਦੀ, ਮਕਰ ਫ਼ਰੋਬ ਕਰਦੀ ਤੇ ਅੰਤ
ਕਿਵੇਂ ਆਪ ਭੁਆਟਣੀ ਖਾ ਕੇ ਭਿਰਦੀ ਹੈ:-

ਆਈ ਪਾਪਣ ਪ੍ਰਤਨਾ ਦੇਹੀ ਬਣੀ ਵਿਹੁ ਨਾਇ ਵਹੇਲੀ।
ਆਇ ਬੰਨੀ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਨੇਹੀ ਨਾਇ ਨਵਹਾਣਿ ਨਵੇਲੀ।
ਕੁਛੜ ਨਏ ਕੋਬੰਦਿ ਰਾਇ ਕਰ ਚੇਟਕ ਚਤੁਰੰਗ ਮਹੇਲੀ।
ਮੋਹਣੇ ਮੰਮੇ ਪਾਇਓਨ ਬਾਹਰਿ ਆਈ ਕਰਭ ਫਹੇਲੀ।
ਦੇਹ ਵਧਾਇ ਉਚਾਇਨੁ ਤਿਹ ਚਰਿਆਰ ਨਾਰ ਅਠਖੇਲੀ।
ਤਿਹੁੰ ਨੇਯਾ ਦਾ ਭਾਰ ਦੇ ਚੰਮੜਿਆ ਕਨ ਹੋਇ ਦੁਹੇਲੀ।
ਖਾਇ ਪਛਾੜ ਪਹਾੜ ਵਾ ਕ ਜਾਇ ਪਈ ਉਜਾੜ ਧਕੇਲੀ।²

ਪ੍ਰਹਿਨਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿੰਤਰ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ
ਕਰਦੇ ਹਾਂ :-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 13.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 22.

ਘਰ ਹਰਨਾਖਸੁ ਦੰਤ ਦੇ ਕਣਕ ਕਵਨ ਭਰਤ ਪ੍ਰਹਿਣਾਦ।¹

ਹਰਨਾਖਸੁ ਦੰਤ ਦੇ ਘਰ ਪ੍ਰਹਿਣਾਦ ਭਰਤ ਦਾ ਪੰਦਾ ਹੋਣਾ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਕਨਕੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕਵਨ ਪੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੋ:-

ਜਨ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਘਟਿਆ ਜਨੇ ਨ ਰੁਝੈ ਕੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।
ਕਥ ਖੜਕ ਸਦ ਪੁਛਿਆ ਕਉਣੇ ਸੁ ਤੇਰਾ ਹੋ ਉਸਤਾਦ।²

ਤੇ ਫੇਰ, ਬੰਮ ਪਾੜ ਪਰੋਡਟਿਆ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੁਪ ਆਦ।
ਬੇਮੁਖ ਪਕੜ ਪਛਾੜਿਅਨ ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਆਦ ਜੁਗਾਦ।³

ਕਿਤਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

(ਹ) ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋ

ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ, ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾ ਤ ਸਮਝਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2.

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਸੰਸਾਰਕ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਕ, ਸਪੈਂਸਟ ਬੋਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਰਫਟਾ ਨਈਂ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਨ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨੈਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਿਵੇਂ "ਪਿਆਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ" ? ਦੱਸਣ ਨਈਂ "ਚੰਨ ਤੇ ਚਕੋਰ" ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ 'ਹੀਸ' ਅਤੇ ਹੋਖੇਬਾਜ਼, ਕਪਟੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ 'ਬਣਨਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਣਦਿਸਦੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਖੋਕੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਨਈਂ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁਣਾਂ ਖੋਕੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਣਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਨ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਅਣਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਗਰਭਰ, ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨਾਈਨ (Carlyle) ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਸਾਰਟਰ ਰੀਸਾਰਟਸ (Sartor Resartus) ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਤੀਕ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁ ਪ੍ਰਸੰਨ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਸਕੀਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।¹ ਸਾਡੀਆਂ ਨਿਪੀਆਂ ਦੇ ਖੋਖਰ, ਬੀਜ-ਕਣਿਕੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤ, ਰਸਾਇਨਕ ਤੌਤਾਂ ਨਈਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੋਖਰ, ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਡਰਪੁਰ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਰਫਟਾਉ-ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਠ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭੱਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨਈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਣ-ਦਿਸਦੀ ਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਨਾਨ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. By Symbol is man guided and commanded, made happy, and wretched. The Universal is but one vast symbol, of God, nay, if thou will—have it, what is man himself but a symbol of God (Sartor Resartus).

ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਕਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬੀਜ-ਗਣਿਤ ਜਾਂ ਰਸਾਇਨਕ ਤੌਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ, ਕਤੀਹੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਈਟ-ਹੈੱਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਨਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਬੀਆਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫ਼ਿਸਟਰ (PFISTER) ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਈ ਭਾਤ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।"² ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਝ, ਸਿਘਾਣਪ ਤੇ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਕਨਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਿਵੇਂ ਮਾਖਿਉਂਦਾ ਇਕ ਚੋਖਾ ਅਣਗਿਣਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਤੇ ਮਹਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਕੂਹਿ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਦਾ ਸਕੰਨਨ ਹੈ।"³

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸੁਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਨੁਭਵ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕੰਵਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਨਪਣਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰੰਗੀ ਦੀ ਆਕਸਫ਼ੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅਰਥ ਇਉਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, "ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਾਨਸ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਜਾਂ ਤੁੱਥਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰੇ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਟਾ ਰੰਗ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ; ਸ਼ੇਰ, ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਤੇ ਕਰਾਸ, ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"⁴ ਡਾ: ਨਿਤਮਾਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ

1. ਸਿੰਬੋਲਿਜ਼ਮ ਇਟਸ ਮੀਨਿੰਗ ਅੰਡ ਈਫ਼ੈਕਟ-
2. ਦੀ ਸਾਈਕੋ ਅਨੈਲਿਟਿਕ ਮੈਥਡ-
3. ਸਾਹਿਤਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ
4. ਦੀ ਕਨਸਾਈਜ਼ ਆਕਸਫ਼ੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਕੈਰੰਟ ਇੰਗਲਿਸ਼

ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਅਣ-ਦਿਸਦੀ, ਕ੍ਰਮ-ਹਾਜ਼ਰ ਤੇ ਅਣ-ਮਹਿਸੂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦਿਸਦੀ, ਹਾਜ਼ਰ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹੂਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਚਿਰ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।"¹

ਸੋ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਚਣਚੇਤ ਤੇ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਖ਼ਾਸ ਅਰਥ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ।

ਕਵੀ ਅਨੁਭਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜਚਦੇ ਫਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਫਟਾਂ ਨਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਭਾਂਤੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ;

"ਨਿਰਕੁਣ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਰਹੱਸ-

1. ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ।

ਵਾਦੀ, ਭਰਤੀ ਵਾਦੀ, ਸਿਖਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਵਾਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਪਰਫਟਾਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਚਿਰਾ ਤੇ ਜੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਭਰੀ ਭਾਵ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਖਾਨਾ ਦੁਆਲਾ, ਘਰੇਲੂ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰ, ਵਣਜ ਵਪਾਰ, ਧਨ-ਦੇਨਤ, ਨਾਤੇ-ਰਿਸਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਮਰਨ-ਪਰਨਾ ਆਦਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਨੇ ਵੱਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੰਗ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ, ਨਵੇਕਨਾ ਹੈ ਇਸ ਨਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਕਨੇਪਨ ਦੀ ਬਨਕ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਰੰਗਣ ਘਰੇਲੀ, ਛਬੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਵਰਤੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਵੁਕਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਾਨੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕੁਣ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਨੀਤਕ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਦੱਸਣ ਨਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਹੀਸ' ਤੇ 'ਬਰਨੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਹੀਸ ਨ ਛੰਡੈ ਮਾਨ ਸਰ ਬਰੁਨਾ ਬਹੁ ਛੰਪੜ ਫਿਰ ਆਵੈ।²

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕੋਇਲ' ਤੇ 'ਕਾ' ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:-

1. ਏ ਕਰਿਟੀਕਲ ਸੈਂਟਡੀ ਆਫ਼ ਨਿਰਕੁਣ ਸਕੂਨ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਪੌਇਟਰੀ।
2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 1੨

ਕੋਇਲ ਬੋਲੇ ਖੰਬ ਵਣ, ਵਣ ਵਣ ਕਾਉ ਕੁਥਾਉ ਸੁਨਾਵੈ।¹

ਹੀਸ ਤੇ ਕੋਇਲ ਕੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਥਿਰ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਬਰਨਾ' ਤੇ 'ਕਾ' ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵੰਡ ਕੁਸੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਡਾ:ਪਦਮਾ ਅਭਰਵਾਲ ਦੀ ਨਿਖਤ ਹੈ "ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ"।²

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਮਨਮੁੱਖ ਨੂੰ ਸੀਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸੀਖ ਸਮੁੰਦਰੁ ਸਖਣਾ ਧਾਹਾ ਦੇ ਦੇ ਰੋਇ ਸੁਣਾਈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁੱਖ ਦੇ ਸੰਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਨਈਂ ਭੰਡੂ, ਉਨੂੰ, ਰੋਗੀ, ਤਿਨ ਬੁਆਝ, ਕੈਹਾ, ਅਕ-ਟਿੰਡਾ, ਖਰ (ਗਧਾ)⁴ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਕੁਰਮੁਖ ਨਈਂ ਪਾਰਸ, ਮੁਹਾਣਾ, ਜਨ-ਕਮਲ ਫੁੱਲ⁵, ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਨਿਮਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਤੀ, ਚਰਨ, ਜਨ, ਆਹ, ਤਿਨ, ਵੜੇਵਾਂ, ਅਨਾਰ ਦਾਣਾ, ਖੁਸਖੁਸ ਦਾ ਦਾਣਾ, ਕਮਾਦ⁶, ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਚੰਕਾਰੀਆਂ ਨਈਂ ਖੌਰ, ਸਿੰਮਲ, ਚੀਨੂ, ਬਾਸ⁷ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ:-

ਖੌਰੀ ਨਾਟ ਉਚਾਟ ਹੈ ਸਿਰ ਉਚੀ ਕਰ ਕਰੈ ਕੁਚਾਰਾ।

ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਨੀਵਾਣ ਵਾਸ ਪਾਣੀ ਖੰਦਰ ਪਰਉਪਕਾਰਾ।⁸

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 19
2. ਸਿੰਬੋਲਿਜ਼ਮ ਇੰਨ ਆਰਟ।
3. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 2, 6, 13, 16, 17, 19, 20.
5. ਉਹੀ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 2, 3, 5, 6, 9
6. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 2, 4, 8, 9, 10, 11, 13, 14.
7. ਉਹੀ, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 5;
8. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 6

ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਅਨੀ ਹੰਦਰ ਸੁਫੀ ਡਕੀਰ
ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਜਿਵੇਂ ਦੁਧ ਥੀ ਦਗੀ ਤੇ ਮੱਖਣ ਵੇ ਹੰਦਰ,
ਤਿਵੇਂ ਡਰਕ ਨਾ ਰੱਬ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਈ" ।

ਇਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਨਈ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਸਮਝ ਕੋਚਰੇ ਨਿਆਉਣ ਨਈ, ਭਾਈ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੂਤ, ਸੋਨਾ, ਕੰਨਾ, ਦੁਧ, ਸੂਰਜ, ਪਾਣੀ¹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ
ਹੈ। ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਰੂਪ ਧਾਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇ-
ਵਖਰੇ ਨਾਂ ਦਸ ਕੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰ, ਸੁੰ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਤ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਥਾਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਹੋਵੇ ਸੂਤ ਕਪਾਹ ਦਾ ਕਰ ਤਣਾ ਵਾਣਾ।
ਸੂਤਹੁ ਕਪੜ ਜਾਣੀਐ ਆਖਣ ਵਖਾਣਾ।
ਚਉਸੀ ਤੇ ਚੋਤਾਰ ਹੋਇ ਕੰਗਾ ਜਨ ਜਾਣਾ।
ਖ਼ਾਸਾ ਮਨਮਲਸਿਰੀਸਾਫ਼ ਤਨਸੁਖ ਮਨਭਾਣਾ।
ਪਰ ਦੁਪੱਟਾ ਚੋਨਣੇ ਪਤਕਾ ਪਰਵਾਣਾ।
ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਕੂਰਮੁਖ ਰੰਗ ਮਾਣਾ।²

ਭਾਈ ਕੂਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨੀ ਅਨੰਕਾਰਕ ਹੈ ਤੇ ਹੀ ਵੀ ਇਹ ਕਈ
ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਨ ਖਰਬ
ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੂਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 10, 11, 12, 13, 14, 15.

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 10.

ਸਚ ਤੇ ਵ੍ਰੁਠ ਦੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੇਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ,
ਵਿਖਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ । ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਕਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ
ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਚ ਤੇ ਵ੍ਰੁਠ ਨਈਂ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ
ਸੂਚੀ ਹੇਠਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਸੱਚ ਸੂਰਜ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਕੂੜ੍ਹੁ ਖੁਘੁ ਕੁਝ ਨ ਸੁਝੈ ।
ਸੱਚ ਵਣਾਸਪਤਿ ਬੋਹੀਆਂ ਕੂੜ੍ਹੁ ਵਾਸ ਨ ਚੰਦਨ ਬੁਝੈ ।
ਸਚੈਹੁ ਸਫਲ ਤਰੇਵਰਾ ਸਿੰਮਲ ਅਫਲ ਵਝਾਈ ਨੁਝੈ ।
ਸਾਵਣ ਵਣ ਹਰੀਆਵਨੇ ਸੁੱਕੇ ਖੱਕ ਜਵਾਹਾ ਕੁਝੈ ।
ਮਾਨਕ ਮੋਤੀ ਮਾਨਸਰ ਸੀਖ ਨਿਸੰਖਣਿ ਹਸਤਿਨਿ ਦੁਝੈ ।
ਸੱਚ ਕੰਕੋਦਫ ਨਿਰਮਲਾ ਕੂੜ੍ਹੁ ਰਨੈ ਮਦ ਪ੍ਰਭਟ ਕੁਝੈ ।
ਸਚ ਸੱਚਾਕੂੜ੍ਹੁ ਕੂੜ੍ਹੁ ਬੁਝੈ ।¹

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪਕ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ
ਇਨ੍ਹਾਂਵਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਚ ਤੇ ਵ੍ਰੁਠ ਨਈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ
ਨਈਂ ਕੁਰਮੁਖ, ਸੋਨਾ, ਗੀਰਾ, ਦਾਤਾ, ਜ਼ਾਰ, ਸਿਰ ਪਰ, ਜ਼ੋਰ ਆਦਿ ਤੇ ਵ੍ਰੁਠ ਨਈਂ ਮਨਮੁਖ,
ਕੌਰ, ਫਟਕ, ਮੰਗਤਾ, ਚੋਰ, ਕਛੋਟਾ, ਹੀਣਾ ਹਿਰਣੋਟਾ ਆਦਿ ।²

ਮੂਰਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਤੇ ਸੁਭਾ ਦਰਸਾਉਣ ਨਈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 32ਵੀਂ ਵਾਰ
ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਮੂਰਖ, ਸੁਭਾ ਦਾ ਅਭੀਯਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੇ
ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤੋੜੇ, ਬਾਦਰ, ਖੇੜੇ ਤੇ ਕੁੜੇ ਦੇ ਸੁਭਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।³ ਮੂਰਖ ਦੀਆਂ
ਭੌਤੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ, ਉਠ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

-
1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 11.
  2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 5, 6, 7.
  3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 11.

ਜਿਉ ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਵਣਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਖੋਹ ਉਡਾਵੇ।
 ਜਿਉ ਉਠੇ ਦਾ ਖਾਵਣਾ ਪਰਹਰ ਕਟਕ ਜਵਾਹਾ ਖਾਵੇ।
 ਕਮਲੇ ਦਾ ਕਛੋਟੜਾ ਕਦੇ ਨਕ ਕਦੇ ਸੀਸ ਵਨਾਵੇ।
 .....
 ਮੱਖੀ ਬਾਣ ਕੁਬਾਣ ਹੀ ਨੈ ਦੁਰਗੰਧ ਸੁੰਗਧ ਨ ਭਾਵੇ।
 ਮੂਰਖ ਦਾ ਕਿਹੁ ਹੱਥ ਨ ਆਵੇ।¹

ਇਉ ਹੀ ਬੇ-ਮੁਖੀ, ਦੁਬਜਰਿਆ, ਕਪਟ-ਸਨੇਹੀਆ, ਨਿੰਦਕ, ਮੀਟਿਆ ਆਦਿ ਨਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ-ਚਿਰਾ ਦੱਸਣ ਨਈ ਨਈ ਨਾਵ, ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਰੁਖ ਦੀ ਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਦੇ ਹਨ:-

ਨਈ ਨਾਵ ਸੰਜੋਗ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ।
 ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਭੋਗ ਰਾਜ ਕਮਾਇਆ।
 ਕਦੇ ਹਰਖ ਕਦੇ ਸੋਗ ਤਰਵਰ ਛਾਇਆ।²

ਕੁਰਮੁਖ ਨੂੰ (ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ) ਪਰਚੁਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖੜ ਸੁਜਾਣ ਕੂਰ ਸਮਝਾਇਆ।
 ਮਿਹਮਾਣੀ ਮਿਹਮਾਣ ਮਜਨਸ ਆਇਆ।³

ਇਹ ਕੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨ ਅਤੁਟ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਤੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੀਰ ਤੇ ਮੁਰੀਦੀ ਦੀ ਪਿਰਠੜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 10.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 8.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 3.

ਨਈ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਚਕੋਰ, ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ, ਕਵਨ ਜਨ, ਮੇਰ, ਬਬੀਹੇ, ਬਦਨ, ਨਾਰ ਭਤਾਰ, ਮ ਪ੍ਰਤ¹, ਆਦਿ ।

ਇਹ ਕੁਰਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੁਰਮੁਖ ਨਈ 'ਹੀਸ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨਈ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ², ਸੁਖ ਸਾਰਰ³, ਸਚਖੰਡ⁴ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ ॥

ਇਸ ਬਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਂ ਇਸਦੇ ਸਥਾਰਥ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਤਲਬ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਘਰੋਕੀ, ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਹੋਏ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪ-ਪਰਖੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨਈ ਇਹ ਸਜਿੰਦ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨ-ਸਰੋਵਰ, ਸੁਖ ਸਾਰਰ, ਸਚਖੰਡ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਕਨਪਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਧੱਖ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕ੍ਰਿਹਿ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਏਨੀ ਭਰਪੂਰ ਭੇ ਨੰਮੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਕੁਝ ਤੇ ਕੁਝ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਖੇ ਵੀਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਜੁਾਇਦ ਇਹ ਮੰਤਵ ਸਿਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ 'ਕੁਰੁ ਕੁੰਬ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਹੋਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 4.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 8.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 20.
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 12.

(ਕ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਾਨੇ ਜੋ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟਭਾਤ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲੀ ਜੁੰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਨੀ ਮਈ, ਤੇਲ-ਬੋਝੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਾਰਨਾਈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ, 'ਭਾਉਦਾ ਖਿਖਾਨ' ਹੈ; ਅੰਡਰਰ ਅੰਨ ਪੇ ਵੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ "ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਨੀ ਮਈ ਪਰਕਟਾ" ਹੈ; ਅਤੇ ਵਾਟਸ ਡੈਟਨ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਕੋਰਟ ਹੋਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, "ਜਜ਼ਬੇ-ਕੁੰਠੀ, ਨੀ ਭਰੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਕਨਾਤਮਕ ਚਿਤਰਨ " ਹੈ; ਮੀਂਬਉ ਆਰਨਨਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਾਕ-ਤੋਨ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਮ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਨਾਨੇ ਨਿਪਟ ਵਖਰਾ, ਇਹ ਤੋਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਤਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੋਨ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਮ-ਬਧ ਤੋਨ ਨੂੰ ਹੀ ਛੰਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ, ਛੰਦ-ਬਧ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ, ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਛੰਦ-ਬਧ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਪਰਪੱਕ ਸੀ ਕਿ ਛੰਦ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨਈ ਛੰਦ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਿੰਡਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡਨ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਹੀ 'ਛੰਦ ਸੂਤਰ' ਕ੍ਰਿਥ ਨਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਥ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋ ਪੁਰਾਣਾ ਕ੍ਰਿਥ ਹੈ। ਵਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡਨ ਨੂੰ 'ਅਕੁਜ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਰਸੀ ਕਵੀ ਅਕੁਜ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਲ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨਈ ਛੰਦ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਕ੍ਰਿਥ, ਵੇਦ, ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮਾਇਨ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ, ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਣਸ ਆਦਿ ਸਭ ਛੰਦ-ਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿਥ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨੀਅਡ, ਉਡੀਸੀ, ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ (ਫਿਰਦੋਸੀ) ਆਦਿ ਛੰਦ-ਬਧ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨਿਖੇ ਰਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨਈ ਛੰਦ ਇਕ ਅਤਿ-ਲੋੜੀਦਾ ਖੰਡ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਛੰਦ ਕੀ ਹੈ' ? ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਏ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਉਹ ਕਾਵਯ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ, ਅਖਰ ਭਣ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ" ਛੰਦ ਹੈ।¹ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 'ਛੰਦ' ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਅੱਖਰ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ, ਮਾਤਰਾ, ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਆਦਿ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਪਦ ਰਚਨਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਛੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"² ਡੀ. ਐਸ. ਘਾਟੇ, " ਉਚੀਆਂ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਛੰਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।"³

ਸੋ, ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਉਂਤ ਬੰਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰ, ਤਾਨ, ਤੇਨ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨੌਂ ਪੰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਛੰਦ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨੜੀ ਵਿਚ ਪੜੋਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਜਰਾ ਪਣ ਨਿਆ ਕੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਤੇ ਤੀਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ, ਉਪਰ, ਅਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਛੰਦ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ: ਇਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਵਰਣਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਮਾਤਰਿਕ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਰਣਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਣਤੀ, ਬਿਸਰਾਮ, ਚਠਾ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਤ ਉੱਤੇ ਨਘ੍ਰੁ ਕੁਚੁ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ, ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਦਵੱਯਾ, ਸਵੱਯਾ, ਕਬਿਤ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਸਿਰ ਖੰਡੀ, ਰੋਪਈ, ਅੜਿਣ, ਦੁਨਣਾ ਆਦਿ, ਆਦਿ।

1. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 371.

2. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼

3. ....a meter is nothing but a particular arrangement of high and low tones. Lectures on Rigveda, p. 181.

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਛੰਦ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ। ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਛੰਦ ਕਬਿੱਤ ਹੈ ਜਾਂ ਸਵੈਯਾ; ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਨਿਖੀਆਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਜੋ ਵਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਾਲ ਵੁਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਨੂੰ 'ਪਉੜੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਪਉੜੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਛੰਦ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਨੀਅਤ ਹੈ, ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਘਟ ਵਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪਉੜੀ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕਿਣਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦੀ। ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਦੇ ਘਟ ਵਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਵਾਰ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੂਰਮੇ ਦੀ, ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਜਸ ਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਮੁਹਿੰਮ" ਆਖਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਦਾ ਹੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਯੋਧੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਆਖ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਨਈਂ ਆਏ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਸੱਥਾ ਭਾਂਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜੁਠਦੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਵਾਹੀ ਮਿਰਾਸੀ ਗਾ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

'ਵਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੁ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁਹਾਸਰਾ, ਖੇਰਾ, ਹਮਨਾ ਜੰਗ ਤੇ ਯੁਧ ਆਦਿਕ ਹਨ।... ਇਹ, ਯੁਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਯ, ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।¹ ਭਾ: ਕਾਨਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਅਜ ਕਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਯੁਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।² ਭਾ: ਤੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ (ਵਾਰ) ਦੇ ਉਘੇ ਅਰਥ ਜੋਧਿਆ ਤੇ ਸੂਰਮੀਆ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਰੀ, ਜਾਂ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।³

ਵਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪਉੜੀ (ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ) ਭੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਧਿਆ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।⁴ ਭਾ: ਕਾਨਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਰੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਵਾਰ ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।⁵

ਜੇ ਵਾਰ ਵਿ: ਜੋਧਿਆ ਦਾ ਜਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਧਿਆ ਦਾ ਜਸ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਭੀਤ ਭਰਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਨਾਲ ਓਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਜਾਂ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਈਂ-ਨਈਂ ਵਾਰਾਂ ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਹਨ।

1. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 817.
2. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ
3. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਭੂਮਿਕਾ।
4. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 817.
5. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ ।

ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪਉੜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਦੇ ਭੰਡਿਆਂ ਵਾਰ ਹੀ ਵਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਧ ਦੂਜੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਬਾਧ ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਉਸਰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਕਈਆਂ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਨ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਉੜੀ ਕੋਈ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ, ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ - ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਹਿਮੇ ਹਸਨੇ ਦੀ ਵਾਰ, ਰਾਏ ਕਮਾਲਦੀਨ ਮੋਜਦੀਨ ਦੀ ਵਾਰ, ਮੁਸੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਨੰਨਾ ਬਹਿਨੀਮਾ ਦੀ ਵਾਰ ਆਦਿ। ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤੋ ਬਣਵੰਡ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ - ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਵਾਰ' ਰੁਣਿਆ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਨਮੁਖ, ਬੇਮੁਖ, ਨਿੰਦਕ, ਅਕਿਰਤਘਣ, ਦੁਬਾਜਰੇ, ਮੂਰਖ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ, ਮੀਟੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ (ਜੁਲੇਕ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਨ ਟਾਕੇ) ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸਰੀਆਂ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਉੜੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂ ਚੁਕੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੱਖੋ

ਵੱਖਰੇ ਪਉੜੀ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਗੁਣ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ; ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਉੜੀ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਆਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਕੋਹਲੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਦੇ 13-16; 13-10 ਤੇ 11-9 ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ।² ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਆਪ ਨੇ 6 ਤੇ 10 ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਵੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ 8-8 ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ।³

ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਐਠ ਐਠ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 13-16 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਆਠਵੀਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ 16 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ, ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਐਠ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਣ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ:-

ਕਲਿਜੁਗ ਕੀ ਸੁਣ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਕਿਰਤ ਕੀ ਚਲੇ ਨ ਕਾਈ।
ਬਿਨਾ ਭਜਨ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਬਿਨ ਠੈਰ ਨ ਥਾਈ।
ਨਹੇ ਕਮਾਏ ਏਤ ਜੁਗ ਪਿਛਲੀ ਜੁਗੀ ਕਰੀ ਕਮਾਈ।
ਪਯਾ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਕਉ ਐਠੋ ਚੁਕਿਆ ਠੈਰ ਨ ਠਾਈ।
ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਉਪਕਾਰ ਸੁਣ ਜੀਸੇ ਬੇਦ ਅਥਰਬਣ ਗਾਈ।
ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਪਰਵਾਨ ਹੇ ਜੋਗ ਹੋਮ ਤੇ ਪੁਰਬ ਕਮਾਈ।
ਕਰ ਕੇ ਨੀਚ ਸਦਾਵਣਾ ਤਾ ਪੁਛ ਨੇਖੈ ਐਦਰ ਪਾਈ।
ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਵੈ ਕੀ ਵਡਿਆਈ।⁴

ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸੱਤੋ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਬੁਝਾਵ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ-ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਐਕ, 1968, ਪੰਨਾ 203.
2. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸੈਟਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਥ, ਪੰਨਾ 73.
3. ਉਹੀ
4. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 16.

ਇਹਦੇ ਵਿਚ 13-16 ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਾਰ ਨੰ: 4,5,6,7,8,10,11, 12,15,16,17,18,23,24,25, 26,28,29,30,31,32,35,37 ਤੇ 39 ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਧਾਰਵੀ ਤੇ ਬਾਰੂਵੀ ਵਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ 14-16 ਤੇ 16-16 ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ।² ਪਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਗਿਣਨ ਤੇ ਇਹ ਮਨੋਤ ਪੱਕੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਾਰਾਂ (ਨੰ: 11 ਤੇ 12) ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ 13-16 ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪਉੜੀ ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵੰਗ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਤੈਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕੇ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤੈਨ ਇਕ ਵਖਰਾ ਪਉੜੀ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਭਰਨ ਨਈਂ ਉਹਦੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਨਮਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।"³

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਚਰਣ ਜਾਂ ਤੁਕ ਦੀਆਂ 23 ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ ਤੇ 13-10 ਤੇ ਬਿਰਾਮ ਹੈ। ਐਤ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਛੇ ਛੇ ਰਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇ:-

ਬੱਖੀ ਐਦਰ ਦੇਖਦਾ ਸਭ ਯੋਜ ਵਿਛਾਣਾ।

ਕੰਨੀ ਸੁਠਦਾ ਸੁਰਤਿ ਕਰ ਆਖਾਣ ਵਖਾਣਾ।

ਜੀਭੇ ਐਦਰ ਬੋਲਦਾ ਬਹੁ ਸਾਦ ਨੁਭਾਣਾ।

ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਵਦਾ ਪਰ ਚਨੈ ਸੁਜਾਣਾ।

-
1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ- ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਐਕ, 1968, ਪੰਨਾ 205.
  2. ਕੁਰ ਸੁਖਦ ਚਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼; ਪੰਨਾ 544
  3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ- ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਐਕ, 1968, ਪੰਨਾ 206.

ਦੇਹੀ ਖੰਦਰ ਇੱਕ ਮਨ ਇੰਦੀ ਪਰਵਦਾ।

ਘਪੇ ਘਪ ਵਰਤਦਾ ਕੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਮਾਣਾ।¹

23 ਮਾਤਰਾ ਤੇ 13-10 ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਵਾਲਾ ਇਹ ਉਪਰਲਾ ਪਉੜੀ ਰੂਪ ਵਾਰ ਨੰ: 9, 13, 27, 34, 35, 36 ਤੇ 38 ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਛੇ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਘਟ ਜਾਂ ਵਧ ਹੈ।

ਇਸ ਪਉੜੀ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁਰੂ ਬਦਨ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਘੁ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਤੁਕਾਂਗ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਘਟ ਕੇ ਇਹ 13-9 ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਰੂਪ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਜੇ ਬੁੱਝੀ ਬਿੰਡਾ ਬਹੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇ ਬਜਾਜ।

ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਕਣ ਵਾਸਣੀ ਨ ਸਰਾਡੀ ਸਜ।

ਰਤਣ ਮਣੀ ਕਣ ਬਾਂਦਰੇ ਜਉਹਰੀ ਨ ਕਜ।

ਕਦਹੂੰ ਚੰਦਨ ਨਦੀਅੰ ਨਹਿ ਗਾਯੀ ਕਜ।

ਜੇ ਸੱਖੀ ਮੁਹਿ ਖੰਕੜੀ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ ਬਜ।

ਸਚ ਸਰਾਵਾ ਕਾਵੀਅੰ ਕੁੜ ਕੁੜਾ ਪਜ।²

ਪਉੜੀ ਦੇ 23 ਮਾਤਰਾ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਾਤਰਾ ਵਧਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਭੇਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ 25 ਮਾਤਰਾ, 13-12 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਖੰਤ ਦੋ ਕੁਰੂ ਹਨ:-

ਖੰਟ ਘੜਾਇਆ ਚੁਹਿਆ ਕਣ ਬਿੰਨੀ ਪਾਈਅੰ।

ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ਸੱਖੀਆ ਘਿਉ ਖੰਦਰ ਨੁਾਈਅੰ।

ਸੁਤਕ ਨਹੇਨ ਕੀੜਿਆ ਕਿਉਂ ਝਬ ਨੀਘਾਈਅੰ।³

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 18.

2. ਉਗੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 17.

3. ਉਗੀ, ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 16.

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਪਉੜੀ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਖਰਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਉੜੀ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਤੁਕ ਦੀਆਂ 20 ਮਾਤਰਾਂ, 11-9 ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ, ਅਤੇ ਉਤੇ ਕੁਰੂ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਘ ਅਨੁਪਾਸ ਤੁਕਾਂ ਤ ਦੇਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਿਕੁਰ ਸੁਰਨੀ ਜਾਇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ।
 ਕੁਰ ਚਰਨੀ ਚਿਤ ਨਾਇ ਮੋਢਾ ਨਾਇਆ।
 ਕੁਰਮਤ ਰਿਦੈ ਵਸਾਇ ਖਾਪ ਡਵਾਇਆ।
 ਕੁਰਮੁਖ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਭਾਣਾ ਭਾਇਆ।
 ਸੁਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵਨਾਇ ਹੁਕਮ ਕਮਾਇਆ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਭੈ ਭਾਇ ਨਿਜ ਘਰ ਪਾਇਆ।
 ਚਰਨ ਕਮਲ ਪਤਿਆਇ ਭਵਰ ਨੁਭਾਇਆ।
 ਸੁਖ ਸੰਪਟ ਪਰਚਾਇ ਅਮਿਉ ਪਿਆਇਆ।
 ਧੰਨ ਜਣੇਦੀ ਮਾਇ ਸਹਿਨਾ ਖਾਇਆ।¹

ਇਸ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਰਬੰਢੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹੰਸ ਗਤਿ'² ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵਾਰ ਨੰ: 14, 19, 20, 21 ਤੇ 22 ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਨੌਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਛੇ ਛੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰ ਨੰ: 22 ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅਠ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਨਾ ਰਹਿਕੇ, ਵਧਾਵਟ ਵੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ 21 ਮਾਤਰਾਂ, 11-10 ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਛੇ ਹੈ, ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਮਗਣ (S S S) ਅਤੇ ਇਥੇ ਵੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਘ ਅਨੁਪਾਸ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 20.

2. ਕੁਰ ਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 544.

ਸਤਿਕੂਰ ਸੰਚਾ ਨਾਉ ਕੁਰਮੁਖ ਜਾਣੀਐ।
 ਸਾਖ ਸੰਗਤਿ ਸਚ ਨਾਉ ਸੁਬਦ ਵਖਾਣੀਐ।
 ਦਰਗਹ ਸੰਚ ਨਿਯਾਉ ਜਨ ਦੁਹ ਛਾਣੀਐ।
 ਕੂਰ ਸੁਰਣੀ ਅਸਰਾਉ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀਐ।
 ਸੁਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸੁਣ ਡਾਉ ਖੰਦਰ ਆਣੀਐ।
 ਤਿਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਉ ਮਾਣ ਨਿਮਾਣੀਐ।¹

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਰੂਪ 13-16, 13-10 ਤੇ 11-9 ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮਾਤਰਾ ਵਧਾ ਘਟਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋਰ ਰੂਪ-ਛੇਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਕੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਕੁਰੂ ਕਵੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਵੀ ਸਨ ਇਸ ਨਈ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਇਆ। ਉਹ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਯੁਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਚੁ-ਬ-ਚੁ ਕਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ।"²

ਬਿਨਕੂਨ ਇਹੀ ਕੌਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ।

2. ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਯ, ਪੰਨਾ 85.

The poets did not follow the prosody strictly. They were the poets of the people who sang popular tunes (e.g. in the case of Vars), who had no forms of versification in view while composing their hymns, who did not care for the exact quantity of metres or the number of verses in a stanza."

ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 14-16, 16-16, 13-15, ਜਾਂ 11-10 (ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ ਜਗਣਾਤ 151 ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਸਰਾਮ ਜਗਣਾਤ 515 ਉੱਤੇ ਹੈ)। ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਕਿਸੇ ਧੌਂਕੇ ਵਖਰੇ ਪਉੜੀ-ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਖਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀ ਜਾਂ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਕਿਤੇ 5, 6 ਤੇ 7 ਹੈ; ਕਿਤੇ ਇਹ ਕਿਣਤੀ 8, 9, ਤੇ 10 ਅਤੇ 11 ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਬੰਧੋਜ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 7 ਤੁਕਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਔਠ ਔਠ; ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਉੜੀ 7, 8, 9 ਤੇ 10 ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਉੜੀ 5 ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਸਤ ਸਤ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਛੇ ਛੇ ਦੀਆਂ ਹਨ; ਯਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ 7, 8, 9 ਤੇ 10 ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਵੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਵਾਂਗ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹਰ ਨੌਕ-ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੌਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨੌਕਾਂ ਨਈਂ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨਈਂ, ਨਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਈਂ ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਕਿਅਾਈ, ਪਿੰਡਨ ਦੇ ਕਰੜੇ ਬੰਧੋਜ ਨਾਲੇ, ਵਧੇਰੀ ਮੋਹਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਲ੍ਹ ਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁਨਰ ਕੰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਨਈਂਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੁਨਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜੀਆਂ।

ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਈਂ ਛੰਦ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਤੇ ਡਰਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਨਈਂ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ, ਤੈਨ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰ ਬਦਲ ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਛੰਦ ਚਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਹੀ ਝਿਯਾਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਨਈ, ਦਿਝੁ ਕਰਾਉਣ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਕ ਪਿਛੇ
 ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚ ਤੇ ਕੂੜ ਦਾ
 ਫ਼ਰਕ ਦਸਣਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਦੇ ਕੁਣਾਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ, ਕੂੜ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਦਸ ਕੇ ਉਸ
 ਤੇ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ, ਵੱਖੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸੱਚ ਸੋਹੇ ਸਿਰ ਪੜ ਜਿਉ ਕੇਵਾ ਕੂੜ ਕੁਥਾਇ ਕਛੋਟਾ।
 ਸੱਚ ਸਤਾਦਾ ਸਾਰਦੁਨ ਕੂੜ ਜਿਵੇ ਹੀਣਾ ਹਰਣੋਟਾ।
 ਨਾਹਾ ਸਚ ਵਣੀਜੀਅੰ ਕੂੜ ਕਿ ਵਣਜਗੁ ਆਵੈ ਤੋਟਾ।
 ਸਚ ਖਰਾ ਸਾਬਾਸ ਹੈ ਕੂੜ ਨ ਚਲੈ ਦਮਕਾ ਖੇਟਾ।
 ਤਾਰੇ ਨਖ ਅਮਾਵਸੈ ਘੋਰ ਅਨੇਰ ਚਨਾਇਣ ਹੋਟਾ।
 ਸੂਰਜ ਇਕ ਚੜੀਦਿਆ ਹੁਇ ਅਠਖੰਡ ਪਵੈ ਫਨ ਫੋਟਾ।
 ਕੂੜ ਸਚ ਜਿਉ ਵੱਡ ਘੜੋਟਾ ।"¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਇਕਾਬਰਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਨਾਨ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ
 ਹੈ। ਝਿਯਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀਆ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਸਾਲਾਂ, ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਨਗਾਂ ਵਾਰ, ਥਾਂ ਟਿਕਾਏ
 ਜੜੀਆਂ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੁੜ-ਬੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਮੁਠ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਦੇ
 ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪਾਠਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨ-
 ਇੱਛਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੰਦ ਚਾ ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਖੜ ਕਨਾਕਾਰ ਵਾਰ ਨਿਭਾਇਆ
 ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪ ਤੁਕਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਉਸਤਾਦ ਹਨ। ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਤੀ ਨਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜ ਲੈਂਦੇ
 ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ
 ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ 'ਨੀਤਾ' ਨਾਨ ਬਾਕੀ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਾਏ ਨਈ ਦਿਝੀਤਾ,
 ਮੀਤਾ, ਪੁਨੀਤਾ, ਨੀਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਦਿਝੁ, ਮੀਤ, ਪੁਨੀਤ, ਨਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ

---

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 7.

ਘਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਘਰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇੰਜ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ- ਖਾੜਤ ਅਜਿਹੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਛੰਦ- ਚਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਗ, ਤੋਨ ਤੇ ਨੈਖ ਵਿਚ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

ਇਥੇ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਨਿੰਡ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਡ ਕਿਰਿਆ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਛੰਦ- ਚਾਲ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਵੇ:-

- ਜਿਵੇਂ:-
1. ਮੇਨਾ ਸੁਣ ਸੁੰਦਰਾਤ ਦਾ ਬਾਬਾ ਅਚਲ ਵਟਾਨੇ ਆਈ"।¹
  - ਜਾਂ 2. ਖਾਧੀ ਖੁਣਸ ਜੋਗੀਸਰਾ ਕੋਸਟ ਕਰਨ ਸਭੇ ਉਠ ਆਈ।²

ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਆਈ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਆਇਆ' ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਆਈ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਆਏ' ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ: 40 ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਸਭਾਈ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨੋਕਾਈ, ਸਵਾਈ, ਖਾਈ, ਛਪਾਈ, ਪਾਈ, ਚਲਾਈ, ਜਾਈ ਆਦਿ ਨਾਲ ਤੁਕਾਂ-ਮੇਲ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੰਜ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਛੰਦ ਦੀ ਘੁਕਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ।

ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੰਦ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਡਿਟਤੀ ਵਿਚ, ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਨ ਨਈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖਾੜਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਦੀ ਅਦਨਾ ਬਦਲੀ ਵਿਚ ਜੋ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਨਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਛੰਦ- ਵਿਘਨ ਕੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਨਖਾਇਕ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 39

2. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 40.

ਡਾਈ ਕੂਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਠੀ

- (ੳ) ਖਾਦਿਕਾ
- (ਖ) ਕੋਸ਼ (ਸ਼ਬਦ ਡੰਡਾਰ)
- (ੲ) ਸੂਹਜ (ਅਖਾਣ ਮੁਹਾਵਰੇ)
- (ਸ) ਧੁਨੀ ਵਿਚਾਰ
- (ਹ) ਵਿਅਕਰਣ ਪੱਖ

ਪੁਸਤਕ- ਸੂਚੀ

1. ਪੰਜਾਬੀ
2. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ
3. ਹਿੰਦੀ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ

(ੳ) ਖਾਦਿਕਾ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵੈਈਏ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ।"¹

12ਵੀਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ' ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਘੜੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਅਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੂੰਹੀ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਂਦਾਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"²

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਡੰਡਾਰ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਕੌਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੀ ਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸ਼ਿਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਚੰਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ, ਤਸਵਫ਼, ਯੋਗ, ਭਗਤੀ, ਨਿਯਾਇ, ਸੁਰੀਅਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਫ਼ੂਕੇਨ, ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ, ਕੋਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ,

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 201.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156.

ਵਰਣ ਆਸਰਮ, ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ ਜੰਤੂ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਰਪੂਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰਿਆਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਭਾਵੇਂ 'ਨਿਰੋਲ-ਪੰਜਾਬੀ' ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਜੜਤ ਜੋੜਾ ਦੇਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਣਕਿਣਤ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੂਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ-ਸੋਝ ਹੈ।

ਵਿਖ, ਵਿਸ, ਵਿਹੁ, ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ, 'ਚੁਹਿਰੁ' ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ 'ਵਿਖ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਵਿਸ' ਤੇ ਜਿਥੇ ਸਥਾਨਕ ਮਝੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਹੁ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਸਮਸਰ ਖੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿੱਖ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣਿਆ। 22/12/7

ਹੋਰਤ ਸਾਦ ਨ ਠੰਗੀਆਂ ਹੋਇ ਵਿੱਸ ਠੰਗਦਾ। 27/11/2

ਆਈ ਪਾਪਣ ਪੂਤਨਾ ਏਹੀ ਬਣੀ ਵਿਹੁ ਠਾਇ ਵਹੇਲੀ 10/22/1

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾ, ਦੀਪਕ ਤੇ ਚੁਰਾੜ ਪਰਿਆਇ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਮ-ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਕੋਮਲ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਸਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਜਾਂ ਇਸਨਾਮੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ 130.

ਬਾਸਕ ਨਾਕੈ ਸਾਮਣਾ ਜਿਉਂ <u>ਦੀਵਾ</u> ਬਾਣੇ ।	30/20/3
<u>ਦੀਪਕ</u> ਹੇਤ ਪੰਤਰ ਦਾ ਜਨ ਮੀਨ ਤਰੀਦਾ।	2/17/1
ਕਿਤੜੇ ਨਖ ਮਜ਼ਾਲਚੀ ਸੁਮਾਂ <u>ਚੁਰਾਕ</u> ਕਰਨ ਰੁਜ਼ਨਾਈ।	8/20/4

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਕਠ ਨਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਨਈ ਭਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਠ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮੇ ਬਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ ਨਖ ਧਿਆਇੰਦੇ।
 ਨਾਰਦ ਸਾਰਦ ਸੈਸ ਕੀਰਤਿ ਗਾਇੰਦੇ।
 ਗਣ ਕੰਧਰਬ ਗਣੇਸ ਨਾਦ ਵਜਾਇੰਦੇ।
 ਛਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਵੇਸ ਸਾਂ ਗ ਬਣਾਇੰਦੇ।
 ਗੁਰ ਚੇਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਮ ਕਮਾਇੰਦੇ।
 ਆਦਿ ਪੂਰਖ ਆਦੇਸ਼ ਪਾਰ ਨ ਪਾਇੰਦੇ। (ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 2)

ਅਤੇ ਪੀਰ ਪੰਕੰਬਰ ਹੋਇ ਕਰਦੇ ਬੰਦਗੀ।
 ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਹੋਇ ਕਰ ਮੁਕੰਬੰਦਗੀ।
 ਕਉਸ ਕੂਤਬ ਕਈ ਲੋਕ ਦਰ ਬਖਸ਼ੰਦਗੀ।
 ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਖਨੋਇ ਮਸਤ ਮਸੰਦਗੀ।
 ਵਲੀ ਉਲੰਘ ਸੁਣ ਸੋਇ ਕਰਨ ਪਸੰਦਗੀ।
 ਦਰਗਹ ਵਿਰਨਾ ਕੋਈ ਬਖੁਤ ਬਨੰਦਗੀ। (ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 3)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਮਢੇ ਦੇ ਨਗਰ ਕੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲੀ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ। ਇਸ ਨਈ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ

ਰਚਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਰਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਪਰਚਾਰ-ਹਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਇਨਕੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਨਈ ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਨਰਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਮਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਨਕੀ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਰ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁੜਨੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ, ਲੋਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਅਰਬੀ ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਨ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਰੋਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਡਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ।

(ਅ) ਕੋਸ਼ (ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ)

ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼

"ਉਹ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਬਚ ਕੇ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨੈਂ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਇਆ (ਡਾ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ)¹

ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਇਸੇ ਠੇਠ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦਸ ਵਾਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਚੋਰ ਹੋ, ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚੋਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਵੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਨਈ ਕੁਝ ਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਨਤਾਂ ਹੋਣ ਨਤਾੜੀਆਂ ਘਾਹੁ ਨ ਕਵੈ ਸਾਹੁ ਵਿਚਾਰਾ।
ਕੋਰਸ ਦੇ ਖੜ ਖਾਇਕੈ ਗਾਇ ਕਰੀਬੀ ਪਰਿਉਪਕਾਰਾ। (ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 8)
2. ਠੰਢੇ ਖੂੰਹੜ੍ਹੀ ਨੁਾਇਕੈ ਪਰ ਵਿਸਾਰ ਘਾਯਾ ਸਿਰ ਨੰਗੇ।
ਘਰ ਵਿਚ ਰੰਨਾ ਕਮਲੀਆਂ ਹੁੰਸੀ ਕੀਤੀ ਦੇਖ ਕੁਵੰਗੇ।
ਰੰਨਾ ਦੇਖ ਪਿਟੰਦੀਆਂ ਵਾਹਾ ਮਾਰੈ ਹੋਇ ਨਿਸੰਗੇ।
ਲੋਕ ਸਿਆਪੇ ਆਇਆ ਰੰਨਾ ਪੁਰਜ਼ ਚੁੜੇ ਨੈ ਪੰਗੇ। (ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 19)
3. ਪੂ ਹਸਦਾ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰ ਪਿਆਰ ਪਿਉ ਕੁੰਛੜ ਲੀਤਾ।
ਬਾਹਰੀ ਪਕੜ ਉਠਾਨਿਆ ਮਨ ਵਿਚ ਰੋਸਮਤੀ ਕੀਤਾ। (ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 1)
4. ਖਖੀ ਵੇਖ ਨ ਰਜੀਆਂ ਬਹੁ ਰੰਗ ਤਮਾਸੇ।
ਨਕ ਨ ਰੋਜਾ ਵਾਸ ਨੈ ਦੁਰਕੰਧ ਸੁਵਾਸੇ।
ਖਾਦੀ ਜੀਭ ਨ ਰਜੀਆਂ ਕਰ ਭੋਗ ਬਿਨਾਸੇ (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 9)

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਖੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 163-64.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੰਗੇ ਦਾ ਹੋ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਰਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਹਾਸ-ਰਸ ਵਿਚ ਨਪੋਟ ਕੇ ਸੁਖਾਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਰੰਗ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੰਗ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਨਈਂ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਵਧੇ:-

ਹੋਇ ਵੜੇਵਾਂ ਜਗ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਤਨ ਖੋਹ ਨਾਨ ਰਨਾਯਾ।
ਬੂਟੀ ਹੋਇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਟੀਡੇ ਹਸ ਹਸ ਆਪ ਖਿੜਾਯਾ।
ਦੁਹ ਮਿਨ ਵੇਣ ਵੀਨਿਆ ਨੁੰਮ ਨੁੰਮ ਕਰ ਤੁੰਬ ਤੁੰਬਾਯਾ।
ਪਿੰਵਣ ਪਿੰਵ ਉਭਾਇਆ ਕਰ ਕਰ ਫੇਰੀਂ ਸੁਤ ਕਤਾਯਾ। (ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 10)

ਬਹੁਤੀ ਖਰੀ ਪਰਾਹੁਣਾ ਜਿਉ ਰਹਿੰਦਾ ਭੁੱਖਾ।
ਸਾਈ ਵਥ ਨ ਰੋਈਅੰ ਚਿਤ ਚਿੰਤ ਨ ਚੁਖਾ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 19)

ਕੁੰਗਾ ਗਵ ਨ ਜਾਣਈ ਬੇਨਾ ਸੁਣੇ ਨ ਅੰਦਰ ਆਣੇ।
ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਿਸ ਨ ਆਵਈ ਰਾਤ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਘਰ ਨ ਸਿਵਾਣੇ।
ਚਨ ਨ ਸਕੇ ਪਿੰਗਨਾ ਨੂਨਾ ਗਨ ਮਿਨ ਹੇਤ ਨ ਜਾਣੇ।
ਸੈਵ ਸਪੁੰਤੀ ਨ ਬੀਅੰ ਖੁਸਰੇ ਨਾਨ ਨ ਰਨੀਆ ਮਾਣੇ। (ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 21)

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਚੌਥਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੇ ਤੇਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਇਕੱਤੀਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਅਠਵੀਂ, ਨੌਵੀਂ, ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਬਤੀਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਥੀ, ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਤੇਤੀਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੇ ਚੌਤੀਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਉਨੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨੀਮੀ ਚੌਥੀ ਸੂਚੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਉਚੇਰਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ:-

ਮਘੇ,	39/21/1	ਨਈਦਾ	23/21/3
ਟੀਡੇ (ਕਪਾਹ ਦੇ)	4/10/2	ਅਚਾਣਚਕ	10/21/2
ਦੁਖਾਲੇ	17/18/1	ਪਛਾਵਾਂ	30/8/3
ਫਮਦ	14/13/3	ਭਰੂ	17/2/6
ਭਨਕੇ	10/12/1	ਬੇਨਾ	4/17/2
ਭਰਵੱਟੇ	25/12/2	ਰਿੰਭ	33/19/4
ਵਾਰ	4/14/7	ਵਰੇਨੇ	34/18/2
ਚੀਚ ਵਹੁਟੀ	35/18/5	ਬਲਦ	32/12/3
ਟਟਰ	26/12/3	ਟਟਾਣੇ	28/21/6
ਟਟੀਹਰੀ	34/6/4	ਪੜੋਤਾ	24/15/1
ਜੋ ਕਰ	39/9/6	ਟੁਕਰ	15/5/3
ਟੁਡੀ	25/7/6	ਅਨਿਆ	10/19/6
ਸੰਢ	17/10/4	ਵਿਚਾਨੇ	17/6/4
ਨੀਰਰ	39/9/1	ਫਿੰਕ	5/8/4
ਘੁਮਿਆਰ	8/23/5	ਕੰਠਾ	2/6/1
ਜੰਦਾ	17/12/7	ਜਵਾਹਾਂ	30/11/4
ਬੁਕੇ	1/27/3	ਡੰਨੀ ਜਾਣੇ	1/27/3
ਜਾਮਣੂੰ	17/19/3	ਨੁਵਾਲੀਅੰ	33/14/6
ਨਕੂ	3/7/4	ਬਾਹਨੇ	4/14/4
ਮਹਿੰ (ਮਝ)	35/16/6	ਫੁਡੇਰ	39/19/6
ਬਹੀਦਾ	26/24/1	ਧੋਹ	7/19/5
ਜੁਹ	36/16/5	ਝਕ	3/19/4
ਕਸੂਤ	16/1/2	ਡੋਡੇ (ਪੋਸਤ ਦੇ)	25/16/3
ਬੇਹਨ	18/8/5	ਕੁਛਾ	35/10/2
ਪੁਤ	1/47/6	ਛਾਹ	34/12/1
ਚਾਮ ਚੜਿਕ	32/15/5		

ਨਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਸੀ, ਖਾਸੀ ਜਿਹੇ ਨਹਿੰਦੀ ਸੁਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਸੁੰਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੀ ਰਵਾਹੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਪਉੜੀ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਪਉੜੀ ਆਦਿ। ਨਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਦਰਸਾਈਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਹਨ:-

1. ਬਾਬੇ ਭਿਠੀ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਨਵੈ ਬੰਡ ਜਿਥੈ ਤਕ ਆਹੀ। (ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 28)
2. ਮੁਛਹੂੰ ਘੁਬਹੂੰ ਮੀ ਟਿਆ ਤੁਧ ਜਮਪੁਰ ਜਾਣਾ। (ਵਾਰ 36, ਪਉੜੀ 4)
3. ਟਿਬੰ ਨੀਰ ਨ ਠਾਹਰੈ ਘਣ ਵਰਸ ਗਇਰਿਸ। (ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 8)
4. ਕੋਈ ਬੁਝ ਨ ਹੈਐ ਪਈ ਅੰਦਰ ਪਈ ਗਠਿਆ। (ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 8)
5. ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕਰੈਈ ਸਿਮਰਣੈ ਪੂਰਨ ਬੰਚਾ ਹੋਇ ਉਡੈਦਾ। (ਵਾਰ 26 ਪਉੜੀ 28)
6. ਹੋਣਾ ਸਾਹ ਨ ਕੀਚਈ ਡਿਰ ਪਛੋਤਾਈਆਂ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 15)

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਸੁਬਦ :-

ਭਿਠਾ	4/14/2	ਅਨਾਯਾ	37/2/5
ਮਾਊ	5/16/1	ਭਿਠਿਓਸ	32/17/4
ਬੀਆਂ	28/21/4	ਖਾਧੁਸ ਕੋਤਾ	10/22/7
ਸਟੈ	11/20/2	ਮੁਤਾ	33/10/7

ਪੁਛਿਓਸ	10/12/4	ਦਿਤੋਸ	10/21/3
ਬਾਪਿਓਸ	1/10/3	ਡੰਨਸਾ	32/18/6
ਵੱਤਨ	9/18/5	ਕਟਾਇ	12/10/6
ਧਾਵਨ	6/13/3	ਹੰਘਨੀ	38/4/7
ਵੁਕ	5/12/5	ਨਿਕੜੀ	4/7/1
ਤਿਵਾਂਹੀ	6/15/5	ਧਿੜਾਣੇ	1/21/2
ਨਿਕੜਾ	4/7/4	ਵੰਵੰ	34/3/1
ਪਹੁੰਤਾ	10/9/4		

ਪੂਰਵਕਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਦੁਵੜੀ :

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਵੜੀ ਕੌਮ ਸ਼ਿਮਲੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕੌਮ ਦੀ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਨ। ਸੋ ਇਸ ਕੌਮ ਦਾ ਆਰੀਆ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭ੍ਰਿਯਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ, ਇਸ ਦੁਵੜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਦੁਵੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਘਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰੀਆ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਦੁਵੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰੀਆ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਦੁਵੜੀ ਦਾ ਜੋ ਅਸਰ ਪਿਆ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੁਵੜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਦੁਵੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੱਟਰਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਦੁਵੜੀ ਬੋਲੀ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸਭਿਅਤਾ ਵਾਲੀ ਨਾਭਰਿਕ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ, ਦੁਵੜੀ ਦਾ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਯੋਕ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ

ਪਰਚਲਤ ਸਨ; ਫੁੱਲ, ਪੰਤੇ, ਚੰਦਨ, ਜਨ ਆਦਿ ਠਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤ ਸੀ; ਸ਼ਿਵ, ਪਾਰਬਤੀ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।..... ਪੁਰੀਠ ਦਾ ਵਸ਼ ਬੋਲੀ ਦਾ ਆਰੀਆ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣ ਪਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਵਸ਼ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਬਦਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।"¹

ਦਾ ਵਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਟ, ਡ ਆਦਿ ਯੁਨੀਆਂ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਦਾ ਵਸ਼ੀ ਤੇ ਹੀ ਲਈਆਂ। ਟ ਵਰਗ ਤੇ ਡ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਦਾ ਵਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਹਿੰਦ-ਆਰੀਆਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਸ਼ੀ ਪਰਵਾਰ² ਦੇ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ "ਦੇਸੀ ਨਾਮ ਮਾਲਾ" ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਉਖਲੀ,	ਐਕ,	ਹੱਥੀ,	ਅਥਾਹ,	ਵੇਨਾ,	ਵਾਨ,	
29/10/6	1/24/2	33/13/1	11/29/4	26/17/6	4/18/1	
ਚਲਣ,	ਬਣ,	ਬੱਲ,	ਮੂੰਹ,	ਦੁਧ,	ਖਜੂਰ,	ਕਬੂਰੀ,
4/11/7	6/20/5	12/9/4	4/7/5	1/40/2	17/19/3	6/20/7
ਮਾਮੇ,	ਕਰੋੜ,	ਖੜ,	ਬੱਪਰ,	ਖੁਭ,	ਰਜ,	ਭੁਖ,
27/7/14	1/4/5	4/8/2	15/5/2	25/8/2	5/20/1	2/3/1

1. ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟ, ਪੰਨਾ 39.
2. ਮੁਖ ਬੰਧ, ਦੀ ਚਿਰਿਜਿਠ ਅੰਡ ਡਿਵੈਨਪਮੈਂਬ ਆਡ ਬੰਗਾਲੀ ਨੈਕੁਦੇਜ਼, ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੰਦਰਜੀ ।

ਮਟ, ਵਣ, ਵਾੜੀ, ਖੰਭੀ, ਬਾਣੀ, ਰੁਛਾ, ਆਦਿ
 20/10/4 5/19/2 16/6/4 1/2/3 6/3/4 33/21/2

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਛਾਦਸਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ (ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤੱਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਨੌਕਿਕ-ਸਥਾ ਨਕ ਪਰਚਲਤ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ।¹

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਕ ਨੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਾਰਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਕ੍ਰਿਥ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਬੜੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਕੜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਸਭ ਬੋਲੀਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛਨੇਕੇ ਸੁਖਦ ਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਾ ਅਭਿਜ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਭਿਜ ਰਹੀ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਗੀਤ-ਗੋਬਿੰਦ' ਦਾ ਚੁਕਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਜੁਗਾਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹ ਕੋਠ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਫੇ ਵਫੇ ਕ੍ਰਿਥ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੋ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਕੋਠ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ।

1. ਰਿਤੰਤਰਾ, ਡਾ. ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੰਟਰਜੀ, ਪੰਨਾ 44.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਰਤੱਖ ਹੈ।
ਹੇਠੇ ਨਿਖੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ ਤੂੰ ਨੇਕ ਵੇਦ ਕੁਨ ਗਿਆਨ ਠੰਘਾਏ।
ਕੂਤ ਭਵਿਖਗੁ ਵਰਤਮਾਨ ਖਾਦਿ ਸੰਧ ਜਿਣ ਖੰਤ ਸਿਧਾਏ।
ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਇਕੰਤੁ ਕਰ ਜੀਮਨ ਮਰਣ ਜੀਵਨ ਜਿਣ ਖਾਏ।
ਖਾਧ ਬਿਆਧ ਉਪਾਧ ਸਾਧਿ ਸੁਰਗ ਮਿਰਤ ਪਾਤਾਲ ਨਿਵਾਏ।
ਉਤਮ ਮਧਮ ਨੀਚ ਸਾਧ ਬਾਲਕ ਜੋਬਨ ਬਿਰਧ ਜਿਣਾਏ।
ਇਕਾ ਪਿੰਗਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਕਿਕੁਟੀ ਨੰਘ ਤ੍ਰਿਬੇਟੀ ਨ੍ਰਾਏ।
ਕੁਰਮੁਖ ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਧਿਆਏ। (ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 3)

ਇਸੇ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ 4, 5, 6, 7, 8, ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 8 ਤੋਂ 14 ਤਕ; ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 3; ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 20, ਵਾਰ 17, ਪਉੜੀ 3; ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 3, 5, ਤੋਂ 6 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜੜਤ ਨਿਮਨ- ਨਿਖਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਇਕਾ ਪਿੰਗਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨੰਘ ਤ੍ਰਿਬੇਟੀ ਨਿਜ ਘਰ ਜਾਵੈ ।	6/11/2
ਇੰਦ੍ਰਾਦਿਕ ਬ੍ਰਹਮਾਦਕਾ ਮਹਿਮਾ ਮਿਤ ਮਿਰਜਾਦ ਨ ਜਾਣੈ।	23/9/4
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਹਰਖ ਸੋਗ ਭੋਗ ਜੋਗ ਦੁਖ ਸੁਣ ਨ ਵਣਸੈ।	37/15/5
ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡ ਕਰ ਕਲਹ ਕ੍ਰੋਧ ਬਹੁ ਵਾਦ ਕਰਾਵੈ।	1/18/4

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਯੋਗ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਸਟ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਲੁਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਹਨ:-

ਉਨਾਸ, 2/9/4	ਉਦੇਤ, 6/7/4	ਉਪਾਧਿ, 15/9/3	ਉਤਮ, 7/3/5	ਅਭਿਮਾਨ, 25/12/1	
ਖਰਚਾ, 18/19/5	ਅਤੀਤ, 1/40/7	ਆਸਰਮ, 29/14/1	ਅਸਟ 2/16/2	ਆਵੇਸ 3/1/5	ਆਕਾਰ 6/16/1
ਆਧਾਰ 22/1/7	ਅਵਗਤਿ, 10/18/9	ਅੰਬਾਰ, 7/18/1	ਇਭ (ਹਾਥੀ) 36/4/3	ਸਕੰਨਪ, 29/4/2	ਸਾਧਿਕ 5/6/1
ਸੁਖਸੁਖ ਸੁਕ੍ਰਿਤ, 28/15/4	ਇਕਾ, 6/11/2	ਇੰਦਰ, 32/6/2	ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ, 16/20/1	ਸੁਖਾਮੀ, 10/3/3	ਸੁਕ੍ਰਿਤ, 3/2/7
ਸੁਰ, 1/17/8	ਸਾਧ, 3/1/4	ਸਿਧ, 1/26/1	ਸਾਂਤਿ 8/4/5	ਕਾਲਕੂਟ, 2/5/6	ਕੁੰਭਕ, 22/6/4
ਕਲੇਵਰ, 16/21/6	ਕਦਲੀ (ਕੋਲਾ) 17/4/3	ਕਰਬ 32/13/6	ਕੰਠੀਰ, 24/5/2	ਕਰਨ, 17/2/5	ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ 6/11/5
ਜਲ, 8/3/1	ਜੋਤਿ, 4/1/2	ਤਿਤੁਭਵਨ 8/3/1	ਤਰਵਰ, 19/8/3	ਦਾਨਵ, 17/1/4	ਦਿਰੰਬਰ, 1/19/3
ਦੀਪ, 29/8/2	ਨਦ, 4/3/2	ਨਿਧਿ, 5/7/2	ਨੀਰ, 2/20/4	ਨਿਜ 7/9/5	ਪਾਤਲ 7/3/4
ਪਰਵਿਰਤਿ 8/3/3	ਪਾਜਾਤ, 9/15/4	ਪੁਰਾਣ, 4/21/5	ਪੰਡਿਤ, 5/5/1	ਬੋਧ, 16/11/6	ਬਿਜਯਾਧਿ, 19/9/3
ਬ੍ਰਾਹਮਣ, 25/4/2	ਬ੍ਰਹਮ, 1/5/4	ਬੁਧਿ, 5/18/1	ਬ੍ਰੁਤ, 7/3/2	ਭਵਿਖ, 14/2/6	ਭੂਪਤਿ, 14/3/5
ਭਵਨ, 17/4/2	ਮਨ 1/8/4	ਮਾਰਗ, 4/11/7	ਮਸਤਕ, 6/7/2	ਰੇਚਕ, 22/6/4	ਰਿਧਿ, 5/7/2

ਰਸਾਤਲ,	ਉਦਰ,	ਉਦੈ	ਸੰਭਰ,	ਖਰੋਚਰ	ਅਸਰ	
14/22/5	37/6/3	12/11/6	7/4/1	29/19/3	14/4/2	
ਨੋਕ,	ਨੇਖ, ਵੇਦ,	ਨਖ,	ਨੌਤ,	ਨਿਰਲੇਪ,	ਦੇਹ	
4/4/5	8/3/5	1/6/6	25/12/6	13/4/7	24/21/2	4/3/1
ਦਿਸ਼ਟਿ	ਪੁਨੀਤ,	ਤੰਡਾਰ,	ਨਵਨ,	ਨਿਸਚਨ,	ਨਿਰੰਤਰੀ,	
7/16/2	23/3/4	35/14/6	3/9/8	25/2/5	24/18/3	
ਰੁਦ,	ਬਿੰਬ	ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ,	ਫੂਮਿ,	ਰਘੁਪਤਿ,	ਆਦਿ	
7/11/2	31/2/4	31/2/4	28/14/4	10/18/6		

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਉਹ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟਕੇ ਪਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਨੋਕ-ਜੀਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਚਾਰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੌਚੇ ਵਿਚ ਵਾਨ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ।

ਪਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ :-

ਪਾਲੀ, ਬੁਧ ਮਤ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪਾਲੀ ਵੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਉਤੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਜਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ ਜੋ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਨ, ਸਮਾਧੀ,

ਬਿਭੂਤ, ਅਵਧੂਤ, ਨਿਰਬਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਬੁਧ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਕੇਤੀ
15/5/2 16/14/2 22/2/1 1/18/3 31/3/6

ਪਦ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰਨੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ

ਸ਼ਬਦ/ਬਰ,	ਅਉਸਰ,	ਸਾਇਰ,	ਪੋਤਾ,	ਮੋਰ,	ਬਾਮੂਣ
3/1/4	5/18/7	9/14/4	24/10/7	2/20/3	10/13/7
ਪਨਤ,	ਨੱਧਾ,	ਚੋਠ	ਆਦਿ ਹਨ।		
17/16/6	25/20/4	4/2/2			

ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਆਰਜਾ,	ਅਹਿਨਿਸ,	ਅਹਿਲਾਦ,	ਸਹਸ,	ਸਮਸਰ,	ਕਰਮ,
1/5/7	3/16/6	10/2/2	3/1/8	2/5/1	7/20/3
ਦਿਸੰਤਰ,	ਦੁਬਿਧਾ,	ਦਰਪਣ,	ਚੰਦ,	ਦਸਮ,	ਨਈਵੇਦ,
4/7/5	33/6/7	31/5/7	39/20/5	23/9/1	21/15/4
ਨਉਠਿਧਿ,	ਕਥੂਰੀ,	ਆਦਿ			
1/24/4	6/20/7				

ਅਪਭ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦ:-

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਘਣੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ:-

ਉਰਵਣ,	ਆਥਵਣ,	ਉਸਤਤ,	ਅਉਧ,	ਅਨਹਦ,	ਅਸਗਾਹ,
1/34/7	1/34/7	29/11/4	1/6/3	9/5/2	3/4/9
ਅਚਰਜ,	ਸੂਰਮਾ,	ਸੂਰਬੀਰ,	ਸੁਹਾਤੀ,	ਸੋਇਣ,	ਸਿਨਾ,
38/18/1	1/48/8	11/28/1	12/12/5	31/19/1	4/16/6
ਸੰਪਟ,	ਹਰਹਟ,	ਕੂੜ,	ਕੁਧਿਤਾ,	ਕਉਣਾ,	ਖੇਵਟ,
25/2/5	3/6/9	5/2/7	5/2/7	38/2/5	21/10/3

ਫਾਰਾ,	ਜਿਹਬਾ,	ਠਉੜ,	ਤਮੇਲ,	ਦੁਨੰਡ,	ਦੇਹੀ,
5/8/3	17/8/3	1/3/6	11/7/1	4/1/5	26/1/6
ਧੋਹ,	ਪਰਛਿੰਨਾ	ਬਿਰਖ,	ਡਉਜਨ,	ਤ੍ਰਿਸਟਿ,	ਮਸਵਾਨੀ,
7/19/5	9/15/4	2/5/3	14/19/5	1/17/2	14/10/3
ਮੇਦਨੀ,	ਮੇਖ,	ਖੁਨੀ,	ਮੇਰਨ,	ਆਦਿ	
1/7/3	3/8/5	12/11/1	34/20/2		

ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ:-

ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਆਫਰੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1250 ਈ. ਤੋਂ 1850 ਈ.: ਤਕ ਇਹੋ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ।"¹

ਸਿਖ-ਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿੰਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਇਨਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਫਰਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਇਨਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਕਥਿੰਤ ਸਵੈਂਯੇ ਰਚੇ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਕ੍ਰਿ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਬਾਰੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਐਰ ਕਥਿੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨੁਮਾ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂ ਹੈ।"²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਬਿਜ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਥਿੰਤਾ (ਕਥਿੰਤ-ਸਵੈਂਯੇ) ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦਸ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਨਿਖਰਵੇ ਚੰਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਟ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਠ', 'ੜ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਡ'

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਦੁਨੀ ਚੰਦ, ਪੰਨਾ 38.

2. ਸੰਤ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 53-54.

ਜਾਂ 'ਰ', ਅਤੇ 'ਵ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬ' ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਨਈਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ:-

1.	ਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨ-	ਸੁਨਹੂ, 1/43/1	ਸੋਹਨੇ, 17/19/2		
2.	ੜ ਦੀ ਥਾਂ ਝ-	ਬੜੇ, 1/24/3	ਪੋਝ 2/9/2		
3.	ੜ ਦੀ ਥਾਂ ਰ-	ਧੂਰ 3/10/9			
4.	ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਬ-	ਬਾਟ, 5/13/4	ਬਿਸਬਾਰ, 16/15/5	ਬਿਖ, 7/8/2	ਬਾਸਨਾ, 1/15/1

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਭਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫੁੱਲ ਫੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਕੁਪਤਹੂ ਪਠਕਟ ਹੋਇ ਕੈ ਭਸਮੰਤ ਕਰਾਏ।¹
 ਤੇਰੇ ਭਾਉ ਨ ਦਿਸਈ ਮੇਰੇ ਨਾਹੀ ਅਪਦਾ ਦੁਖਾ।²
 ਸਾਚੁਰ ਪੀਹਰ ਪਖ ਤੂੰ ਘਰਿ ਨਾਨੇ ਹਾਲਾ।³
 ਹੋਇ ਬਿਰਖ ਹਰੀਆਵਨਾ ਨਾਲ ਕੁਨਾਨਾ ਫੁੱਲਾ ਵਿਰਸੀ।⁴

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਸਤਰ ਪਹਿਰੈ ਅਗਨਿ ਕੈ ਬਰਫ਼ ਹਿਮਾਨੇ ਅੰਦਰ ਛਾਈ',
 'ਸਤਿਨਾਮ ਬਿਨ ਬਾਦਰ ਛਾਈ', ਜਹਾਂ ਤੇ ਉਪਜਿਆ ਤਹਾਂ ਸਮਾਵੈ',
 'ਰੰਕ ਰਾਉ ਰਾਉ ਰੰਕ ਹੋਈ', ਭਗਤ ਵਛਨ ਪਰਵਾਨ ਚਰਨਾਂ ਧੂਰ ਹੈ'

ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 5.
2. ਉਹੀ, ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 7.
3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 7.
4. ਉਹੀ, ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 11.

ਇਹਨਾਂ ਬਿਜ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਬਦ ਖ਼ਾਸ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਅਖਾਈ,	ਅਜਾਨ,	ਅਪਤ,	ਅਪਨ,	ਸਦ੍ਰਿਤ	
37/24/4	8/24/6	31/3/2	1/11/2	5/10/5	
ਦਿਖਾਰੀ,	ਗਹੇ,	ਗਜੀ,	ਸਕੁਚ,	ਘਾਵੈ,	ਡਈ,
1/32/7	1/1/6	37/4/6	10/9/10	1/8/4	1/7/8
ਪਰਹਰੇ,	ਏਤਾ,	ਨਾਹੀ,	ਬਾਦਰ,	ਤਿਸ,	ਜਹਾ ਤੇ,
25/2/6	1/4/8	10/7/6	1/43/8	3/7/2	1/49/7
ਤੁਹਿ,	ਨਿਕਾਲੀਆਂ,	ਲਜਾਵਹੀ,	ਕਣੁ,	ਕਿਣੁ,	ਕੋਤੇ,
1/28/4	32/13/5	21/7/5	27/13/1	39/6/8	39/5/1
ਲੋਇਨ,	ਜੁਹਾਰੀ,	ਠੋਏ,	ਵਰਸੀਤੇ,	ਪੀਹਰ,	ਭਰਤ-ਵਛਨ,
31/2/5	33/16/2	8/9/1	35/7/3	27/7/1	3/1/6
ਹਮਰੇ,	ਜਨਾਵੈ,	ਆਇ।			
1/31/2	25/19/1				

ਸੀਤ (ਸਾਧ) ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ:-

ਮਧਕਾਲੀਨ ਸੀਤ ਭਰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ 'ਸਪ੍ਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ'¹, ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ।

---

1. ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਨਿਰਕੁਟ ਸੰਪਰਕਾਯ, ਡਾ: ਪੀਤੰਬਰ ਦੱਤ ਬਰਥਵਾਨ, ਪੰਨਾ 385.

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨਿਰਕੁਣਵਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ; ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ, ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਨਈਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਤ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਕਵਾਉ,	ਉਤਾਰਾ,	ਉਠੈ,	ਉਪਜੈ,	ਉਧੁਕਾਰਾ,	
1/4/1	1/4/6	25/20/2	30/10/3	30/8/4	
ਅਜਪਾ,	ਅਜੁਠੀ,	ਅਣਸਠਿ,	ਆਦਿ,	ਅਠੀਠ,	ਅਪਰੰਪਰ,
13/24/5	39/1/3	15/2/1	3/1/1	7/9/6	13/24/4
ਓਨਮ,	ਓਮਾਹਾ,	ਆਦਿਕ।			
23/20/3	17/4/2				

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਸੁਬਦ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਉ-ਬਾਈ ਪਰੋਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

ਆਰਜਾ,	ਅਮਿਉ,	ਏਵਠੁ,	ਸੰਪੂਰਣੇ,	ਸੋਇਨ	
1/5/7	3/5/8	18/8/5	7/14/5	35/17/3	
ਬੇਸਾਹੂ,	ਵੀਸਰੇ,	ਵਿਸਮ,	ਵਾਪਾਰੀ,	ਵਾਇਨ,	ਵੈਠੇਨ,
15/1/5	9/12/5	13/24/2	5/3/4	11/1/3	22/14/7
ਕਰਵਤ,	ਕਾਵੀਆਂ,	ਭਤਾਰਾ,	ਮਨੁਆ,	ਰਜਾਇ,	ਆਦੇਸ਼,
9/21/4	36/17/6	5/8/6	10/19/4	14/6/6	3/1/1

ਆਦਿਪੁਰਖ, 29/17/1	ਉਘੈਕਾਰ, 8/2/4	ਅਲੋਪ, 18/21/7	ਆਸਾਮਠਸਾ, 7/2/5	ਸ਼ਾਵਾਰਉਣ, 1/2/6	ਇਕ-ਪਿੰਗਣਾ, 6/11/2
ਸੁਖਮਨਾ, 7/3/6	ਸਕੰਥ, 6/12/1	ਸਹਿਜ, 3/1/5	ਠਾਕੁਰ, 10/5/5	ਠਾਦ ਵੇਦ, 4/3/2	ਪਿਰਮ ਪਿਆਨਾ 3/19/5
ਪੰਥ, 3/5/4	ਭਾਉ, ਭਗਤਿ, 1/11/4	ਵਿਸਮਾਦ, 2/2/5	ਆਦਿਕ।		

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੁੱਕਾਂ ਦੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ:-

1. ਕਨਿਸੁਰ ਕੀ ਸੁਣ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਕਿਰਤ ਕੀ ਚਨੈ ਨ ਕਾਈ। 1/16/1
2. ਕਨਿਸੁਰ ਠਾਵੇ ਚੀ ਵਡਿਆਈ। 1/16/8
3. ਰੋਜੇ ਈਦ ਨਿਮਾਜ ਕਰ ਕਰਮੀ ਬੰਦ ਕੀਆ ਸੰਸਾਰਾ। 1/20/3
4. ਬਿਨਾ ਭਜਨ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਬਿਨ ਠੈਰ ਨ ਥਾਈ। 1/16/2

ਇਹ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਉੜੀ ਵੇਖੋ ਕਿਵੇਂ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਠਾਠ ਓਤ ਪਰੋਤ ਹੈ:-

ਦਰਸਨ ਦੇਖ ਪਤੰਗ ਜਿਉਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵੈ।

ਸੁਭਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਮਿਰਗ ਜਿਉਂ ਅਨਹਦ ਨਿਵ ਠਾਵੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮੀਠ ਹੋਇ ਕੁਰਮਤਿ ਸੁਖ ਪਾਵੈ।

ਚਰਨ ਕਵਲ ਵਿਚ ਭਵਰ ਹੋਇ ਸੁਖ ਰੰਣ ਵਿਹਾਵੈ।

ਕੂਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਵਿਸਰੈ ਬਾਬੀਹਾ ਧਿਆਵੈ।

ਪੀਰ ਪੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਸੁਖਾਵੈ। (ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 14)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਉੱਡੇ ਇਸ਼ਟਾਮ ਦੇ ਕਈ ਬੰਸਾਂ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਪੀਰੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਰਬ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਲੋਂ ਸਤਵੀ ਆਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।" ਸੰਨ ੭੩ ਚਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੁਨਤਾਨ ਤੇ ਕਛ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।"¹ ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਨਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤਕ ਰਿਹਾ।² ਇਹਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਾਹੀ ਮੁਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ਼ਟਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਰਬੀ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ।

ਤੁਰਕੀ, ਆਰਬੀ, ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨੀਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਕੋਠ ਸੀ ਤੇ ਨਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਪਰ-ਪਠ ਵੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਤਤਸਮ, ਅਰਧਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ਼ਟਾਮ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਰਚਲਤ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਣੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ

1. 'ਆਰਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ- ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਨੁਵਾਦ, ਪੰਨਾ 15.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 248.

ਵਿਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਖਰਬੀ ਇਸਨਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਨੇ ਖਾਪਣੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੱਖੀ। ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਸੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਠਨ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਐਂਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਐਂਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ। ਸੋ, ਕੁਝ ਖਜਿਰੇ ਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਖਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਗਈ। ਇਹ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ।

ਖਰਬੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ

ਉਮਤ	26/24/3;	ਇਤਬਾਰੀ	8/11/6;	ਸਬਰ	3/18/2;
ਖਤਾਈ	8/20/3;	ਇਲਕ	9/3/4;	ਸਬੂਟੇ	35/3/2;
ਖਦਨ	24/3/7;	ਇਨਾਮ	32/15/4;	ਸਮ੍ਹਾ	8/20/4;
ਖਬਦਾਨ	8/8/3;	ਇਮਾਮ	39/11/3;	ਸਾਦ	8/16/4
ਖਮਨ	27/2/1;	ਇਨਾਮ	34/8/6;	ਸਰਾਫ਼	5/5/3;
ਖਮੀਰ	8/19/33;	ਈਦ	1/20/3;	ਸ਼ਰਾਬ	39/9/5;
ਖਾਸਕ	29/16/7	ਈਮਾਨ	1/33/11;	ਸਰੀਖਤਿ	8/8/5;
ਖਾਕਨ	21/12/2	ਸਈਸ	8/19/5;	ਸਰੀਕੇ	32/11/6
ਖਾਕੀ	1/38/4;	ਸਹੀਦ	3/18/2;	ਸਨਾਹ	2/3/3
ਖਾਖ਼ਰ	21/4/4;	ਸਤਰੀਜ	20/19/1	ਸਨਾਮ	15/4/2
ਖਦਨ	24/3/7	ਸਦਕੇ	18/9/6	ਸਨਾਮਤਿ	16/5/4

ਸਾਹਿਬ-	4/19/6	ਸਾਬਤ-	30/5/7	ਸਿਕਲ-	1/14/3
ਸਾਕਰ-	18/22/6	ਸਾਬਰ-	21/12/6	ਸਿਦਕ-	3/8/2
ਸਾਕੀ-	11/1/5	ਸਾਬੁਰੀ-	30/19/5	ਸਿਫਤ-	3/2/3
ਸਿਲਕ-	10/5/8	ਸੁੰਨੀਤ-	1/21/5	ਸੁੰਨੀ-	8/16/1
ਸੁਹਦੇ-	8/8/3	ਸੁਕਰ-	18/22/6	ਸੁਲ੍ਹ-	28/20/3
ਸੁੰਮ-	32/5/21	ਸੁਰੀ-	39/7/5	ਸੁੰਤਾਲ-	17/21/6
ਹਕ-	1/30/6	ਹਕੀਕਤ-	8/8/6	ਹਕੀਮ-	8/19/3
ਹਕੂਮਤ-	36/2/4	ਹਜ-	1/32/3	ਹਜੂਰ-	3/10/1
ਹਬਸੀ-	8/16/5	ਹਰਾਨ-	1/32/8	ਹਰਾਮ-	33/9/5
ਹਰਾਮੀ-	8/15/4	ਹਨਵਾਈ-	8/12/5	ਹਨੀਮ-	21/12/6
ਹਵਾਈ-	8/23/3	ਹਾਕਮ-	33/7/4	ਹਾਜ਼ਰ-	24/3/4
ਹਾਲ-	20/19/5	ਹਿਕਮਤ-	8/19/3	ਹਿਮਾਇਤ-	30/10/2
ਹੁਕਮ-	1/13/3	ਹੁਜਰੇ-	21/13/5	ਹੂਰਾ-	38/12/24
ਹੰਰਤ-	15/13/5	ਹੰਰਾਣ-	9/13/3	ਕਤਨਾਮ-	26/32/2
ਕਤੇਬ-	1/4/7	ਕਦੀਮ-	21/12/5	ਕਬਾਬ-	33/17/6
ਕਬੀਰ-	10/15/3	ਕਾਇਮ-	24/3/4	ਕਾਸਾਈ-	8/23/1
ਕਜੀ-	1/30/6	ਕਾਬਲ-	1/21/3	ਕਿਰਤਾਸ-	25/6/2
ਕੀਮਤ-	1/42/7	ਕੁਹਿਲ-	36/3/4	ਕੁਦਰਤ-	1/4/3
ਕੁਫਰ-	1/32/5	ਕੁਰਾਦ-	21/4/4	ਕੁਜ਼ੁਪ-	1/32/2
ਕੌਮ-	1/20/2	ਕੌਲ-	1/38/4	ਖਸਮ-	9/3/3
ਖਸੀ-	25/17/3	ਖਜ਼ਾਨਾ-	24/12/3	ਖਤ-	30/12/6

ਖਫਟ-	26/32/2	ਖਬਰ-	1/2/1	ਖਲਕ-	27/16/2
ਖਵਾਸ-	8/21/3	ਖਾਸ-	11/30/5	ਖਾਲੀ-	1/34/2
ਖਿਆਨ-	21/16/3	ਖ਼ੈਰ-	3/9/9	ਕਉਸ-	1/20/4
ਕਰੀਬ-	14/18/4	ਕਰੂਈ-	12/7/6	ਕੋਠ-	14/18/2
ਕਾਫਲ-	21/12/3	ਕੁਬਾਕ-	1/24/6	ਕੋਰ-	11/2/2
ਕੋਰਹਾਜ਼ਕ-	39/8/2	ਕੋਤ-	10/21/7	ਕਨਮ-	1/22/2
ਕਨਮ-	39/10/2	ਜਉਹਰੀ-	5/5/3	ਜਹਾਜ਼-	20/11/4
ਜਦੀਦ-	3/18/5	ਜਮਾਤੀ-	12/12/4	ਜਮਾਲ-	11/28/7
ਜਵਾਹਰ-	1/31/4	ਜਵਾਬ-	32/5/3	ਜਾਹਰ-	1/36/8
ਜਾਗਤੀ(ਜਕਾਤ) 5/13/3		ਜਿਨਸ-	33/3/4	ਜੁਹਦ-	21/13/5
ਜਾਨਮ-	24/3/7	ਤਸਬੀ-	39/11/2	ਤਖਤ-	1/46/1
ਤਮਾਇ-	22/11/5	ਤਰਬੀਬੀ-	4/3/3	ਤਰੀਕਤ-	8/8/5
ਤਨਾਕ-	3/19/7	ਤਾਇਫ਼ੇ-	5/11/3	ਤਾਫੀਦ-	3/18/6
ਤੁਮਾਰ-	37/30/5	ਦਫਤਰ-	2/8/4	ਦਨਾਲ-	3/9/9
ਦਲੇਨ(ਦਲੀ ਨ)- 3/9/9		ਦਾਇਮ-	24/3/4	ਦਾਵਾ-	26/29/4
ਦੀਨ-	1/42/8	ਦੀਬਾਣ-	24/19/6	ਦੁਨੀਆਂ	27/16/1
ਨਸੀਬ-	4/3/4	ਨਦਰ(ਨਜ਼ਰ) 3/14/2		ਨਬਾਬ-	26/21/2
ਨਾਜਰ-	24/3/4	ਨਿਖਾਸ-	38/8/1	ਨੁਕਸਾਣ-	30/6/6
ਨੁਕਤੇ-	11/2/1	ਫਹੀਮ-	21/12/2	ਫਕੀਰ-	1/35/5
ਫਰਾਜ਼-	8/19/5	ਫੋਰਲੇ-	35/18/2	ਬਦਰ-	36/18/3
ਬਨਾਈ(ਬਨਾ)- 8/16/6		ਬਿਸਾਤ-	20/19/1	ਬੂਤਾਤ(ਬਠੂਤਾਤ)- 8/21/6	

ਬੰ- ਮੁਹਤਾਜ -24/3/2	ਮਉਨਾਣੇ	1/21/7	ਮਸਕਰਾ-	37/3/6
ਮਸਤੈਕੀ 8/21/6	ਮਸਨਤ-	8/19/1	ਮਸਇਕ-	8/8/2
ਮਸੀਤ(ਮਸਜਿਦ) 1/32/3	ਮਹਰਮ-	39/7/2	ਮਚਨ-	11/2/2
ਮਹਿਰਾਬੇ- 1/32/4	ਮਕਰੂਹ-	6/8/4	ਮੈਕਾ-	1/21/3
ਮਸਫ਼੍ਰੀ 27/1/1	ਮਜਨਸ-	4/13/7	ਮਦੀਨਾ-	1/37/1
ਮਨਾਹ- 39/9/5	ਮਨਕ-	11/28/6	ਮਾਸਾਨਾ-	2/12/3
ਮਾਰਫਤੀ- 8/8/6	ਮਾਰੂਫ-	8/8/6	ਮਾਨ-	11/13/7
ਮਿੰਨਤ- 10/13/7	ਮਿਸਰੀ-	2/12/4	ਮਿਵਾਸ-	5/12/6
ਮੁਸਤਾਕ- 3/19/2	ਮੁਸੈਨਾ-	1/32/2	ਮੁਸਾਹਰੇ-	33/19/2
ਮੁਹੀਮਦ- 1/4/7	ਮੁਹਬਤ-	13/1/6	ਮੁਹੀਮ-	21/12/4
ਮੁਜਰਮ- 11/2/1	ਮੁਦਈ-	38/5/5	ਮੁਰੀਦ-	3/18/1
ਮੁਨਹਫ਼ 1/20/7	ਮੁਨਕ-	5/21/5	ਮੁਨਾ-	1/33/1
ਰਹਿਮਾਣਾ 39/10/8	ਰਹੀਮ-	1/21/5	ਰਕੀਬੀ-	4/3/2
ਰਜਾਇ(ਰਜਾ)- 14/6/6	ਰਬ-	1/35/7	ਰਬਾਬ-	6/12/3
ਰਾਜ਼ਕ- 18/10/2	ਰਾਜ਼ੀ-	18/21/5	ਰਾਫਜ਼ੀ-	8/16/2
ਰੁਕਨ- 8/8/4	ਨਉਬਾਨੀ-	3/4/7	ਨਾਇਕ-	39/8/3
ਨਾਇਤਬਾਰ- 17/21/3	ਨੈਨੀ-	37/31/1	ਵਖਤ(ਵਕਤ)-	1/5/6
ਵਜਹੂ- 21/14/4	ਵਜ਼ੀਰ-	20/19/3	ਵਜੂਦ-	39/11/4
ਵਨੀਉਨ- 8/8/1	ਵਨੀ-	21/3/5	ਵਿਦਾ-	10/9/9

ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ :-

ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ

ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਚੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਰਬੀ ਵਾਂਗ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਏ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵਖੇ:-

ਸਉਦ-	3/6/1	ਕਿਨਮਕ-	8/16/5	ਕੀਰੀ-	4/10/6
ਕੋਰਚੀ-	8/20/5	ਤਮਾਰੇ-	33/13/1	ਮੁੜਨ-	8/16/5

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਰਬੀ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਧ ਤਕ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਨੀਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੀਮੇਂ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਦਰਤੀ ਕੋਂਨ ਸੀ।

ਫੇਰ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੁਫ਼ੀਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਨਿਖੇ, ਸੁਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸੁਫ਼ੀਕਾਵਿ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਆ ਗਈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੁਹਾਵਰਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਕਸੰਸ਼, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਨੰਕਾਰ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਜ, ਖ਼, ਝ, ਞ, ਟ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਪੱਤੀ ਤੇ ਚਾਨੀ ਹੋ ਗਏ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਸਿਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਚਲਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿਖ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇਨਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਿਆ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੁਰਮਤ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਨ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਨਾਮ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਉਤੇ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਨੋਕਾਰ ਫੈਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। " ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਛੇ ਸਤ ਸੌ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਪਰਚਲਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਹਿਤਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ।"¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ- ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਛੰਦ ਨਿਰੋਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਿਰੋਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਛੰਦ ਰਚਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਪਮਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਆਪ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨੰਨਾ ਮਜਨੂੰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨੌਕ ਪਰਚਲਤ ਕਹਾਣੀ ਫੈਨ ਕੇਵਲ ਦੋ ਥਾਂ² ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ'³ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਨਾਨ ਹੀ :-

ਮਿਹਰ ਮੁਹਬਤ ਆਸਕੀ ਇਸ਼ਕ ਮੁਸਕ ਕਿਉਂ ਨੁਕੇ ਨੁਕਾਯਾ। 18/23/1

ਇਕ ਤੁਕ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਖਾਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਚੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ- ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਖੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ 172.

2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ; ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 31.

3. ਉਹੀ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 12.

ਸਿਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸਨਾਮੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ, ਇਸ ਨਈਂ ਇਸਨਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਲਕ ਪੈਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਪੀਰ ਪਕੀਬਰ ਹੋਇ ਕਰਦੇ ਬੰਦਗੀ।
 ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਹੋਇ ਕਰ ਮੁਹੰਬੰਦਗੀ।
 ਕਉਸ ਕੁਤਬ ਕਈ ਨੇਕ ਦਰ ਬਖਸ਼ੰਦਗੀ।
 ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਖਲੋਇ ਮਸਤ ਮਸੰਦਗੀ।
 ਵਨੀ ਉਨੰਹ ਸੁਣ ਸੋਇ ਕਰਨ ਪਸੰਦਗੀ।
 ਦਰਗਹ ਵਿਰਨਾ ਕੋਈ ਬਖ਼ਤ ਬਣੰਦਗੀ।¹

ਇਸਨਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਨੀ ਘਣਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਘਣਵੀਂ ਤੇ ਸੋਫ਼ੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੋਥਾਂ ਨਾਲ ਨਿਖਦੇ ਨਿਖਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਦਾ ਹੋ ਰਏ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਸੁਨਤਾਨਾਂ , 22/15/6	ਪੀਰ ਫਕੀਰ, 1/36/1	ਸਬੂਰੀ, 9/3/5	ਦਰਵੇਸ਼ 3/1/9	ਹੱਕ 8/8/6	
ਰਿਜ਼ਕ, 14/6/5	ਦੀਨ-ਦੁਨੀ , 12/3/7	ਹੁਕਮ, 3/4/6	ਨਦਰ, 6/9/5	ਦੀਬਾਣ 24/19/6	ਆਦਿ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ, ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 3.

ਜੁਖ ਮਸਾਇਕ, 8/8/2	ਵਨੀ ਉਨਾਹ, 8/8/1	ਪੂਰਸਿਸੁ, 33/12/2	ਦਰੋਗੀ, 8/17/6	ਹਿਮਾਇਤ, 30/10/2
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲੀ, 1/21/2	ਦਾਵਾ 29/13/6	ਖੁਦਈ, 38/5/5	ਉਲਸ, 11/1/5	ਤੁਰਸੀ, 4/6/6
ਦਰਬਖਸ਼ਿਦਗੀ, 21/3/3	ਬਾਰਾਤ, 19/6/3	ਮਹਿਰਾਬ, 1/32/4	ਪੁਰਾਬਾ, 24/3/2	ਤਖ਼ਤ, 3/5/3
ਸਬਰ, 3/18/2	ਸੁਪੇਈ, 26/31/4	ਸਿਆਹੀ, 26/31/4	ਅਹਿਮਕ, 34/14/4	ਆਦਿ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਕਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ	ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ
ਖੰਬਾਰ	ਖੰਬਾਰਾ 26/22/6	ਸੁਮਾਰ	ਸੁਮਾਰਾ 1/4/5
ਸੰਜੀਦਾ	ਸੰਜੀਦ 3/18/7	ਉਮਰਾ	ਉਮਰਾਉ 5/11/2
ਕੁਸ਼ਾਦਾਕਾਰ	ਕਾਰ ਕੁਸ਼ਾਦੇ 5/11/5	ਰਬਾਬ	ਰਬਾਬ- 24/4/2
ਨੀਸਾਨ	ਨੀਸਾਨ 4/8/3	ਖੁਦਾ	ਖੁਦਾਇ 1/32/6
ਮਸਜਿਦ	ਮਸੀਤ 1/20/5	ਤਕੈਬਰ	ਤਕਬਰੀ 1/21/2

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:-

(ੳ) ਤਤਸਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ

1. ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ

ਬਦੀ, 8/16/7	ਅਜਾਬ, 39/8/6	ਬੰਦੀ, 5/15/7	ਦਰਬਾਨ 23/6/5	ਦਨਾਨੀ 5/5/4	ਦਰਗਾਹ, 3/4/7
----------------	-----------------	-----------------	-----------------	----------------	-----------------

ਦਰਵੇਸ਼, 3/1/9	ਕੁਰਬਾਨੀ, 14/1/6	ਰੋਜ਼ੇ, 1/20/3	ਨਮਾਜ਼, 1/20/3	ਈਦ, 1/20/3	ਪੀਰ 8/8/1
ਮਾਹ, 5/9/4	ਸੁੰਨਤ, 39/10/3	ਦਸਤਗੀਰ, 39/3/1	ਰਬ, 1/35/7	ਇਮਾਮ, 39/11/3	ਮਲੰਗ, 8/8/3
ਨੇਕੀ, 3/6/7	ਫ਼ਕੀਰ, 25/16/2	ਨਸੀਬੀ, 4/3/4	ਸਿਦਕ, 9/3/5	ਸੁੰਨੀ, 8/16/1	ਨਾਪਾਕ, 35/13/4
ਬੇਈਮਾਨ, 8/16/6	ਦੁਨੀਆਂ ਦਾਰ, 21/14/2	ਪਾਇ, 1/32/4	ਸੁੱਖ, 7/8/2	ਮਾਨਾਹੁ, 24/3/3	ਹਜ, 1/32/3
ਹਾਜੀ, 1/32/3	ਸੁੰਤਾਨ, 17/21/6	ਕੁਦਰਤ, 3/3/3	ਕੁਨਾਹਰਾਰ, 17/21/4	ਸੁਰੀਅਤ, 8/8/5	ਪਾਕ 3/19/5
ਸ਼ੀਆ, 38/11/1	ਆਦਿ।				

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ

ਪਨਾਹ, 21/8/4	ਸਿਪਾਹੀ, 18/12/4	ਫ਼ੌਜਦਾਰ, 30/13/4	ਸ਼ਾਹ, 9/12/1	ਖ਼ੁਬਰ, 1/2/1	ਖ਼ੁਰਚ, 5/16/3
ਦਰਬਾਨ, 23/6/5	ਨੇਜ਼ਾ, 33/17/2	ਕਮਾਨ, 33/16/5	ਸੈਦਾਰ, 34/11/2	ਨਸ਼ਕਰ, 5/11/1	ਚਾਕਰ, 5/8/3
ਰਿਸ਼ਵਤੀ, 1/30/6	ਸ਼ਹਿਨਾਈ, 8/20/1	ਬਾਵਰਚੀ, 8/20/6	ਏ ਸੁਮਾਰ, 18/3/6	ਹਰਾਮਖੋਰ, 26/32/2	ਖ਼ੂਨ, 33/17/4
ਤਰਕਸ਼, 8/19/3	ਦੁਸ਼ਮਨ, 1/20/7	ਆਦਿ।			

(ਅ) ਤਦਭਵ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ:-

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਤਦਭਵ ਰੂਪ	ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਤਦਭਵ ਰੂਪ
ਜ਼ਿਆਰਤ	ਜ਼ਾਰਤ 21/13/2	ਮਜ਼ਦੂਰੀ	ਮਜ਼ੂਰੀ 15/13/6

ਤਾਕੀਦ	ਤਾਕੀਦ- 3/18/6	ਕਫ਼ਨ	ਖਫ਼ਨ 26/32/2
ਮੁਰਫ਼ਾਬੀ	ਮੁਰਫ਼ਾਬੀ- 26/27/8	ਫਵਾਹੀ	ਉਗਾਹੀ- 26/31/3
ਮੁਨਕ	ਮੁਨਕ- 18/12/3	ਪਰਦਾ	ਬਕਦ- 1/9/6
ਨਜ਼ਰ	ਨਦਰ 3/14/2	ਜ਼ਰਬ	ਜਰਾਬ- 24/3/7

(ਬ) ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ	ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ	ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ
ਵਕਤ	ਵਖਤ- 1/5/6	ਸ਼ਿਤਾਨ	ਸ਼ਿਤਾਣੇ- 1/21/6
ਮੋਨਾਨਾ	ਮਉਨਾਣੇ- 1/21/7	ਕੁਰਬਾਨੀ	ਕੁਰਬਾਣੀ- 10/6/9
ਸਿਕਨੀਰਾਰ	ਸਿਕਨੀਰਾਰ - 8/22/4	ਰੋਸ਼ਨਾਈ	ਰੁਸ਼ਨਾਈ- 8/20/4
ਦਰਬਾਨ	ਦਰਵਾਣ 3/3/6	ਬਜ਼ਾਰੀ	ਬਜਾਰੀ 8/22/3
ਜਵਾਨੀ	ਜੁਆਣੀ 10/6/5	ਦੋਜ਼ਖ਼	ਦੋਜਕ 35/13/6
ਪਰਵਰਦਿਗ਼ਾਰ	ਪਰਵਦਗ਼ਾਰ 18/8/4	ਮਸ਼ਾਅਨਚੀ	ਮਸਾਨਚੀ- 8/20/4

ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ- ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਵਠੀਕੀ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਸ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

ਸਿਫ਼ਤ- ਸਨਾਹ,	ਫਰਜ਼- ਗੁਮਾਨ,	ਬੋਹਲ- ਅੰਬਾਰ,	ਖੁਕਲ- ਪਠਾਣ,
3/4/8	21/7/5	26/22/6	8/16/5

(ਹ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:-

ਫ਼ਾਰਸੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ	ਫ਼ਾਰਸੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ
ਨਮਕ ਹਰਾਮ	ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ 35/10/6	ਰਾਹ ਜੁਨ	ਵਟਵਾੜੇ ਠੜ- 8/13/2
ਜਾਮੇ ਮੁਹੰਬਤ	ਪਿਰਮ ਪਿਆਨ- 6/14/1	ਫ਼ਰਦਨ ਜੁਦਨ	ਫ਼ਰਦਨ ਮਾਰੇ 31/7/6
ਰੋਬਦਾਰ	ਛੜੀਦਾਰ- 8/19/7	ਰਾਹਗੀਰ	ਵਾਟ ਵਟਾਉ 19/5/1
ਦਰ ਚਸ਼ਮ ਜੁਦਨ	ਅਖ- ਫੁਰਕ- 1/36/6	ਦਰ ਹਰ ਦੇ ਸਰਾ	ਦੁਹੀ ਸਰਾਈ- 5/17/5
ਚਿਰਾਗ਼ੇ ਹਿਦਾਇਤ	ਫ਼ਾਨ- ਚਰਾਕ- 3/13/6	ਸਿੱਕਾ ਜੁਦਨ	ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕ- 1/45/4

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ- ਵਾਰਾਂ- ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਚਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤੁਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹਕਦਾਰ ਹਨ:-

1. ਆਸਾ ਹਥ ਕਿਤਾਬ ਕਛ, ਕੁਜਾ ਬਾਰ ਮੁਸੰਨਾ ਧਾਰੀ। 1/32/2
2. ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਸਾਹਿਬੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜਰ ਵੇਦ ਕਿਤਾਬ। 24/3/4
3. ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦੀ ਸਾਹਿਬੀ ਕੁਰਮੁਖ ਕੋਸ ਨਸ਼ੀਨੀ ਬਹਿਣ। 24/7/3
4. ਹੁਰਾਂ ਪਰੀਆਂ ਨਖ ਨਖ ਬਹਿਜੁਤ ਸਵਾਰੀ। 38/2/4
5. ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਸੀਦ ਨ ਆਪ ਜਣਾਵਹੀ। 21/13/6
6. ਕਦਰ ਨੈ ਕੁਰਬਾਨ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਣਿਆ। 21/4/6
7. ਹੁਜਰੇ ਕੁਠੜ (ਕੁਠਨ) ਕਲੀਦ ਜੋਹਦ ਭਮਾਵਹੀ। 21/13/5
8. ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਸਾਬਤਾ ਸ਼ਾਕਰ ਸੁਕਰ ਨ ਦੇਣਾ ਟਹਿਣਾ। 18/22/6

ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਨਈਂ ਨੇੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਈਂ ਹੈ। ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕਾਰਨ ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸੰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਲਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਨਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਹੈ ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖਾੜਤ ਘੜੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਜ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਖਟਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰੇਏ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸਿਰਜਨ, ਰੂਪ-ਵਟਾਉਣ ਤੇ ਭੰਨ-ਘੜ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਦੇ, ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

(ੳ) ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ:-

ਅਕਾਰਾ,	ਅਉਤਾਰਾ,	ਆਚਾਰਾ,	ਅਪਾਰਾ,	ਅਦਾਰਾ,
6/4/3	1/6/1	1/6/3	1/4/4	3/13/7
ਸੰਜੀਦ,	ਸਨੇਤੋ,	ਸੁਠਾਸ,	ਸਾਬਾਸੀ,	ਸੁੰਨ,
3/18/7	39/5/8	11/30/8	11/13/8	1/18/3
ਸੁਕਰਾਣਿਆ,	ਹਾਵਾਈ,	ਹੈਰਾਣਿਆ,	ਹੁਸਨਾਕ,	ਕੁਦਾਉ,
22/16/3	1/36/5	22/12/8	3/19/9	5/19/7

ਖਿੱਜੋਤਾੜਾ, 10/19/2	ਖਾਜੂਰੀ, 31/10/1	ਖੰਨੇ, 39/7/8	ਚਾਇ, 23/8/2	ਚਾਈ, 11/20/1	
ਚਈਨੇ, 11/20/1	ਪਜੂਤੀ, 25/17/1	ਪਤਾਰੇ, 35/20/1	ਪਾਖਾਕ, 9/1/5	ਬਰਿਖੀ, 28/1/5	
ਬੂਟ, 17/16/2	ਬਿਬੀਤ, 8/2/7	ਬੁਲੰਦਗੀ, 21/3/6	ਬਖੇਆ, 31/12/4	ਭਿ, 1/36/4	ਡਣੇਈ, 2/6/3
ਰਤੜਾ, 37/4/1	ਜਿਨਾਬੀਆ, 34/21/6	ਦਿਝੀਤਾ, 10/1/4	ਪਾਜੇ, 1/5/4	ਵੰਦਗੀ, 26/23/6	ਵਾਦਈ, 34/13/6
ਮਾਧਾਣ, 34/11/1	ਕਤੋਣੇ, 1/26/7	ਵਾਧਾਈਆ, 37/7/3	ਸੰਸਾਰਾ, 5/8/5	ਨੀਰਾ, 26/26/6	ਆਦਿ।

(ਅ) ਤੁਕਾਤ ਮਿਲਣ ਨਾਲੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਹੈ

ਕਿੱਛੜ ਹਥ ਨ ਆਵੈ <u>ਦੁਖਾ</u>	ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 12.
ਚਾਮ ਚੜਿਕ ਜਿਵੈ <u>ਟਾਟਾਣੈ</u>	ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 15.
ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਚਰਾਰ <u>ਦੀਪਾਈ</u>	ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 19.
ਭਨੇ ਭਨਾਈ ਅੰਦਰ <u>ਆਣੀ</u>	ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 17.
ਕੁਰਮੁਖ ਬੇਨ ਅਮੋਨ <u>ਰਤੰਨਾ</u>	ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 12.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਵ ਨ ਧੁਪਾ, ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਘੁਪਾ, ਅਧਉੜੀ ਤੁਪਾ; ਦੀਰੰਗੀ ਚੁੱਪਾ, ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 20 ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਮੇਨ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

(2) ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

ਉਦਮਾਦੀ, 35/14/4	ਉਨਮਾਨ, 21/7/2	ਉਪਰੇਰੇ, 7/7/5	ਅਈਅੜ, 36/13/5	ਅਗਨਿਤੰ, 36/5/4
--------------------	------------------	------------------	------------------	-------------------

ਅੰਗ, 14/13/5	ਅੰਗੀ, 38/14/3	ਅੰਗੀ, 24/16/7	ਅਵਿਸਾਹਾ, 31/3/3	ਸੁਰਾਲਾ, 25/12/2
ਅਰਵਾੜੀਆਂ, 37/15/3	ਅਫ਼ਤੈ, ਆਦਿ 32/17/5			

(3) ਫੰਦ-ਚਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਰਖਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਸ਼ਬਦ-

ਅਣਖੇਡਾ, 37/9/5	ਨਿਰੋਨਾ, 4/17/6	ਮਕਦਾਲੀ, 39/7/3	ਨੀਤਾ, 10/1/9	ਬੀਰਕ, 29/16/4
ਬਾਨਾਰਸ, 10/17/5	ਪਣਿਨਾ, 4/14/6	ਸੁਧਿਨਾ, 4/14/7	ਤਾਰਾਜੂ, 26/9/6	ਇਨਾ, 4/14/4
ਅਕਣੀਤੈ, 26/23/7	ਸਾਗੀਤ, 13/4/5	ਕਾਪਾਹਿ, 14/12/1	ਤਰੇਵਰ, 26/11/1	ਆਦਿ । ਹਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ

ਆਮ ਵਰੋਤੈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ , ਨਾ ਹੀ ਚਨ ਸਕੇ ਹਨ।

(4) ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਸਕਤ ਸ਼ਬਦ

ਨਸਿਯਾਰਾ, 1/38/4	ਨਰਜੇ, 30/10/4	ਨਉਘਰ, 29/10/4	ਮਿਨਾਵੜਾ, 17/7/4	ਪਨਕਾਰਾ, 18/1/4
ਮਦਰਾਜੂ, 35/12/3	ਧੀਵੜੀ, 38/5/1	ਭੰਨੜੀ, 5/16/2	ਮਾਵੜੀ, 37/11/4	ਪੁਹਛੰਦਗੀ, 21/3/2
ਕਜਨਾਖੇ, 35/6/4	ਪਹਣੀ, 36/8/6	ਆਦਿ।		

(5) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਸ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦਰ-ਕੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਸਮਾਜ:-

ਵੀਰਾਚਾਪਟ, 5/7/8	ਸਿਧਾਸਟ, 5/7/5	ਵਿਰਤੀਹਾਣ, 31/16/6	ਵਰਨਾਵਰਨ, 39/6/1	ਭਾਰ-ਭੰਗੁਸੇ, 15/13/7
ਕੁਣਗਾਈ, 1/12/2	ਭਪਤਾੜੀ, 16/6/2	ਕਾਰਦ-ਕੂਟ, 8/22/5	ਜੁਕ-ਭਰਦੀ, 1/17/1	ਕਤਨਾਮ, 26/32/2
ਚਰਣੇਦਕ, 4/17/5	ਭਜਰਾਹ, 35/19/4	ਚਿਤ ਮਿਤਾਨੇ, 35/18/2	ਚੀ-ਕੁੰਗਲੀ, 4/4/1	ਪਰਾਗੁਣਚਾਰੀ, 23/8/1
ਵਿਰਤੀਸਰ, 30/3/4	ਮਿਰਗਾਵਲੀ, 1/27/3	ਯਾਦਿ		

6 ਵਾਰਾ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸੁਭਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰਚਲਤ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸੁਭਦਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸੁਭਦ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਦ-ਸੁਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਅਠ, 32/1/4	ਮਸਵਾਣੀ, 2/8/4	ਟੰਕ, 1/43/6	ਅਧੋਗੀ, 24/17/3	ਹੋਭਾ 4/13/5
ਹੋਭੀ, 4/13/4	ਹੋਣਾ, 27/8/6	ਕਪਾਹੀਆ, 11/21/2	ਕਨਾਵਤਣੀ, 10/20/1	ਕਾਰਨ, 30/8/6
ਕੁਲਖੇਤ, 34/17/1	ਖਲਹਲ, 30/16/5	ਕਰਠੇ, 27/2/3	ਚਹਮਚੇ, 15/12/6	ਚਵੰਦਾ, 38/18/6
ਚੁਖਕੁ, 30/17/6	ਚੋਆ, 15/14/4	ਫਉੜੀ, 34/6/6	ਜਿਵੇਹਾ, 10/7/7	ਧਾ ਪ, 3/7/9
ਨਤਾ, 24/19/1	ਪਛੋਆ, 39/4/2	ਬਿੰਜਨ, 17/8/4	ਭਵਿੰਗਾ, 32/13/3	ਕੁਣਹਣਾ 4/19/1
ਮੁਤਕ, 35/13/5	ਅਕੁੜੀ, 9/19/3	ਯਾਦਿ।		

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਇਹ ਫੈਨ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਾਂ ਰਚਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ-ਭਾਣ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਈ ਥੋੜ ਜਾਪੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ : ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਦੇ ਆਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਸਚਮੁਚ ਹੀ 'ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਤਨਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੋ ਵੇਦਾਂਤ, ਤਸਵੀਰ, ਯੋਗ, ਭਗਤੀ, ਵਰਣ ਆਸਰਮ, ਤੇ ਇਸਨਾਮੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਸ਼ਰੀਰਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਦੂ ਨਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਭੂ ਗਰਭ ਸਾਸ਼ਤਰ, ਫੂਰੋਨ, ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਮਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।"²

(ੲ) ਸੁਯੋਜ (ਅਖਾਣ ਮੁਹਾਵਰੇ)

ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਨ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਨਜ਼ਾਕਤ, ਚਮਤਕਾਰ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ : ਬਹੁਦੁਰ ਚੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੁਹਾਵਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹਨ।"³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਾਣ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਕ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ।

ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ, 'ਗਾਰਰ ਵਿਚ ਸਾਗਰ' ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਕੁਝ ਅਖਾਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

-
1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਐਕ, 1968, ਪੰਨਾ 158.
  2. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੫.
  3. ਨੌਕਰਤੀਆਂ ਐਂਗ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਡਾ: ਬਹੁਦੁਰ ਚੰਦ, ਫੂਮਿਕਾ।

ਅਖੜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ, ਮੁਰਖ, ਸੁਖੜ, ਸਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨ-ਚਲ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਖੜਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਖਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

"ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਨਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ"

ਅਖੜ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਨੁਟ ਮਾਰ ਵੰਨ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਦਸ਼ਾਹ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਅਖੜਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਨਈਂ ਬੰਨੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਖੜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਖੜਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ; ਵੰਨਕੀ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅਖੜ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਅਖੜ

1. ਕੁੱਤਾ ਰਾਜ ਬਹਾਲੀਐ ਫਿਰ ਚੌਕੀ ਚਟੈ। 35/1
2. ਨਬੰਨਿ ਨਚ ਨ ਜਾਣਈ ਆਖੇ ਭੁਇੰ ਸਉੜੀ। 34/6
3. ਨੈਕੀ ਬਦੀ ਨ ਨੁਕੈ ਨੁਕਾਈ। 8/16
4. ਅਉਸਰ ਚੁਕਾ ਹਥ ਨ ਆਵੈ। 5/18
5. ਬੁਰੈ ਕਰਨ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਭਲਿਆਈ ਭਲਿਆ। 9/21
6. ਚੜੈ ਸੂਰ ਮਿਟ ਜਾਇ ਐਧਾਰਾ। 1/17
7. ਨੀਵਾਂ ਜਿਣੈ ਉਚੇਰਾ ਹਾਰੈ। 4/6
8. ਅਮਨੀ ਹੋਇ ਸੁ ਮਜਨਸ ਪਾਵੈ। 4/13
9. ਹੀਸ ਨ ਛਡੈ ਮਾਨਸਰ ਬਗੁਨਾ ਬਹੁ ਛਪੜ ਫਿਰ ਆਵੈ। 5/19
10. ਭੂਤੈ ਕੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਨਿਤ ਸਹਸਾ ਜੀਐ। 34/7

11. ਕੋਰੜ ਮੋਠ ਨ ਰਿਝਈ ਕਰ ਅਗਨੀ ਜੋਸ।	34/8
12. ਪੀੜ ਨਈ ਰਸ ਕੰਨਿਅਹੁ ਛਿਨ ਫੂਹੇ ਨ ਕੋਈ।	34/12
13. ਜੇਹਾ ਬੀਉ ਤੇਹਾ ਫਨ ਪਾਯਾ।	1/1
14. ਉਨਟੀ ਵਾਸ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।	1/30
15. ਬੋਮ ਨ ਵਾਸ ਕਬੂਰੀ ਆਵੈ।	6/20
16. ਅੰਨੈ ਅੰਨਾ ਖੁਹੇ ਠੇਠੇ।	15/5
17. ਮੁਰਖ ਨਾਨ ਚੰਡੇਰੀ ਚੁੱਪਾ।	32/20
18. ਕੰਤ ਨ ਪੁਛੈ ਵਾਤੜੀ ਸੋਹਾਬ ਰਣਾਵੈ।	34/3
19. ਗਿਦੜ ਦਾਖ ਨ ਅਪੜੈ ਆਖੇ ਬੁ ਕਉੜੀ।	34/6
20. ਅੰਝਣ ਪੁੱਤ ਰੁਆਇਣੀ ਕੁਝਾਵਾ ਮਾਣਾ।	36/18
21. ਬੀਜੇ ਵਿਸ ਨ ਖਾਵੈ ਚੂਰੀ।	35/19
22. ਅੰਨਾ ਆਰੂ ਜੇ ਬੀਜੇ ਸਭ ਸਾਬ ਮੁਹਾਵੈ।	35/2
23. ਜੇ ਘਰ ਭੰਨੈ ਪਾਹਰੂ ਕਉਣ ਰਖਣ ਹਾਰਾ।	35/22
24. ਬੋਨੀ ਕਜ ਵਿਗਾਝਿਆ ਜਿਉ ਮੁਨੀ ਬੱਤਾ।	36/2
25. ਬਿਨ ਦਿਤੇ ਕਿਛੁ ਹਥ ਨ ਆਈ।	1/40
26. ਰਝਿਆ ਚੰਦ ਨ ਨੁਕਈ ਵਕ ਜੋਤਿ ਕਨਾਲ।	18/6
27. ਜੇ ਬੀਜੇ ਸੋਈ ਫਨ ਖਾਏ।	31/15
28. ਬਝ ਰੂਰੂ ਫੁੱਬਾ ਜਗ ਸਾਰਾ।	1/29
29. ਕੋਇੰਦ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਦਾ ਫੁੱਖਾ।	10/7
30. ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਮੰਦੀ ਹੂੰ ਮੰਦਾ।	17/7
31. ਨਾਥ ਅਨਾਥਾ ਬਝ ਧੁਰਾ ਦੀ।	10/8
32. ਟਿਝੈ ਨੀਰ ਨ ਠਾਹਰੈ ਘਣ ਵਰਸ ਗਬਿਰਿਸ।	34/8
33. ਵਿਣ ਸੰਜਮ ਰੋਗੀ ਮਰੈ ਚਿਤ ਵੇਦ ਨ ਰੋਸ।	34/8
34. ਅੰਨੈ ਚੰਦ ਨ ਦਿਸਈ ਜਗਿ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ।	34/9
35. ਜਗ ਆਇਆ ਸਭ ਕੋਈ ਮਰਸੀ।	25/17
36. ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਕਿਉਂ ਟੁਕੈ ਟੁਕਾਯਾ।	18/23

37. ਕੂੜ ਇਕ ਰੀਵੀ ਸਉ ਫੇਰੇ। 5/7
38. ਫਜ ਨ ਕੋਈ ਜੀਵਿਆ ਕੂੜੇ ਭਰਵਾਸੇ। 27/9
39. ਕੂੜ ਸਚ ਜਿਉ ਵਟ ਘੋਟਾ। 30/7
40. ਪੈਰੀ ਪੰ ਜਰ ਪੈਰੀ ਪਾਇ। 6/6
41. ਆਪ ਨ ਵੈਵੈ ਸਾਹੁਰੇ ਸਿਖ ਲੋਕ ਸੁਣਾਵੈ। 34/3
42. ਚੂਹਾ ਖੁਭ ਨ ਮਾਵਈ ਲੋਕ ਛਜ ਵਨਾਵੈ। 34/3
43. ਹੰਸਾ ਨਾਲ ਟਟੀਹਰੀ ਕਿਉ ਪਹੁਚੈ ਦੁਇਝੀ। 34/6
44. ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖੜਾ ਵੇਸਾਹੁ ਨ ਕੀਝੈ। 34/7
45. ਸੁਇਨਾ ਹੋਥ ਸਰਾਫੁ ਦੇ ਸੁਨਿਆਰ ਸਦਾਏ। 34/11
46. ਤੇਨ ਤਿਲਹੁ ਕਿਉ ਨਿਕਨੇ ਵਿਣ ਪੀੜੈ ਘਝੀ। 34/13
47. ਵੜੀਐ ਕੋਜਲ ਕੋਠੜੀ ਮੁਹ ਕਾਲਖ ਭਰੀਐ। 34/15
48. ਵਿਸਵਾਸ ਯੋਹੀ ਅਕਿਰਤਘਣ ਪਾਪੀ ਹਤਿਆਰੇ। 34/16
49. ਸਾਝੀ ਵਥ ਨ ਰੋਈਐ ਚਿਤ ਚਿੰਤ ਨ ਚੁਖਾ। 34/19
50. ਸਾਹਿਬ ਸਉਚੈ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨ ਫੜੀਐ। 34/21
51. ਕੂੜ ਨ ਪਉਚੈ ਸਚ ਨੇ ਸਉ ਆਸਤ ਘੜੀਐ। 34/21
52. ਕਾਉ ਛਪੁਰ ਨ ਚਖਈ ਦੁਰਗੰਧ ਸੁਖਾਵੈ। 35/2
53. ਤੁੰਮੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿਜੀਐ ਕਉੜੈਤ ਨ ਜਾਵੈ। 35/2
54. ਸੰਪੇ ਦੁਧ ਪਨਾਈਐ ਵਿਹੁ ਮੁਖ ਥੀ ਸੋਟੈ। 35/1
55. ਕਾਲਾ ਕੰਥਲ ਉਜਨਾ ਕਿਉ ਹੋਇ ਸਬੁਣੈ। 35/3
56. ਕੋਲਰ ਖੇਤ ਨ ਜੰਮਈ ਅਨਹਰ ਵਰਸੈਤੈ। 35/7
57. ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਜਵਾਈਐ ਪਾਣੀ ਮਦਰਾਜ। 35/12
58. ਅੱਕੇ ਕੇਰੀ ਖਖੜੀ ਕੋਈ ਅੰਬ ਨ ਆਖੈ। 35/17
59. ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਸਭ ਰਾਵੈ। 1/8
60. ਚੜਿਆ ਚੰਦ ਨ ਨੁਕਈ. . . . . । 1/34
61. ਬਗਨਾ ਹੰਸ ਨ ਹੋਵਈ ਮਨਸਰੋਵਰ ਜਾਇ ਖਣੋਈ। 11/10
62. ਗਨੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨ ਹੋਵਈ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰ ਸਾਉ ਨ ਰੋਵੈ। 17/17

ਮੁਹਾਵਰੇ

ਜੰਦਰੇ ਵਜ ਜਾਣੇ:	ਜੰਦਰੇ ਵਜੋਂ ਤਿਹੁ ਜੁਗੀ ਕਥ ਪੜ ਰਹੇ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇ।	1/8/6
ਹੱਥ ਨਾ ਖਾਉਣਾ:	ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੋ ਨੁਣੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾ ਫਲ ਹੁਥ ਨ ਖਾਵੇਂ ।	1/13/2
ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀ ਖਾਉਣਾ:	ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀ ਪਾਈਐ ਭਗਤਿ ਜੋਗ ਦੀ ਪੂਰ ਕਮਾਈ।	1/14/7
ਜੁਗ ਭਰਦੀ ਹੋਣਾ:	ਜੁਗ ਭਰਦੀ ਜਬ ਹੋਵਰੇ ਉਲਟੇ ਜੁਗ ਕਿਆ ਹੋਰ ਵਰਤਾਰਾ।	1/17/1
ਸੁੰਨ ਸੁੰਨ ਹੋਣ:	ਸੁੰਨਸੁੰਨ ਨਗਰੀ ਭਈ ਦੇਖ ਪੀਰ ਭਇਆ ਹੋਰਾਨਾ।	1/35/4
ਉਲਟੀ ਕੰਗ ਵਹਾਉਣਾ:	ਉਲਟੀ ਕੰਗ ਵਹਾਈਓਨ ਕੁਰ ਐਕਦ ਸਿਰ ਉਪਰ ਧਾਰਾ।	1/38/3
ਕੋਠ ਨਾ ਪਾਲਣਾ:	ਪੁੜੀ ਕੋਠ ਨ ਪਾਲਿਆ ..... ।	1/38/4
ਰਿਸ਼ਕ ਖਦਾ:	ਜੋਗੀ ਕੇ ਚਨਿਕੁ ਨੋ ਮਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਕ ਘਡੈਰੀ ਖਈ ।	1/39/4
ਸਾਹ ਨ ਕਵਣਾ:	ਨਤਾ ਹੋਠ ਨਤਾੜੀਐ ਘਾਹੁ ਨ ਕਵੈ ਸਾਹੁ ਵਿਚਾਰਾ।	4/8/1
ਅਨੁੱਟੀ ਸਿਨ ਚਟਣੀ:	ਸਿਨਾ ਅਨੁੱਟੀ ਚਟਣੀ ਨਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਤਰਲਨ ਸੀਰੈ।	4/16/6
ਸਿਰ ਧੁਣਨਾ:	ਹੱਥ ਮਰੋੜਨ ਸਿਰ ਧੁਣਨਿ ਪਛੋਤਾਨ ਕਰਨ ਜਾਹ ਜਾਦੀ।	10/8/6
ਨਾਚੁ ਹੋਣਾ:-	ਨਾਚੁ ਹੋਈ ਬਾਪੁਈ ਮਿਲ ਜਕਦੀਸ ਚਨਿਦੁ ਰਵਾਏ।	10/9/2
ਗੀਟੀਆ ਫਿਣਨਾ:	ਚਨਿਆ ਕਣਦਾ ਗੀਟੀਆ ਕਯੋ ਕਰ ਜਾਈਏ ਕੋਣ ਮਿਣਾਏ।	10/9/3
ਪੜਦੇ ਕਜਣਾ:	ਪੇਟ ਐਰ ਐਰ ਰੱਖ ਡਿਸ ਪੜਦਾ ਕੋਜੈ।	13/15/4
ਡੰਡਨ ਡੂਸੇ ਖਦਾ:	ਮਨਮੁਖ ਭਰਮ ਨ ਉਤਰੈ ਡੰਡਨ ਡੂਸੇ ਖਾਇ ਭਵਾਹੀ।	15/10/6
ਅਸਮਾਨੀ ਚੜ੍ਹਨਾ:	ਉਚਾ ਸਿੰਮਨ ਖਾਣਨਾ ਨਿਹਫਨ ਚੀਨੁ ਚੜ੍ਹੇ ਅਸਮਾਈ।	17/5/3
ਮੂੰਹ ਕਾਨਾ ਹੋਣਾ:	} ਨਿਹਫਨ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥਾ ਹਨਤ ਪਨਤ ਹੋਵਨ ਮੁਹ ਕਾਨੇ।	17/16/6
ਮੁਕਾਨਾ ਹੋਣਾ		
ਨਦੀ ਨਾਵ ਸੀਜੋਰੀ ਮੇਨਾ:	ਨਦੀ ਨਾਵ ਸੀਜੋਰ ਮੇਨ ਮਿਣਾਇਆ।	18/8/1
ਪਿੜ ਮੋਨਣਾ:	ਸੋਚੀ ਦਰਗਹ ਜਾਇ ਸਚਾ ਪਿੜ ਮੋਨਿਆ।	19/14/2

(ੲ) ਧੁਨੀ ਵਿਚਾਰ

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਧੁਨੀ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਵੇਦ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੇ ਨਾਹੋਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਪਹਿਨਾਂ ਪਾਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟੀ ਮਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

(ੳ) ਮੂਲ ਸੂਰ :- ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ ।

(ਅ) ਅਨੁਨਾਸਕ ਸੂਰ :- ਐਂ, ਆਂ, ਇੰ, ਈਂ, ਉਂ, ਊਂ, ਏਂ, ਐਂ, ਓਂ, ਔਂ

(ੲ) ਵਿਘੋਜਨ:-

1. ਕੰਠੀ (Gutturals) : ਕ, ਖ, ਗ, ਘ
2. ਤਾੜੁਈ (Palatals) : ਚ, ਛ, ਜ, ਝ
3. ਮੂਰਧਨੀ (Cerebrals) : ਟ, ਠ, ਡ, ਢ
4. ਦੰਤੀ (Dentals) : ਤ, ਥ, ਦ, ਧ
5. ਹੇਠੀ (Labials) : ਪ, ਫ, ਬ, ਭ
6. ਅਨੁਨਾਸਕ (Nasals) : ਙ, ਞ, ਣ, ਨ, ਮ
7. ਅਰਧ ਸੂਰ (Semi-Vowels) : ਯ, ਰ, ਲ, ਵ

੪. ਦਰਾਵਜ਼ੀ ਧੁਨੀ :

ੜ

੫. ਫਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ :

ਝ, ਖ, ਰ, ਜ, ਫ,

ਭਾਈ ਕੁਲਦਾਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੇਦਕ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ " ਕੜਖਿ " ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੀ ' ਕੜ ' ਧੁਨੀ ਨੂੰ ' ਰਿ ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ' ਰਿਖਿ ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ' ਕੜਕੁ ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੀ ' ਕੜ ' ਧੁਨੀ ਨੂੰ ' ਰੁ ' ਬਣਾ ਕੇ ' ਕੁਤ ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਰਿਖਿ:- ਫਿਰ ਜੈਮਨ ਰਿਖਿ ਬੋਲਿਆ ਜੁਜਰ ਵੇਦ ਮਥ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ। 1/10/1

ਵਾਰ, ਪਉੜੀ ਤੁਕ

ਕੁਤ:- ਧੰਨ ਧੰਨ ਦਿਹ ਰਾਤ ਹੇ ਪੱਖ ਮਾਹ ਕੁਤ ਸੰਮਤ ਜਾਏ। 6/17/2

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ, ਮੂਲ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਕੀਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੈ:-

ਅ:- ਤੁਰ ਭੁਬੈ ਭੁਬਾ ਤਰੈ ਪੀ ਪਿਰਮ ਪਿਆਨਾ। 13/17/1

ਆ:- ਕੁਰਮੁਖ ਪੁਾਰ ਨੀਆਇੰਦਾ ਮਨਮੁਖ ਭਵਜਨ ਵਿਚ ਭੁਬੈਦੇ। 5/15/2

ਇ:- ਐਰਪਤਿ ਰਜ ਸੰਖ ਬਿਖ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਮਿਲ ਵੰਡ ਦਿਵਾਏ। 17/1/4

ਈ:- ਪੁਪੀ ਪਪ ਕਮਾਵਦੇ ਓਇ ਫਿਕਦੇ ਨੰਠੇ। 27/2/5

ਉ:- ਵਚਣ ਆਇ ਮਨੁਖ ਆਪ ਤਛਾਇਆ। 14/8/5

ਊ:- ਸਚ ਸੱਚਾ ਕੁਕੁ ਕੁਕੁ ਵਿਖੇਆ। 30/10/7

ਏ:- ਮਿਹਰ ਕੁਰੇ ਜੈ ਮਿਹਰਵਾਨ ਕੁਰਮੁਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਰੰਗ ਮਏ। 4/19/5

ਐ:- ਪੰਗੀ ਪੁੰ ਪਾਖਕ ਹੋਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਨੈ ਉਹ ਭਾਣੈ। 4/19/6

ਓ:- ਕਾਮ ਕੁਰੇਧ ਵਿਰੇਧ ਨੀਯ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅੰਹਕਾਰ ਵਿਹਾਟਾ। 7/5/2

ਐ:- ਧਰਮ ਧੰਨ ਪੁਕਾਰੇ ਤਨੇ ਖੜੋਆ। 1/22/8

ਇਹਨਾਂ ਮੂਨ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਨਾਸਕ ਰੂਪ ਵੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਕੀ:-	<u>ਕੀਮੈ</u> ਕੋਇ ਨ ਸਾਧ ਬਿਨ ਸਾਧ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਆ।	1/22/7
ਕਾ:-	<u>ਕੁੰਤਾ</u> ਹੇਠ ਨਤਾਕੀਕੇ ਭਤਿ ਸੁਧਾ ਯੁਕੀ।	9/19/6
ਕਿ:-	ਚਿੰਤਾਮਣਿ <u>ਕਿੰਤਾ</u> ਹਰੇ ਕਾਮਯੋਨ ਕਾਮਨਾ ਪੁਜਾਏ।	16/10/1
ਕੀ:-	<u>ਪੇਰੀ</u> ਪੰ ਜਗ ਪੇਰੀ ਪਾਏ।	6/6/10
ਕੀ:-	<u>ਜਿਉ</u> ਜੰਤੀ ਹੋਥ ਜੰਤ ਨੈ ਸਭ ਰਾਗ ਵਜਾਏ।	2/2/1
ਕੀ:-	ਸਮਸਰ ਵਸੈ ਸੁੰਤ <u>ਬੁੰਦ</u> ਜਿਉ ਸਭਨੀ ਥਾਈ।	2/5/1
ਕੀ:-	<u>ਪੇਠ</u> ਦਿਸਨ ਰੰਗੁਨੇ ਮਰੀਕੇ ਖੋਭ ਨਿੰਤੋ।	36/5/4
ਕੀ:-	<u>ਨੈਠੈ</u> ਹੀ ਮੁਹਿੰ ਬੁੰਦ ਸਿਪ ਚੁਠੀ ਮਾਰ ਪਤਾਨ ਨੁਕਾਵੈ।	4/15/3
ਕੀ:-	ਸਿਣ ਰੂਪ ਹਰਿ ਹੋਇ ਕੈ ਅਯਾ ਰਾਏ <u>ਨੈ</u> ਰੀਠਾਈ।	10/16/5
ਕੀ:-	ਬਾਬੇ ਤਾਰੇ ਚਾਰ ਚਕ <u>ਨੈ</u> ਬੰਭ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਸੰਚਾ ਵੇਆ।	1/27/7

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਨ-ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੁਕਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਕੀ ਆ:-	ਭਾਉ <u>ਜਿਵੇਹਾ</u> ਬਿਦਰ ਦੇ ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤ ਚਾਉ ਨ ਚੁਖਾ।	10/7/7
ਕੀ ਆ:-	ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੂੰ ਬਾਬਰਾ ਨੇਖ ਅਨੇਖ ਨ <u>ਨਖਿਆ</u> ਜਾਈ।	7/16/1
ਕੀ ਏ:-	<u>ਭੁਏ</u> ਬੇਅਦਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਠਿਕਾਤੀ ਉਮਰਾਵ ਕਸਾਈ।	1/7/7
ਕੀ ਏ:-	<u>ਭੁਈ</u> ਗਿਣਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਆਸੂਮ ਉਪਾਏ।	1/19/1
ਕੀ ਓ:-	ਵਿਣ ਕੁਟ ਕੁਰੂ ਸਦਾਈਦੇ ਓਇ <u>ਖੋਟੇ</u> ਸੋਠੇ।	36/9/6
ਕੀ ਉ:-	ਭਾਉ <u>ਜਿਵੇਹਾ</u> ਬਿਦਰ ਦੇ ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤ ਚਾਉ ਨ ਚੁਖਾ।	10/7/7
ਕੀ ਏ:-	ਆਸਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ <u>ਵੁਠਾਈ</u> ।	5/14/7
ਕੀ ਏ:-	ਘਰ ਬਾਰੀ ਹੋਇਨਿਜ ਘਰ <u>ਜਾਏ</u> ।	16/9/7

ਆਇ ਆ:-	ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਰਵਾਇ ਆਪ <u>ਦਿਖਾਇਆ</u> ।	14/14/6
ਈਯ:-	ਕੋਤੜਿਆ ਹੀ ਦੰਡ ਧਾਰ ਕਿਤੜੇ ਜੰਨੀ <u>ਜੀਅ</u> ਦੇਖਾਸੀ।	8/13/5
ਈਆ:-	ਜੇ ਕਸਾਈ ਉਧਰਿਆ <u>ਜੀਆ</u> ਆਇ ਨ ਖਾਏ ਭੰਗਾ।	31/9/5
ਈਯ:-	ਕਦੇ ਨ ਹੋਵੈ ਘਟ ਸਚੀ <u>ਪਤਿਸ਼ਾਹੀਆ</u> ।	3/6/3
ਈਏ:-	ਚਨਿਆ ਗਟਦਾ ਗਟੀਆ ਕਠੇ ਕਰ <u>ਜੁਈਏ</u> ਕੋਣ ਮਿਨਾਏ।	10/9/3
ਈਓ:-	ਗਾਇ ਮੁਈ <u>ਗਿਵਲੀਓਨ</u> ਨਾਮ ਦੇਉ ਦਾ ਛੱਪਰ ਛਯਾ।	10/11/8
ਈਓ:-	ਧਰਮਰਾਇ ਨੇ <u>ਆਖਿਓਨ</u> ਸਭਨਾ ਦੀ ਕਰ ਬੰਦ ਖਨਾਸੀ।	10/5/4
ਓਈ:-	ਹੋਵੇ ਸਰਵਣ ਵਿਰਨਾ <u>ਕੋਈ</u> ।	37/11/7
ਉ ਆ:-	ਦੂਜਾ ਭਾਉ <u>ਕੁਕਾਉ</u> ਹਰਾਏ।	37/22/7
ਉਆ:-	<u>ਚੁਹਾ</u> ਖੁਡ ਨ ਮਾਵਈ ਲੋਕ ਵਜ ਵਨਾਵੈ ।	34/3/3
ਉਓ:-	ਜਿਉ <u>ਜੁਏ</u> ਜੁਆਰੀਆ ਨਗ ਦਾਵ ਉਪੋਠੇ।	27/2/2
ਓਇ:-	ਚਰਨ <u>ਯੋਇ</u> ਰਹਿਰਾਮ ਕਰ ~~ਕਾਮਿ~~ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿਖਾ ਪੀਨਾਯਾ।	1/23/2
ਓ ਆ:-	ਧਰਮ ਰਾਇ ਨੇ <u>ਆਖਿਓਨ</u> ਸਭਨਾ ਦੀ ਕਰ ਬੰਦ ਖਨਾਸੀ।	10/5/4
ਓ ਆ:-	ਧਰਮ ਯੋਨ ਪੁਕਾਰੇ ਤਨੇ <u>ਖੁਕੋਆ</u> ।	1/22/7
ਓ ਏ:-	ਗੁਰਮੁਖ ਹੀਰੇ ਹਨ <u>ਪਰੋਏ</u> ।	5/10/7

ਵਿਅੰਜਨ

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

1. ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ,
2. ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ;

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ- ਸ, ਹ, ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਚ, ਛ, ਜ, ਟ, ਠ, ਡ, ਵ, ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਖੰਤ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇ ਠੀਕ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਸਿਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੀ ਕੌਠ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜ, ਵ, ਟ, ਠ ਤੇ ਮ, ਅਨੁਨਾਸਕ ਵਿਕਸਿਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

੩:- ਇਹ ਅਨੁਨਾਸਕ ਵਿਕਸਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਕਸਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-	ਅੰਡਾ	36/18/1	
	ਸੰਭਾ	11/22/3	
	ਕੰਡਨ	37/22/4	
	ਧਿਛਾਣਾ	12/14/5	ਆਦਿ ।

੪:- ਇਹ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਸਿਵਦੇ-	4/19/7; 12/5/8
ਸਿਵਾਏ	8/8/5
ਸਿਵਾਤਾ	18/13/5

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖੰਤ ਉਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਜੰਝੂ	1/21/4
------	--------

ੲ: ਇਹ ਵਿਐਜਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੰਡ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਖੰਡ ਉਤੇ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ:-

ਜਣਦੀ	31/13/4,	ਜਣਾਇਆ	1/11/2	ਪੁਰਾਣੇ	13/4/3
ਫਣਦੇ	17/9/4	ਫਣਾਇਆ	14/1/3	ਵਿਭਾਦਾ	13/5/2
ਫਣੈ	25/16/5	ਫਣਾਣੀ	34/20/1,	ਅਕਿਰਤਯਣ	35/9/6
ਜਣ	28/21/5,2	ਜਣੈ	10/12/2	ਆਦਿ।	

ੳ: ਇਸ ਵਿਐਜਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਖੰਡ ਉਤੇ ਹੋਈ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਆਖੀਅਨ ਪੁਛੇ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨ ਪਾਯਾ।¹

ਨਮਸਕਾਰ ਕੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਸ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਯਾ।²

ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਇਆ।³

ੴ: ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਖੰਡ ਉਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਮਸਤਕ ਸੀਸ ਅਮੋਨ ਹੈ ਚਰਣੇ ਸਰਣੇ ਕੁਰ ਧੁਛ ਸੁਹਾਏ।⁴

ਮਹਿਮਾ, ਮਹਿ ਮਹਿਕਾਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾ ਲੱਖ ਨ ਮਹਿਮਾ ਜਾਣੈ।⁵

1. ਵਾਰਾਂ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 24, ਤੁਕ 5ਵੀਂ

2. ਉਹੀ, 1 1 1

3. ਉਹੀ, 19 2 5

4. ਉਹੀ, 15 17 4

5. ਉਹੀ, 16 16 1

ਸ:- ਇਹ ਧੁਨੀ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ੀਤ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਉਤੇ ਵੀ, ਜਿਵੇ:-

ਆਯਾ:	1/25/1	ਸ਼ਬਦ	35/5/7
ਕਰਯਾ:	39/16/7	ਸ਼ਾਰਾ	1/4/7
ਸਮਯਾ	16/15/3	ਸੰਯਦ	8/16/4
ਪੈਨਾਯਾ	6/2/5	ਸਯਾਮ	1/7/2
ਰਣਯਾ	26/7/6	ਹੁਸਯਾਰ	39/7/3

ਫ: ਇਸ ਟੁੰਠਿਤ¹ ਧੁਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਸ਼ੀਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇ:-

<u>ਰਸ ਭਰਿਯਾ ਰਸ ਰੁਖਦਾ ਬੋਲਣ ਅਣਬੋਲਣ ਅਭਰਿਠਾ।</u>	4/14/1
<u>ਵਿਰਨਾ ਸਿਖ ਕੁਣੈ ਕੁਰ ਪੀਰੈ ।</u>	4/16/7
<u>ਰਾਤ ਅਨੁਰੀ ਅੰਧਕਾਰ ਨਖ ਕਰੋੜ ਚਮਕਨ ਤਾਰੈ।</u>	16/7/1

ਨ: ਇਹ ਪਾਰਸਿਕ¹ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਸ਼ੀਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇ:-

ਲਇਆ	10/17/8;	ਦੁਰੇਨਾ	34/2/3
ਕੁਨਾਈਯੈ	22/15/8	ਅਮੇਨ	15/17/6
ਨਿਰਮੇਨਕਾ	15/17/2	ਨਾਹਾ	30/7/3
ਲੋਕਾਰਾਰ	37/12/7	ਨਿੰਬ	16/1/3

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ, ਪੰਨਾ 103-4.

ੳ: ਇਹ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਤੇ ਖੰਤ ਉੱਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਵਸਤੁ	1/42/3	ਵਸਾਵੈ	1/13/4
ਵਿਸਮਦ	10/10/5	ਵਨਵਾਸ	31/20/2
ਵਿਸਵਾਸ	5/8/6	ਵਿਵਾਹਿ	19/5/4

ੳ: ਇਸ ਉਤਕਿਸ਼ਪਤ¹ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਖਰੀਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਧ ਤੇ ਖੰਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਵੜਦੇ	5/12/3	ਕਰੋੜ	1/4/5	ਓੜਕ	1/3/3
ਖੜ	4/8/2	ਘੜੇ	17/11/5		
ਘੜੋਨਾ	32/20/3	ਪੜਾਇ	15/5/2		

ਫਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ:- ਸ਼, ਖ, ਰ, ਜ, ਫ, ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਸ਼ ਧੁਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਆਸ਼ੁਰਮ	39/14/1	ਆਕਾਸ਼	1/36/3	ਸ਼ਬਦ	1/44/1
ਆਦੇਸ਼	7/20/6	ਆਸ਼ੀਰ	23/20/4	ਆਦਿ।	

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰੋ: ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਖਰੁਣ, ਪੰਨਾ 104.

ਫਾਰਸੀ ਯੁਨੀ 'ਸ' - ਮਿਹਰ ਮੁਹੰਬਤ ਆਸ਼ਕੀ ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਕਿਉਂ ਨੁਕੀ ਨੁਕਾਏ। 18/23/1

	ਉਨਸ਼	39/9/6	ਮੁਸ਼ਤਾਕ	3/19/2
	ਹੁਸ਼ਨਾਕ	3/19/9	ਹੁਸ਼ਿਆਰ	39/8/4
	ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ	4/7/6	ਖੁਸ਼-ਫਹਮੀ	39/8/4
ਖ-	ਖੁਵਾਸ	8/21/3;	ਖੈਰ	3/9/9
	ਖੁਨ	4/3/1	ਖਾਖਰ	21/4/4
	ਖਾਸ	11/30/5	ਖੁਲਕ	27/16/2
	ਖੁਨਾਸੀ	6/13/5	ਖੁਬਰ	7/18/3
	ਖੁਦਾਇ	1/32/6	ਆਦਿ।	
ਕ -	ਕਨੀਮ	21/12/3	ਕਉਸ	1/20/4
	ਕਾਫਨ	21/12/3	ਕੁਬਾਰ	1/24/6
	ਕੈਰ ਹਜ਼ਰ	39/8/2	ਦਰਾਬਜ਼	17/21/6
	ਕਰਾਰ	3/13/6	ਕੁਰੀਬੀ	29/13/1 ਆਦਿ।
ਜ:-	ਜਾਹਰ	1/36/8	ਜਰਪੋਸ਼	35/17/3
	ਜਰਦਰੂ	30/16/6	ਹਜ਼ਰ	24/3/6
	ਹਜ਼ੂਰ	15/4/3	ਬਜ਼ੀ	20/19/1
	ਬਜ਼ਾਰੀ	28/2/5	ਰਾਫਜ਼ੀ	8/16/2
	ਰਿਜ਼ਕ	26/5/3	ਰੋਜ਼ਕਾਰ	10/9/5 ਆਦਿ।

ਫ:-	ਦਫਤਰ	2/8/4	ਫਹਮੀ	39/8/4
	ਫਹੀਮ	21/12/2	ਫਕੀਰ	1/35/5
	ਫਤੇਪੁਰ	11/26/8	ਫਰਾਸ	8/19/5
	ਫੋਜਦਾਰ	30/13/4	ਫੁਫਤ	21/13/4
	ਬਰਫ	1/43/4	ਤਾਇਫੇ	8/20/20 ਆਦਿ।

ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅਛੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਨੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਬਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਪਾਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੇਨੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਮੌਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਸੇ ਜਿਉਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮੇਲ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਮਤਾ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੇਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੇਨੀ ਦੀ ਸੁਝਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਰੂਪ ਵਿਚ, ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਚ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੇਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਘ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਬੇਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਈ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ

ਸਭਿਅਚਾਰ ਫੈਨਾਇਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਨ-ਬਦਲੀ ਹੋਈ, ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ।

ਵੇਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਸਣੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੈ; ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਹਰਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼, ਸ਼ਚ, ਸ਼ਸ਼ ਆਦਿ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ 'ਕਸ਼' ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖ ਤੇ ਛ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਨਕਸ਼ ਤੋਂ ਨਖ	1/2/7
ਪਕਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਖ	22/8/7
ਅਕਸ਼ਿ ਤੋਂ ਅਖ	27/3/2
ਨਕਸ਼ਮੀ ਤੋਂ ਨਖਮੀ	13/9/2
ਨਛਮੀ	1/39/3
ਕਸ਼ਕ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਛਕ੍ਰੀ	1/5/3

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਚ' ਨੂੰ ਛ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਹੈ:-

ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਤੋਂ ਪਛਤਾਈ 30/18/6

ਪਸ਼ਚਿਮ ਤੋਂ ਪਛਮ 1/6/6

ਅਤੇ 'ਸ਼ਸ਼' ਨੂੰ ਵੀ ਛ ਧੁਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:-

ਸ਼ਸ਼ਣ ਤੋਂ ਛਟਮ 1/48/1

ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੋਨੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਬੋਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਦਨ-ਬਦਲੀ ਕਿਸੇ ਅਸੁਨ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:-

1. ਸੰਯੋ (Combination)
2. ਆਰਮ (Prothesis)
3. ਨੋਪ (Elision)
4. ਵਿਪਰੀਤੀ (Metathesis)
5. ਆਦੇਸ਼ (Change of sound)

1. ਸੰਯੋ:-

ਜਦੋਂ ਦੋ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਯੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਜੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੁਭ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਕੋ ਦੀਰਘ ਸੁਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਦੋ 'ਅ' ਦਾ ਮੇਲ

ਪਰਮ + ਖਾਤਮ	ਪਰਮਾਤਮ	9/5/3
ਮ੍ਰਿਗ + ਆਵਣਿ	ਮਿਰਗਾਵਣੀ	1/27/3

2. ਦੋ 'ੲ' ਦਾ ਮੇਲ

ਰਿਸ਼ੀ- ਈਸ਼ਵਰ	ਰਿਖੀਸਰ	1/12/3	ਸੁ ਵੀ ਖ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।
--------------	--------	--------	----------------------------

ਯੋਗੀ- ਈਸ਼ਵਰ	ਜੋਗੀਸਰ	8/17/7	ਸ- ਜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।
-------------	--------	--------	-------------------------

(ਅ) ਜੇ ਅ ਤੋਂ ਖੋਰੇ ਉ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ

ੳ- ਹੋੜਾ ' ਜਾਂ ਖੋ- ਕਨੋੜਾ ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

ਪੁਰਸੁ- ਉਤਮ	ਪੁਰਖੇਤਮ	9/9/5	ਸੁ ਖ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।
------------	---------	-------	----------------------

(ੲ) ਜੇ ਅ ਤੋਂ ਖੋਰੇ ਏ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਏ- ਨਾਵ ' ਜਾਂ ਖੋ- ਦੁਨਾਵ ' ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਰਣ + ਈਸ	ਰਣੇਸ	21/2/3
---------	------	--------

(ਸ) ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਨਕ- ਕਟਾ	ਨਕਟਾ	32/3/4
---------	------	--------

2. ਆਰਮ :

ਜਦੋਂ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਸੋਖਾ ਬਣਾਉਣ ਨਈਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਖਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆੱਰੇ ਆ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਧੁਨੀ- ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸਥਾਨ	ਅਸਥਾਨ	3/10/6
ਸਠਾਨ	ਇਸਠਾਨ	5/13/5
ਸਤੁਤਿ	ਉਸਤਤ	13/22/4

3. ਲੋਪ:-

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੋਖਾ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਵਿਚਲਾ ਜਾਂ ਅਖੀਰਲਾ ਅੱਖਰ ਬੇਲਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਲੋਪ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਡਾਸ਼ਾ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਅਕਸ਼ਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਲੋਪ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਤਨਾ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ। "ਤਕੜਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ" ਅਖਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਬਲ ਅੱਖਰ ਵਧੇਰੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਬਲਵਾਨ ਅਖਰ (*stressed*) ਨਹੀਂ ਉਠਦੇ।

(ੳ) ਸੂਕ-ਲੋਪ:- ਅੰਤ ਦੀ ਸਿਆਰੀ, ਬਿਆਰੀ ਜਾਂ ਐਂਕੜ, ਦੁਨੀਕੜ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੀਰਘ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ:-

ਜਾਂਤ	ਜਾਂਤ	11/4/6
ਮਠਿ	ਮਤੀ	5/19/4
ਬਾਹੁ	ਬਾਹ	26/19/7
ਸਾਧੁ	ਸਾਧ	1/22/7
ਧਾਤੁ	ਫਾਰ	7/8/6
	ਧਾਰੁ	26/29/1

(ਖ) ਵਿਅੰਜਨ-ਲੋਪ:- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਪਰ ਰ ਤੇ ਹ ਦਾ ਲੈਪ ਬਹੁਤ ਸਿਖਾਦਾ ਤੇ ਖਾਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
ਵਿਕੀਜਨ-ਲੈਪ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ:-

ਅਕਿਨ- ਅਕ(4/5/1) ; ਸਨੇਹ- ਨੇਹ (3/14/2)
ਬਲਕ - ਬਲ(5/18/1) ਜਰਤ - ਜਰ (1/7/1)
ਮਾਤਾ - ਮਾ (10/1/3) ਪੋਤਰਾ - ਪੋਤਾ (24/10/7)
ਸਰਬ - ਸਭ (1/7/3); ਕੋਤਰ - ਕੋਤ (7/15/1);
ਜੀਦਰਾ - ਜੀਦਾ (17/12/7);

4. ਵਿਪਰੀਤੀ:-

ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਲੋੜੇ ਦੇ ਖੱਬਰ ਆਏ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵੇਖਣ ਵਿਚ
ਆਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ:-

ਤਿਥਿ - ਥਿਤ (2/14/1);

5. ਅਦੇਸ

ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖੱਬਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਖੱਬਰ ਦੇ ਖਾ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅਦੇਸ ਜਾਂ
ਖੱਬਰ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੱਬਰਾਂ ਦੀ ਅਦਨਾ ਬਦਲੀ ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ
ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਰਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ
ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਸ ਇਹ ਜਾਣ-ਸੁਝ ਕੇ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਕੀਜਨਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬੇਮਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਨੰ:	ਧੁਨੀ	ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁਬਦ	ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਦਨੀ	ਵਾ/ਪਉੜੀ/ਤੁਕ
1.	ਕ	ਕਫ਼ਨ	ਖਫ਼ਟ	ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਖ	26/2/2
		ਤਕੀਦ	ਤਾਕੀਦ	ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕ	3/18/6
2.	ਖ	ਮੁਖ	ਮੁਹ	ਖ ਦੀ ਥਾਂ ਹ	13/6/
3.	ਚ	ਮੰਚ	ਮੰਜੀ	ਚ ਦੀ ਥਾਂ ਜ	1/38/2
4.	ਤ	ਤੁੰਡਕ	ਟੁੰਡੇ	ਤ ਦੀ ਥਾਂ ਟ	8/15/5
		ਦੰਤ	ਦੰਦ	ਤ ਦੀ ਥਾਂ ਦ	4/15/5
5.	ਥ	ਕਥਨ	ਕਹਿਣਾ	ਥ ਦੀ ਥਾਂ ਹ	3/13/8
6.	ਦ	ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ	ਖ਼ਿਜਮਤਗਾਰ	ਦ ਦੀ ਥਾਂ ਜ	8/21/3
		ਕਾਲਬੁਦ	ਕਾਲਬੂਤ	ਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤ	36/6/5
		ਥਦਸ਼ਾਹ	ਪਾਤਸ਼ਾਹ	ਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤ	1/7/6
7.	ਠ	ਕੁਰਾਨ	ਕੁਰਾਣ	ਠ ਦੀ ਥਾਂ ਟ	21/4/4
		ਕੁਰਬਾਨ	ਕੁਰਬਾਣ	"	3/3/3
		ਦੀਵਾਨ	ਦੀਬਾਣ	"	24/19/6
8.	ਪ	ਦੀਪਾਵਲੀ	ਦੀਵਾਲੀ	ਪ ਦੀ ਥਾਂ ਵ	19/6/1
		ਦੀਪ	ਦੀਵਾ	"	2/8/1
9.	ਬ	ਨਾਨਬਾਈ	ਨਾ-ਨਵਾਈ	ਬ ਦੀ ਥਾਂ ਵ	8/20/6
		ਦਰਬਾਨ	ਦਰਵਾਨ	"	10/3/9
		ਬੇਗਾਰੀ	ਵੇਗਾਰੀਐ	ਬ ਦੀ ਥਾਂ ਵ	36/18/3
10.	ਡ	ਸੈਡਾਯ	ਸੁਹਾਯ	ਡ ਦੀ ਥਾਂ ਹ	3/13/8
11.	ਮ	ਕਿਮ	ਕਿਵ	ਮ ਦੀ ਥਾਂ ਵ	18/2/6
		ਨਾਮ	ਨਾਵ	"	7/10/1
		ਨਿਮਜ਼	ਨਿਵਾਜ	"	38/9/6

12.	ਸ	ਸਰਸ	ਜਰ	ਸ ਦੀ ਥਾਂ ਜ	5/7/1
		ਸਮ	ਜਮ	"	10/5/8
		ਸੁਰ	ਜੁਰ	"	1/12/1
13.	ਵ	ਦੀਵਾਨ	ਦੀਬਾਣ	ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਬ	30/6/1
		ਵਸੰਤ	ਬਸੰਤ	"	19/9/2
		ਜਿਹਵਾ	ਜਿਹਬਾ	"	16/12/1
14.	ਸ਼	ਖਾਸ਼ਾ	ਖਾਸਾ	ਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸ	5/5/6
		ਸ਼ੁਨਸ	ਸੁੰਨ	"	7/18/2
		ਜਸ਼ੀਤਸ਼	ਜੇਤਕ	ਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕ	16/20/2
		ਧਨੁਸ਼	ਧਨੁਖ	ਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਖ	26/23/2
15.	ਖ਼	ਦੇਸ਼ਖ਼	ਦੇਸਕ	ਖ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕ	35/13/6
16.	ਰ਼	ਪੇਂਡੇਬਰ	ਪੇਂਡੇਬਰ	ਰ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕ	8/8/1
17.	ਜ਼	ਕਾਕਜ਼	ਕਾਕਦ	ਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਦ	8/22/5
		ਕਾਕਜ਼	ਕਾਕਨ	ਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਨ	30/8/6

ਪੁਨੀ- ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ
ਖਾਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਵਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੇਤਰ ਕ, ਚ, ਦ, ਤ, ਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕ, ਜ, ਡ, ਦ, ਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਖ, ਛ, ਠ, ਥ, ਡ, ਖ, ਝ, ਞ, ਠ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖਾਮ ਤੋਰ ਤੇ 'ਹ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. 'ਪ' 'ਵ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਬ, ਵ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਉਤੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਮ ਨਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਸ਼ੋਕ' ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਸੋਕ' (2/4/5) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ- ਭੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਸੁਝ ਬੁਝ ਨਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਵਿਅਕਰਣ ਪੱਖ

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਅਕਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਸ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਸੰਕ੍ਰਿਹਿ ਨੂੰ 'ਵਿਅਕਰਣ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਅਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਮ ਬਣਦੇ ਗਏ।

ਇਹ ਨਿਸ਼ਮ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਵੀ ਨਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਵੀ, ਪਰ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਮਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਥੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ

ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਇਸ ਨਈ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਸਤੂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਈਆਂ ਨੌਕਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਭਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਭਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਵੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ:- ਨਾਵ, ਪੜਨਾਵ, ਕਿਰਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਦਿ। ਭਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੰਗ ਪਨ ਡੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅੰਗ ਵੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵ:- ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ-
ਖ਼ਾਸ ਨਾਵ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਚਕ ਨਾਵ, ਜਾਤੀ ਵਾਚਕ ਨਾਵ ਤੇ ਭਾਵ ਵਾਚਕ ਨਾਵ। ਭਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਨਾਵ ਦੀ ਪੜਤਾਲ, ਹੇਠ ਨਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਖ਼ਾਸ ਨਾਵ:- ਖ਼ਾਸ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:-

(ੳ) ਖ਼ਾਸ ਨਾਵ ਦੇ ਇਕ ਵਚਨ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ:-

ਉਸ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਨਾਵ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ

1. ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਪ੍ਰਿੰ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੭.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ-

1. ਇਕੋ ਹੀ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ ਨਈ,
2. ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤੀ ਨੂੰ ਖਰੜਟ ਕਰਨ ਨਈ,

ਉਦਾਹਰਣ :-

ਕੋਇਲ ਵਾਸਾ ਚਾਰ ਦਿਨ ਨਾਉ ਧਰਾਇਣ <u>ਈਸੇ ਮੁਸੇ</u> ।	15/13/4
ਨਖ ਨਖ <u>ਬੁਹਮੇ</u> ਵੇਦ ਪੜ੍ਹ ਇਕੱਠ ਅਖਰ ਡੇਦ ਨ ਜਾਤਾ।	18/13/1
<u>ਬੁਹਮੇ</u> , <u>ਬਿਸ਼ਨ</u> , <u>ਮਹੇਸ਼</u> , ਨਖ ਧਿਆਇੰਦੇ।	21/2/1
<u>ਨਾਰਦ</u> ਸਾਰਦ ਸ਼ੇਸ਼ ਕੀਰਤਿ ਗਾਇੰਦੇ।	21/2/2

ਜਾਤੀ ਵਾਚਕ ਨਾਂਵ:- ਇਸ ਦੇ ਇਕ-ਵਚਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

<u>ਰਾਗ</u> ਨਦ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਰੰਗਿਕਾਰ ਨ ਗਾਵਟਹਾਰਾ।	26/35/5
<u>ਖਈ</u> <u>ਬੁਈ</u> <u>ਜੀਅ</u> <u>ਜੰਤ</u> ਨਾਂਵ ਥਾਂਵ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ।	26/35/6

ਰਾਗ, ਖਈ, ਬਈ, ਜੀਅ, ਜੰਤ ਇਕ ਵਚਨ ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਹਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕਿਤਾਬ' 'ਕੁਤੇਬ', ਇਕ ਵਚਨ, ਜਾਤੀ ਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਹੈ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ 'ਕੁਤੁਬ' ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਨ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ 'ਕੁਤੇਬ' ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਚਾਰ <u>ਕੁਤੇਬ</u> ਆਖੀਅਣਿ ਦੀਨ ਮੁਸਨਮਾਈ।	13/4/4
--------------------------------------	--------

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਮੀਰ' (ਵਿਦਵਾਨ) ਜਾਤੀ ਵਾਚਕ ਨਾਵ, ਇਕ ਵਚਨ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ 'ਉਨਮਾ' ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਉਨਮਾਉ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਅਮੀਰ' ਦੇ ਬਹੁ-ਵਚਨ 'ਉਮਰਾ' ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਉਮਰਾਉ' ਜਾਂ 'ਉਮਰਾਵ' ਨਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸਿੰਧੀ ਕੁਕਨ ਕਨੰਦਰਾ ਨਖ <u>ਉਨਮਾਉ</u> ਸੁੱਨਾ ਮਉਨਾਏ।	8/8/4
ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਰੇ ਚਕੂਨ ਪਿਛੇ ਸਭ <u>ਉਮਰਾਉ</u> ਪਿਅਾਏ ।	5/11/2
ਭਏ ਬੇਅਦਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਨਿਕਾਤੀ <u>ਉਮਰਾਵ</u> ਕਸਾਈ।	1/7/6

ਭਾਵ ਵਾਚਕ ਨਾਵ:- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਤੀ-ਵਾਚਕ ਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਖ <u>ਮਤਿ</u> ਨਖ <u>ਬੁਧ</u> <u>ਸੁਧ</u> ਨਖ ਨਖ ਚਤੁਰਾਈ।	13/23/1
ਨਖ <u>ਗਿਆਨ</u> <u>ਧਿਆਨ</u> ਨਖ ਨਖ <u>ਸਿਮਰਣ</u> ਚਾਈ।	13/23/3

ਪੜਨਾਵ:- ਪੰਜਾਬੀ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਵੰਡ ਹੇਠ ਨਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

1. ਪੁਰਸ਼ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ- ਮੈਂ, ਤੂੰ,
2. ਨਿਸ਼ਚਯ ਵਾਚਕ " - ਇਹ, ਉਹ,
3. ਅਨਿਸ਼ਚਯ ਵਾਚਕ " - ਕੋਈ, ਕੁਝ,
4. ਸੰਬੰਧ ਵਾਚਕ " - ਜੇ, ਜਿਹੜਾ,
5. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਚਕ " - ਕੌਣ, ਕਿਹੜਾ, ਕੀ,
6. ਨਿਜ ਵਾਚਕ " - ਅਪਣਾ,
7. ਅਦਰਵਾਚਕ " - ਅਪ,

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ:-

1. ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰਖ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

(ਮੈਂ ਧੰਨਾ ਕਰਦਾ ਜੇਦੜੀ ਮੈਂ ਡਿ ਦੇਹ ਜੇ ਇਕ ਤੁਧ ਭਵੈ। (ਤੁਧ	10/13/4
ਅਸਾਂ- ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਨਾਥ ਜੀ, ਅਸਾਂ ਵੇਖੇ ਜੋਗੀ ਵਸਤ ਨ ਕਾਈ।	1/42/3
ਅਸਾਂ- ਘਰ ਅਸਾਂ-ਭੇਡ ਡੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਹਿ ਕਿ ਸੁੱਖਾ।	10/7/2
ਮੇਰੀ- ਮੇਰੀ ਖਨਹੁੰ ਮੈਜੜੇ ਕੁਰ ਸਿਖ ਹਵਾਏ।	9/18/6

ਦੁਤੀਆਂ ਪੁਰਖ

ਤੂੰ - ਹਉਂ ਡੀ ਮੂੰਹ ਨ ਜੁਠਾਨਸਾਂ ਤੂੰ ਠੁੱਠਾ ਮੈਂ ਕਿਧੁ ਨ ਸੁਖਾਵੈ।	10/13/4
ਤੇਰਾ- ਕਵ ਖੜਕ ਸਦ ਪੁਛਿਆ ਕਉਣ ਸੁ ਤੇਰਾ ਹੋ ਉਸਤਾਦ ।	10/2/7
ਤੇਰੀ- ਖੱਖੀ ਮੂਨ ਨ ਪੂਜੀਅਨਿ ਕਰ ਕਰ ਵੇਖਣ ਮੇਰੀ ਤੇਰੀ।	23/12/3
ਨਾਨਕ ਆਖੇ ਭੰਗਰ ਨਾਥ ਤੇਰੀ ਮਊਂ ਕੁਚਜੀ ਆਈ।	1/40/3
ਤੇਰੇ- ਤੇਰੇ ਡਾਉ ਨ ਦਿਸਈ ਮੇਰੇ ਨਾਹੀ ਅਪਦਾ ਦੁਖਾ।	10/7/6

2. ਨਿਸ਼ਚਯ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

ਇਹ- ਸੀਸਾ ਇਹ ਸੀਸਾਰ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਸਬਾਇਆ।	11/1/4
ਉਹ- ਪੈਰੀ ਪੰ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਨੈ ਉਹ ਡਾਢੈ।	4/19/6
ਉਸ- ਬੇਮੁਖ ਪੜ੍ਹੇ ਨ ਇਨਮ ਜਿਉ ਅਠਕੁਣ ਸਭ ਉਸ ।	34/8/6
ਉਨ- ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਮਾਵਦਾ ਉਨ ਆਪ ਡਵਾਯਾ।	9/20/3

3. ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

- ਕੁਝ- ਕੁਝ ਦਿਖਾਇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਡੀ ..... । 1/42/2
 ਕਿਸੇ- ਚਲਦੇ ਸਰਟ ਡਕ ਉਬਰੇ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਨ ਖੜਕ ਉਠਾਯਾ। 23/7/5
 ਕੋਈ- ਕੋਈ ਨ ਕਿਸੇ ਪੁਜਦਾ ..... । 1/7/5

4. ਸੰਬੰਧ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

- ਜਿਸ- ਬੇਦ ਕੁੰਥ ਕੁਰ ਹਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਕ ਡਵਜਨ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ। 1/17/5
 ਜਿਨ- ਜਿਨ ਸੁਕ ਜਣਿਆ ਮਾਇ ਦੁਖ ਸਹਾਇਆ। 14/5/5
 ਜਿਨ੍ਹ- ਮਸਤਕ ਨਕੇ ਸਾਧ ਕੇਟ ਵਡਡਾਚ ਜਿਨ੍ਹ ਦੇ। 9/19/7

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

- ਕਿਹੜਾ - ਜੀਵਨ ਮਾਰੀ ਨਤ ਢੀ ਕਿਹੜਾ ਸੁਤਾ ਕੁਰਾਰ ਕੁਰਾਰੀ। 1/32/5
 ਕਿਨ- ਪਿਰਮ ਪਿਘਾਲੇ ਬੁੰਦ ਇਕ ਕਿਨ ਕੀਮਤ ਪਾਈ। 12/13/5
 ਕਿਸ- ਕੇਵਡ ਵਡਾ ਆਖੀਐ ਕਵਨ ਬਾਉਂ ਕਿਸ ਪੁਛਾ ਜਾਈ। 26/5/5
 ਕੋਣ- ਸਿਧ ਪੁਛਣ ਸੁਣ ਬਾਨਿਆ ਕੋਣ ਸ਼ਕਤਿ ਤੁਹਿ ਇਥੇ ਨਿਖਾਈ। 1/28/4

6. ਨਿਜ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ:-

- ਆਪ- ਆਪ ਤਰੇ ਕੁਰਸਿਖ ਤਰੇਹੀ। 1/3/8
 ਆਪਣ- ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣੀ ਜੜੁ ਆਪ ਉਪੋਟੇ । 35/1/6
 ਆਪਣ- ਦਿਤਾ ਨਈਏ ਆਪਣਾ ਅਟਦਿਤਾ ਕਛ ਹਥ ਨ ਆਵੈ। 1/47/5
 ਆਪਣੀ- ਦੇਹੀ ਫੇਰੇ ਆਪਣੀ ਹੁਕਮੀ ਬੀਦੇ ਸਭ ਸਿਪਾਹੀ। 26/31/2

ਭਾਖਣੇ ਸਾਹਿਬ ਸਉਹੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨ ਡਰੀਐ। 34/21/4

7. ਅਦਰ ਵਾਰਕ ਪੜਨਾਵ:-

ਆਪ- ਦੁਹੀ ਸਿਰੀ ਕਰਤਾਰ ਹੈ ਆਪ ਨਿਆਰਾ ਕਰ ਦਿਖਨਾਈ। 1/9/4

ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪੜਨਾਵ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਜੁਗਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਖਟ ਨਰਿਅ ਪੜਨਾਵ ਵਖਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੜਾਵ ਨਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ:-

ਉਸਾਰਿਓਨ, 10/8/5	ਆਖਿਓਨ, 10/5/4	ਦਿਤੇਸ, 10/21/3	ਭਿਠੇਸ, 10/23/4	ਵਨਾਇਓਨ, 10/7/4	ਪੁਛਿਓਸ, 10/12/4
ਰਖਿਓਨ, 1/4/5	ਦਿਤਿਓਨ, 26/22/7	ਪਛਾਇਓਨ, 10/2/9	ਛਨਾਇਓਨ, 25/7/5	ਚਬਿਓਨ, 10/9/9	
ਛੀਰੀਓਨ, 10/14/4	ਜਿਵਾਨੀਓਨ, 10/11/8	ਆਦਿ।			

ਕਿਰਿਆ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨਿਖਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬਹੁਤ ਵੇਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੇਠ ਤੁਕਾਤ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਠ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਕੁਠ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖੋ:-

ਬਨਿ ਰਜਾ ਘਰ ਆਪਣੇ ਐਦਰ ਬੈਠਾ ਜੁਰ ਕਰਾਵੈ।
 ਬਾਵਨ ਰੂਪੀ ਆਇਆ ਚਾਰ ਬੇਦ ਮੁਖ ਪਾਠ ਸੁਣਾਵੈ।
 ਰਜੇ ਐਦਰ ਸਦਿਆ, ਮੰਗ ਸੁਆਮੀ ਜੋ ਤੁਧ ਭੁਵੈ।
 ਆਛਨ ਛਨਣ ਤੁਧ ਆਇਆ ਸੁਰੁ ਪ੍ਰੇਹਤ ਕਹਿ ਸਮਝਾਵੈ। 10/3

.....
 ਕੁਰ ਸਿਖ ਸੁਣ ਕੁਰਸਿਖ ਸਿਖ ਸੁਣਾਇਆ।
 ਕੁਰ ਸਿਖੀ ਕੁਰ ਸਿਖ ਸਿਖ ਸੁਣਾਇਆ।
 ਕੁਰ ਸਿਖ ਸੁਣ ਕਰ ਭਾਉ ਮੰਨ ਵਸਾਇਆ।
 ਕੁਰ ਸਿਖੀ ਕੁਰ ਸਿਖ ਭਾਵਾ ਭੁਇਆ।
 ਕੁਰਸਿਖ ਕੁਰਸਿਖ ਸੰਗ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ।
 ਚਉਪੜ ਸੋਨਹ ਸਾਰ ਜੁਰ ਜਿਣ ਆਇਆ। 20/18

ਮਢੇ ਦੇ ਇਨਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਢੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਲਕਦਾ ਹੈ:-

ਕਰਾਏ, ਸੁਣਾਏ, ਵਸਾਏ, ਵਜਾਏ, ਚੈਣਾ, ਚੈਣੀ (ਸਿਲ ਖਨੂਟੀ ਚਟਾਈ) ਬਣਾਇਆ, ਪਰਚਾਇਆ, ਕਤਾਇਆ, ਕਮਾਵਟੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਬੀਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ 'ਵ' ਲਗਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਤੋਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਬੀਵਣਾ, ਜੀਵਣਾ, ਰੰਗੀਵਣਾ, ਸੀਵਣਾ, ਪੀਵਣਾ, ਹੋਵਣਾ, ਏਵਣਾ, ਜੋਵਣਾ, ਸੋਵਣਾ, ਚੋਵਣਾ, ਧੋਵਣਾ, ਰੋਵਣਾ, ਖਨੋਵਣਾ, ਆਦਿ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਰਖ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਆਖ ਸਿਧਾਯਾ, ਨੈ ਆਯਾ, ਕਰ ਆਵੈ, ਖਠੇਤਾ ਜਾਏ, ਆਖ ਸੁਣਾਵੈ,
ਚਰਾਵਣ ਆਵੈ, ਕਰੇ ਵਿਨਲਾਦੀ, ਬੇਨੇ ਸੁਰਮਾਦੀ, ਆਖ ਵਖਾਣੈ, ਲਿਖ ਜਾਣੈ, ਭੀਨ ਜਾਣੈ
ਜਾਇ ਭਰੀਦਾ, ਆਇ ਬਹੀਦਾ, ਆਇ।

ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ (ਸਮਿਆਂ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਾਲ- ਵਰਤਮਾਨ, ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿਖਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਵਰਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਈਆਂ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ:- ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਣਾ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੰਤ ਉਤੇ 'ਵੈ', ਨਗਾ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਆਵੈ, ਸੁਨਾਵੈ, ਵਧਾਵੈ, ਧਾਵੈ, ਦਿਖਨਾਵੈ, ਕਣਾਵੈ, ਹਰਾਵੈ,- 5/19
ਵਿਹਾਵੈ, ਨੁਭਾਵੈ, ਡਹਾਵੈ, 5/18

ਕਈ ਵਾਰੀ ' ਨਗਾ ਕੇ ਇਹ ਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਡਿਰੀਏ, ਭੁਖੀਏ, ਮਰੀਏ, ਜਟੀਏ, 5/15

ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੰਤ ਉਤੇ 'ਐ' ਨਗਾ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:-

ਜਾਈਐ, ਆਈਐ,- 22/14; ਵਖਾਈਐ, ਭੁਲਾਈਐ, ਸਮਾਈਐ, 22/15 ਨੰਘੀਐ,
ਸਹਈਐ,- 34/7, ਭਰੀਐ, ਮਰੀਐ 34/15, ਆਇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਖੰਤ 'ਏ' ਨਾ ਕੇ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:-

ਸਦਾਏ, ਅਖਾਏ, ਜੜਾਏ, ਕਮਾਏ, ਗਿਣਾਏ, ਜਮਾਏ, ਨਖਾਏ- 5/5

ਫੂਤ ਕਾਲ:- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੂਤ ਕਾਲ ਕਿਰਿਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੰਤ ਉਤੇ 'ਆ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਕਹਿਆ 1/29/3; ਗਇਆ 10/14/3; ਦਹਿਆ 10/20/2
ਚਲਿਆ 10/9/3, ਸੋਪਿਆ 10/8/6, ਆਦਿ।

ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੰਤ ਉਤੇ 'ਇਆ' ਨਕਾ ਕੇ ਵੀ ਫੂਤ ਕਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:-

ਨਿਵਾਇਆ 1/23/6; ਨਇਆ 10/17/8, ਪਇਆ 10/4/8

ਨਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਪੜਨਾਂਵ ਸੰਜੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਫੂਤ-ਕਾਲ ਹੀ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:-

ਆਖਿਓਨ, 10/5/4, ਵਨਾਇਓਨ 10/7/4; ਚੜਿਓਨ 10/9/9

ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ:- ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਮਾਸ ਖਾਣ ਕਲ ਵਢ ਕੇ ਹਲ ਤਿਨਾੜਾ ਕਉਣ <u>ਹੋਵੈਸੀ</u> ।	25/17/5
ਫਰਬ ਫਰੀਬ ਦੇਹ ਖੇਹ ਖਜ ਅਖਜ ਅਕਜ <u>ਕਰੈਸੀ</u> ।	25/17/6
ਜਰ ਆਇਆ ਸਭ ਕੋਈ <u>ਮਰੈਸੀ</u> ।	25/17/7
ਹਉਂ ਡੀ ਮੂੰਹ ਨ <u>ਜੁਠਾਲਸਾ</u> ਤੂੰ ਰੁੱਠਾ ਮੈਂ ਕਿਹੁ ਨ ਸੁਖਾਵੇ ।	10/13/8

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ :-

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜਨਾਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੋਂ ਖਾਸ ਬਣਾ ਦੇਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਝ ਵਾਚਕ, ਸੰਖਿਅਕ, ਪਰਿਮਾਣਵਾਚਕ, ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ, ਆਦਿ ਹਨ।

ਉਚੀਂ, ਉਜਨ, ਉਦਾਸ, ਉਪਕਾਰੀ, ਸਾਧੂ, ਹੋਰ, ਸਭ, ਸਕਨੀ, ਇਕ, ਦੂਜਾ, ਪੰਜ ਪਿਆਲੇ, ਕੁਝ ਭਾਰੀ, ਹੋਰੀ, ਕਰੋੜ, ਚਉਂ, ਤੋਤੀ, ਸੀਖਨਾ, ਇਕਨਾ, ਜਬਰ, ਜੇਹਾ, ਜੋਰਾਵਰੀ, ਈਟਨਾ, ਤੇਹਾ, ਤੈਸਾ, ਬੇਬੀ, ਦਇਆਲ, ਦਸਮ, ਦਾਤਾ, ਦੁਖਲਾ, ਧਉਨੇ, ਧਰਮੀ, ਨਾਪਓ, ਨਿਮਣਾ, ਬਣਵੰਡ, ਬੇ ਸੁਮਾਰ, ਨਖ, ਚੋਰਾਸੀ, ਮਜਲਸੀ, ਮਾਇਆਧਾਰੀ, ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤੇ ਥਾਂ-ਪਠ-ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਵਾਰਾਂ' ਕੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਉਸ ਸਰਬ ਸਾਢੇ ਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਿੱਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਖ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਤ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਕੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਅਮੀਰੀ ਕੁਰੀਬੀ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਜਾਤੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰ, ਦੇ ਸਿੱਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨੀ- ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕਰਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨੇਕੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ, ਆਮ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕੁਰੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਰਨ ਨੇਕ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਪਣੀ ਨਵੇਕਨੀ ਕਵਿ- ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮਝ ਫੈਲਰੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਈਂ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਰਚੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਤੇ ਭਗਤੀ-ਰਸ ਭਿੰਨੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਰਬ-ਵਿਅਪਕ, ਤੇ ਸਰਬ-ਪਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ, ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਾਦਰੀ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਾਸ਼ਨਾ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਸੰਕੋਚ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਉਤੇ ਦਇਆ, ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸੁਚ, ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਤੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਉਭਰਦਾ ਸੁਨੇਹਾ, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਸਰਬ-ਸਾਢੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਐਨਿਯਾਂ ਸਹਿਣ ਤੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰ-ਬਾਰੀ ਕੁਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਮਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਭੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚਲੀ

ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਨਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਿਰ ਦੁਕਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਚਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਿਖੰਤ ਹੈ। ਨਾਮ-ਯੋਗ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਨਈ, ਮੁਕਤੀ ਨਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਸਤਿਕੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਆਦਿ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਟਕਰੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੇ। ਸਤਿ-ਗੁਣੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅਸਠ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ 'ਕੁਰਮੁਖ' ਹੈ। ਕੁਰਮੁਖ ਸਚੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧੰਧਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ, ਮਨਮੁਖਾ, ਦੁਬਜ਼ਾਰਿਆਂ, ਅਕਿਰਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਦੋਹਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਾਲਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਰ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਰ, ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਦਾ, ਜਿਸ ਧਰਮ ਦਾ, ਜਿਸ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਜ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਭਾਵੇਂ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਾਭਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਠੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਪਸਾਰਿਆ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸੋਖੇ, ਸਰਨੇ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਫੈਟੇ ਵਿਚਾਰ, ਦੂਰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਫੈਲ ਸਕੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਇਨਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦਾ, ਇਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਜ ਉਹ ਚੱਲ ਨਹੀਂ।

ਕੁਰਦਾਸ-ਬਾਈ ਸਾਡਾ ਇਕ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅਸਲ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਣੇਹੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰਨੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਅਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਇਨਾਕਿਆਂ ਦੇ

ਨੇਕ ਇਸ ਸੁਣੇਹੇ ਤੋਂ ਏ-ਖੁਬਰ ਹਨ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਭਫਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
 ਖੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਖਦਬ
 ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਦਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ
 ਅਜ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਭਫਤਾਂ ਦੇ ਸੁਰਧਾਨੁਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਂਝੀ ਕੜੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ
 ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਅਛੂਤ ਲੋਕਾਂ
 ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਸੋਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕੁੰਥ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਤੇ ਭਾਈ
 ਕੁਰਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਕਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਭਫਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਹ
 ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਜ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਨੀਮੇ ਪਰਿਸ਼ਰਮ
 ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਦਿ ਕੁੰਥ ਦੀ ਰੂਹ ਪ੍ਰਯਵਨਤ
 ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਰਮਤ ਦੇ
 ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ-ਕੁੰਥ ਵਿਚਨਾ
 ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ
 ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ
 ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉਨਥੇ ਛਾਪੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਫੁੱਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇਮੁੰਹ ਆਈ ਤੇ
 ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਚਿੰਕੜ ਵਿਚ ਖੁਭੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਨੇ ਅਮਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ
 ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੀਮ੍ਰਿਤ-ਛਟਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

<u>ਪੁਸਤਕ</u>	<u>ਲੇਖਕ</u>	<u>ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ</u>
1. ਅੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ		ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨੇ 1430.
2. ਅਰਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ)	ਮੋਨਾ ਸਮੰਦ ਸੁਨੇਮਾਨ- ਨਕਵੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ- 1954.
3. ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ- ਮਹੀਨਾ	ਡਾ: ਗੰਢਾ ਸਿੰਘ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1962.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ	ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1963.
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਧਰ	ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ- ਨਰੋਤਮ	ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਹੋਰ- 1961 ਬਿ:
6. ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ	ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਪਟਿਆਲਾ- 1951.
7. ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ	ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਐਕੈਡਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ- 1950.
8. ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ	ਪ੍ਰਿੰ: ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ	ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1941.
9. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ	ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1961.
10. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ)	ਜੇ. ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ	ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ- 1951.
11. ਸਿਖ ਧਰਮ	ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਪਟਿਆਲਾ- 1952.
12. ਸਿਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ	ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ- 1946.

13.	ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਡਰਤ ਮਾਨਾ	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ)	ਖ਼ਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਜ਼ਾਰ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ - 1966
14.	ਸੇਵੀ ਚਮਤਕਾਰ	ਗਿ: ਤ੍ਰਿਨੇਕ ਸਿੰਘ	ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1953
15.	ਹੰਸ ਰੋਗ	ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ	ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1950
16.	ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ- ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ)	ਖ਼ਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਜ਼ਾਰ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1966
17.	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼	ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ	ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰੇਸ, ਪਟਿਆਲਾ 1895
18.	ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ	ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ	ਦਰਬਾਰ ਨਾਭਾ 1924
19.	ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ	ਗਿ: ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ	ਜਨਕ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਸੰਗਰੂਰ- 1950.
20.	ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਠਾ.	ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ	ਕਸਤੂਰੀ ਨਾਲ ਖੋਡ ਸਨੜ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1969.
21.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਠਾ.	ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ	ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ - 1969
22.	ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ- ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ.	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਖੋਡ ਸਨੜ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1968
23.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ- ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ	ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ- 1974.
24.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਠਿਰਗੁਣ- ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ.	ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੀਸਿਸ.	
25.	ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਕ੍ਰੀਪਾਵਲੀ	ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ)	ਖ਼ਾਨਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਜ਼ਾਰ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1954
26.	ਗੁਰਬਾਈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ	ਪ੍ਰਿ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ, ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਸ਼ੰਮੂਤਸਰ- 1960.

27. ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਰਣ ਪ੍ਰਿੰ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਡਿਟਰੇਰੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1939.
28. ਕੁਰ ਬਿਨਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕੁਰੂ ਖਾਨਸਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1968
29. ਕੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ ਡਾ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਕੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1922
30. ਕੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਟੀ ਕੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1951.
31. ਕੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਡਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਧਿਅਾਦਾ- 1932
32. ਕੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਡਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਕੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1922
33. ਕੁਰਮਤ ਫਿਨਾਸਫੀ ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਡਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1946
34. ਕੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਡਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਟੀ ਕੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1962.
35. ਕੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਗਿਆਨੀ ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਜਨਕ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਸੰਗਰੂਰ- 1942.
36. ਕੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਡਰਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ- 1969
37. ਕੁਰਮੁਖੀ ਨਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸੈਨਲ- 1951.
38. ਕੁਰਸੁਬਦ ਅਨੰਕਾਰ ਡਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਨਾਭਾ- 1924.
39. ਕੁਰਸੁਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਡਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਡਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ- 1960.
40. ਕੁਰੂ ਖਾਨਸਾ ਤਵਾਰੀਖ ਗਿ: ਨਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਧਿਅਾਦਾ- 1955
41. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਖਾਨਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1962.
42. ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਗਿ: ਤ੍ਰਿਣੇਕ ਸਿੰਘ ਡਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ.
43. ਜੀਵਨ ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਨਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1930.

44. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਜੋਥਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1912.
45. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1962.
46. ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਖੁਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਬੰਬੇ ਮਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਾਹੋਰ- 1943.
47. ਤਤਕਰਾ ਸ੍ਰੀ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲੀ ਕੋਰ ਸਿੰਘ ਕਾਰੋਨੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ- 1923.
48. ਤਵਾਰੀਖ ਕੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਰਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ- 1970.
49. ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡਨ ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਹਿਅਾਣਾ ।
50. ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1961.
51. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ. ਸਯੰਦ ਮੁਹੰਮਤ ਨਤੀਫ਼ ਕੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੁਰਮੁਖ. ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਹਿਅਾਣਾ ।
52. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਡੂ. ਸੀ. ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1968.
53. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ ਮੋਨਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਹਿਅਾਣਾ- 1950.
54. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਡਾ: ਕੰਡਾ ਸਿੰਘ ਡਰੋਵਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1946.
55. ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ. ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ. (ਸੰਪਾਦਕ) ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 1973.
56. ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਕੋਸ਼ ਸ੍ਰ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਸੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ.
57. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ- ਤਾਰੀਖ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਕਰਤਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ- 1948.
58. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ- 1953.
59. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਨਾ ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਨੰਧਰ- 1969.
60. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਡਾ: ਡੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਈਸਟਰਨ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਕਰੋਨ ਬਾਗ, ਦਿੱਲੀ- 1950.

61. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
(ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-
1963.
62. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 1958.
ਰੇਖਾ
63. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ- ਵਸਤੂ ਤੇ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ- 1949.
ਵਿਚਾਰ
64. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਮਨਜੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਐਂਡ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,
ਕੰਪਨੀ, ਪਟਿਆਲਾ- 1954.
65. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ- 1955
ਤੇ ਵਿਕਾਸ
66. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਵਿ. ਡਾ. ਅਰੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ-
1956.
67. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 1959.
68. ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਿ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 1964.
ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ
69. ਪੰਛ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਿ: ਰਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਐਂਮਿਤਸਰ- 1923.
70. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਡਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਨ ਬਜ਼ਾਰ,
(ਸੰਪਾਦਕ) ਐਂਮਿਤਸਰ- 1948.
71. ਪ੍ਰੀਤਿਯ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਡਾ: ਅਨੰਦ ਸਿੰਘ ਇੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਟੜਾ, 1970
72. ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਕੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਐਂਮਿਤਸਰ-
73. ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਿਰੋਰਾ ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਡ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਐਂਮਿਤਸਰ-
1945.
74. ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-
(ਸੰਪਾਦਕ) 1972.
75. ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਦੂਨ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ- 1961
76. ਡਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਰਿ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਐਂਮਿਤਸਰ- 1952.

77. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ- ਡਾ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਵਾਰ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ. ਪੇਪਰ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ- 1974.
78. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ. ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਕੋਟ,
ਜਲੰਧਰ- 1981.
79. ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ
ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ- 1974
80. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਡਾ: ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ
ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਪ੍ਰੋ: ਉਜਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ. ਬਾਹਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 1973
81. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਵਾ ਸਰੂਪਦਾਸ ਭੱਠਾ }
82. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼(ਵਾਰਤਕ) ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਠਾ } MS 1830 BK (AD 1773)
83. ਰਸ ਰਮਤਕਾਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਗਿ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੀਯੂਖੁ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ.
84. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ ਡਾ: ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਪਹਾੜਗੰਜ,
ਦਿੱਲੀ- 1965.
85. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ (ਸੰਪਾਦਕ) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1952.
86. ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗਿ: ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਖੁਲ ਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਠ ਬਜ਼ਾਰ,
ਕੁੰਜੀ ਅਰਬਾਤ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1951.
87. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਡਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨੁਧਿਆਣਾ- 1971.
88. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ(ਸਟੀਕ) ਗਿ: ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਐੱਫ ਸਨਜ਼,
ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 1949.
89. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ(ਸਟੀਕ) ਗਿ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ " " " "
90. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਪੇਨਸ਼ਨਰ,
ਤੁਕ ਤੰਤਕਰਾ. ਈ. ਜੀ. - 1085- ਸ੍ਰੀ ਗੋਊਂਦ ਗੜ੍ਹ,
ਜਲੰਧਰ- 1963.
91. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ- ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-
ਸੁਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਤੇ ਕੋਸ਼. 1966.

92.	ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ	ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸੁਪ, ਨੁਧਿਯਾਣ- 1951.
93.	ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ	ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ- 1966
94.	ਸੁਬਦ ਰਮਤਕਾਰ	ਪ੍ਰੋ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਨਾਹੋਰ ਬੁਕ ਸੁਪ, ਨੁਧਿਯਾਣ- 1950.
95.	ਖ਼ਾਨਸਾ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਹੀਰੇ	ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	ਨਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਖ਼ੀਮਤਸਰ- 1926.

ਹਿੰਦੀ/ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

<u>ਪੁਸਤਕ</u>	<u>ਲੇਖਕ</u>	<u>ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ</u>
1. ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ- ਵਿਧਾਨ	ਡਾ: ਨਿਤਯਾ ਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ	ਸਾਹਿਤਯ ਸਦਨ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ- ਨੰ: 2023, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
2. ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ	ਕਵਿਰਾਜ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ	ਨਿਰਣਯ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੈਸ, 23 ਕੋਲਕਾਟ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ, 1915 (ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਨਾ	ਪੰ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਖਿੱਚੋ ਸੂਰਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਉਤਰਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1957.
4. ਹਿੰਦੀ ਅਨੰਕਾਰ ਸਾਹਿਤਯ	ਡਾ: ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿੱਲੀ, 1956, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
5. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼	ਡਾ: ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ (ਸੰਪਾਦਕ)	ਭਿਆਨ ਮੰਡਲ, ਕਬੀਰ-ਚੌਰਾ, ਬਨਾਰਸ, ਸ:2015, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
6. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਕੁਣ- ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ.	ਡਾ: ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ- ਬਕਸ਼ਵਾਨ,	ਅਵਧ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਲਖਨਊ- ਸੰ 2007, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
7. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ- ਕਾ ਵਿਕਾਸ	ਡਾ: ਵੀਰੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਹ	ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਯਾਲਯ- ਪੁਸ਼ਪ, 1964, ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
8. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ	ਡਾ: ਸੰਚਦਾ ਨੰਦ ਚੋਧਰੀ	ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਕਾਨਪੁਰ- 1965 ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
9. ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼	ਆਚਾਰਯ ਦੰਡੀ	
10. ਕਾਵਯ ਦਰਪਣ	ਪੰ: ਰਾਮ ਦਹਿਨ ਮਿਸ਼੍ਰ	ਕ੍ਰਿਸਮਾਨਾ ਕਾਰਯਾਲਯ, ਪਟਨਾ, 1955- ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ.
11. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਆਚਾਰਯ ਸੋਮਟ	ਭੰਡਾਰਕਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਰੀਸਰਚ- ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਪੁਨਾ- 1933, ਪੰਜਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ- 1965
12. ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ)	ਡਾ: ਸਤਯਵ੍ਰਤ ਸਿੰਹ	

13.	ਚੰਦ ਟੋਕ	ਜੰ ਦੇਵ	ਚੇਬੰਡਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਰੀਜ਼, ਕਾਸ਼ੀ.
14.	ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਪੌਰਾਣਿਕ- ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਫੁਮੀ	ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਦਿਰ- ਦਿੱਲੀ- 1965
15.	ਯੁਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ (ਭਾਗ ਪੰਚਮਾ)	ਡਾ: ਡੋਨਾ ਸ਼੍ਰੀਕਰ ਵਾਸ	ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ,, ਕਾਸ਼ੀ- ਸੰ: 2013 ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
16.	ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ	ਆਚਾਰਯ ਭਰਤ ਮੁਨੀ	
17.	ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ	ਡਾ: ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ- ਚੈਟਰਜੀ.	ਮਾਡਰਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਟਿੰਦੋਰ.
18.	ਗੀਤਿ ਕਾਵਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ	ਡਾ: ਨਰੇਂਦ੍ਰ	ਕੋਤਮ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਦਿੱਲੀ- 1953 ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ
19.	ਨੈਕੋਕਤੀਆਂ ਔਰ ਮੁਹਾਵਰੇ	ਡਾ: ਬਹੁਦ੍ਰ ਚੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	ਹਿੰਦੀ ਭਵਨ, ਜਨੰਪੁਰ- 1955
20.	ਨੈਕੋਕਤੀ ਕੋਸ਼	ਵਿਸ਼ੁਭਰ ਨਾਥ ਖਤਰੀ	ਚਨੂਮਾਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਨੰ: 3- ਮਾਧਵ ਸੇਠ ਲੇਨ, ਕਨਕਤਾ- ਸੰਮਤ 1980.

ਕੁਟਕਨ

1. ਖ਼ੁਨਾਸਾ ਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਨਾ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ
2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਦ ਖੰਕ ਡਾਠਾ ਵਿਡਯ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਯਾਨਾ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਡਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਖੰਕ-1968. ਡਾਠਾ ਵਿਡਯ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਯਾਨਾ।
4. ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਕਵਿਤਾ ਖੰਕ ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
5. ਖਲੋਚਨਾ, ਖਕਤੂਬਰ 1958 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖਕਾਡਮੀ-ਲੁਧਿਆਣਾ।
6. ਖਲੋਚਨਾ, ਜੁਨਾਈ ਖਕਸਤ, 1959. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖਕਾਡਮੀ-ਲੁਧਿਆਣਾ।

ENGLISH

1. Advance study of the History of the Panjab
G.S.Chhabra
New Academic Publishing Co., Jullundur, 1960.
2. The Concise Oxford Dictionary of Current English.
3. Comparative Aesthetics vol.I
Dr.K.C.Pandey, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1959.
4. A Critical Study of Adi Granth.
Dr.S.S.Kohli,
The Panjabi Writers Cooperative Industrial Society, New Delhi, 1961, 1st Ed.
5. Cultural Heritage of India (vol.III)
Edited by Hari Das Bhattacharya
Rama Krishna Institute of Culture, Calcutta-1953.
6. Encyclopaedia of Poetry and Poetics.
Alex Preminger (Editor)
Princeton University Press
Princeton, New Jersey, USA
1965 (1st Ed)
7. Essays in Sikhism.
Teja Singh
Sikh University Press, Lahore.
1944
8. Evolution of the Khalsa
Dr.I.B.Chatterjee
A.Mukherjee & Co.,
2-Bankem Chatterjee Street,
Calcutta, 1962.
9. Ethics of the Sikhs
Dr.Avter Singh
Panjabi University, Patiala,
1970, 1st Ed.

10.	Ghate's Lecturers on Rigveda.	V.S.Ghate The Oriental Book Agency Poona, 1926, 2nd Ed.
11.	Hindu Mysticism	S.N.Das Gupta, Fredrick Ungar Publishing C New York,1939.
12.	Hints for Self Culture	Har Dyal Raj Kamal Publication Ltd., Delhi,1948.
13.	History of the Panjab	Sayad Mohd. Latif,Eurasia Publishing House,New Delhi, 1964.
14.	History of Jahangir	Beni Parand Indian Press,Allahabad,1962.
15.	A History of Panjabi Literature	Dr.Mohan Singh Diwana, Kasturi Lal & Sons,Amritsar, 1956.
16.	History and Philosophy of Sikh Religion, Vol.I,II	Khazan Singh, Deptt.of Languages,Panjab, Patials.
17.	A History of the Sikhs	J.D.Cunningham S.Chand and Co.,New Delhi, 1955.
18.	The Indian Concept of the Beautiful	K.S.Rama Swamy Sastri, University of Travancore,19
19.	Indian Philosophy	Dr.Redha Krishnan George Allen & Unwin Ltd., London,1966.
20.	Indo Aryan & Hindi	Dr.Suniti Kumar Chatterjee Gujrat Vernacular Society Ahmedabad,2nd Ed.,1960.

21. Influence of Islam on Indian Culture
Dr. Tara Chand
Indian Press, Allahabad, 1
22. Introduction to Prakrit
A.C. Woolner
Panjab University, Lahore
23. Prakrit Parvasika
Translated by
Benarsi Das, Jain.
24. An Introduction to Panjabi Literature.
Dr. Mohan Singh Diwana,
Manak Singh Pustakmala
Amritsar, 1951.
25. Life of the Bhai Gurdas (the Khalsa)
Dr. Ganda Singh.
26. Medieval India Under Muhammadan rule.
Stanley Lane-Poole
Universal Publication Delhi
1963.
27. Bhai Rule in India
Edwardes & Garrett
S. Chand & Co., Delhi, 1962.
28. Short History of Muslim Rule in India.
Dr. Ishwari Prasad,
Indian Press, Allahabad, 1965.
29. The Nature of Mysticism
C. Jinarajadasa, Theosophical
Publishing House, Adyar, Madras
1934.
30. Outlines of Sikh Thought
Dr. S.S. Kohli,
Panjabi Bakhshik, Karol
Bagh, New Delhi, 1966, 1st E
31. Philosophy of Guru Nanak
Dr. S.S. Kohli,
Panjab University, Chandigar
1969, 1st Ed.
32. Philosophy of Sikhism
Dr. Sher Singh,
Sterling Publishers Ltd.,
Jullundur, 1966, 2nd Ed.